

ბელა გამყრელიძე

საქართველოს არქეოლოგიისთვის

ივანია-კოლხური პერიოდი

მთარ ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი

გელა გამყრელიძე

საქართველოს არქეოლოგიისთვის

(იბერია-კოლხური პერიოდი)

ABOUT THIS BOOK

FOR IBERIA-COLCHIS PERIOD ARCHAEOLOGY OF GEORGIA

By Gela Gamkrelidze

The present work mainly refers to the problems of archaeology of Georgia (in the Caucasus), during the period from 6th century BCE to 4th century CE. On the basis of researches of new archaeological data and written sources the history/culture of Georgia (resp. *Iberia-Colchis*) of mentioned period is studied. The graphical reconstructions of archaeological material are given here. On the basis of comparison of data of archaeological and written sources in a mutually complementary way and their critical analysis, it is possible to reconstruct the history and culture of Georgia of above-mentioned period. The archaeological material from Georgia is studied statistically and typologically, using the method of systemic analysis. The lack of some data is the reason that not all problems are equally represented in the book. **CONTENTS:**

- Bio-geo environment and the area of the human activity in Georgia.
- The data of written sources and writing accessories.
- About the development of archaeology of Georgia.
- Architecture and construction.
- Archaeological sites (short overview).
- The *politogenesis* in Georgia and archaeology.
- About trading (Roads, coins, oil, amphoraes; Imported artifacts).
- About military weapons and organization.
- Colchian and Iberian tableware.
- About the neck-rings, bracelets, beads, necklaces, phibulaes, pins, openwork buckles and gold adornments. **BIBLIOGRAPHY and ILLUSTRATIONS.**

რედაქტორი: ისტორიულ მეცნ. დოქტორი — ვახტანგ ნიკოლაიშვილი.

რეცენზენტები: ისტორიულ მეცნ. დოქტორი — დარეჯან კაჭარავა.

ფილოლოგიურ მეცნ. დოქტორი — ნინო ლორთქიფანიძე.

სახელთა საძიებელი: ნიგნის ელექტრონულ ვერსიაში (PDF) სასურველი სიტყვის მოსაძებნად გამოიყენეთ ძეხვის ფუნქცია (Ctrl+f ან მენიუდან აირჩიეთ შესაბამისი ფუნქცია). წინამდებარე ნიგნში, ძეხვის ფუნქციაში უნდა გამოიყენოთ ლათინური შრიფტი. მოძიებული სიტყვების გვერდის ნომრის სანახავად გამოიყენეთ ძეხვის ფუნქციის გაფართოვებული ვარიანტი (Open Full Reader Search...).

Journal **IBERIA-COLCHIS** (Researches on the Archaeology and History of Georgia)

SUPPLEMENT, II. Published - *Centre for Archaeological Studies* - in Georgia, *Tbilisi*.

ISSN 1512-4207.

ISBN 978-9941-513-15-2

© გელა გამყრელიძე, 2024

© გამომცემლობა „არტანუჯი“, 2024

-წინათქმა-

წინამდებარე წიგნში საქართველოს იბერია-კოლხური პერიოდის (ძვ.წ. მე-6 - ახ.წ. მე-4 სს) ისტორია-არქეოლოგიის საკითხებია განხილული. ნაშრომში არქეოლოგიური და წერილობითი წყაროების კვლევის საფუძველზე გარკვეულწილად ხერხდება საქართველოს ხსენებული ეპოქის ისტორიის მეტ-ნაკლები აღდგენა-წარმოდგენა. სამწუხაროდ, წიგნში მოცემული თემატიკის ყველა საკითხი, მონაცემების ნაკლებობის გამო, თანაბრად არ არის წარმოდგენილი. იმედია, კეთილ-განწყობილი მკითხველი ამას დიდსულოვნად მოგვითვალისწინებს.

- შინაარსი -

აღამიანის მოქმედების სარკილი და ბუნებრივი რესურსები.....	4
წერილობითი წყარო-მონაცემები და სწავრი მონყოზილობები	12
საქართველოში არქეოლოგიის განვითარების შესახებ.....	23
არქიტექტურის შესახებ იბერია-კოლხური პერიოდის არქეოლოგიაში (ხე, ალიზი, ქვა, კრამიტი, ნაგებობების განათება, ნაგებობების ავეჯი).....	42
იბერია-კოლხური პერიოდის არქეოლოგიური ძეგლები (ფოთი, ქუთაისი, სოხუმი, ბიჭვინთა, გონიო, ფიჭვნარი, ციხისძირი, ნოქალაქევი, შორაპანი, ვანი, უფლისციხე, ციხიაგორა, ძალისი, არადეთი, მცხეთა, სხვა ძეგლები).....	59
სახელმწიფოებრიობის დასაბამი საქართველოში და არქეოლოგია.....	89
ვაჭრობის შესახებ (გზები, ფული, ამფორები, ნავთობი).....	109
სამხედრო იარაღის და ორგანიზაციის შესახებ (სატევარი, შუბი, საბრძოლო ცული, ჩუგლუგი, ლახტი, მშვილდ-ისრის, შურდული, ფარი, მუზარადი, აბჯარი, სანჯივე; ცხენის აღკაზმულობა, საბრძოლო ეტლები, სააღყო იარაღი, საზღვაო-სამხედრო საქმე, სამხედრო ტაქტიკის და სტრატეგიის შესახებ).....	123
ჭურჭელი (კოლხური ჭურჭელი და სავაჭრო ტარა – ამფორა; იბერიული ჭურჭელი; ლითონის ჭურჭელი; მინის ჭურჭელი).....	143
სამკაული (კისრის რკალი, სამაჯური, მძივი და საკიდი, ბეჭედი, საკინძი, ფიბულა, ოქროს სამკაული, ბალთა აფურული).....	156
ბიბლიოგრაფია	165
ტაბულები.....	183

ადამიანის მოქმედების სარგებელი და გუნჯარივი რესურსები საქართველოში

ქართველები, ქართველური ეთნოსი განვითარების თავდაპირველ საფეხურზე განსახლებული იყო სამი მდინარის: მტკვრის, რიონის და ჭოროხ-ოლთუს აუზებში. ეს კი ზოგადად, ვანის ტბიდან შავზღვამდე და კავკასიონის ქედის ჩათვლით ტერიტორიას მოიცავს. დაახლოებით ამ ტერიტორიაზე სახლობდა ძველი ქართველური მოდგმის ხალხი, რომელთა სხვადასხვა გაერთიანებებს ძველი წერილობითი წყაროები (ჰეროდოტე, ქსენოფონტი, სტრაბონი, არიანე, ლეონტი მროველი) სხვადასხვაგვარად მოიხსენიებენ. კერძოდ: კოლხები, იბერები, ხალიბები, მოსუნიკები, სასპერები, ჰენიოხები, მოსხები, ტაოხები, აფსილები, ტიბარენები, სანიგები; შემდგომ, ჭანები, ლაზები, სვანები, ეგრნი, ქართნი [საქართველო და ქართველების აღმნიშვნელი...1993]. საქართველოს მიწა-წყალზე ქართველების ისტორიული განვითარების ხანგრძლივი პროცესი ათასწლეულების განმავლობაში მიმდინარეობდა. აქ, საქართველოს ისტორიის *იბერია-კოლხურ პერიოდში* (ძვ.წ. მე-6 - ახ.წ. მე-4 სს)[იხ. გამყრელიძე 1985: 123] პოლიტიკური ჰეგემონობა კოლხეთის და იბერიის სამეფოებმა მოიპოვეს, რომელთა ადგილსა და საფუძველზეც შემდგომ განვითარდა სახელმწიფო, საქართველო.

ბიოგეოგარემოს (გეოგრაფიული გარემოს) როლი საზოგადოების განვითარებაში ფრიად მნიშვნელოვანია და მის გარეშე შეუძლებელია ისტორიის აღდგენა-წარმოდგენა [იხ. გამყრელიძე 1993]. თანამედროვე საქართველო ტრანსკავკასიის ცენტრალურ და დასავლეთ მხარესაა განთავსებული. ძველი საქართველოს პოლიტიკურ-ეკონომიკური მდგომარეობა სხვადასხვა ეპოქაში სხვადასხვანაირი იყო. ევროპისა და აზიის მიჯნაზე მცხოვრები ქართველები სამყაროს ერთ-ერთი უძველესი ცივილიზაციის შემქმნელი ერია. დღეს საქართველოს სახელმწიფოს ფართობი 69.875 კვ.კმ-ს მოიცავს. ისტორიულად საქართველოს ტერიტორია უფრო მეტი იყო. ფიზიკურ-გეოგრაფიულად, საქართველო აღმოსავლეთ და დასავლეთად იყოფა.

საქართველოს ფიზიკურ-გეოგრაფიული საზღვრებია: ჩრდილოეთით, კავკასიონის ქედი; სამხრეთით, აჭარა-ლაზეთ-არსიანის მთიანეთი, ჯავახეთის ქედი, მდ. დებედას ხეობა; აღმოსავლეთით, მდ. აგრიჩაი-მინგეჩაურის აუზი; დასავლეთით, შავი ზღვა. მოცემულ ტერიტორიას ლიხის ქედი ყოფს. მის დასავლეთით კოლხეთის დაბლობი, მდ. რიონის აუზით, ხოლო აღმოსავლეთით, ივერიის ბარი, მდ. მტკვრის აუზით მდებარეობს. მთიანეთს შორის განლაგებულია შიდა და ქვემო ქართლის, ალაზნის და კოლხეთის დაბლობ-ვაკეები. დიდი კავკასიონის განშტოებებს წარმოადგენენ: გაგრის, ბზიფის, აფხაზეთის, კოდორის, სვანეთ-ეგრისის, ლეჩხუმის, რაჭის, ალევის, ხევსურეთის, ქართლის, კახეთის და გომბორის ქედები. სამხრეთ საქართველოს ქედებია: მესხეთის, შავშეთის, არსიანის, თრიალეთის, სამსარის და ჯავახეთის. ძველი საქართველოს ისტორიული განვითარების პროცესში წამყვანი როლი შეასრულა ბიოგეოგარემომ: კლიმატი, ნიადაგი, რელიეფი, მადნეული, ზღვა, ტბა, მდინარე, ფლორა და ფაუნა. უპირატესად ამაზე არის დამოკიდებული მოსახლეობის ფიზიონომიურ-ფსიქიკური, სამეურნეო, დემოგრაფიული, სავაჭრო-კომუნიკაციური, ინტელექტუალური, სახელმწიფოებრივი, სამხედრო-სტრატეგიული მდგომარეობა [იხ. გამყრელიძე 1993: 5].

საქართველოს მთიანეთის ბორცვ-გორაკები, ხეობები, სერები, ტაფობები, ზეგნები და დაბლობი თავიანთი ბუნებრივი გარემოთი მოსახერხებელ დასახლებელ ადგილებს ქმნის. აქ დიდი რაოდენობით მოიპოვება საშენი მასალა: ხე, თიხა, ქვა; არის გრანიტი, კირქვა, თაბაშირი, კერამიკული თიხა, სხვადასხვა ფიქლები, კვარცის ქვიშა. მეტალურგიული ნედლეულის (სპილენძი, რკინა, კალა, ოქრო) მოპოვების ძირითადი ადგილებია: რაჭა-ლეჩხუმი, სვანეთი, აფხაზეთი, აჭარა, ქვემო ქართლი, მდ. დიდი ლიახვის ზემო წელი, მდ. ძამის ხეობა. მდინარეების: ენგურის, ცხენისწყლის, ტეხურის, რიონის და მაშავერას ქვიშა გარკვეული რაოდენობით ოქროს შეიცავს. ამას ადასტურებს 1-ელი ს-ის ავტორი სტრაბონიც: *“წყლის*

ნაკადებს ოქრო ჩამოაქვს, ხოლო ადგილობრივები მას დაჩვრეტილი ვარცლებით და ბენჯიანი ტყავებით აგროვებენ“ (ნ.11, თ.2, 19). აპიანე აღნიშნავს: “კავკასიონიდან გამომდინარე მდინარეებს ოქროს ქვიშა ჩამოაქვს. ადგილობრივები მდინარეებში ცხვრის ტყავებს აგებენ და აგროვებენ ოქროს ქვიშას, რომელიც მათზე ილექება” (აპიანე, მითრიდატეს ომები, 103). ოქროს მოპოვების შესახებ გადმოგვცემს გაიუს პლინიუსიც: “კოლხეთში მეფობდა აიეტის მემკვიდრე სავლაკი, რომელიც თავის სამეფოში ოქროს და ვერცხლს მოიპოვებდა სვანეთის მინასა და საერთოდ სახელმწიფოში...” (ბი, ნ. 33). საყოველთაოდ ცნობილია ხალიბების, მოსუნიკების, მოსხების როლი მეტალურგიული წარმოების საქმეში. კოლხეთის რეგიონი ლითონების წარმოება-დამუშავების ერთ-ერთ მსოფლიო ცენტრს წარმოადგენდა [იხ. კვირკველია გ.გ. 1976]. აქ, მოსახლეობის მიერ მადნეულის დამუშავება-გამოყენებამ საზოგადოება უკვე ძვ.წ. მე-2 ათასწლეულში ახალი განვითარების საფეხურზე აიყვანა და გამოიწვია პოზიტიური ძვრები წარმოების განვითარებაში, რაც, თავის მხრივ, სამეურნეო და სამხედრო აღჭურვილობის წარმოებაშიც აისახა.

საქართველოს რელიეფი, ტექტონიკური განვითარების თავისებურებების გამო, ორ ძირითად განსხვავებულ ნაწილად იყოფა: მთა-მთისწინეთად და ბარ-დაბლობად [მარუაშვილი 1970: 200]. მთა-მთისწინეთი, კავკასიონის მთავარი ქედი და გვერდითი ქედებია. ხოლო აჭარა-მესხეთის მთიანეთი ორი ძირითადი ქედისაგან შედგება. ერთი არის მესხეთის, მეორე, შავშეთის ქედი. მათაც მრავალი განშტოება აქვთ, რომლებიც მთისწინა ზოლში გადადის და ბარისაკენ ეშვება. ლიხის, დიდი და მცირე კავკასიონის ქედებ-მთიანეთში გადადიოდა ბილიკ-გზები, რომლითაც ძველი მოსახლეობა უკავშირდებოდა დანარჩენ სამყაროს. ადგილობრივი მცხოვრებლები ამ გადასასვლელებს ახლაც იყენებენ სავალად. ესენია: რიკოთის, ზეკარის, მეფისწყაროს, გოდერძის, მამისონის, ნაკრის, ქლუხორის, დარიალის და სხვ.

მთებით შემოსაზღვრული კოლხეთი და იბერია თავისი რელიეფით (ქედები, ზეგნები, ხეობები, სერები, ტაფობები, ბორცვ-გორაკები) მოსახერხებელ თავდაცვით და სამხედრო-სტრატეგიულ გარემოს ქმნიდნენ. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა ძვ.წ. 1-ელი ს-ის რომაელი მხედართმთავრის ლუკულუსის მითრიდატე ევპატორთან ომის დროს კავკასიონის მთიანეთის და მისი მიმდებარე ტერიტორიის სამხედრო მოქმედების თეატრის შეფასება: “*მე აქ იმ მიზნით ვაყოვნებ, რომ ჩემმა მოწინააღმდეგემ კვლავ მოიკრიბოს ძალა და დიდ მხედრობას მოუყაროს თავი, რათა ადგილზევე დარჩეს და ჩვენი მიახლოებისთანავე არ წავიდეს. განა თქვენ ვერ ხედავთ, რომ მის ზურგში გადაშლილია უზარმაზარი და უსაზღვრო უდაბნო*” (იგულისხმება ბოსფორისა და ყუბანის სტეპები); “*იქვე ახლოს არის კავკასიონი მრავალი მაღალი მთით...*” (პლუტარქე, ლუკულუსი, 14). მნიშვნელოვან ინფორმაციას შეიცავს აგრეთვე იმპერატორ ადრიანეს ადმინისტრაციის წარმომადგენლის, ლეგატის, ძველი საქართველოს ზღვისპირეთის თვითმხილველის ფლავიუს არიანეს აღწერითი მოხსენება. ფასისის “*...ციხე-სიმაგრე, რომელშიც თავსდება ოთხასი მეომარი, მე მეჩვენება მეტად მიუდგომლად ადგილის ბუნებრივი გარემოს მიხედვით, უშიშროების თვალსაზრისით, მეტად მოხერხებულ ადგილზე მოთავსებულად აქ მომხდურთათვის. ორმაგი თხრილი ერტყმის კედელს. ორივე ფართოა. წინათ კედელი თიხისა იყო და ხის კოშკები იდგა მასზე, მაგრამ ახლა კედელი და კოშკები გამომწვარი აგურისგანაა გაკეთებული. საძირკველი მისი მყარია, ზედ სამხედრო მანქანებია დადგმული*” [ფლავიუს არიანე 1961: 39].

აღსანიშნავია, რომ სამხედრო მოქმედების დროს დიდი მნიშვნელობა აქვს ადგილობრივი რელიეფის გათვალისწინებას. ჩასაკეტად ადვილი ვიწრო ხეობების, გადასალახად რთული მაღალი მთების, გასამაგრებლად მოხერხებული გორების, ხშირი გაუვალი ტყეების, ძნელად დასაძლევი მდინარეების მოხერხებული სამხედრო-სტრატეგიული გამოყენება საომარი მოქმედების წარმატებით დაგვირგვინების გარანტია იყო. არანაკლები მნიშვნელობა სამხედრო მოქმედებისას ენიჭება კლიმატს და წელიწადის დროს. მაგალითად, მითრიდატე ევპატორი პომპეუსთან ომის დროს “*მთების გადაღმა კოლხეთში გაიქცა*” (სტრაბონი, ნ.12,

თ.3, 28). მას ძალების მოკრება და აღჭურვილობის შევსება ესაჭიროებოდა და ზამთარი დიოსკურიაში გაატარა. ამ შემთხვევაში მითრიდატემ ზამთარი და მთები (რელიეფი და ჰავა) თავისი გეგმის განსახორციელებლად გამოიყენა (აპიანე, *მითრიდატე*, 101).

საქართველოს მთათა მყინვარებიდან გამოედინება მდინარეები; მათი ნაწილი, შავი ზღვის აუზს ეკუთვნის, ხოლო ნაწილი, კასპიის ზღვისას. მათ შორის წყალუხვობით უწინარესი ადგილი უჭირავთ: რიონს, ყვირილას, ცხენისწყალს, ტეხურას, ხობს, ენგურს, კოდორს, ბზიფს, ლალიძგას, ხანისწყალს, ფიჩორს, სუფსას, ნატანებს, ჭოროხს, მტკვარს, დიდ ლიახვს, ქსანს, არაგვს, იორს, ალაზანს, ხრამს. აქედან ხობს, ტეხურას, ფიჩორს, სუფსას, ჭოროხს და განსაკუთრებით, რიონ-ყვირილას და მტკვარს სატრანსპორტო გზებად იყენებდნენ. მათზე სავაჭრო-სატრანსპორტო და საბრძოლო ნაგებობები დაცურავდნენ. მდინარე რიონი, რომლის სიგრძე 336 კილომეტრია კავკასიონის სამხრეთი კალთებიდან, ფასის მთის მყინვარიდან გამოედინება. ქალაქ ქუთაისამდე ის უმეტესწილად ვიწრო ხეობაში მოედინება; ქუთაისის ქვემოთ, კოლხეთის დაბლობზე ბარის მდინარის მდორე დინება აქვს. ნერილობით წყაროებში მდ. რიონის ქვემო წელი ხშირად მოიხსენება ფასისის სახელით (იხ. ჰესიოდეს თეოგონია; ძვ.წ. მე-7 ს). მდინარე რიონ-ყვირილა (რესპ. ფასისი) და მდინარე მტკვარი თავისი ფიზიკურ-გეოგრაფიული მდებარეობით მოხერხებული სავაჭრო-სატრანზიტო გზა იყო. ცნობები მისი სატრანზიტო მაგისტრალად გამოყენების შესახებ, ძირითადად, სტრაბონისა და პლინიუსის ნაწერებშია შემონახული. სტრაბონი აღწერს ამ მაგისტრალს: *“ფასისზე აღმა ცურვა შეიძლება შორაპნამდე. ამ სიმაგრეს შეუძლია დაითიოს მთელი ქალაქის მოსახლეობა; შორაპნიდან ფეხით, საურმე გზით, ოთხ დღეში მიისვლება მდ. მტკვრამდე”* (წ.11, თ.2, 17). ამ გზის გაგრძელებას სტრაბონი ასე აგვიწერს: *“... ინდური საქონელი შემოაქვთ ჰირკანის ზღვაში, ხოლო აქედან ალბანეთში გადააქვთ და შემდეგ მტკვარზე და მისი მომდევნო ადგილებით ევქსინის ზღვაში ჩააქვთ”* (წ.11, თ.7, 3). ამავე გზას აღწერს პლინიუსი: *“...პომპეუსის ლაშქრობის დროს, მისი ბრძანებით შეისწავლეს, რომ ინდოეთიდან შეიძლება შვიდ დღეში ჩასვლა ბაქტრიამში, მდ. ბაქტრთან, რომელიც ერთვის ოქსს. აქედან ინდური სავაჭრო საქონელი გადააქვთ კასპიის ზღვის იქით მდ. მტკვარზე და ხმელეთით არა უმეტეს ხუთი დღისა მათ შეუძლიათ მიაღწიონ ფასისს, რომელიც შავ ზღვას უერთდება”* (პლინიუს სეკუნდუსი, ბი, წ. 6, 52).

საყურადღებოა, რომ სწორედ ამ გზის გაყოლებაზე მდებარეობს ანტიკური ხანის და ადრეული შუა საუკუნეების ნამოსახლარები, რომელთა არქეოლოგიური კვლევის დროსაც აღმოჩნდა შემოტანილი უცხოური ნაწარმი (კერამიკა, სამკაულები, მონეტები, ლითონის და მინის ჭურჭელი). ასეთი ნამოსახლარები მდ. რიონ-ყვირილას გაყოლებაზე აღმოჩენილია შორაპანში, კლდეეთში, ვარციხე-პატრიკეთში, ვანში, შუამთაში, ფარცხანაყანევში, სოფ. მთისძირში, დაბლაგომში, დაფნარში, საჯავახოში, პატარა ფოთში, ჭალადიდში, ფოთთან (პალიასტომის ტბა) და სხვ.; ზღუდერში, ურბნისში, უფლისციხეში, ყანჩაეთში, ძალისაში, ციხიაგორაში, ნასტაკისში, სამადლოში, სარკინეში, მცხეთაში და სხვ.

რიონ-ყვირილას (ფასისის) სავაჭრო გზის ბოლო პუნქტი იყო ტბა პალიასტომთან მდებარე ქალაქი, რომლის შემდეგაც სავაჭრო კარჭაპები შავ ზღვაში გადადიოდა კაბოტაჟური ცურვისთვის. გეომორფოლოგიების აზრით, პალიასტომის ტბა-ლაგუნა, ზღვიური რელიქტია. ძველად აქ მდ. რიონის ლიმანი იყო [Вылканов და სხვ. 1983: 287]. ბუნებრივია, რომ წინათ სწორედ ამ მოხერხებულ ლიმანში, რომლის ნაპირზედაც ნავსაყუდელი მდებარეობდა, სავაჭრო ხომალდები შემოდებოდა. შემდეგ ტვირთი ბრტყელძირა სამდინარო კარჭაპებში გადაიტვირთებოდა და პალიასტომის გავლით მდ. რიონზე და ფიჩორზე აგრძელებდა გზას.

ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით *“კვალად ფოთის სამხრეთით, ზღვის კიდეზე, არს ტბა პალიასტომისა, დიდი. ამ ტბიდან შესდის ზღუას მდინარე ამისივე. აქედამ შემოვლენან ნავნი და დგებიან ტბასა შინა განსუენებისთვის... ამას იტყვიან ნაქალაქევს და შემდგომად მოცულსა წყლისაგან”* [ვახუშტი 1973: 790]. აგათია პალიასტომის შესახებ გადმოგვცემს *“იქ ხომ ერთი*

ტბა არის, რომელსაც პატარა ზღვას ეძახიან და რომელიც ევქსინის პონტოს უერთდება.”
“...ხომალდები ზღვის ნაპირას და ფასისის შესართავთან მიაცურეს ქალაქის მახლობლად”
[აგათია, გეორგიკა 1936: 102]. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის შავიზღვისპირეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ პალიასტომის ტბაში, მის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მე-3 - მე-7 სს-ის ნამოსახლარს მიაკვლია. შესაძლოა, რომ ამ ნამოსახლარის სახით საქმე გვქონდეს პროკოფი კესარიელის და აგათიას თხზულებებში აღწერილ ქალაქ ფასისის ნაშთებთან [დანვრ. იხ. გამყრელიძე 1987: 98].

შავმა ზღვამ დიდი როლი შეასრულა კოლხეთის სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებაში. წერილობითი და არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, ზღვის სანაპიროზე მთელი რიგი ნაქალაქარები და სხვა გამაგრებული დასახლებული პუნქტებია მიკვლეული: აფსაროსი (გონიოსთან), ციხისძირი, ქობულეთ-ფიჭვნარი, ურეკი, ფასისი (ფოთთან), ანაკლია, ფიჩორი, გიენოსი (ოჩამჩირესთან), დიოსკურია-სებასტოპოლისი (სოხუმთან), ეშერა, პიტიუნტი (ბიჭვინთასთან) და ა.შ. ჩამოთვლილი დასახლებები, ცხოვრების წესით ზღვასთან იყვნენ დაკავშირებულნი. სწორედ ზღვისპირა ქალაქების მეშვეობით ხორციელდებოდა კონტაქტები შავი და ხმელთაშუა ზღვების ქალაქებთან: მილეთთან, ქიოსთან, როდოსთან, ათენთან, სინოპთან, რომთან (ოსტია), შემდგომ კონსტანტინეპოლთან, გენუასთან, ვენეციასთან და სხვ.

ზღვისპირა ქალაქში, ვაჭრობის გარდა, ხელოსნობის სხვადასხვა დარგები (მეთუნეობა, მჭედლობა, ფეიქრობა) იყო განვითარებული; მაგრამ აქ განსაკუთრებული ადგილი მაინც ზღვასთან დაკავშირებულ საქმიანობას — ზღვაოსნობას, მეთევზეობას, ზღვის მარილის მოპოვებას ეჭირა. სტრაბონის გეოგრაფიაში აღნიშნულია, რომ შავი ზღვის “ძველი ხალხები დაცურავდნენ მეკობრეობის და ვაჭრობისთვის...” (წ.1, თ.3, 2). ზღვის, სხვა სანაპიროებზე საომარი თავდასხმები ზღვისპირა ხალხების შემოსავლის ერთ-ერთი წყარო იყო. ისტორიკოსი აგათია კოლხეთის შესახებ გადმოგვცემს: “ძლიერნი და მამაცნი არიან ლაზები;” ისინი “...ამაყობენ კოლხთა სახელით”; გამოირჩევიან “...თავისი სიმდიდრით, ასევე ქვეშევრდომთა სიმრავლით, მინა-წყლის სიჭარბით და მოსავლიანობით...” “ახლანდელი მცხოვრებლები დაცურავენ ... და ვაჭრობაშიც ნახულობენ სარგებელს” (იხ. აგათია, თ.3, 5).

შავი ზღვის საქართველოს ნაპირი ყველგან ერთნაირი არ არის. ის სამხრეთ და ჩრდილოეთის მონაკვეთზე მთიანია; სანაპირო ხაზზე გამოწეულია კონცხები — მწვანე კონცხის, ციხისძირ-ბობოყვათის, ანაკლიის, კოდორის, სოხუმის, ბიჭვინთის. ამ კონცხებთან შექმნილი ყურეები, გარკვეულწილად, მოსახერხებელია ნავსაყუდელების შესაქმნელად. შავი ზღვა უდიდეს როლს თამაშობს კოლხეთის კლიმატის ფორმირებაში, რაც, თავის მხრივ, დიდ გავლენას ახდენს აგროკლიმატურ სიტუაციაზე და ადგილობრივი მცხოვრებლების სამეურნეო ყოფაზე. კოლხეთის ისტორიაზე მნიშვნელოვანი, უარყოფითი როლი ნაპირის ბიოგეოგარემოს შეცვლამ ითამაშა. გეომორფოლოგების ვარაუდით, ახალშავზღვურმა ტრანსგრესიამ შეცვალა ფანაგორიული რეგრესია (დაახლოებით ძვ.წ. 1-ელი ათასწლეულის მეორე ნახევარში), ხოლო ძველი და ახალი წელთაღრიცხვების მიჯნაზე ისევ იწყება ზღვის დონის აწევა. ამის გამო, სანაპიროზე განლაგებული დასახლებები წყლის ქვეშ მოხვდა და მათ შეწყვიტეს არსებობა. საქართველოს ზღვისპირეთში, წერილობითი წყაროების (სკილაქს კარიანდელი, სტრაბონი, ფლავიუს არიანე, პომპონიუს მელა, კლავდიოს პტოლემეოსი, პროკოპი კესარიელი, აგათია და სხვ.) მიხედვით, მთელი რიგი ქალაქებია მოხსენიებული.

კავკასიონი, ანტიკავკასიონი, ლიხის ქედი და შავი ზღვა ქმნის ბუნებრივად შემოზღუდულ ტერიტორიას, რომლის შუაშიც კოლხეთის ბარ-დაბლობი და მთისწინეთი ექცევა [ძველაია 1973]. ეს ტერიტორია კოლხეთის მთავარი აგრარულ-სამეურნეო რეგიონი იყო [გაგუა 1988]. კოლხეთის დასავლეთ, ზღვისპირა მონაკვეთში აღინიშნება განსაკუთრებული ჭაობიანობა, ხოლო აღმოსავლეთით უფრო ენერი ნიადაგებია. აგრარულ-სამეურნეო საქმიანობაში ყველაზე მეტად გამოყენებულია კოლხეთის დაბლობის შემადგენელი მონაკვეთი. სამეურნეო საქმიანობაში იყო ჩაბმული, აგრეთვე, მთისწინეთის ბორცვ-გორაკებიანი ნაწილიც.

სტრაბონის გეოგრაფიაში დაცული ცნობის მიხედვით, კოლხეთი ბუნებრივი რესურსებით საკმაოდ მდიდარ მხარედ წარმოგვიდგება: *“ქვეყანაში კარგი ნაყოფი იცის; ... მოიპოვება გემთსაშენი ყოველივე მასალა, რადგან იზრდება აქ მრავალი ტყე და მდინარეებით ჩამოაქვთ; ამუშავებენ ბევრ სელს, კანაფს, ცვილსა და ფისს. ხოლო სელის წარმოება განთქმულია და გარეთაც კი გააქვთ”* (წ.11, თ.2, 17). საყურადღებოა ბიზანტიელი მწერლის პროკოპი კესარიელის წერილობითი ცნობა: *“მოხირისი ერთი დღის სავალზეა არქეოპოლისიდან და შეიცავს მრავალს მჭიდროდ დასახლებულ სოფელს. კოლხეთის მინა-წყალზე ის საუკეთესო მხარეს წარმოადგენს; ღვინოც კარგი მოდის და სხვა ნაყოფიც იქ კარგად ხარობს...”* (პროკოპი კესარიელი, ოგ, წ.8, 14). კოლხეთში მდებარე მოხირისის მხარე ეკონომიკურად ძლიერი რეგიონია. შესაბამისად, აქაურებს საბრძოლო მოქმედებებისთვის კარგი რესურსებიც ექნებოდათ. კოლხეთის დაბლობი რომ დანიშნულებული სამეურნეო-ეკონომიკური მხარე იყო, კარგად ჩანს აქ აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალიდანაც. კოლხეთში ნოტიო-სუბტროპიკული ჰავაა; კლიმატის ფორმირებაში დიდ როლს ასრულებს მზის რადიაცია, ჰაერის ცირკულაცია, ზღვასთან სიახლოვე [კორძახია 1961: 88].

საქართველო მრავალფეროვანია მცენარეული საფარით. აქ რელიქტურ სახეობებს დღესაც შევხვდებით; არის ენდემური ჯიშები. ალპიური სარტყლის ქვემოთ, მთისწინეთი, და ნაწილობრივ ბარიც ტყითაა შემოსილი. კოლხეთის ბარ-მთისწინეთში გაბატონებულია ფოთლოვანი ხეები: მუხა, რცხილა, ნაბლი, წიფელი, ცაცხვი, ნეკერჩხალი. შემორჩენილია, აგრეთვე, ლაფანი, ძელქვა. არის ბუჩქნარები: ბზა, წყავი, შქერი. დაბლობებში ტყე ჩახლართულია ხვიარებით (სურო, ღვედეცი). მთა წინვით მცენარეებს უჭირავს: ნაძვი, სოჭი. კოლხეთის განვითარების გარკვეულ ეტაპზე, ძვ.წ. მე-3 ს-ის წინ, ხე ძირითადი სამშენებლო მასალაა. გათლილი მორისაგან იგებოდა საცხოვრებელი სახლები, შენდებოდა თავდაცვითი ნაგებობები და ჭაობიან ადგილებში ქუჩა-ტროტუარების გასამართავადაც გამოიყენებოდა. სტრაბონის ცნობით, *“ქვეყანაში ... იზრდება მრავალი ტყე”* (წ.11, თ.1, 17). ტყეების სიუხვესვე ადასტურებს ვიტრუვიუსიც (წ.2, თ.1, 4).

ძველი საქართველოს სამეურნეო ყოფისათვის დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა ისეთ მცენარეებს, როგორიც იყო ხორბალი, ქერი, ვაზი, ფეტვი, ჭვავი, ნაბლი, ღომი, კაკალი, თხილი, ლეღვი, ზღმარტლი, ხახვი და სხვ. საქართველოში და განსაკუთრებით მის დაბლობ ნაწილში თბილი ზამთარი და ხანგრძლივი, ზომიერად ცხელი, ზაფხული ხელსაყრელ პირობებს ქმნის სამეურნეო-აგარარული საქმიანობისათვის, კერძოდ, მემარცვლეობის, მებოსტნეობის და მევენახეობა-მეხილეობის განვითარებისთვის.

ცხოველთა სამყაროს სიმრავლეზე [იხ. ჯანაშვილი 1963], გარკვეულწილად, დამყარებული იყო ძველ საქართველოში მოსახლეობის გამოკვება. ნადირობდნენ ისეთ გარეულ ცხოველებზე, როგორიცაა: ღორი, კურდღელი, ირემი, არჩვი, ჯიხვი, დათვი, ფოცხვერი და სხვ.; მათ ტყავს სამოსად იყენებდნენ. მდინარეებში ბევრია კალმახი, ლოქო, ორაგული. საკვებად გამოსაყენებელ ფრინველთაგან გავრცელებულია იხვი, ბატი, გნოლი, მწყერი, ხოხობი. ხოხობის სახელი *“ფასიანუს”* მაშინდელ ცივილიზებულ სამყაროში ფასისიდან არის გავრცელებული. საქართველოს არქეოლოგიურ მასალაში ხშირია ოსტეოლოგიური ნაშთები, რაც გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ძველი საქართველოს მოსახლეობის მეცხოველეობა-მონადირეობაზე. არქეოლოგიურ მასალაში ხარის, ძროხის, თხის, ცხვრის ძვლები მრავლად არის დადასტურებული. გვხვდება აგრეთვე ღორის, ძაღლის, ცხენის ძვლებიც. ეს ოსტეოლოგიური მონაცემები დღევანდელი საქართველოსთვის დამახასიათებელ შინაურ ცხოველთა სახეობებს ჰგავს.

დასავლეთ კოლხეთის ბიოგეოგარემოს შესახებ ჰიპოკრატე გადმოგვცემს: *“ეს ქვეყანა ჭაობიანია, თბილი, წყლიანი და ტყიანი. აქ ხშირი წვიმები იცის. ადამიანებს საცხოვრებელი ჭაობებში აქვთ, მათ ხის ... სახლები წყალზე აქვთ”* (ჰიპოკრატე, ჰაერთა, წყალთა და ადგილთა შესახებ, 15). ასევე ახასიათებს კოლხეთის დაბლობის კლიმატურ პირობებს მე-17 ს-ის ავტორი

არქანჯელო ლამბერტიც: “კოლხეთს ადგილმდებარეობის გამო ისეთი ნოტიო ჰავა აქვს, რომლისნაირი არსად არ მოიპოვება. მიზეზი ის არის, რომ დასავლეთით, შავი ზღვიდან ჰქრის ნამიანი ჰაერი და აღმოსავლეთით კი აკრავს კავკასიონი, საიდანაც მრავალი მდინარე ჩამოედინება. ამას ემატება ხშირი ტყეები...” [ლამბერტი არქანჯელო 1938: 19].

დასავლეთ საქართველოს ჰავისა და ტყიანი საფარის შესახებ ცნობებს გვანჯდის ვახუშტი ბაგრატიონიც ნაშრომში “აღწერა სამეფოსა საქართველოსა”: “და არს ქვეყანა ესე ფრიად ტყიანი, რამეთუ იშვიათ არს ველნი, თუ არ ადგილ-ადგილს მცირენი, თვინიერ სახვნელთაგან. არამედ ტყენი ადგილ-ადგილ ხილიან-ვენახიანი. ჰავითა კეთილ-მშუენი. გარნა ტყის გამო ზაფხულს იმყოფის სიცხე, ვინაითგან ძნიად იძვრის ქარნი, და არა გაუძლისი სიცხე, თვინიერ ადგილთა რომელთამ. ზამთარი თბილი, რამეთუ ვერ ოდეს განჰყინავს მდინარეთა, ვერცა გუბესა, რომელსა ზედა შედგეს უტყვი ანუ მეტყუელი. არამედ თოვლი დიდი, რომლისა სიმაღლე ოდესმე მხარი და უმეტესიცა. თუალთა ქუეშე შუენიერება ეგოდენ არა მზენარობს ტყის გამო, თვინიერ ადგილ-ადგილთა...” [ვახუშტი 1973: 743].

აღმოსავლეთ საქართველოში, ძირითადი სამეურნეო-სამინათმოქმედო ფართობები განლაგებული იყო შიდა ქართლის ვაკეზე, მდ. მტკვრის ხეობაში, ტირიფონის და მუხრანის ნაყოფიერ ველებზე; ქვემო ქართლის ბარში და ალაზნის ველზე. უწყლობის გამო, რამდენადმე არანაყოფიერია ივრის ზეგანი და შირაქ-ელდარის ველები. აღმოსავლეთ საქართველოს ჰავა კოლხეთთან შედარებით კონტინენტურია. ამიტომ ინტენსიური მიწათმოქმედებისთვის საჭირო იქნებოდა სარწყავი არხები.

საქართველოს ტერიტორია კლიმატით ფრიად მრავალფეროვანია. ერთმანეთისგან მნიშვნელოვნად განსხვავდება დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველო. პირველ მათგანში ზღვის სანაპირო ზოლში თუ სუბტროპიკული ჰავაა, მეორე მათგანში უდაბნოც გვხვდება. აქ მცენარეულობა ძირითადად ვერტიკალური ზონალობის მიხედვით იცვლება. საქართველოს ტერიტორიისთვის მეტად რთული და მრავალფეროვანი რელიეფია დამახასიათებელი, რასაც დაბლობები, მთები, ზეგნები, პლატოები, ხეობები ქმნის. მისი რელიეფის თავისებურებაა დიდი და მცირე კავკასიონის და მათ შორის განლაგებული დაბლობის ერთობა. საქართველოში განვითარებულია როგორც სუბტროპიკული, ისე ზომიერი სარტყლის მცენარეულობა. აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს მცენარეული საფარი ერთმანეთისგან განსხვავდება. აღმოსავლეთ საქართველოში ჭალის ტყეები ყველა მდინარის სანაპიროს გასწვრივაა. საქართველოში სტეპის მცენარეულობა ივრის ბარშია წარმოდგენილი, კერძოდ, შირაქის და უდაბნოს ვაკეებზე. ელდარის ვაკეზე ნახევრადუდაბნოს მცენარეულობაა. ეს მცენარეები აგრეთვე ალაზნის ვაკეზე, შიდა და ქვემო ქართლის ბარში გვხვდება. საქართველოს მოსახლეობისათვის დამახასიათებელია მდინარეების, ხეობა-ხევის გასწვრივ და ბორცვ-გორებზე განსახლება. ეს „ხევ-ხეობების“ და „ბორცვ-გორების“ დასახლების სისტემა მოსახლეობის ძირითადი ნაწილისათვის ცხოვრების დამახასიათებელი წესი გახლდათ [მუსხელიშვილი 1977: 39]. სტრაბონი იბერიის შესახებ გადმოგვცემს: “იბერია კარგად არის დასახლებული ... ქვეყანა კავკასიონის მთებითაა გარშემორტყმული ... შუაში არის დაბლობი, მდინარეებით მორწყული; უდიდესი მათ შორის არის მტკვარი ის მოედინება საძოვრებით მდიდარ ველზე, ... არის ალაზანი...” (წ.11, თ.3, 1-2).

საქართველოში ძირითადი წიაღისეული ნედლეულის, რკინა, ოქრო, სპილენძი, მოპოვების ადგილებია, რაჭა-ლეჩხუმი, სვანეთი, ქვემო ქართლი, აფხაზეთი, აჭარა, მდ. დიდი ლიახვის ზემო წელი, მდ. ძამის ხეობა. მდინარეების: ენგურის, ცხენისწყლის, ტეხურის, რიონის და მაშავერას ქვიშა გარკვეული რაოდენობით ოქროს შეიცავს. ამას ადასტურებს სტრაბონი (წ.11, თ.2, 19); აპიანე (მითრიდატეს ომები, 103); გაიუს პლინიუსი (ბი, 33). ცნობილია ხალიბების, მოსუნიკების, მოსხების როლი მეტალურგიული წარმოების საქმეში. კოლხეთის რეგიონი ლითონების წარმოების ერთ-ერთ ცენტრს წარმოადგენდა [კვირკველია გ.გ.; 1976 მიქელაძე

1967:106]. აქ, მოსახლეობის მიერ მადნეულის დამუშავებამ საზოგადოება განვითარების ახალ საფეხურზე აიყვანა და წარმოების განვითარებაში გამოიწვია პოზიტიური ძვრები.

საქართველოში ლითონდამამუშავებელ წარმოებასთან დაკავშირებული არქეოლოგიური ძეგლებია მიკვლეული [იხ. გობეჯიშვილი 1952; გძელიშვილი 1964; ინანიშვილი 2007:1-62]. უძველესი მეტალურგიის ისტორიის საკითხებზე მომუშავე მკვლევართათვის კავკასიის ტერიტორია რკინის უძველესი მეტალურგიის ერთ-ერთ კერადაა მიჩნეული [იხ. Деген-Ковалевский 1935]. აქ აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა ადასტურებს ადგილობრივი რკინის მეტალურგიის არსებობის ფაქტს, რომელიც ადგილობრივი ბრინჯაოს წარმოების ბაზაზე შეიქმნა [ხახუტაიშვილი 1979: 335; ხახუტაიშვილი 1987: 218]. საქართველოში აღმოჩენილი არქეოლოგიური ძეგლების მიხედვით თვლიან, რომ ძვ.წ. მე-6 ს-დან რკინის იარაღი საბოლოოდ მკვიდრდება და ბრინჯაოსას ცვლის [იხ. ინანიშვილი და სხვ. 2010: 164].

უძველესი რკინის საბადოები მდებარეობს მდ. ფოლდაურისა, მდ. ლოქისწყლის და მდ. მაშავერის აუზებში (ქვემო ქართლი). აქ გამოვლენილია რკინის მადნის გამოსაღების უბნები ძველი გამონამუშევრებითა. კერძოდ — სარკინეთი, დარქილისა, დემურსუ, გიულარი, ბალიდარა, ტაშკესანი, სამწევრისი, წინწყარო, უკანგორა, დარბაზი, ფახრალაო. რკინის ძველი გამონამუშევრები მიკვლეული: ბედენტან; სოფ. ბოგვთან; სარკინეთთან; წულრულაშენთან; სოფ. ომალოსთან; მდ. თედელეთთან; წედისთან; მდინარეების ლალიზგის, ბზიფის და კოდორის აუზში; შავიზღვისპირა ე.წ. დიუნურ სამოსახლოებში [ხახუტაიშვილი 1986: 64]. ძველ საქართველოში, მადნეულის, ცეცხლგამძლე თიხის, სანავის (ნახშირი) და წყლის რესურსების სახით შექმნილი იყო მეტალურგიული წარმოების განვითარებისთვის საჭირო ძირითადი საშუალებები [Хухутаишвили 1987: 189].

საქართველოში არქეოლოგიური გათხრებით აღმოჩენილი რკინის წარმოების ქურები, კონსტრუქციული მონაცემებით, ე.წ. შახტური ლუმელია. ამ ტიპის ლუმელში ხის ნახშირის წვით განვითარებული მაღალი ტემპერატურა მოქმედებს ქურის მთელ სამუშაო არეში ჩატვირთულ მასაზე. მისი სიმაღლე 1,5 მ-დეა. მეტალურგიული ლუმელი ქვით ამოშენებულ და თიხით ამოლესილ ქურას წარმოადგენდა. ის ჰაერის ნაკადის ხელოვნური მიწოდებით მუშაობდა. მეტალურგიულ მასას ქმნიდა ჰემატიტური მადანი და ხის ნახშირი. ლუმელი მრავალჯერადი დნობისათვის იყო გათვლილი [გძელიშვილი 1964: 33].

საქართველოს ტერიტორიაზე, ადრეული რკინის წარმოების განვითარების ამსახველი არტეფაქტები სამთავროს, ოჟორას, ღრმახევისთავის, გიორგიწმინდის, დუისის, ბრილის, ლარილარის, ქორეთის, ეშერის, სოხუმის მთის, გუადიხუს, ურეკის, ნიგვზიანის არქეოლოგიურ ძეგლებზეა აღმოჩენილი. რკინის ინვენტარი შემდეგი ნივთებითაა წარმოდგენილი: სატევარი, მახვილი, შუბისპირი, ცული, დანა.

ძვ.წ. მე-6 - მე-5 სს-დან კავკასიაში იწყება რკინა-ფოლადის უფრო მეტად გავრცელების და ათვისების საფეხურები, რომელიც ტექნოლოგიური ძვრებით ხასიათდება. დასახლებებში იქმნება ახალი ტიპის სახელოსნოები, რომლებიც სავაჭრო ფუნქციასაც ასრულებდნენ. ძვ.წ. მე-5 - 1-ელი სს-ის ლითონის წარმოება გარკვეული თვისობრივი ცვლილებებით გამოირჩევა: სამჭედლო სახელოსნოები გარკვეული სპეციალიზაციით ხასიათდება; გამოიყენება მაღალნახშირბადიანი და ე.წ. ცემენტირებული ფოლადი, რომელიც მისგან დამზადებული იარაღის თვისებებს ზრდის; გამოყენებულია ქიმიურ-თერმული წრთობა, რაც ტექნოლოგიური სიახლეა რკინა-ფოლადის დამუშავებაში. ფართოვდება წარმოების მასშტაბები.

ოქროს საბადოები საქართველოს ტერიტორიაზე შემდეგ რეგიონებშია დადასტურებული: მდ. ენგურისა და მისი შენაკადების აუზი; აჭარა-თრიალეთის ქედი; მდ. ხრამის შენაკადების სათავეებსა და მდ. გუჯარეთისწყლის აუზი; ზემო რაჭა (ზოფხითოსთან); მადანგამოსავლები ბოლნისის მუნიციპ.-ში; ცენის (აფხაზეთი) და სხვ. ადგილობრივი ოქროს ქვიშრობები, რომლებიც მდინარის წყლის ნაკადის მოქმედების შედეგად რეცხავს ოქროშემცველ ქანს და ბუნებრივი მოქმედების შემდეგ განფენს ოქროშემცველი ქვიშის სახით. ამ მხრივ აღსანიშნავია მდ. ენგურის, რიონის, ცხენისწყლისა და ხრამის აუზები.

ძვ.წ. მე-6 ს-დან კოლხეთსა და იბერიაში გავრცელებული ძვირფასი ლითონის დამუშავება ერთიანი მხატვრულ-სტილისტური და ტექნიკურ-ტექნოლოგიური თავისებურებებით გამოირჩევა: კვერვა, ცვარა, გრეხა, მხატვრული სახე და სხვ. (მაგ.: დიადემები, საყურეები, საკიდები, ყელსაბამები, სამაჯურები, მძივები, ბეჭედები და სხვ.). იმ ეპოქის ოქრომჭედლობა ადგილობრივი მხატვრული ტრადიციების მიხედვით ყალიბდებოდა და ამავე დროს ვითარდებოდა გარე სამყაროსთან კულტურული კონტაქტების საფუძველზე, რამაც გავლენა იქონია ადგილობრივი ოქროს სამკაულის დამზადების მხატვრულ-ტექნოლოგიურ განვითარებაზე. ვანის, საირხის, ფიჭვნარის, მცხეთის, ყაზბეგისა და ახალგორის არქეოლოგიურ ძეგლებზე აღმოჩენილი ოქრომჭედლობის ნიმუშები ამის გარკვეული დადასტურებაა [იხ. ფოფორაძე და სხვ. 2005; ჭყონია 2013: 117].

ადრეანტიკურ ხანაში სამკაულის შექმნისას ადგილობრივი ხელოსნები არ იყენებდნენ ფერადი ქვების ინკრუსტაციას, ხოლო შემდგომში ჩნდება პოლიქრომული სამკაული; ისინი აღმოჩენილია: *მცხეთაში, ზღუდერში, ურბნისში, ბორში, კლდეეთაში, ციხისძირში, ურეკში, ჟინვალში, ახმეტაში, სიონში* და სხვ. ამ არქეოლოგიურ ძეგლებზე აღმოჩენილი სამკაულები, გამოირჩევა მრავალფეროვნებით. ადრეულ შუასაუკუნეებში გრძელდება სამკაულის დამზადების წინამორბედ ეპოქებში ჩამოყალიბებული ტრადიციები. სამკაულების დასამზადებლად გამოიყენება: ოქრო, ვერცხლი, სპილენძ-ბრინჯაო და მათი შენადნობები. ჯერ კიდევ უძველესი დროიდან მათ იყენებდნენ მხატვრული დამუშავებისათვის. ოქრო ბუნებაში ძირითადად თვითნაბადი სახით გვხვდება, მცირე რაოდენობით სპილენძსა და სხვა ლითონებთან ნაერთების სახით. ბუნებაში თვითნაბადი ოქრო არის: კრისტალის, მცირე მარცვლის, ქვიშისა და ზოდის სახით. ოქროს თვითნაბადების სირბილის გამო შეიძლება მისი ფორმის ადვილად შეცვლა და სამკაულად გადაკეთება. ნაკეთობების დამზადებისას შენადნობში ვერცხლის დამატება ოქროს აძლევს უფრო მომკრთალო მოთეთრო ფერს. სპილენძის დამატება კი ოქროს უფრო მოყვითალო-მონითალო ფერს აძლევს. ძველ საქართველოში ოქრომჭედლობის განვითარების მამოძრავებელ ძალას წარმოადგენდა ადგილობრივი ნედლეულის, ძვირფასი ლითონების არსებობა. კოლხეთი, განთქმული იყო „*ოქრომრავალი*“ ქვეყნის სახელით. ბერძნულ-რომაულ წერილობით წყაროებში არაერთხელ

მითითებულია კოლხეთში ძვირფასი ლითონის არსებობის შესახებ (მაგ.: იხ. სტრაბონი; პლინიუსი) და აღწერილია კოლხეთში ოქროს მოპოვების წესი (იხ. სტრაბონი, წ.2, თ.2,19; აპიანე, *მითრ.*103); ოქროს მოპოვებასთანაა დაკავშირებული მითი ოქროს საწმისის შესახებ [ლორთქიფანიძე 2002: 198]. მაგ.: ვანის ნაქალაქარზე გამოვლენილი არტეფაქტები მიანიშნებს ოქრომჭედლის სახელოსნოს ფუნქციონირებას [იხ. თაყაიშვილი 1907: 5; ჭყონია 1981: 59-92].

კოლხეთ-იბერიის გეოგრაფიული გარემოს და ბუნებრივი რესურსების მიმოხილვიდან ჩანს, რომ გარემომ წამყვანი როლი ითამაშა მათი ისტორიული განვითარების პროცესში. კოლხეთი და ნაწილობრივ იბერია მთებით შემოსაზღვრული ისტორიულ-გეოგრაფიული რეგიონები იყო, რაც სამხედრო-სტრატეგიულად გარკვეულ ბუნებრივ დამცავ არეს ქმნიდა. ნოყიერი ნიადაგი, მრავალფეროვანი რელიეფი, ზომიერი კლიმატი, ჰიდრორესურსების სიმრავლე, მადნეული, ფლორის და ფაუნის მრავალსახეობა საზოგადოების პროგრესისათვის კარგ საფუძველს იძლეოდა. უპირატესად კი ამაზე იყო დამოკიდებული საზოგადოების სამეურნეო-ეკონომიკური, დემოგრაფიული, სამხედრო-სტრატეგიული განვითარების დონე. აქედან გამომდინარე, კოლხეთში, ცენტრით მდინარე რიონზე და იბერიაში მდ. მტკვარზე ჩამოყალიბდა ფრიად თავისებური ისტორიულ-კულტურული არე. მისი ეკონომიკა და პოლიტიკური მდგომარეობა სხვადასხვა პერიოდში სხვადასხვანაირი იყო. კოლხეთს და იბერიას გეოპოლიტიკურად ერთ-ერთი საკვანძო ტერიტორია ეკავა. აქ ხდებოდა აღმოსავლური და დასავლური ცივილიზაციების გარკვეული თანხვედრაც და შეჯახებაც.

წერილობითი წყარო-მონაცემები და საწერი მოწყობილობები

დამწერლობის წარმოშობა პიქტოგრამული გამოსახულებებით იწყება. ისინი გვხვდება როგორც ქვაზე, ასევე კერამიკასა და ლითონზე. შემდეგ ჩნდება სხვადასხვა სახის დამწერლობები (იეროგლიფური, ლურსმული), რომლებიც თანდათან ანბანურმა შეცვალა [იხ. გამყრელიძე თ. 1989: 24]. არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მრავლადაა გამოვლენილი სხვადასხვა მასალაზე (ქვაზე, თიხაზე, ხეზე, ლითონზე, პერგამენტზე და პაპირუსზე) შესრულებული განსხვავებული ხასიათის: სავაჭრო, სამეურნეო, საკულტო, სამშენებლო, იურიდიული და სხვა ხასიათის წარწერები. კაცობრიობის განვითარების სხვადასხვა ეტაპზე განსხვავებული საწერი მოწყობილობები გამოიყენებოდა. ქვაზე და ლითონზე საწერ მოწყობილობად იყენებდნენ სხვადასხვა საჭრისებს, ხოლო პერგამენტზე წერდნენ ჯერ ლერწმის, ფრინველის ფრთისა და შემდეგ ლითონის კალმით და მელნით. ანტიკურ სამყაროში ცვილით დაფარულ ფირფიტებზე წვეტიანი ჯოხებით (სტილოსებით) წერდნენ.

ძველ საქართველოში, სახელმწიფოებრიობის (კოლხეთი, იბერიის) გაჩენისთანავე იწყება დამწერლობის გამოყენება, რაც წერილობით წყაროებშიც აღნიშნულია და არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლენილი არტეფაქტებითაც დასტურდება. ძვ.წ. მე-3 ს-ის ბერძენი სწავლულის აპოლონიოს როდოსელის *არგონავტიკაში* ნახსენებია: კოლხებს „შემონახული აქვთ თავიანთი მამათაგან ნაწერი კირბები, რომლებზედაც ... ნაჩვენებია ზღვისა და ხმელეთის ყველა გზა...“ (იხ. არგონავტიკა, წ. 4, 275-280). ამ ცნობის საფუძველზე ვარაუდობენ კოლხეთში დამწერლობის არსებობას [ურუშაძე 1970: 352]. აგრეთვე, შემონახულია ცნობა, რომლის პირველწყაროდ ძვ.წ. მე-4 ს-ის ავტორი პალეფატე ივარაუდება: „კოლხეთში დაცული ტყავი

ოქროს სანმისი კი არ იყო, არამედ ტყავებზე ნანერი ნიგნი, რომელიც შეიცავდა იმის აღწერას, თუ როგორ შეიძლება მივიღოთ ოქრო ქიმიის საშუალებით...” [ურუშაძე 1964: 439]. ლეონტი მროველის ცხოვრება ქართველ მეფეთაში აღნიშნულია, რომ მეფე ფარნავაზმა შექმნა „მნიგნობრობა ქართული“ [ქ.ც.1955: 26].

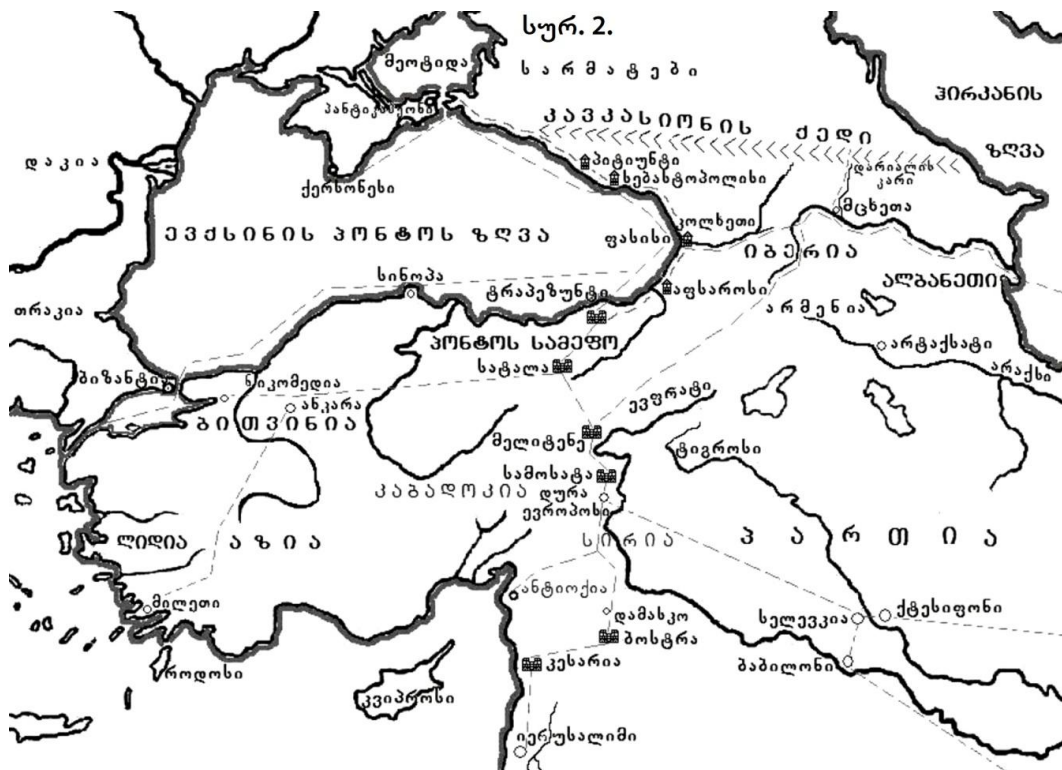
საქართველოში არქეოლოგიურად გამოვლენილი მნიგნობრობასთან დაკავშირებული ნივთებია: სტილოსები, სამელნეები და სანერი მოწყობილობის სრული კომპლექტი. ეს არტეფაქტები სხვადასხვა მასალისაგან არის (ბრინჯაო, ოქრო, ვერცხლი, ძვალი) დამზადებული და ზოგადად, ძვ.წ. 1-ელი – ახ.წ. მე-5 სს-ით თარიღდება. მცხეთის სვეტიცხოვლის საძირკვლის არქეოლოგიური შესწავლისას აღმოჩნდა სხვადასხვა პერიოდის სამარხები. განსაკუთრებით საინტერესო სამარხი-აკლდამა №14 გამოდგა. აქ აღმოჩნდა ბრინჯაოს, ოქროს, ვერცხლის, რკინის, მინის და სხვ. ოცდახუთი არტეფაქტი. განსაკუთრებით საყურადღებოა სანერი მოწყობილობები. კერძოდ, ესენია: სამი კალამ-კალმისტარი, რომლებიც ვერცხლის კოლოფშია (პენალი) მოთავსებული და ოქროს სამელნე. მცხეთაშივე ადრე გამოვლენილ სანერ-სტილოსებთან და სამელნეებთან ერთად ეს აღმოჩენა ადგილობრივი მნიგნობრობის უდაო მაჩვენებელია [აფაქიძე და სხვ. 2003: 80]. სტილოსები აგრეთვე აღმოჩენილია: ძვლის სტილოსი (13ც.), დედოფლის გორაზე, ოთახი №1, 11, 12 [Gagoshidze 2008: 101]. ბრინჯაოს სტილოსი (5ც.), ძვლის (1ც.), მცხეთა, სვეტიცხოვლთან, კრამიტსამარხი №6 [აფაქიძე ან. და სხვ. 1978: 72]; სტილოსი, სამთავროს სამაროვანი, სამარხი №186 [მანჯგალაძე 1985: 68, სურ.386]; სტილოსი (2ც.), ძვლის, ბაიათხევის სამაროვანი, სამარხი №35; ძვლის სტილოსი (4ც.), ურბნისის ნაქალაქარი, სამარხი №58 [ჭილაშვილი 1964: 76]; ძვლის და ბრინჯაო სტილოსი (2ც.), ჟინვალის, სამ. №63, 579 [ჩიხლაძე 2015: 20, 101]; ძვლის სტილოსი, ბიჭვინთა, სამ. №22 [ლორთქიფანიძე გ. 1991: 76]. სამელნეები აღმოჩენილია: ძვლის სამელნე (11ც.), დედოფლის გორა, ოთახი №1,12; ბრინჯაოს სამელნე, სვეტიცხოვლთან სამარხი №6 [აფაქიძე და სხვ. 1978: 72]; ბრინჯაოს სამელნე, ბაიათხევის სამ. №35; სამელნე, უფლისციხე, ბამბეების სამ. №10 [ხახუტაიშვილი 1970: 141].

საქართველოს ტერიტორიაზე გამოვლენილი იბერია-კოლხური პერიოდის წარწერები შესრულებულია არამეული, ბერძნული, ლათინური და ქართული დამწერლობით, რაც ძველი საქართველოს ცივილიზებულ გარესამყაროსთან კულტურულ ურთიერთობებზე მიუთითებს. ისინი სხვადასხვა მასალაზეა შესრულებული და სხვადასხვა შინაარსისაა. ქართული დამწერლობის ნიმუშები შემორჩენილია საკულტო ძეგლებზე. წარწერები შინაარსის მიხედვით არის სამშენებლო (ქტიტორთა და ხუროთმოძღვართა) და მოსახსენიებელი ეპიტაფიები [იხ. ლაპიდარული წარწერები 1980: 18]. არქეოლოგმა ვ. კორბომ ისრაელში, იერუსალიმთან ბირ ელ-ქყუთის მონასტერში გათხრებისას, მოზაიკურ იატაკზე 450 წლით დათარიღებული ქართული წარწერა აღმოაჩინა. იერუსალიმის სამხრეთით, ადგილ უმ-ლეისუნში არქეოლოგებმა მონასტრის ნაშთები შეისწავლეს. აქ აკლდამა გამოვლინდა; სამარხის ქვაზე მე-5 ს-ის ამოღარული, ასომთავრული წარწერა აღმოჩნდა: „ესე სამარხოი იოჰანე ფურტაველ ეპისკოპოსისაი ქართველისაი“ [გაგოშიძე გ. 2005: 351].

ქართული ასომთავრული წარწერები ეკლესიებზე და ქვა-სტელებზე: ურბნისის სიონის მე-5 ს-ის სამშენებლო წარწერა; ბოლნისის სიონის 494 წ-ის წარწერა; ზემო ნიქოზის ღვთაების ტაძრის, მე-5 ს-ის წარწერა; აკაურთას ეკლესიის მე-5 ს-ის სამშენებლო წარწერა; ბოლნისის სიონთან მე-5 ს-ის; უკანგორის ეკლესიასთან (დმანისის მუნიციპ.) მე-5 ს-ის; მე-6 ს-ის წარწერა ბაღიჭის სარკოფაგზე [იხ. ლაპიდარული 1980: 62-72, 89-103, 150]. საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცულია პალიმფსესტი 89, რომლის პირველი ფენა მე-5 ს-ით თარიღდება. საყურადღებოა აგრეთვე კახეთში ნეკრესის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი 41,5 X 10 სმ-ის ქართულ ასომთავრულ წარწერიანი ქვა. აქვე, ასომთავრულ წარწერიანი სხვა არტეფაქტებიც დადასტურდა. ამ არქეოლოგიური ძეგლის გამთხრელი ლევან ჭილაშვილი

მიიჩნევა, რომ ეს წარწერიანი ქვები ახ.წ. 1-ელ – მე-3 სს უნდა განეკუთვნებოდეს [იხ. ჭილაშვილი 2000: 7-8; ჭილაშვილი 2004]. ქვა-სტელეებიდან საყურადღებოა დავათის სტელის წარწერა, რომელზეც გამოხატულია ქართული ასომთავრული ანბანი, თარიღდება ~367 წ. სოფ. დავათი მდებარეობს დუშეთის მუნიციპ., მდ. არაგვის მარცხენა შენაკადის, აბანოსხევისკენ. აქ მდებარე ღვთისმშობლის სახ. ეკლესიაში არქეოლოგებმა მიაკვლიეს ქართულ წარწერიან სტელას [რამიშვილი 2008].

საყურადღებოა წარწერები ბრინჯაოსა და ქვის ფილებზე: ბრინჯაოს ფილა ვანის ნაქალაქარიდან, რომელზედაც ბერძნული ძვ.წ. მე-3 ს-ის სატადრო-საკანონმდებლო წარწერაა; ბრინჯაოს ფილის ფრაგმენტები (38ც.) ეშერის ნაქალაქარიდან, ძვ.წ. მე-3 ს-ის წარწერა შესრულებულია ბერძნულად, ეხება საომარ მოქმედებას; ქვის სტელა მცხეთის მისადგომებიდან, რომის იმპერატორ ვესპასიანეს ბერძნული წარწერა, ახ.წ. 75წ., მიძღვნილი შინაარსის [ყაუხჩიშვილი თ. 1999: 149, 27, 29]; ქვის ფილა სოხუმიდან, შესრულებულია ლათინურად, ახ.წ. 132 წ., მიძღვნილი შინაარსის [Ломоури 1981: 25]; ქვის სტელა ე.წ. არმაზის ბილინგვა არმაზისხევიდან, შესრულებულია ბერძნული და არამეული დამწერლობის თავისებური სახეობით, ე.წ. არმაზულით, ახ.წ. მე-2 ს., სერაფიტის ეპიტაფია [ყაუხჩიშვილი ს. 1941: 169; წერეთელი გ. 1942]; ქვის სტელა ე.წ. შარაგასის არმაზისხევიდან, არამეული (არმაზულით) შესრულებული წარწერა, ახ.წ. 1-ელი ს., მიძღვნილი შინაარსის [წერეთელი გ. 1942]; ქვის ფილები (3ც.) არმაზციხიდან ბერძნული წარწერებით, ახ.წ. მე-2ს., მიძღვნილი შინაარსის [ყაუხჩიშვილი თ. 1996: 81]; სტელის ფრაგმენტი მცხეთის მოგვთაქარიდან, ბერძნული წარწერა მე-4 ს-ის ეპიტაფია; ბერძნული წარწერა მე-4 ს-ის, ხუროთმოძღვრის ავრელიუს აქოლისის ეპიტაფია [იხ. ყაუხჩიშვილი თ. 2004: 227, 256].

წარწერები კერამიკულ ნაწარმზე: ახ.წ. მე-2 – მე-3 სს-ის ქვევრებზე უფლისციხიდან; ახ.წ. მე-2 ს-ის კერამიკაზე არამეული წარწერები ურბნისიდან [ჭილაშვილი 1964: 54]; ქ ფოთთან, მდინარე რიონის შესართავთან, მალთაყვის სრუტის მარცხენა მხარეს და პალიასტომის ტბის

დასავლეთ ნაპირთან ბერძნულ წარწერა-გრაფიტიანი ამფორები აღმოჩნდა [იხ. გამყრელიძე 2011: 172]. წარწერები გლიპტიკურ ნაწარმზე: ოქროს ბეჭედ-საბეჭდავის ფარაკზე ბერძნული წარწერა ვანის ძვ.წ. მე-4 ს-ის №9 სამარხიდან; ბერძნული წარწერები ინტალიოებზე (5ც.), *არმაზისხევის* ახ.წ. მე-2 ს-ის სამაროვნიდან, საკუთარი სახელებით [ლორთქიფანიძე მარგ. 1958]; ბერძნული წარწერა ორ ინტალიოზე, *ზღუდერის* მე-3 ს-ის სამაროვნიდან [ბრაუნდი და სხვ. 2009]; ბერძნულ წარწერიანი, მე-3 ს-ის ინტალიო *ჟინვალიდან* [ყაუხჩიშვილი თ. 2004: 263]. წარწერები გვხვდება ასევე სხვადასხვა დანიშნულების მცირე ზომის ნივთებზეც. მაგ., ძვლის ფირფიტები გრავირებული ნახატებითა და არამეული წარწერებით *დედოფლის გორიდან*, ახ.წ. 1-ელი – მე-2სს. [წერეთელი კ. 1992: 5]; ბერძნულ წარწერიანი ბრინჯაოს მედალიონი *სამთავროს* სამაროვნიდან; ბერძნულ წარწერიანი მედალიონი *ნებელდის* სამაროვნიდან [ყაუხჩიშვილი თ. 2004: 76, 267]; ახ.წ. მე-5ს-ის ოქროს ფირფიტა იუდევეურ-არამეული წარწერით მცხეთიდან [იხ. წერეთელი კ. 1996: 95-132].

საქართველოს ისტორიის იბერია-კოლხური პერიოდის რეკონსტრუქციისთვის უპირველესი მნიშვნელობა არქეოლოგიურ მონაცემებს, ქართულ და უცხოურ საისტორიო-ლიტერატურულ წერილობით წყაროებს, ეპიგრაფიკულ ძეგლებს ენიჭება. ამ პერიოდის წერილობითი წყაროები ფრიად მცირეა და ხანდახან წინააღმდეგობრივი. საქართველოს ტერიტორიაზე ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად საკმაოდ მრავალფეროვანი მონაცემები დაგროვდა.

მოცემლი პერიოდის საქართველოს ისტორიისთვის ძირითად ქართულენოვან წერილობით წყაროს წარმოადგენს *ქართლის ცხოვრების* ერთ-ერთი ნაწილი „*ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა*“ [ქართლის ცხოვრება, შემდეგში - ქც. 1955: 3-138], რომლის შემდგენელია სწავლული ლეონტი მროველი [გაფრინდაშვილი 1961: 239]. იგი თავის მხრივ წინამორბედთა მრავალფეროვანი წყაროებით სარგებლობდა, რომლებსაც ტექსტში ასახელებს: *ნიგნი ბერძენთა, ცხოვრება სპარსთა*; აგრეთვე *მოქცევაი ქართლისაი* და სხვ. ლეონტი მროველი ქართულად და უცხოურად დაწერილი სხვადასხვა თხზულებებითაც სარგებლობდა, რომელთაგან ზოგიერთი შესაძლოა ფარნავაზიანთა ეპოქის დროინდელიც კი იყო. „*ცხოვრება ქართველთა მეფეთაში...*“ მოყვანილი ცნობების (პერსონაჟების, პუნქტების) უმეტესი ნაწილი, ახალი არქეოლოგიური გათხრების შედეგად, სადღეისოდ დოკუმენტურად დადასტურებულია. მაგ.: ციხე-ქალაქები: *ნასტაკისი, სარკინე, ციხე-გოჯი, არმაზი, შორაპანი, დიშნა*; ისტორიული პერსონაჟები: *არტაგი (რესპ. არტოკე), ფარსმან 1-ელი, ფარსმან ქველი, მითრიდატე (რესპ. მიჰრდატი), ამაზასპი*. არქეოლოგიურად აღმოჩენილ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში დასტურდება ისტორიულ პირთა სახელები: მეფე ფარსმანი ნახსენებია 75 წლით დათარიღებულ *ე.წ. ვესპასიანეს* წარწერაში, რომელიც აღმოჩნდა მდ. მტკვრის მარჯვენა მხარეს, არ მისული *ბაგინეთამდე*. აქვე იხსენიება მეფე *მითრიდატე (მიჰრდატი)*. ის აგრეთვე იხსენიება *ე.წ. №1* წარწერაში [იხ. წერეთელი 1942: 42]. მეფე *მითრიდატე* მოიხსენიება ქ. რომში აღმოჩენილ წარწერაშიც. მეფე *ფარსმანი* ფიგურირებს რომის ნავსადგურ *ოსტიაში* აღმოჩენილ წარწერაში [იხ. გამყრელიძე აღ. 1982: 148]. იგივე მეფე ნახსენებია მცხეთაში, *არმაზისხევი*ში გათხრილ *ე.წ. არმაზის ბილინგვაზეც*. აქვე მოხსენიებულია *იბერთა დიდი მეფე ქსეფარნუგი* [წერეთელი 1942: 16]. *იბერთა დიდი მეფე ამაზასპე* მოიხსენიება *არმაზციხეზე* არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად გამოვლენილ წარწერაში [ყაუხჩიშვილი 1998: 12].

„*ცხოვრება ქართველთა მეფეთაში...*“ ნახსენებ ისტორიულ პირთა მოქმედებანი მრვალგზის აღინიშნება და აღინერება აგრეთვე ბერძნულ-ლათინურ წყაროებში. მაგ.: იბერიის მეფე *არტავს (არტოკეს)* პომპეუსის იბერიაში ბრძოლების აღწერისას ახსენებს აპიანე (*მითრიდატიკა* 103, 117), დიონ კასიუს კოკეიანოსი (*რომის ისტორია* წ.37, თ.1); მეფე *ფარნავაზს* და მეფე *მითრიდატეს* ახსენებს დიონ კასიუსი (*რომის ისტ.* წ.49, თ.24; წ.58, თ.26); მეფე *ფარსმანს*, ტაციტუსი (*ანალები*, წ.6, 33 [გამყრელიძე აღ. 1973: 55]); დიონ კასიუსი (*რომის*

ისტ. ნ.58, თ.26). მეფე ფარსმან მე-2 იხსენიებს ფლავიუს არიანე (*პერიპლუსი შავი ზღვის გარშემო*, 11[არიანე 1961: 42]); იული კაპიტოლინი (*ანტონინუსი...9*) [Латышев 1904: 293].

წერილობით და არქეოლოგიურად მოპოვებულ ეპიგრაფიკულ წყაროებში ნახსენები იბერიის მეფეები ქართლში სამხედრო საქმის ხელმძღვანელ-ორგანიზატორები იყვნენ. მეფე ფარნავაზის მიერ გატარებულმა სამხედრო-ადმინისტრაციულმა რეფორმებმა საფუძველი დაუდო იბერიის (რესპ. ქართლის) სამეფოს: “*მაშინ ფარნავაზ უშიშ იქმნა ყოველთა მტერთა თვისთაგან და მეფე იქმნა ყოველსა ქართლსა და ეგურსა ზედა. და განამრავლნა ყოველნი მხედარნი ქართლოსიანნი, განანესნა ერისთავნი რვანი და სპასპეტი*” [ქც, 1955: 24]. შემდგომ ეს რეფორმები ფარნავაზიანთა დინასტიის სხვა მეფეებმა განავრცეს. მნიშვნელოვანია, რომ ფარნავაზი, იბერიის მეფე, ფარნავაზიანთა დინასტიის ფუძემდებელი (ძვ.წ. ~მე-3ს.), ნახსენებია არქეოლოგიურად აღმოჩენილ *არმაზის ბილინგვის* არამეულ ტექსტში. კერძოდ, მე-8 სტრიქონში. აქ სახელი ფარნავაზის ამოკითხვა, სპეციალისტთა მიერ, ერთხმად არის გაზიარებული [იხ. გიორგაძე 1986: 151; წერეთელი კ. 1992: 33].

ძველი ქართული საისტორიო წყარო “*ქართლის ცხოვრება*” ძირითადად სანდოდ მიიჩნეის ჯერ კიდევ მე-19 ს-ის ცნობილმა ევროპელმა მეცნიერ-ისტორიკოსებმა: ჟ. სენ-მარტინმა და მარი ბროსემ. მე-19 ს-ის ქართველი ისტორიკოსებისთვის *ქართლის ცხოვრება* ძირითადი წყარო იყო საქართველოს ისტორიის ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის რეკონსტრუქციისთვის [იხ. ბაგრატიონი თ. *ისტორია ივერიისა 1848*, ს-პეტერბურგი; ბარათაშვილი ს., *საქართველოს ისტორია*, 1865, ს-პეტერბურგი; ბაქრაძე დ., *ისტორია საქართველოსი*, ტფილისი, 1889]. *ქართლის ცხოვრების* ისტორიულ-კრიტიკული შესწავლის და ახალი არქეოლოგიურ-ეპიგრაფიკული მონაცემების საფუძველზე თანამედროვე ისტორიოგრაფიაში ჩამოყალიბდა მართებული თვალსაზრისი “*ქართლის ცხოვრებაზე*”, როგორც საქართველოს ისტორიის პირველხარისხიან ნარატიულ წყაროზე [იხ. წერეთელი 1942: 1-83; მელიქიშვილი 1978: 54; ჯავთარია 1999: 64; გამყრელიძე 1985ა: 86 და მათში მითითებული ლიტ.].

ქართლის ცხოვრების ნაწილის, “*ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა*”, ერთად იბერია-კოლხური პერიოდის საქართველოს ისტორიის მნიშვნელოვანი წყაროა “*მოქცევაი ქართლისაი*” [იხ. ძვ. ქართული... 1963: 81]. განსაკუთრებით საყურადღებოა ამ თხზულების პირველი ნაწილი, სადაც ქართლის (იბერიის) სამეფოს ისტორიაა გადმოცემული. აქვე მოთხრობილია იბერიის მეფეების სამხედრო-ფორტიფიკაციის, ზღუდე-ციხეების მშენებლობის ამბები. *მოქცევაი ქართლისაიში* მოყვანილი ისტორიული ცნობების რეალობა ისევე, როგორც *ქართლის ცხოვრებისა*, არქეოლოგიური, ბერძნულ-ლათინური წერილობითი წყაროებით და ეპიგრაფიკული მონაცემებით დასტურდება. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ “*მოქცევაი ქართლისაი*” შედგენილია მე-6 ს-ში [Обращение Грузии 1989: 14]. ალბათ, *მოქცევაი ქართლისაის* ავტორი ისევე, როგორც *ქართლის ცხოვრებისა*, იბერია-კოლხური ხანის შესახებ ჩვენამდე მოუღწეველი ისტორიული თხზულებებით სარგებლობდა. ამდენად, ამჟამად, მხოლოდ ამ ორ ქართულენოვან თხზულებაში არის შემონახული ცნობები, რომლებიც შესაძლოა გამოვიყენოთ საქართველოს იბერია-კოლხური პერიოდის ისტორიის კვლევისას.

ქართულთან ერთად, მოცემული პერიოდის საქართველოს ისტორიის კვლევისას გამორჩეული მნიშვნელობა ბერძნულ და ლათინურენოვან წყაროებს ენიჭება. ამ მხრივ საყურადღებო ცნობებს გვანვდის წარმომავლობით მცირეაზიელი ისტორიკოსი *ჰეროდოტე*, რომელიც კოლხეთშიც იყო ნამყოფი. *ჰეროდოტემ* თავის თხზულებაში, *ისტორია* [ჰეროდოტე, ტ.1, 2, 1975-76] ძირითადად თავისი თანადროული, ძვ.წ. მე-5 ს-ის ამბები აღწერა. იგი, მის მიერ ნანახის გარდა, იმდროისათვის არსებულ წყაროებსაც იშველიებს. მონაცემები, რომლებიც *ჰეროდოტეს*თანაა შემონახული ძირითადად სანდოდაა მიჩნეული. *ჰეროდოტემ* მიზნად დაისახა ბერძენ-ირანელთა ომების აღწერა (ძვ.წ. 500-449 წწ). მასთან ქართველური

მოსახლეობის შესახებ ცნობები საერთო სამხედრო-პოლიტიკური ისტორიის ფონზეა მოცემული. იგი ქართველური მოსახლეობის ირანის ჯარში სამსახურის და მათი სამხედრო აღჭურვილობის შესახებ მოგვითხრობს: *“...კოლხებს ხის მუზარადები ეხურათ; ტყავის მცირე ფარები ჰქონდათ და მოკლე შუბები; აგრეთვე დანები”* (პეროდოტე, ნ.7, თ.79).

ქართველური მოსახლეობის სამხედრო-პოლიტიკური ისტორიის შესახებ უმნიშვნელოვანეს წერილობით წყაროს წარმოადგენს ბერძენი ავტორის ქსენოფონტის *ანაბასისი* [მიქელაძე 1967]. ქსენოფონტი ირანელი უფლისწულის, კიროსის არმიაში სამხედრო თანამდებობაზე მსახურობდა. იგი კიროსის დაქირავებულ მეომართა ერთ-ერთი მეთაური იყო, მეფე არტაქსერქსე მე-2-ის წინააღმდეგ ბრძოლაში. *ანაბასისი* არის მახვილთვალიანი თვითმხილველის დღიური, რომელსაც ომიდან შინ მიმავალი ქსენოფონტი წერდა. ქსენოფონტის ჯარს ქართველური მოსახლეობის (*კოლხების, ხალიბების, მოსინიკების, ტიბარენების, ტაოხების*) ტერიტორიებზე გავლამ მოუწია. იგი აღწერს მათ სამხედრო აღჭურვილობას და საფორტიფიკაციო ნაგებობებს. იძლევა სამხედრო-ფსიქოლოგიურ შეფასებებს. მაგ.: *მამაცნი, უმამაცესნი, თავისუფალნი, საშიშნი, სწრაფ-მარდები*.

საყურადღებო ცნობებია დაცული, ქართველური მოსახლეობის შესახებ, ძვ.წ. 1-ელი ს-ის ისტორიკოს დიოდორე სიცილიელის თხზულებაში *“ისტორიული ბიბლიოთეკა”*. იგი წინამორბედთა თხზულებებს იმონმებს. კერძოდ: აპოლოდოროსს, ეფოროსს, არტემიდოროსს. მნიშვნელოვანია ძვ.წ. 1-ელი ს-ის ავტორის, მცირე აზიაში დაბადებული მემნონის *“ჰერაკლის ისტორია”* [იხ. ყაუხჩიშვილი თ. 1962: 137]. მასში ის პონტო-რომის ომების ისტორიას გადმოგვცემს. იგი აქვე მითრიდატე ევპატორის კოლხეთში მოქმედების შესახებ და იბერთა მეფესთან სამხედრო-პოლიტიკურ შეთანხმებაზე მოგვითხრობს [იხ. გამყრელიძე 1985: 50].

ისტორიოგრაფიაში სანდო ავტორად არის მიჩნეული ბერძენი მწერალი, კოლხეთთან ახლო, სამხრეთ შავიზღვისპირეთში, მდ. *იეშილ-ირმაქთან* მდებარე ქალაქ *ამასიაში* დაბადებული სტრაბონი (ძვ.წ. 64 - ახ.წ. 24წწ). იგი მითრიდატე პონტოელის სარდლის დორილაოსის და კოლხეთის მმართველის მოაფერნეს ნათესავი იყო. იგი კოლხეთშიც არის ნამყოფი. საყურადღებოა მისი თხზულება *“გეოგრაფია”* [იხ. ყაუხჩიშვილი თ. 1957], რომლის წერისას ის იყენებს სხვადასხვა დღევანდლამდე მოუღწეველ წყაროებს: პოსეიდონიოსს, ჰიფსიკრატეს, ევრიპიდეს და სხვ. სტრაბონის ეს თხზულება იბერია-კოლხრთის შესახებ ძველი საქართველოს ისტორიის და გეოგრაფიის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყაროა. საყურადღებოა მასში მოცემული ზოგიერთი მონაცემი. კერძოდ, სამხედრო-საზღვაო მოქმედების: საბრძოლო ნავების, კამარებისაგან შემდგარი ფლოტის შესახებ. აღსანიშნავია, რომ გარკვეულწილად კოლხეთიდან აჰყავდათ საზღვაო ძალებში სამსახურისათვის ხალხი. კოლხეთიდან გაჰქონდათ სტრატეგიული ნედლეული, გემთსაშენი მასალა (ხე-ტყე, სელი, კანაფი, ცვილი, ფისი). სტრაბონის მიხედვით იბერია-კოლხეთში იყო გამაგრებული ციხე-ქალაქები: *სარაპანა* (შორაპანი), *ჰარმოზიკე* (არმაზციხე), *სევსამორა* (წინამური), *იდესა*. სტრაბონის მიერ დასახელებული გამაგრებული პუნქტები არქეოლოგიური გათხრების შედეგად დადასტურდა. სტრაბონი გადმოგვცემს იბერიის სამეფოს სამხედრო ფენაზე და მათ ხელმძღვანელებზე; მოგვითხრობს *სვანებზე*. სტრაბონი საუბრობს სპეციფიკურ იარაღზე, შხამიან ისრებზე, რომლის მოხვედრის შემთხვევაში მოწინააღმდეგეები სწრაფად კვდებოდნენ. აქვე ცნობებია მთიელი მებრძოლი *იბერების* შესახებ, რომლებსაც ომიანობის დროს *“მრავალი ათასი”* მეომრის გამოყვანა შეუძლიათ; იბერები შეიარაღებულები არიან ტყავის აბჯრებით, შუბებითა და მშვილდებით. სტრაბონთან მოთხრობილია მითრიდატე ევპატორის, პომპეუსის, ფარნაკეს, მითრიდატე პერგამონელის ბრძოლების შესახებ. სტრაბონი, ნ.11, თ.3, 6 მონაკვეთში დასძენს, რომ იბერიის სამეფო სოციალურ-იერარქიულად სტრატეგიფიცირებულია [იხ. ვაშაკიძე ვ. 1991: 134]. იერარქიული კიბის თავში ხელისუფალი, მეფე იდგა. მას მოსდევდა არისტოკრატია, *“მოსამართლეები, სარდლები, ქურუმები”*; შემდეგ *“მეომრები და მინათმოქმედები”*.

საინტერესო ცნობები აქვს ბერძენ ავტორს პლუტარქეს (46-120 წწ) იბერია-კოლხეთის ისტორიის შესახებ თხზულებაში *“პარალელური ბიოგრაფიები”* [პლუტარქე 1975], რომლებიც ძირითადად ლუკულუსის, პომპეუსის და ანტონიუსის ბიოგრაფიების თხრობისას გვხვდება. პირველ ორ თხზულებაში აღწერილია რომაელი სარდლების ლუკულუსის და პომპეუსის ომები მითრიდატე ევპატორთან. ამ ომებში ჩართული იყო იბერია და კოლხეთი. პლუტარქე მოგვითხრობს იბერების სპეციალური შუბოსანი რაზმის შესახებ. ისინი, მისი აზრით, საუკეთესო და სანდო მეზრძოლებად იყვნენ მიჩნეული. აქვე აღწერილია პომპეუსის საბრძოლო მოქმედებები იბერიის სამეფოში და შემდგომ, კოლხეთში.

მნიშვნელოვანი მონაცემები მოეპოვება საქართველოს შესახებ კორნელიუს ტაციტუსს. მას გარკვეულ პერიოდში რომის აზიის პროვინციის პროკონსულის თანამდებობაც კი ეჭირა. ტაციტუსს ხელი მიუწვდებოდა სახელმწიფო დოკუმენტებზე. იგი, ჩვენთვის მნიშვნელოვან მონაცემებს გადმოგვცემს თხზულებაში — *ანალები* [იხ. გამყრელიძე აღ. 1973], სადაც ძირითადად აღწერს მის თანადროულ მოვლენებს. ზოგიერთი ცნობა ძველი საქართველოს შესახებ მხოლოდ ტაციტუსის თხზულებებში გვხვდება. მიუხედავად იმისა, რომ ტაციტუსის თხრობის მთავარი ობიექტი რომაული სამყაროა, მაინც მცირე აზია-კავკასიის ამბებს საკმაოდ ადგილი ეთმობა. იბერია-კოლხეთში მიმდინარე მოვლენები ტაციტუსთან განხილულია რომი-პართიის ურთიერთქიდილის ფონზე. ტაციტუსთან მოიპოვება ცნობები მცირე აზია-კავკასიაში რომაელთა ლეგიონების განლაგების; კორბულონთან ერთად იბერების ბრძოლის; კავკასიონის ქედზე სტრატეგიული გადასასვლელების; იბერიელთა მეფის ძმის მითრიდატეს რომში ყოფნის; იბერიის მიერ არმენიის ქალაქ არტაქსატას (არტაშატის) აღების; პართელთა და იბერიელთა, მეფე ფარსმანის და სარდალ ოროდის ურთიერთბრძოლის შესახებ. აქვე აღნიშნულია იბერიელი მეომრების ამტანობის, მამაცობის და ბრძოლის ასპარეზის კარგად ცოდნის შესახებ. ტაციტუსის თხზულებაში ფრიად საყურადღებოა ანიკეტის ამბოხის ისტორია. ანიკეტი ადრე ფლოტის მეთაური და გავლენიანი პირი იყო. მან მოახერხა ადგილობრივი მოსახლეობის (ალბათ ქართველურის) გადაბირება, აიღო ქალაქი ტრაპეზუნტი და იქ რომაელთა კოჰორტა გაჟლიტა.

უაღრესად მნიშვნელოვანი მონაცემებია დაცული რომაელი ისტორიკოსის აპიანეს თხზულებაში *“რომის ისტორია”*. მასში განსაკუთრებით საყურადღებოა წიგნი — *მითრიდატიკა* [აპიანე 1959], რომელიც პონტოს მეფე მითრიდატე ევპატორის ომების ისტორიას გადმოგვცემს. ამ მონაცემების მიხედვით სამეფო არა მხოლოდ ტერიტორიულად იყო ახლო იბერია-კოლხეთთან, არამედ ძირითადად ქართველური მოსახლეობით იყო დასახლებული. აპიანე ინფორმაციას გვანდის: მითრიდატე-პომპეუსის ბრძოლების; კოლხეთში მითრიდატეს მოქმედებების და დიოსკურიაში (სოხუმში) გამოზამთრების; იბერიის მეფის არტოკეს ჯარის; პომპეუსის და იბერიის მეფე არტოკეს მდ. მტკვრისა და მდ. არაგვის შესაყართან ბრძოლების; პომპეუსის რომში ტრიუმფის შესახებ, სადაც ნახსენებია კოლხთა სკეპტუხი *ოლთაკე* და იბერთა სამი მეთაური; პომპეუსის მიერ კოლხეთში გამგებლად დანიშნული არისტარქეს (აღმოჩენილია არისტარქეს სახელით მოჭრილი მონეტა); იბერიელთა აღჭურვილობის და საომარი ტაქტიკის შესახებ.

იბერია-კოლხური ხანის საქართველოს და მისი სამხედრო-პოლიტიკური ისტორიის შესახებ უმნიშვნელოვანესი დოკუმენტური მონაცემებია შემონახული არიანეს თხზულებაში — *შავი ზღვის გარშემო პერიპლუსი* [არიანე 1961], რომელიც იმპერატორ ადრიანესადმი გაგზავნილ სამსახურებრივ ანგარიშს წარმოადგენს. კვინტუს ეპიუს ფლავიუს არიანე (95 - 175 წწ) დაიბადა მცირე აზიის ქალაქ ნიკომედიაში. მას წარმატებული სამხედრო კარიერა ჰქონდა. იგი 131-137 წწ. კაპადოკიაში რომის იმპერატორის ლეგატი იყო და პროვინციას მართავდა. *“...პერიპლუსი”*, არიანეს მიერ მისდამი დაქვემდებარებული ტერიტორიების სამხედრო-სტრატეგიული თვალსაზრისით საინსპექციო დათვალიერების ანგარიშია, რომელიც გაეგზავნა იმპერატორ ადრიანეს. არიანემ ქალაქ ტრაპეზუნტიდან ქ. სებასტოპოლისამდე (ქ.

სოხუმთან) პირადად მოიარა და აღწერ შავი ზღვის სანაპირო გამაგრებული პუნქტები. სოხუმში არიანეს ლეგატობის დროინდელი საინსპექციო საქმიანობის დამადასტურებელი, ქვაზე ამოკვეთილი წარწერაა აღმოჩენილი. არიანეს “პერიპლუსის” მთავარი ღირსებაა ის, რომ ავტორი თვითმხილველია იმისა, რის შესახებაც მოგვითხრობს. არიანეს მიხედვით, აფსაროსი (დღევანდელი გონიო) იმპერიის სასაზღვრო სიმაგრეთა სისტემაში ერთ-ერთი ძირითადი პუნქტია. აქ ხუთი კოჰორტა იყო განლაგებული. აფსაროსის ციხესიმაგრეს მტკიცე კედლები ჰქონია, რომლებიც თხრილებით ყოფილა გამაგრებული. აქვე სამხედრო ჰოსპიტალი და სურსათის სტრატეგიული მარაგის შესანახი ნაგებობები იყო.

არიანე ფასისის (ფოთთან) ციხესიმაგრეზე საკმაოდ დაწვრილებით ცნობებს გვანდის [იხ. გამყრელიძე 2002: 70]. ის, ციხესიმაგრის მოხერხებულ-მიუდგომელ თავდაცვით განლაგებაზე მიუთითებს. მოიხსენიებს საფორტიფიკაციო კედლებს და კოშკებს, რომლებზედაც “სამხედრო მანქანებია განლაგებული”. აღნიშნავს ციხესიმაგრის კედლებთან ორმაგი თავდაცვითი თხრილის არსებობას. აქვე მიუთითებს ციხესიმაგრის დამცველი ოთხასი მეომრის შესახებ. არიანე მოგვითხრობს, აგრეთვე ადგილობრივ მებრძოლთა შესახებაც. არიანეს ხელმძღვანელობით ციხესიმაგრე ფასისში სხვადასხვა სახის საფორტიფიკაციო სამუშაოები ჩატარებულა. სებასტოპოლისის ციხესიმაგრეში ყოფნისას არიანე აღწერს ჯარის მდგომარეობას; ფორტიფიკაციას; მებრძოლთა სურსათით და იარაღ-საჭურვლით მომარაგების მდგომარეობას (ფლავიუს არიანე, პერიპლუსი..., 10).

ისტორიოგრაფიაში დიონ კასიუსი მცოდნე ისტორიკოსად არის მიჩნეული. კასიუს დიონ კოკეიანუსი (153-235 წწ) მცირე აზიის ქალაქ ნიკეიდან იყო წარმოშობით. მისი კარიერა წარმატებული გამოდგა; კონსული და იმპერატორთან დაახლოებული პიროვნება იყო. დიონ კასიუსის თხზულებებიდან მხოლოდ “რომის ისტორია” შემორჩა [დიონ კასიუსი 1966]. ეს ნაწარმოები ძირითადად რომის სამხედრო-პოლიტიკურ ისტორიას მოიცავს, სადაც ყურადღება, უპირატესად ფაქტების გადმოცემაზეა გამახვილებული. ძველი საქართველოს ისტორიის თვალსაზრისით ჩვენთვის საინტერესოა დიონ კასიუსის თხზულების ის მონაკვეთები, სადაც ტრანსკავკასიაში რომის სამხედრო მოქმედებებია აღწერილი. მათში განსაკუთრებით ვრცლად რომი-პონტოს სამეფოს მესამე ომი, ლუკულუსისა და პომპეუსის ბრძოლებია გადმოცემული. აქვეა იბერიაში და კოლხეთში პომპეუსის ლაშქრობის ამბები. კერძოდ, დიონ კასიუსს, ყველა დანარჩენ ავტორებთან შედარებით, ვრცლად აქვს მოცემული პომპეუსის იბერიაში ლაშქრობის პერიპეტიები; იბერიის მეფე არტოკესთან ომი და შემდეგ დიპლომატიური მოლაპარაკება. აქვე, იბერიის მეფის, არტოკეს საომარი ტაქტიკაა აღწერილი.

ძველი საქართველოს ისტორიის შესახებ მოკლე ცნობებს გვანვდიან სხვა ავტორებიც. კერძოდ: ჰიპოკრატე, არისტოტელე, ფსევდო სკილაქს კარიანდელი, პოლიბიოსი, ჰეკატეოს მილეთელი, პავსანია, ნიკოლოზ დამასკელი, სკიმნოს ქიოსელი, პომპონიუს მელა, იოსებ ფლავიუსი, კლავდიოს პტოლემეისი, დიონისიოს პერიგეტი, ლუკიანე სამოსატელი, ალკიფრონი, პომპეიუს ტროგუსი, გაიუს პატერკულუსი, მარკუს მანილიუსი, ლუციუს სენეკა, კვინტუს რუფუსი, გაიუს პლინიუს სეკუნდუსი, გაიუს სვეტონიუს ტრანკვილი [იხ. Латышев 1904; ყაუხჩიშვილი თ. 1957, 1965, 1967, 1977; ურუშაძე 1964; ყაუხჩიშვილი ს. გეორგიკა 1965, ტ.1-10], მოვსეს ხორენაცი და სხვ.

წყარო-მონაცემთა შორის ეპიგრაფიკულ მასალას თითქმის დოკუმენტის ღირებულება გააჩნია. ჩვენ თემატიკასთან დაკავშირებული წარწერები უმეტესად შესრულებულია ქვაზე, თიხაზე ან ლითონზე და არქეოლოგიური გათხრების შედეგადაა მოპოვებული. ბერძნული წარწერა-გრაფიტოების აღმოჩენა ყველაზე ხშირია აღმოსავლეთ ხმელთაშუა და შავი ზღისპირეთის რეგიონებში. გრაფიტოები, ძირითადად, გამომწვარ კერამიკაზე ნამახვილებული რაიმე საგნით შესრულებული ნაკანრი წარწერაა. საქართველოში ბერძნული გრაფიტოები ძირითადად კოლხეთის, არქეოლოგიურ მასალაში გვხვდება. კერძოდ: ფიჭვნარის, საირხის, ეშერის, ოჩამჩირის, ვანის, ბიჭვინთის, ნებელდის და ფოთის

არქეოლოგიური ძეგლების არტეფაქტებზე. საქართველოში ბერძნული გრაფიტოების რაოდენობა მცირეა და უპირატესად უცხოეთიდან შემოტანილ კერამიკაზე გვხვდება. ისინი ჯერჯერობით 140 ც. დადასტურებული. ხსენებული არქეოლოგიური ძეგლებიდან, ძირითადად ერთ, ორ ან სამ ასოიანი გრაფიტოები გავგაჩნია. ასოების რაოდენობის სიმცირე მათი სხვადასხვანაირი ინტერპრეტაციის შესაძლებლობას ზრდის. ამნაირი წარწერა-გრაფიტოებით პიროვნებები, უმეტესად თავის საკუთარ ნივთს, რომელიმე ღვთაებისადმი შესანიშნავად შიგთავსიან ჭურჭელს და სავაჭრო ზომა-წონას აღნიშნავდნენ. არსებობს მაგიური, შელოცვითი ხასიათის წარწერა-ნიშნებიც. გრაფიტოები ხშირად გამოისახებოდა ინიციალების, ლიგატურის, აბრევიატურის სახით. განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა ჭურჭელზე და გადასატან ტარაზე დატანილი სავაჭრო აღნიშვნები. აღინიშნება თუ რა პროდუქტია (მაგ.: ზეთი, ღვინო, თაფლი, ლუდი და ა.შ.) ჭურჭელში და რა მოცულობისაა ის (მაგ.: რამდენი ხოა ან კოტილა), რა ფასი აქვს (მაგ.: რამდენი — 2 დრაქმა ან 3 ობოლი), როგორი თვისებებისაა (მაგ.: ნათელი ან მუყავე) და სხვ. ამ ტიპის გრაფიტოები მაღალგანვითარებულ სავაჭრო ქმედებაზე მიგვანიშნებს. ხშირად გრაფიტო მხოლოდ ერთ ასოიანია და შესაძლებელია ღვთაების სახელის პირველ ასოს წარმოდგენდეს. გრაფიტოების მნიშვნელოვანი ნაწილი წარმოადგენს აბრევიატურას, რომლის თითოეული ასო რაღაცას აღნიშავდა და იმ ეპოქის საზოგადოების დიდი ნაწილისათვის მისი მნიშვნელობა კარგად იყო ცნობილი [ნასიძე 2002: 5-24; გამყრელიძე 2011: 172-181]. ქვემოთ მოგვყავს რამოდენიმე გრაფიტოს მაგალითი.

ქ. ფოთთან, მდ. რიონის და ზღვის შესართავთან, მალთაყვის სრუტის მარცხენა მხარეს და პალიასტომის ტბის დასავლეთ ნაპირთან არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ფრიად საყურადღებო ბერძნულ გრაფიტოიანი ამფორები აღმოაჩინა: მაგ.: ძვ.წ. მე-4 ს-ის სინოპური ამფორა - BIK - გაშიფრა: [ამ] თიხის ჭურჭლით შენირულია მაღალი ხარისხის [კოლხური?] [ღვინო]; ახ.წ. მე-6 ს-ის კოლხური ამფორა - Φα - გაშიფრა: ფასისში ვიყიდე [იხ. გამყრელიძე 2011: 172]. *ეშერის* ნაქალაქარის (სოხუმთან) გათხრებისას ბრინჯაოს ფირფიტის ფრაგმენტები აღმოჩნდა, რომელზედაც ძვ.წ. მე-3ს-ის ბერძნული წარწერაა. აქ, ძნელია შინაარსის გაგება; შემორჩენილი სიტყვების მიხედვით შინაარსი შეიძლება ასეც აღდგეს: საბრძოლო მოქმედებების შედეგად, მომხდურმა მტერმა აიღო ქალაქი. შემდგომ ქალაქის მეზრძოლებმა შეძლეს, დაებრუნებინათ ქალაქი [იხ. Каухчишвили 1985: 218].

მცხეთაში, მტკვრის მარჯვენა მხარეს, არმაზციხის მიმდებარე ტერიტორიაზე, 75 წ-ის ბერძნულენოვანი ე.წ. *ვესპასიანეს* წარწერა აღმოჩნდა. მასში ნახსენებია იმპერატორი ვესპასიანე (69-79 წწ), მისი შვილები ტიტე (იმპერატორი 79-81 წწ), დომიციანე (იმპერატორი 81-96 წწ). აქვე აგრეთვე ნახსენებია იბერთა მეფე მითრიდატე, ფარსმან მეფის შვილი. განსაკუთრებით საყურადღებოა ამ წარწერის ბოლო ნაწილი; კერძოდ: "...*იბერთა მეფეს მითრიდატეს, მეფე ფარსმანისა და ამაზასპუსის ძეს, კეისრის მეგობარსა და რომაელების მომხრეს, და ხალხს ეს კედლები გაუმავრეს*" [წერეთელი 1958: 14]. როგორც ჩანს, მეფე მითრიდატეს რომაული ორიენტაციის გამო რომის იმპერატორი ვესპასიანე იბერიის სამეფოს საფორტიფიკაციო აღმშენებლობაში ეხმარება. *ვესპასიანეს* წარწერა ადასტურებს იმ ურთიერთ ინტერესს, რომელიც რომს და იბერიის სამეფოს ჰქონდა ახ.წ. 1-ელ ს-ში.

ქ. ანკარასთან, კიბელას სახელზე აგებული ტაძრის კედელზე შემორჩენილია ახ.წ. 14 წ. წარწერა, რომელიც 35 ნაკვეთისგან შედგება და — *მონუმენტუმ ანკურანუმის* სახელითაა ცნობილი. ეს წარწერა იმპერატორ ოქტავიანუსს ავგუსტუსის (ძვ.წ. 27 - ახ.წ. 14წწ) მოღვაწეობის და ომების ამბების აღწერას წარმოადგენს. აქ, 31-ე მონაკვეთში, ნახსენებია იბერთა მეფე [Латышев 1904: 41]. წარწერა მიგვანიშნებს იმაზე, რომ 1-ელი ს-ში რომსა და იბერიის სამეფოს შორის რაღაც ხელშეკრულება იყო დადებული. რომში აღმოჩნდა სამარხის სტელა, რომელზედაც ბერძნულად ამოკვეთილია 12 სტრიქონიანი ეპიტაფია; თარგმანი ასეთია: "*მეფის სახელოვანი ძე ამაზასპი, მითრიდატე მეფის ძმა, რომლის მშობლიური მიწა*

არის კასპიის კართან, იბერი იბერიის ძე, აქ მარხია წმინდა ქალაქთან, რომელიც ააგო ნიკატორმა... გარდაიცვალა..., მისული პართელეთთან საბრძოლველად, ... შუბის, მშვილდისა და მახვილის პირზე; ქვეითიცა და მხედარიც იყო...” [ყაუხჩიშვილი 1976: 245]. ამ წარწერიდან ჩანს, რომ მე-2 ს-ის პირველ ნახევარში რომსა და იბერიის სამეფოს შორის კარგი ურთიერთობაა, იბერიის სამეფო პრორომაული ორიენტაციის სახელმწიფოა და რომს ეხმარება პართიის სახელმწიფოს წინააღმდეგ.

იტალიაშივე, ქალაქ ოსტიაში, მდ. ტიბრის მარცხენა ნაპირზე, მარმარილოს ფილას (17 X 14 X 2,2 სმ) მიაკვლიეს. მასზე შვიდი სტრიქონია ლათინურად ამოკვეთილი. თარგმანი ასეთია: “...სიანუს... ფაბიანუს... ფარსმანი (მეფე იბერთა)... ით და მეუღლით ფრ... მისცა აპრილის კალენდებამდე ხუთი დღით ადრე მაისის ნონებამდე ერთი... დღით ადრე გლადიატორთა...” [გამყრელიძე აღ. 1959: 135]. წარწერაში ნახსენებია იბერიის მეფე ფარსმან მე-2 ქველი. ეს ფარსმანივეა ნახსენები არმაზის ბილინგვის წარწერაში [წერეთელი 1942: 23]. დიონ კასიუსი გადმოგვცემს: “...როცა ფარსმან იბერიელი რომში ჩავიდა (იმპერატორმა) გაუფართოვა სამფლობელო, პატივი დასდო კაპიტოლიუმში მსხვერპლი შეენირა; მისი ქანდაკება ენიალიონზე დადგა და მისი ვაჟკაცის და სხვა შეჭურვილი წარჩინებული იბერების სამხედრო ვარჯიშებს აკვირდებოდა” [დიონ კასიუსი, წ.70, თ.2, 3].

მცხეთაში, არმაზისხევის №4 სამარხის არქეოლოგიური შესწავლისას ქვის სტელა აღმოჩნდა, რომელზედაც წარწერაა და სამეცნიერო ლიტერატურაში ე.წ. არმაზის ბილინგვის სახელითაა ცნობილი. პირველი, ზედა წარწერა ბერძნულია, ხოლო მეორე, ქვედა ე.წ. არმაზულ-არამეული დამწერლობით არის შესრულებული. ჩვენთვის საყურადღებო ნაწყვეტი ქართულად ასეა: “...ფარსმან მეფის პიტიახშისა, მეუღლე იოდმანგანისა, (რომელიც) იმარჯვებდა და ამრავლებდა ადრე ჩადენილ საგმირო საქმეებს, (და არის) ეზოსმოდღვარი ქსეფარნუგ მეფისა, ძე აგრიპასი, ეზოსმოდღვრისა ფარსმან მეფისა (რომელმაც) სძლია მძლეველნი, რაც ფარნავაზმა (ან წინა ფარნავაზიანებმა) ვერ დაასრულა...” [იხ. წერეთელი 1942: 1-84; წერეთელი კ. 1992ა: 3-48; გიორგაძე 1986: 159]. ამ წარწერიდან უპირველეს ყოვლისა ფრიად საყურადღებოა, რომ არამეული ტექსტის აქამდე გაუშიფრავი მერვე სტრიქონი ამოიხსნა, სადაც აღმოჩნდა, რომ ნახსენებია იბერიის მეფის, ქართლში სამხედრო-ადმინისტრაციული რეფორმების გამტარებლის, ფარნავაზიანთა დინასტიის ფუძემდებლის ფარნავაზის სახელი [იხ. გიორგაძე 1986: 151]. აგრეთვე საყურადღებოა, რომ ამ ტექსტში მოხსენიებულია იბერიის მეფე ფარსმან მე-2 ქველი, რომელიც ჩვენთვის ცნობილია ქართლის ცხოვრებიდან, მოქცევაი ქართლისაიდან და დიონ კასიუსის თხზულებიდან. ეს ბილინგვა მნიშვნელოვანი წყაროა იბერიის სამეფოს 1-ელი - მე-2 სს-ის პოლიტიკური იერარქიის და სახელმწიფო წყობილების შესასწავლად.

მცხეთაში, არმაზში №4 სამარხის არქეოლოგიური კვლევისას, არმაზის ბილინგვასთან ერთად აღმოჩნდა ე.წ. №1 წარწერად წოდებული მონოლინგვა, ე.წ. არმაზულ-არამეული წარწერით, რომელიც მთლიანად დღემდე გაუშიფრავია. ამ ტექსტის შესახებ სპეციალისტებს გამოთქმული აქვთ ზოგადი შენიშვნები. მათი აზრით, წარწერა ეხება მიჰრდატ (მითრიდატე) იბერიის მეფის სამხედრო გამარჯვებებს, რომელიც მან იბერიის სამეფოს მოსაზღვრე სახელმწიფოებზე მოიპოვა. წარწერაში გამაგრებული ადგილები და ციხესიმაგრეებია დასახელებული. ტექსტიდან ისიც ჩანს, რომ მეფე მითრიდატე, ისევე როგორც მამამისი ფარსმანი, არმენიის საწინააღმდეგოდ რომსა და პართიას შორის ომში იყო ჩაბმული [იხ. გიორგაძე 1999: 186]. ქ. სოხუმში 132 წლით დათარიღებული ლათინურ წარწერიანი ფილაქვა აღმოჩნდა: HADR.PER.. FL(avium): A(rrianum)...LEG, რომელზეც ნახსენებია რომის იმპერატორ ადრიანეს, კაპადოკიის ლეგატი კვინტუს ეპიუს ფლავიუს არიანე. ჩანს, ეს წარწერა, არიანეს სებასტოპოლისში საქმიანობის აღსანიშნავად არის ქვაზე ამოკვეთილი.

მნიშვნელოვანი საისტორიო წყაროა რომაული სამხედრო შენაერთების არქეოლოგიურად დადასტურებული დამლები. ეს სამხედრო ნაწილები საქართველოს ტერიტორიაზე,

ძირითადად ზღვისპირეთში, კოლხეთში იყვნენ განლაგებული. კერძოდ, ბიჭვინთა-პიტიუნტში, სოხუმ-სებასტოპოლისში, ფოთ-ფასისში, ციხისძირ-პეტრაში, გონიო-აფსაროსში. პიტიუნტის კასტელუმის ტერიტორიაზე აღმოჩნდა თიხის ფილის ფრაგმენტი, რომელზეც დამლაა - GXV. კასტელუმის დასავლეთ კარიბჭესთან დადასტურდა მეორე დამლაც. ეს დამლები ანალოგიების მიხედვით შესაძლოა ასე გაიშიფროს - LEG(IO)... XV(Apollinaris). ამ ლეგიონის ძირითადი დისლოცირების ადგილი იყო კაპადოკიაში, სატალაში. ბიჭვინთაშივე, *ინკიტის* ტბასთან მდებარე კოშკში გაითხარა თიხის ფილა, რომელზედაც დამლაა - LEG(IO) [ლორთქიფანიძე 1963: 105]. ლანჩხუთის მუნიციპალიტეტის სოფ. *მოედნის* ნამოსახლარზეც დამლიანი თიხის ფილაა აღმოჩენილი - LEG... [თოდუა, მურვანიძე 1997: 108]. დამლიანი თიხის ფილა დადასტურებულია ქობულეთთან *ციხისძირში* - VEX(illatio) FA(siana), რომელსაც ფასისის სიმაგრისთვის დამზადებულად მიიჩნევენ [შპაიდელი 1985: 134]. გონიო-აფსაროსის, ციხესიმაგრეში არქეოლოგიურად გაითხარა დამლიანი აგურები. ერთზე იკითხება - Cohors II claudiana ხოლო მეორეზე - (C)OH(ors) II. აქვე აღმოჩნდა აგურის ნატეხი, რომელზედაც იკითხება - SAGI(taria). აფსაროსის გათხრისას დადასტურდა სანათური. მასზე ამოტვიფრულია წარწერა - C.CO.H. AVR.C.R. [იხ. მამულაძე და სხვ. 2001: 163].

ძველი საქართველოს ისტორიის შესასწავლად საყურადღებო წყაროა ე.წ. შაპურის წარწერა. ის სამხრეთ-დასავლეთ ირანში, პერსეპოლისთან (ამჟამად ქ. ისთახართან), ტაძრის კედელზე აღმოჩნდა. წარწერა შესრულებულია პართულ-ფალაურ, სასანურ-ფალაურ და ძველ ბერძნულ ენებზე. ამ წარწერაში მოთხრობილია სასანური ირანის მეფის შაპურ 1-ელის (240-272 წწ.) სახელმწიფო და სამხედრო-პოლიტიკური მოღვაწეობის შესახებ. აქ ნახსენებია იბერია, რომელიც პროსასანიდურ ქვეყნად ჩანს; აღნიშნულია იბერიის მეფე ჰამაზასპის შესახებ. კონტექსტის მიხედვით მეფე ჰამაზასპი სასანური ირანის ხელმწიფის მოკავშირე პიროვნება ყოფილა. ჰამაზასპი (ამაზასპი), რომელიც პროსასანური ორიენტაციისაა, ცნობილია *ქართლის ცხოვრებიდანაც*.

საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში თავმოყრილია 750-ზე მეტი ქვაზე ამოკვეთილი წარწერიანი ეპიგრაფიკული ძეგლი, რომლებიც არქეოლოგიური გათხრებისას საქართველოს სხვადასხვა კუთხეშია მიკვლეული. აქ ინახება ქართული, ურარტული, არამეული, ბერძნული, ებრაული და ლათინური წარწერები. ეს მასალა ქვის ძეგლების ფონდშია თავმოყრილი. საყურადღებოა, რომ მუზეუმის ურარტულ კოლექციაში ინახება: არგიშთ 1-ელის, ძვ.წ. 786 წ-ს წარწერა; სარდურ მე-2, ძვ.წ. 764 წ. წარწერა; სარდურ 1-ელის შვილის, ძვ.წ. 817 წ. 7 წარწერა; მენუას წარწერა ქვაზე ძვ.წ. 810 წ. ლაპიდარიუმში დაცულია არამეული და ბერძნული ეპიგრაფიკის ნიმუშები. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ლაპიდარიუმის ფონდის მნიშვნელოვან რაოდენობას ძველი ქართული წარწერები შეადგენს. მათი რაოდენობა რამდენიმე ასეულს აღემატება [იხ. სილოგავა 1980].

საქართველოში არქეოლოგიის განვითარების შესახებ

არქეოლოგია კაცობრიობის ისტორიას მინაში და წყალქვეშ მიკვლეული ნივთიერი კულტურის ძეგლების საშუალებით შესწავლის. მისი მოძიების საგანია ადამიანის, საზოგადოების მოქმედების ნივთიერი ნაკვალევების შესწავლა; კერძოდ, ძველი ნამოსახლარების, სამაროვნების, შრომის იარაღების, კერამიკის, შეიარაღების, სამკაულის, საკულტო ინვენტარის კვლევა. მათი შესწავლის საფუძველზე ხდება ისტორიული ანალიზი და საზოგადოების განვლილი ეტაპების რეკონსტრუქცია. არქეოლოგია, როგორც მეცნიერება, მე-19 ს-ში ჩაისახა. ევროპაში არქეოლოგიური გათხრების დაწყებას 1710 წელს ნეაპოლის ყურეში რომაული ქალაქების ჰერკულანუმის და პომპეის აღმოჩენამ უბიძგა, რომლებიც მთა ვეზუვის ვულკანის ამოფრქვევის გამო 79 წელს განადგურდნენ. პომპეისა და ჰერკულანუმის გათხრებმა ბიძგი მისცა მეცნიერების ახალი მიმართულების, *ანტიკური ანუ კლასიკური არქეოლოგიის* წარმოქმნას. ანტიკური კულტურის ძეგლების და კერძოდ არქეოლოგიის მეცნიერული შესწავლის ფუძემდებლად მიიჩნევა იოჰან იოაჰიმ ვინკელმანი (1717-1768). იგი იტალიაში ჩადის, სადაც ჰერკულანუმსა და პომპეიში გათხრები მიმდინარეობდა. იოჰ. ვინკელმანი ბერძნულ-რომაული სიძველეების შესახებ წერს სტატიებს. 1764 წელს დაისტამბა მისი ნაშრომი *“ძველი ხელოვნების ისტორია”*. მე-19 ს-ის დასაწყისში სიტყვა *არქეოლოგია*, ჯერ კიდევ აღნიშნავდა მარტო იმ მიმართულებას, რომელიც ბერძნულ-რომაული კულტურის ძეგლებს შეისწავლიდა.

მე-19 საუკუნემდე საქართველოში სიძველეთა შესწავლას კანტიკუნტი და ფრაგმენტული ხასიათი ჰქონდა. სიძველეთა აღწერა გვხვდება სულხან-საბა ორბელიანის, ვახუშტი ბაგრატიონისა და თეიმურაზ ბაგრატიონის თხზულებებში, აგრეთვე უცხოელ მოგზაურთა ნაწერებში. მე-19 ს-ის საქართველოში სიძველეთა შესწავლა შედარებით უფრო მიზანმიმართულ ხასიათს იღებს. ჯერ კიდევ 1837 წელს საქართველოს სტატისტიკურმა კომიტეტმა ყურადღება მიაქცია ისტორიული ძეგლების აღრიცხვა-დაცვის მდგომარეობას და საამისოდ შეადგინა სპეციალური ინსტრუქცია, რომელიც სახელმწიფო დაწესებულებებში გაავრცელეს. მასში ყურადღება გამახვილებული იყო ყორღანების ან მსგავსი სიძველეების გამოვლენა-აღნუსხვაზე. ამ ინსტრუქციის შედგენაში მონაწილეობდნენ ნ. ფალავანდიშვილი და მ. ჭილაშვილი, რომლებიც სტატისტიკურ კომიტეტში მსახურობდნენ. მ. ჭილაშვილისთვის, როგორც სახელმწიფო სტატისტიკური კომიტეტის თანამშრომლისა და სიძველეთა აღნუსხვა-დაცვის შესახებ ინსტრუქციის ერთ-ერთი შემდგენლისათვის, კარგად იყო ცნობილი სიძველეთა შესწავლის მაშინდელი მდგომარეობა საქართველოში. ამიტომ, 1856 წლის 8 დეკემბერს კავკასიის გეოგრაფიული საზოგადოების კრებაზე წარმოქმულ სიტყვაში მან ერთ-ერთმა პირველთაგანმა აღძრა საკითხი საქართველოში არქეოლოგიური გათხრების ჩატარების აუცილებლობის შესახებ.

სამწუხაროდ, არც გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის განყოფილებას და არც სტატისტიკურ კომიტეტს არქეოლოგიური გათხრები არ ჩაუტარებია, რადგან ეს არ შედიოდა მათ ფუნქციებში. მიუხედავად ამისა მათ მაინც გარკვეული როლი შეასრულეს ძეგლთა აღნუსხვის საქმეში. ამით აღინუსხა და განადგურება-გაქრობას გადაურჩა ბევრი ისტორიულ-არქეოლოგიური ძეგლი. მაგრამ მარტო აღნუსხვა-დაცვით სიძველეთა შესწავლის საქმე წინ ვერ წაიწედა. ამიტომ მე-19 ს-ის შუა წლებიდან საქართელოს სიძველეთა უფრო ფართო, მრავალმხრივი შესწავლისათვის საჭირო გახდა არქეოლოგიური გათხრების დაწყება.

პირველი არქეოლოგიური გათხრა, რომელიც მეცნიერულ მიზნებს ისახავდა, ჩატარდა 1852 წლის ზაფხულში, ქ. გორიდან დაახლოებით თხუთმეტიოდე კილომეტრით დაცილებულ ნაქალაქარ *უფლისციხეში*. აქ გათხრებს აწარმოებდა საქართველოს არქეოლოგიის პიონერი დიმიტრი მელვინეთუხუცესიშვილი (1815-1878 წწ.). სამწუხაროდ მის შესახებ ძალზე მცირე

ცნობებია შემონახული, რაც აძნელებს ამ პიროვნებაზე სრული წარმოდგენის შექმნას. მისი თანამედროვეების აზრით, „დიმიტრი მელვინეთუხუცესიშვილი ნიჭიერი კაცი იყო და საქართველოს ისტორიის დიდი მცოდნე; იგი, სადაც კი შეეძლო, ყველგან ცდილობდა საქართველოს ისტორიის სასარგებლოდ. ბევრი სხვა და სხვა სამეცნიერო, საისტორიო და საარქეოლოგიო საზოგადოებათა წევრი იყო“ (იხ. ჟურ. „საქართველოს კალენდარი“, ტფილისი, 1895). მაღალ შეფასებას აძლევს დ. მელვინეთუხუცესიშვილის მოღვაწეობას ცნობილი ქართველოლოგი მარი ბროსეც, რომელიც ერთ-ერთ თავის ნაშრომში აღნიშნავს მის მიერ გაწეული დახმარების შესახებ. დ. მელვინეთუხუცესიშვილმა აღწერა და შეისწავლა მრავალი საყურადღებო ძველი ძეგლი, შეაგროვა არაერთი მნიშვნელოვანი ხელნაწერი თუ ნივთი. მან მოიარა და შეისწავლა ქართლი, იმერეთი, გურია, მესხეთი და აჭარა. იგი თავის ერთ-ერთ ნერილში აღნიშნავს: „მე მსურს, რაც საქართველოში ძველი ეკლესიაა თუ მონასტერი, ჯვარი, ხატი და რაზედაც ძველი წარწერილობაა, ყველა აღვწერო...“ იგი 1849 წელს სამეცნიერო საქმიანობისთვის სპეციალური სიგელით დააჯილდოვეს. დ. მელვინეთუხუცესიშვილი მსახურობდა ქ. გორის სასამართლოში, რაც მას ხელს უშლიდა სამეცნიერო მუშაობის ფართოდ გაშლაში. ამიტომ 1851 წელს გორიდან გადავიდა თბილისში სახელმწიფო კანცელარიაში სამუშაოდ, სადაც სამეცნიერო მოღვაწეობისთვის უფრო მეტი დრო რჩებოდა. აქ მას, სხვა საქმეებთან ერთად, დაავალეს მოეწყო ექსპედიციები საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში, რათა აღეწერა და შეესწავლა ისტორიული სიძველეები. სამწუხაროდ, ამ ექსპედიციებს ხელისუფლებისგან დაფინანსება მალევე შეუწყდა.

1852 წლის ზაფხულში დ. მელვინეთუხუცესიშვილმა ხელისუფლებისგან მიიღო გარკვეული თანხა და შეუდგა უფლისციხის ნაქალაქარის გათხრას. მას მოუწევია მხატვარი და შეუძენია სათანადო აღჭურვილობა ძეგლის გათხრა-ფიქსაციისთვის. არქეოლოგიური გათხრების დროს დ. მელვინეთუხუცესიშვილი აწარმოებდა საველე დღიურს. როგორც ჩანს, იგი აპირებდა უფლისციხის გათხრების შედეგების გამოქვეყნებას. სამწუხაროდ, გათხრების შედეგების გამოქვეყნება ვერ მოხერხდა, ხოლო საველე დღიურები და მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა დაიკარგა. ამიტომ ამ გათხრების შესახებ წარმოდგენას ძირითადად გაზეთ „კავკაზ“-ში (№43, 66; 1852 წ.) დაბეჭდილი მოკლე ანგარიშები გვიქმნის. უფლისციხის ნაქალაქარის არქეოლოგიური შესწავლა დ. მელვინეთუხუცესიშვილს ზედაპირული დაზვერვით დაუწყია; აუგეგმავს ნაგებობები, აღმოუჩენია რამდენიმე წარწერა და გადმოუწერია. ამისათვის მას მოუხდა მალა, ფრიალო კლდეებში ნაკვეთი ნახევრად ჩანგრეული ნაგებობების ნახვა. დ. მელვინეთუხუცესიშვილს პირველად უფლისციხის დიდი დარბაზის გათხრა დაუწყია. გაუჭრია თხრილი; აქ აღმოუჩენია სვეტის ფრაგმენტები და კერამიკის ნატეხები, დიდი დარბაზის გვერდზე მდებარე ოთახში კი, ქვევრები. მისი აზრით, დიდი დარბაზი და მიმდებარე ნაგებობები წარჩინებული პირის სასახლეს წარმოადგენდა. დ. მელვინეთუხუცესიშვილს შეუსწავლია უფლისციხეზე არსებული ყველანაირი ცნობა, კერძოდ, ვახუშტი ბაგრატიონისა და ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს ცნობები უფლისციხის შესახებ. უფლისციხის არქეოლოგიური შესწავლის დროს დ. მელვინეთუხუცესიშვილს გაუთხრია სამარხებიც.

დ. მელვინეთუხუცესიშვილი გარდაიცვალა 1878 წელს და დასაფლავებულია გორთან, სოფ. ხიდისთავში. მისი ნაწერებიდან ჩვენამდე მოაღწია ისტორიული ხასიათის რამდენიმე ნაშრომმა: „მეფობა და ცხოვრება ერეკლე მე-2“, „აღწერა გორთან მდებარე ეკლესიებისა და მათ ზედა ღირსსახსოვარ წარწერათა სრულიად“, „მოგზაურობა გორთან, ხიდისთავსა შინა 1849-სა წელსა“, „მოგზაურობა და მოხილვა იმერეთისა 1850 წელსა“ (მოხსენებები ინახება ს.-პეტერბურგში, აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ბროსეს ფონდში, №47).

მე-19 ს.-ის შუა წლებისთვის საქართველოში 1832 წლის ეროვნულ-განმანათავისუფლებელ მოძრაობას [შველიძე 2014: 3-39] მოყოლილი რეპრესიების შედეგად ჩამკვდარი კულტურული ცხოვრება რამდენადმე გამოცოცხლდა. დაარსდა სამეცნიერო საზოგადოებები; გაიხსნა მუზეუმი, ბიბლიოთეკა; დაიწყო პერიოდული გამოცემების დასტამბვა, სადაც სამეცნიერო

სტატიებიც იბეჭდებოდა. ამ პერიოდულ გამოცემებში ხშირად ნახმარ სიტყვა „*არქეოლოგია*“-ს მაშინ საკმაოდ ფართო, მრავლისმომცველი მნიშვნელობა ჰქონდა, ის ფრიად მოდურ სიტყვად იქცა. გამოქვეყნებულ წერილებში არქეოლოგიური მასალის შესწავლა და ფიქსირება ხშირად შემთხვევით ხასიათს ატარებდა. ამ მასალის აღწერა უმეტესად ჩართულია ფოლკლორულ და საბუნებისმეტყველო მონაცემებთან. სიტყვა „*არქეოლოგიაში*“ მაშინ ძირითადად ყოველგვარ სიძველეთა, წიგნების, ეკლესია-მონასტრების, ხატების, ეპიგრაფიკული ძეგლების, აღწერა-შესწავლა იგულისხმებოდა. მინისქვეშა ძეგლების კვლევას კი უფრო ნაკლები ყურადღება ექცეოდა. ეს ბუნებრივად არის, რადგან იმ დროს არქეოლოგია, როგორც მეცნიერება, ჯერ კიდევ არ იყო ჩამოყალიბებული დღევანდელი მნიშვნელობით.

ერთ-ერთი პირველი საზოგადოება, რომელმაც რამდენადმე მიაქცია ყურადღება საქართველოს სიძველეებს, იყო გეოგრაფიული საზოგადოება. ის 1850 წელს გაიხსნა თბილისში. პირველსავე სხდომაზე სხვა საკითხებთან ერთად აღინიშნა, რომ დაარსებულმა საზოგადოებამ უნდა შექმნას მუზეუმი და არქივი. მისი აქტიური წევრები იყვნენ: რ. ერისთავი, პ. იოსელიანი, დ. ყიფიანი, გ. ორბელიანი, გ. ერისთავი, ვ. სოლოგუბი, ა. ბერჟე, პ. უსლარი, მ. ჭილაშვილი და სხვ. ახლად დაარსებულმა საზოგადოებამ გადაწყვიტა თბილისში მუზეუმის მოწყობასთან დაკავშირებით საზოგადოების წევრებისათვის დაევალებინა ექსპონატების შეგროვება და საკვლევ ექსპედიციებში მონაწილეობა. მუზეუმი გაიხსნა 1852 წლის გაზაფხულზე. მისი იმდროინდელი ადგილსამყოფელი იყო დღევანდელ ალ. ჭავჭავაძის ქუჩაზე მდებარე სახლი. ეს იყო პირველი მუზეუმი მაშინდელ კავკასიაში. თბილისში დაარსებული მუზეუმი შედგებოდა ეთნოლოგიური, საბუნებისმეტყველო და ისტორიულ-არქეოლოგიური განყოფილებებისგან. 1854 წლისთვის მუზეუმი უკვე 3300 ექსპონატს ითვლიდა. მუზეუმის საისტორიო-არქეოლოგიური კოლექციები შეავსო მინის წიაღში აღმოჩენილმა ბევრმა ექსპონატმა. აქ თავი მოიყარა დიდი რაოდენობით ნუმიზმატიკურმა მასალამ, საჭურველ-იარაღის ნაშთებმა, სამკაულებმა და სხვ.

1863 წელს ამ მუზეუმის კოლექციები გადაეცა თბილისში ახლად გახსნილ კავკასიის მუზეუმს, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა გ. რადე. ამ მუზეუმსაც, ისევე როგორც მის წინამორბედს, უფრო ეთნოლოგიურ-საბუნებისმეტყველო ხასიათი ჰქონდა. მაგრამ აქ არც ისტორია-არქეოლოგია იყო დავინწყებული. მუზეუმის დაარსებაში აქტიური მონაწილეობა მიიღო, გეოგრაფიული საზოგადოების ერთ-ერთმა წევრმა პლატონ იოსელიანმა (1809-1875 წწ), რომელმაც თავის დროზე საყურადღებო ქართველოლოგიური გამოკვლევები შექმნა. კერძოდ, ჩვენთვის ფრიად საინტერესოა მისი ისტორიულ-არქეოლოგიური ხასიათის შრომები, სადაც იგი ეხება საქართველოში ქალაქების წარმოშობის საკითხებს. მისი მოსაზრებით, საქართველოში ქალაქები ძირითადად წარმოიქმნა მთავარ მდინარეთა ნაპირებზე, სამხედრო-სტრატეგიული თვალსაზრისით მნიშვნელოვან პუნქტებთან; რელიგიურ ცენტრებთან. თავისი მოსაზრების დასასაბუთებლად პ. იოსელიანს მცირე მასშტაბის დაზვერვითი გათხრები უწარმოებია *ჟინვალთან* ნაქალაქარის ადგილზე. მას აქ გაუთხრია ქვის ნაგებობები, მოუპოვებია კერამიკისა და ლითონის ნივთების ნაშთები. ჯერ კიდევ 1844 წელს პლატონ იოსელიანი წერდა, რომ მცხეთაში არის ბევრი ძველი ნანგრევი.

1867 წელს მცხეთაში, მდ. მტკვრის ნაპირთან, გზის რეკონსტრუქციასთან დაკავშირებით მინის სამუშაოების დროს აღმოჩნდა ქვათილილი 75 წელს ამოკვეთილი წარწერით (ე.წ. ვესპასიანეს წარწერა). შემდგომ წლებში მცხეთაშივე, *სამთავროს ველზე* და *ბებრისციხის* მიდამოებში უძველესი სამარხები აღმოჩნდა. ამ აღმოჩენებმა გამოიწვია ხელისუფლების დაინტერესება და 1871 წელს თბილისში მცხოვრებ ნატურალისტ ფრიდრიხ ბაიერნს სთხოვეს სამთავროს მიწაზე გათხრების წარმოება. აქ გაითხარა ქვის ფილებისაგან შედგენილი სამარხები. ამოღებულ იქნა კერამიკა, ლითონის იარაღები, სამკაულები. ხსენებულმა ნივთებმა შემდეგ კავკასიის მუზეუმის ფონდები შეავსო. მართალია, არც სავსე სამუშაოები ჩატარებულა სათანადო დონეზე და არც განათხარის ისტორიული გააზრება მომხდარა

სწორად, მაგრამ თვით არქეოლოგიურმა მასალამ საზოგადოებრიობის დიდი ინტერესი გამოიწვია. 1885 წელს ბერლინში დაისტამბა ფრ. ბაიერნის ნაშრომი, რომელშიც სხვებთან ერთად განხილულია სამთვროს ველის სამარხებიც. 1879 წელს ანთროპოლოგი ე. შანტრი სამთავროშივე თხრის რამდენიმე სამარხს. მცხეთის ამ არქეოლოგიური აღმოჩენების შემდეგ საქართველოსადმი ისტორიკოს-არქეოლოგთა ინტერესი კიდევ უფრო გაიზარდა. ამიტომ 1872 წელს თბილისში შეიქმნა *კავკასიის არქეოლოგიური კომიტეტი*, რომელსაც ისტორიულ-არქეოლოგიური სამუშაოების კოორდინაცია უნდა მოეხდინა კავკასიაში. კომიტეტის საქმიანობის შესახებ ცნობები იბეჭდებოდა სპეციალურ ჟურნალში, რომელიც გამოდიოდა თბილისში 1872-73 წწ. აქ მოყვანილი ცნობები ძირითადად ეკლესიების აღწერილობებს შეიცავს. მალე ეს კომიტეტი *„კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოებას“* შეუერთდა, რომელიც 1873 წელს თბილისში დაარსდა.

„კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების“ დაარსებას წინ უძღოდა გარკვეული სამზადისი. კერძოდ, ჟურნალ *ცისკარში*, 1873 წელს (იხ. №3-4) გამოქვეყნდა დიმიტრი ბაქრაძის სტატია, რომლითაც ქართველ მკითხველს საშუალება მიეცა გასცნობოდა თავის სამშობლოში არქეოლოგიური კვლევა-ძიების პერსპექტივებს. სტატიის სათაურია — *„შესახებ კავკასიის არქეოლოგიის მოსიყვარულე საზოგადოებისა, რომლის დაფუძნებასაც აპირებენ ტფილისში.“* დასაწყისში საუბარია საქართველოს და, საერთოდ, კავკასიის რეგიონის ისტორიულ-არქეოლოგიური შესწავლის აუცილებლობასა და საქართველოს გეოგრაფიული მდებარეობის მნიშვნელობაზე ქვეყნის ისტორიული განვითარებისთვის; შეფასებულია ისტორიული ძეგლების წარწერების ადგილი ქვეყნის წარსულის შესწავლაში.

შემდეგ ის აღნიშნავს, რომ გადანეყვითლია არქეოლოგიური საზოგადოების შექმნა, რათა *„მოიყვანონ ცნობაში ძველნი სახსოვარნი, აკლდამების გათხრა, სადაცა მოიპოვებიან ძველის დროების კვდართან ჩატანებული ნივთები, ზედ წარწერების შეკრება და რა მოიყვანოს ყველა ეს ცნობაში, გაავრცელონ ეს ცნობები ხალხში. ამ არქეოლოგიის შეწევნა აღიდგინა კარგათ ძველის, დიდი ხნის გამქრალის ხალხების მდგომარეობა კავკასიაში, ამ აზრს ჯერ აქომამდე არ შეხებიან, თუმცა ამას, ქვეყნის ზურგ ზედ, არქეოლოგიის მხრივ თითქმის უჭირავს პირველ ადგილთაგანი“*. იქვე: *„ეს სახსოვარნი მარტო თვალსაჩინარნი კი არ არიან, რამდენნი არიან დაფლულნი თვით მიწაში, როგორც გვარწმუნებს, მცხეთა, სადაც, რა გადათხარეს აკლდამები, რამდენი ღირს შესანიშნავი ძველის დროსანი, აღმოჩნდნენ“*. რაც აღმოაჩინეს, ილუპება ჰაერის შეხებისგანო, შემფოთებულია დ. ბაქრაძე. მას აგრეთვე აწუხებს ის, რომ ხალხი ძველი ნანგრევების ქვებს სამშენებლო მასალად ხმარობს და ამით ზიანს აყენებს ძეგლებს; იგი თვლის, რომ არქეოლოგიური საზოგადოების შექმნა ამიტომაც არის საჭირო: საზოგადოებამ უნდა *„... მოიყვანოს ცნობაში ღირს სახსოვარნი შენობები; გაუფრთხილდეს, არავინ ნაახდინოს, ფოტოგრაფიებით გადმოიღოს ისინი და იმათი მხატვრობა; გადმოწეროს ზედ წარწერები; შეისყიდოს, სადაცა ჰპოვებს, ძველი ფულები, ოქმები, მანუსკრიპტები და იმისთანა ნივთები, რომელნიცა წარმოგვიდგნენ ძველის დროის სახსოვარსა; გადაათხრევინოს ის აკლდამები, სადაცა დაინახავს საჭიროდ“*.

როგორც ვხედავთ, ამ სტატიაში მომავალი არქეოლოგიური საზოგადოებისთვის დასახულია ფრიად პროგრესული აზრებით გამსჭვალული პროგრამა; დასმულია საკითხი ძეგლთა დაცვის, გრაფიკული ფიქსაციის, აღწერის და გათხრის შესახებ. ამ საპროგრამო სტატიის ავტორი დიმიტრი ბაქრაძე (1826-1890 წწ.) *„კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების“* ერთ-ერთი დამაარსებელი იყო. დ. ბაქრაძე საქართველოს ისტორიის საკითხებზე მუშაობის ერთ-ერთ მთავარ გზად საქართველოს ისტორიის წყაროებისა და მასალების ძიებას თვლიდა. მას, მიაჩნდა, რომ საქართველოს ისტორიისთვის მასალების შეგროვება ძირითადად ისტორიულ-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შემწეობით უნდა მომხდარიყო. ამიტომ იგი კვლევა-ძიებას აწარმოებდა სვანეთში, აჭარაში, გურიაში, მესხეთ-ჯავახეთში, სამეგრელოში, საინგილოში [იხ. ბაქრაძე 1889: 1-15].

ეს ისტორიულ-არქეოლოგიური მოგზაურობები დ. ბაქრაძის მიერ შემუშავებული საერთო გეგმის ნაწილს შეადგენდა. მისი საერთო დიდი მიზანი მთლიანად საქართველოს სიძველეების შესწავლა იყო. ამ მიზნის მიღწევა, ბუნებრივია, მარტო ერთი მეცნიერის ძალებს აღემატებოდა. ამიტომ საჭირო შეიქმნა გარკვეული სამეცნიერო ძალების გაერთიანება. ამ დროისათვის საქართველოში მოღვაწე მეცნიერები კარგა ხნის განმავლობაში არაორგანიზებულად, მაგრამ დიდი გულისყურით სწავლობდნენ საქართველოს ისტორიისთვის მნიშვნელოვან მასალებს. ამიტომ იყო, რომ არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების დაარსების იდეას მოწინავე საზოგადოება სიხარულით შეხვდა. დაინტერესებულ წრეებში უკვე საკმაოდ კარგად იცნობდნენ მეცნიერ-მოღვაწეების: პ. იოსელიანის, ს. ბარათაშვილის, რ. ერისთავის, დ. ყიფიანის, გ. ორბელიანისა და დ. ბაქრაძის საქმიანობას, რაც მაშინდელ საქართველოში გამომავალი ჟურნალებიდანაც კარგად ჩანს.

1873 წლის 23 მარტს დამტკიცდა „კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების“ წესდება. დაადგინეს, რომ ამ საზოგადოების ცენტრი იქნებოდა თბილისში და მისი მიზანი იყო ძველი ნაგებობებისა და, საერთოდ, სიძველეთა გადარჩენა დანგრევა-განადგურებისგან. საზოგადოებას შეძლებისდაგვარად უნდა შეეძინა სიძველეები მოსახლეობისაგან, თვითონაც მოეპოვებინა მასალები და ყოველივე ეს მეცნიერულად შეესწავლა. ამგვარი შესწავლის შედეგები წევრებს უნდა მოეხსენებინათ კრებაზე და გამოექვეყნებინათ. საზოგადოებას სამეცნიერო კავშირი უნდა ჰქონოდა როგორც კავკასიის, ისე ევროპის სხვადასხვა საზოგადოებასთან. საზოგადოების წესდებაში აღნიშნულია, რომ ის მოაწყოებს სპეციალურ ექსპედიციებს და აწარმოებს გათხრებს. წესდებაში აღნიშნული იყო ისიც, რომ ყველა სამეცნიერო შრომა გადაეცემოდა ბიბლიოთეკას, ხოლო არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული მასალა გადავიდოდა მუზეუმში.

1875 წელს თბილისში საზოგადოების პირველი წიგნი გამოიცა. წიგნში საზოგადოების ოქმები და სამეცნიერო სტატიები დაიბეჭდა. საზოგადოების ძირითადი წევრი სამოცამდე კაცი იყო. ის არსებობდა საწევროების, საქველმოქმედო შემოწირულობათა ხარჯზე და დიდ ხელმოკლეობას განიცდიდა. სწორედ ამ ხელმოკლეობის გამო საზოგადოებამ ვერ მოახერხა თავისი საქმიანობის ფართოდ გაშლა. მას არქეოლოგიური გათხრები არ უწარმოებია და შემოისაზღვრა მინისზედა ძეგლების აღწერა-პუბლიკაციით. გამოიცა შრომების ორი კრებული. განსაკუთრებით აღსანიშნავია „კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების“ დამსახურება თბილისში არქეოლოგიური კონფერენციის ჩატარების საქმეში. ის ამ თავყრილობის ჩატარების ერთ-ერთი ინიციატორი და ორგანიზატორი იყო.

1873 წელს კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების გახსნის დღეს, კავკასიაში არქეოლოგიური კვლევის პერსპექტივის შესახებ მოკლე მიმოხილვითი მოხსენება გაკეთდა, რომელიც შემდეგ დაიბეჭდა. აღინიშნა, რომ საჭირო იყო შავიზღვისპირეთის არქეოლოგიური შესწავლა, რადგან აქ აღმოჩნდა ისეთი საინტერესო ნაგებობები, როგორიც დოლმენებია. აქვე აღინიშნა სოხუმის, ფოთის და ბიჭვინთის მიდამოების არქეოლოგიური შესწავლის აუცილებლობა, შემდეგ ჩამოთვალეს ისტორიული ძეგლები, რომელთა შესწავლაც სასურველად მიაჩნდათ. ესენია: ბეღია, ნოქალაქევი, ფოთი, ოზურგეთი, ქუთაისი, ვარდციხე, ონი, ხონი, შორაპანი, მცხეთა, სურამი, თმოგვი, ახალციხე, ახალგორი, კასპი, ბოლნისი, დმანისი, ჟინვალის, გრემი, ნეკრესი, უჯარმა, ჭერემი. აქვე იყო დასმული საკითხი კავკასიის არქეოლოგიური რუკის შედგენის შესახებ.

არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების ერთ-ერთ შეკრებაზე მოხსენებით გამოვიდა დ. ბაქრაძე. მან ილაპარაკა იმაზე, თუ როგორ უნდა განვითარებულიყო საქართველოში არქეოლოგიური კვლევა-ძიების საქმე; ყურადღება გაამახვილა მომავალი გათხრების ობიექტებზე და იმაზე, თუ სად უნდა მოველოდეთ უკეთეს შედეგებს. დ. ბაქრაძემ წამოაყენა წინადადება, რომ იმ ეტაპზე უპირატესად უნდა შესწავლილიყო კავკასიის ადრეული ეპოქები, რადგან მათ შესახებ ყველაზე უფრო მცირე ინფორმაცია ჰქონდათ. ძველი წერილობითი

წყაროების გამოყენებით მან მოგვცა შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს ისტორიულ-არქეოლოგიური მიმოხილვა. შემდეგ იგი საგანგებოდ აღნიშნავს და მოიხსენიებს ორ პუნქტს: მცხეთასა და ვაშნარს. ამ პუნქტებში, მისი აზრით, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ძალიან ნაყოფიერი და საქართველოს ისტორიისათვის ბევრის მომცემი იქნებოდა. 1874 წელს დ. ბაქრაძეს ამ მოსაზრების დასასაბუთებლად სოფ. ვაშნართან ჩაუტარებია არქეოლოგიური დაზვერვები. გათხრების შედეგად მას მოუპოვებია ძველი კერამიკის, მინის, რკინის და ბრინჯაოს ნივთები. მას აქვე უნახავს ნაგებობის ნაშთები.

დ. ბაქრაძის ხანგრძლივი კვლევის შედეგი იყო მისი მონოგრაფია „კავკასიის ძველი ქრისტიანული ძეგლები“, რომელიც დაიბეჭდა „კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების“ კრებულში. ნაშრომში მოცემულია საქართველოს ქრისტიანული ძეგლების აღწერილობა. ძეგლების აღწერას თან ახლავს მეცნიერული ანალიზი, მითითებულია წყაროები, რომელთა საფუძველზეც დაინერა გამოკვლევა. თითოეული ძეგლის აღწერას წინ უძღვის მოკლე მხარეთმცოდნეობითი მიმოხილვა იმ რეგიონისა, სადაც ეს ძეგლი მდებარეობს. დ. ბაქრაძისთვის ძეგლის დათარიღებისას მთავარია მისი არქიტექტურული სტილი. ნაშრომში სამას ოცამდე ძეგლია აღწერილი. დ. ბაქრაძე ერთ-ერთი პირველთაგანი იყო, რომელიც ცდილობდა საქართველოს ისტორიის კვლევისას გამოეყენებინა ახლად აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა. მას კარგად ესმოდა, რომ საქართველოს ისტორიის უძველესი ხანის შესასწავლად არქეოლოგიური კვლევა-ძიება იყო საჭირო. იგი თავის ნაშრომში „ისტორია საქართველოსი“ აღნიშნავს, რომ „...ისტორიის წინაპრობა არქეოლოგია ჩვენ, რომ გამოკვლეული გვექნედეს, შეიძლება იმათ ყოფა-ცხოვრებას, დამოკიდებულებას ერთისა მეორესთან და უცხო ტომნათესავეებთან შევხებიყავით; მაგრამ ამ შემთხვევაში ძალიან ნაკლებად ვართ“. იქვე: „უეჭველია, რომ ქართლ-კახეთში, იმერეთში, მესხეთში და შავი ზღვის პირად უნდა აღმოჩნდეს მრავალი ძველი ნივთეულობა, რომელიც ნათელს მოჰფენს ჩვენს წარსულს საუკუნოებსა“.

„კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოება“ დიმიტრი ბაქრაძის აქტიური მონაწილეობით აღნუსხავდა და უყურადღებოდ არ ტოვებდა კავკასიის ტერიტორიაზე შემთხვევით არქეოლოგიურ აღმოჩენათა თითქმის არცერთ ფაქტს. ამგვარად აღინუსხა ახალციხისკენ მდ. კურცხანის და ოცხის შესართავთან სახლის საძირკველის თხრის დროს აღმოჩენილი სამი პატარა დოქი; სოფ. ნინოწმინდაში შემთხვევით ნაპოვნი სპილენძის მახვილი; არტანუჯის ციხესთან მოპოვებული ბრინჯაოს ზარი და თიხის ქოთანა. ამ ზარს ასომთავრული წარწერა ჰქონდა; სოფ. საგურამოში და სოფ. ურბნისთან 1876 წელს შემთხვევით უპოვიათ თიხის სარკოფაგები. თბილისში ქალთა გიმნაზიისთვის (ჩიტაძის ქუჩა) ფუნდამენტის გაჭრის დროს უპოვიათ მონეტების განძი.

მცხეთის შემდეგ იმ პერიოდში, არქეოლოგიური თვალსაზრისით ყველაზე დიდი ინტერესი სტეფანწმინდის (ყაზბეგის) უძველესმა ნივთებმა გამოიწვია. ამ პუნქტმა და მისმა მიმდებარე ტერიტორიამ უკვე მე-19 ს-ის 60-იანი წლებიდან მიიქცია სიძველეების მკვლევართა ყურადღება შემთხვევით ნაპოვნი ძველი ნივთებით. ცნობილია გათხრების შედეგად მიკვლეული დიდი რაოდენობით არქეოლოგიური მასალა დაბა სტეფანწმინდასთან, რომელიც ამჟამად ინახება ს.-პეტერბურგის ერმიტაჟისა და საქართველოს ეროვნული მუზეუმის არქეოლოგიურ ფონდებში. სტეფანწმინდაში, ახლანდელი ალ. ყაზბეგის სახლ-მუზეუმის გვერდით, სახლის საძირკველის თხრისას უპოვნიათ ბრინჯაოს ნივთები: საკინძეები, სამაჯურები და სხვ. ამ აღმოჩენასთან დაკავშირებით სტეფანწმინდაში ჩამოვიდა გ. ფილიმონოვი, რომელმაც 1877 წელს, ამ ნივთების აღმოჩენის ადგილის აღმოსავლეთით გაჭრა თხრილი. აქ დადასტურდა საყურე, ბალთა, პასტის მძივები, ბრინჯაოს ჯაჭვის ნაწყვეტები, ვერცხლის თასი, სპილენძის სიტულა, სულ ორასამდე სხვადასხვა ნივთი. შემდგომ ამ ნივთების ნაწილი ს.-პეტერბურგის და მოსკოვის მუზეუმებში მოხვდა. გამთხრელის აზრით, მის მიერ მოპოვებული მასალა სამარხეული ინვენტარი იყო. ამავე ადგილის მომიჯნავე ფართობი 1878

ნელს გათხარა ფ. ბაიერნმა. აღმოჩნდა ოქროსა და ვერცხლის ნივთები, ბრინჯაოს სამაჯურები, ბეჭდები და რკინის შუბისპირები. გამთხრელის აზრით, ეს ადგილი უნდა ყოფილიყო სალოცავი, სადაც სწირავდნენ სხვადასხვა ნივთებს.

ერთ-ერთი არქეოლოგიური ძეგლი, რომელმაც 1876 წელს მიიქცია ძველი ისტორიით დაინტერესებულ პირთა ყურადღება, არის ვანის ნაქალაქარი. 1876 წელს გაზეთ „დროებაში“ №52 აღნიშნულია სოფ. *საჩინოს (ვანის) ახვლედიანების* გორაზე ძველი სამარხებისა და ოქროს სხვადასხვა ნივთების ხშირი აღმოჩენის შესახებ. აქვე ნათქვამია — „როგორც ჩანს, დიდი სიმდიდრე უნდა იყოს ამ გორაში. ვინ იცის, ისტორიის რამდენი მასალები არის ნაპოვნი და პატრონების უცოდინარობისაგან დაღუპულა და რამდენი კვლავ იპოვება ამ გორაში“. 1880 წელს მწერალ გიორგი წერეთელს ვანში ნაპოვნი ნივთების შესახებ ინფორმაცია მიუწოდებია არქეოლოგიური კონფერენციის მოსამზადებელი კომიტეტისთვის. ერთგვარად ამის შედეგიც იყო ის, რომ 1889 წელს *ვანში, ახვლედიანების* გორაზე მცირე გათხრები ჩაუტარებიათ. აქ უპოვიათ ლითონის ნივთები და ძველი კერამიკა.

გ. წერეთელსვე 1878-80-იან წლებში არქეოლოგიური დაზვერვები ჩაუტარებია და მოუხილავს მღვიმევის გამოქვაბული, რომელიც მდ. ყვირილას ხეობაში საჩხერესა და ჭიათურას შორის მდებარეობს; საჩხერესთანვე, ციხე მოდინახეს გორის ფერდობზე უნახავს ძველი სამარხების ნაშთები. აქ ყოფილა კერამიკისა და ლითონის ნივთები; მდ. ყვირილას ხეობაში შორაპნის ციხესთან უნახავს თიხის ძველი წყალსადენის ნაშთები; შორაპნთან, ადგილობრივი მცხოვრებლების გადმოცემით, რკინიგზის ხაზის გაყვანისას მუშებს უპოვიათ სამარხები; ქუთაისში, მდ. რიონის ნაპირთან, ახლანდელი წითელი ხიდის ახლოს აღმოჩნდა ძველი აბანო; ბაგრატის ტაძრის ჩრდილოეთით უნახავთ სამაროვნის ნაშთები. ქუთაისშივე, ახლანდელი ბაზრის მიდამოებში, სადაც წინათ ბალი ყოფილა გაშენებული, აღმოჩნდა ძველი კერამიკა. აღწერიდან ჩანს, რომ ის ე.წ. კოლხური კერამიკა უნდა ყოფილიყო. გ. წერეთელსვე შეუტყვია, რომ სოფ. ციხისძირთან, კვირიკეს გორაზე ახალი საფორტიფიკაციო ნაგებობის მშენებლობის დროს უპოვიათ მარმარილოს სარკოფაგი. 1880 წელს ფოთი-თბილისის რკინიგზის ხაზზე სოფ. ჭოგნარსა და სადგურ აჯამეთს შორის მიწის სამუშაოებისას აღმოჩნდა ორი ძველი ნამოსახლარი გორა ადგილ ნასაფვარევთან. აქ, დადასტურდა ძველი კერამიკული ნაწარმი; ლითონის იარაღი: ცულები, დანები, ისრისპირები, ბრინჯაოს სამაჯურები და სხვ.

მე-19 საუკუნის 80-იან წლებში ქ. სოხუმში ჩაუტარებიათ არქეოლოგიური კვლევა-ძიება: უნახავთ კერამიკა, მათ შორის ამფორის, შავ და წითელლაკიანი ჭურჭლის ნატეხები, ამისოს მონეტა. ამის შესახებ მიუწოდებიათ ცნობა არქეოლოგიური კონფერენციის მოსამზადებელი კომიტეტისთვის. ცნობაში აღნიშნულია არქეოლოგიური თვალსაზრისით საინტერესო ადგილები. ესენია: სოხუმის სანაპირო დღევანდელი საზღვაო პორტის ჩრდილოეთით, სადაც ზღვის ნაპირზე პოულობდნენ ხოლმე ძველ ნივთებს. 1880 წელს სოფ. დიღომთან, იქ სადაც დიღმისწყალი უერთდება მდ. მტკვარს, მცირე გათხრები აწარმოეს. ხსენებულ ტერიტორიაზე გაითხარა თერთმეტი სამარხი. მათში ვერცხლის სამკაულები და თიხის ჭურჭელი აღმოჩნდა.

როგორც უკვე აღინიშნა, „კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოებამ“ პირველმა წამოჭრა საკითხი თბილისში არქეოლოგიური ყრილობის, კონფერენციის ჩატარების შესახებ. ჩამოყალიბდა მოსამზადებელ-საორგანიზაციო კომიტეტი, რომლის მუშაობასაც ხელს უწყობდა „კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოება“. 1878 წელს თბილისში აირჩიეს კონფერენციის მომწეობი ადგილობრივი საორგანიზაციო-მოსამზადებელი კომიტეტი დიმიტრი ბაქრაძის ხელმძღვანელობით. კომიტეტმა დიდი მუშაობა გასწია, მას უნდა შეეკრიბა მასალები კავკასიის ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოლოგიის, ფოლკლორის და ენების შესახებ. თბილისის კომიტეტის მოსამზადებელ სამუშაოებში აქტიურად მონაწილეობდნენ: დ. ბაქრაძე, დ. ჯორჯაძე, ალ. ცაგარელი, რ. ერისთავი, ა. კომაროვი, ა. ბერჟე, ე. ვეიდენბაუმი, გ. რადე და სხვ. ხალისიანად ჩაება კონფერენციის მოსამზადებელ საქმიანობაში თბილისის განათლებული საზოგადოებაც. არქეოლოგიური

კონფერენციისთვის ეს მზადება ძლიერი ბიძგი იყო საქართველოში მეცნიერებების, კერძოდ, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოლოგიის და ენათმეცნიერების განვითარების მიმართულებით. არქეოლოგიური თავყრილობის საორგანიზაციო კომიტეტმა მოიწვია უცხოელი მეცნიერებიც. მათ შორის: ოს. მონტელიუსი (სტოკჰოლმი), რ. ვირხოვი (ბერლინი), ჰ. შლიმანი (ათენი), ა. რამბო (პარიზი), ე. შანტრი (ლიონი), გ. მორტილიე (პარიზი) და ე. როსი (რომი).

არქეოლოგიური კონფერენცია 1881 წლის 8 სექტემბერს თბილისში გაიხსნა. მას 850-მდე მოქალაქე ესწრებოდა. კონფერენცია დაიწყო რვა განყოფილებად: პირველყოფილი საზოგადოების ძეგლები; წარმართული და კლასიკური ხანის ძეგლები; ქრისტიანული ხანის ძეგლები; მუსლიმური სიძველეები; ხელოვნების და მხატვრობის ძეგლები; დამწერლობის ძეგლები; ლინგვისტიკა; ისტორიული გეოგრაფია. სხდომებზე 81 მოხსენება იქნა წაკითხული. კონფერენციის თავმჯდომარემ, სხვა საკითხებთან ერთად, დამსწრეთ მოკლედ მოახსენა არქეოლოგიური კონფერენციის მოსამზადებელი კომიტეტის მიერ ჩატარებულ საქმიანობაზე. კონკრეტულად საქართველოს ტერიტორიის არქეოლოგიური შესწავლის თვალსაზრისით საინტერესო იყო მხოლოდ მცირე არქეოლოგიური მოხსენება-ინფორმაცია სტეფანწმინდაში (ყაზბეგში) და მდ. რიონის გაყოლებაზე მდებარე არქეოლოგიური ძეგლების შესახებ. მოხსენებლებს საუბარი ჰქონდათ კონფერენციის წინ ამ პუნქტებში ჩატარებულ არქეოლოგიურ დაზვერვაზე. საყურადღებოა, რომ ამ კონფერენციაზე, უკვე მეორედ, წამოიჭრა საკითხი კავკასიის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური აღმოჩენების რუკის შედგენის თაობაზე. სამწუხაროდ, შემდგომშიც ეს ჩანაფიქრი არ განხორციელდა. კონფერენციის სტუმრებისთვის სპეციალურად მოეწყო არქეოლოგიური ნივთების გამოფენა. კონფერენციის მონაწილეებისთვის ექსკურსიები მოეწყო მცხეთაში, უფლისციხესა და გელათში.

სახელი „არქეოლოგიური“ თბილისის არქეოლოგიური კონფერენციისთვის ფრიად პირობითია, რადგან მისი მუშაობის დროს სხვა მეცნიერებები უფრო ფართოდ იყო წარმოდგენილი, ვიდრე არქეოლოგია (დღევანდელი გაგებით). კონფერენცია კავკასიაში ჰუმანიტარული მეცნიერების განვითარებისთვის დიდმნიშვნელოვანი იყო; მაგრამ საქართველოს არქეოლოგიური შესწავლისთვის, საერთოდ არქეოლოგიური კვლევის მეთოდის გაუმჯობესებისთვის, მისი, როგორც მეცნიერების წინსვლისთვის არაფერი გაკეთებულა. ცნობილი ისტორიკოს-არქეოლოგი ექვთიმე თაყაიშვილი იხსენებს, რომ ამ თავყრილობაზე „...რატომღაც არც ბაიერნი გამოჩენილა, არც მისი მცხეთას ნამუშევარი და, საერთოდ, არც ჩვენში წარმოებული თხრის შედეგები“. ამგვარად, ეს კონფერენცია მხოლოდ იმით არის ნიშანდობლივი, რომ მან კიდევ უფრო გააღვივა კავკასიის, კერძოდ, საქართველოს სიძველეებისადმი ინტერესი.

1881 წელს „კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოება“ უსახსრობის გამო დაიშალა. 1881 წლის 28 ნოემბერს ამ საზოგადოების ყოფილი წევრები გაერთიანდნენ „კავკასიის ისტორიისა და არქეოლოგიის საზოგადოებაში“. ამ ახალი საზოგადოების წესდების მიხედვით გაფართოვდა მისი მოღვაწეობის არე. საზოგადოებას უნდა შეესწავლა კავკასიის ისტორია, უპირატესად მისი ისტორიის წერილობითი და ნივთიერი წყაროები; შესაძლებლობის ფარგლებში უნდა დაეცვა ეს ისტორიული ძეგლები განადგურებისაგან; გათხრების შედეგად მოპოვებული ან მოსახლეობისაგან შესყიდული ძველი ნივთები ბარდებოდა კავკასიის მუზეუმს, ხოლო ძველი ხელნაწერები თბილისის საჯარო ბიბლიოთეკას. ამ ახალი საზოგადოების დაარსების ერთ-ერთი ინიციატორი იყო დიმიტრი ბაქრაძე, რომელიც მას 1886 წლამდე ხელმძღვანელობდა. 1881-85 წლების განმავლობაში მოხერხდა ნაშრომების ორი ტომის გამოცემა. აქ გამოქვეყნებული ძეგლებიდან არქეოლოგიური თვალსაზრისით საინტერესოა რამდენიმე პუნქტი, სადაც მოუპოვებიათ არქეოლოგიური მასალა. ესენია: ახალციხე, ახალქალაქი, სოხუმი, ახალი ათონი, ხუცუბანი და ანაკოფია. საინტერესოა საზოგადოების შრომებში დაბეჭდილი ბ-ნ ნ. წილოსანის ინფორმაცია დილიჯანთან (ამჟამად სომხეთში) ჩატარებული გათხრების შესახებ. საზოგადოების შრომების მეორე კრებულის

გამოსვლის შემდეგ, „კავკასიის ისტორიის და არქეოლოგიის საზოგადოება“, მის წინამორბედ „კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოებასავით“, უსახსრობის გამო დაიშალა. მიუხედავად ამ საზოგადოების დაშლისა, საქართველოს სიძველეებისადმი ინტერესმა მაინც არ იკლო. ამას მოწმობს ტროისა და მიკენის აღმოჩენის ჰენრიხ შლიმანის 1883 წელს დაინტერესება საქართველოს შავიზღვისპირეთით, მაგრამ სამუშაოები ვერ ჩატარდა.

მე-19 საუკუნის ბოლოსთვის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი განწყობილებების გააქტიურებასთან დაკავშირებით, იხურებოდა ყოველგვარი საზოგადოება, სადაც კი შეიძლებოდა ადამიანების თავშეყრა და მსჯელობა. ამან კავკასიაში და, კერძოდ, საქართველოში არქეოლოგიური კვლევა-ძიების გარკვეული ჩაკედომაც გამოიწვია. ექ. თაყაიშვილის თქმით, 1887 წელს, როცა იგი ევროპიდან საქართველოში დაბრუნდა, თითქმის სულ მიტოვებული დახვდა არქეოლოგიური კვლევა-ძიება. ამ მხრივ მხოლოდ 1889 წელი გამოირჩევა, როცა მცხეთის სიძველეებმა ისევ მიიქცია ყურადღება. უძველესი ნივთები იმჟამად *ბაგინეთთან, არმაზციხეზე* აღმოჩნდა. აქ ნივთების აღმოჩენის ფაქტს ყურადღება მიაქცევს ილია ჭავჭავაძემ და დიმიტრი ბაქრაძემ. ამ უკანასკნელს ხნოვანების გამო თვითონ აღარ შეეძლო თხრის მეთვალყურეობა, ამიტომ გათხრების წარმოება ბაგინეთში ექვთიმე თაყაიშვილს და დავით ქუთათელაძეს დაავალა. ბაგინეთთან მუშაობა სულ სამი კვირის განმავლობაში მიმდინარეობდა, ხოლო შემდეგ უსახსრობის გამო შეწყდა. გათხრები, ხანმოკლეობის მიუხედავად, საინტერესო და საყურადღებო გამოდგა. გაითხარა ძველი ნაგებობები. ნანგრევებში აღმოჩნდა ქვათილები, ალიზის აგური, მინისა და თიხის ჭურჭელი. ნაგებობის შემორჩენილ კედელზე გამოსახული ყოფილა ქალის გამოსახულება. ბაგინეთში მუშაობის ხელმძღვანელობა ქართველოლოგიის სწორუპოვარი მკვლევარის ექვთიმე თაყაიშვილისთვის (1863-1953 წწ) ერთ-ერთი პირველი არქეოლოგიური გათხრა იყო.

მცხეთის ამ გათხრებიდან მოყოლებული საქართველოში არქეოლოგიურ კვლევას სათავეში უდგება ექ. თაყაიშვილი. კერძოდ, სადგურ მცხეთის დასავლეთით, არმაზისხევის მახლობლად, იგი თხრის ნეკროპოლს, სადაც ახ.წ. 1-ელი ს. ყელსაბამები, ბეჭდები, საყურეები, სამაჯურები და თიხის ჭურჭელი აღმოჩნდა. 1896 წელს ექ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიურ გათხრებს ატარებს მდ. სულორის ხეობაში, *ვანის ახვლედიანების* გორაზე და ამის შესახებ გვთავაზობს რამდენიმე საყურადღებო მოსაზრებას. *ახვლედიანების* გორაზე მან პირველმა დაადასტურა თლილი ქვით აშენებული ძველი ნაგებობების ნაშთები, თიხის ჭურჭელი, სხვადასხვა სამკაულები, მონეტები, ლითონის სამეურნეო და საბრძოლო იარაღი. ექ. თაყაიშვილი ვანის არქეოლოგიური თხრის შედეგს განიხილავს საერთო ისტორიულ ჭრილში; მკვლევარი ითვალისწინებს, აგრეთვე, აქ წინა წლებში ნაპოვნ მასალას და უკვე იმ დროს აღნიშნავს, რომ ახვლედიანების გორაზე ძველი ნაქალაქარის ნაშთებთან უნდა გვექონდეს საქმე. იგი უცხოური ნაწარმის და მონეტების მიხედვით ვარაუდობს, რომ ეს ნაქალაქარი ძველ სავაჭრო მაგისტრალთან მდებარეობდა, ხოლო ნაქალაქარზე ნაპოვნი ოქროს სამკაულები ადგილობრივი ნაწარმია.

1896 წელს დასავლეთ საქართველოშივე, სოფ. საჯავახოსთან, მდ. რიონის მარცხენა მხარეს (ამჟამად სამტრედიის მუნიციპ.) და სოფ. ხუცუბანთან, მდ. კინტრიშის მარჯვენა ნაპირზე (ამჟამად ქობულეთის მუნიციპ.) ექ. თაყაიშვილს ჩაუტარებია არქეოლოგიური თხრა. სოფ. ხუცუბანში შემთხვევით აღმოჩენილმა ძველმა ნივთებმა იმთავითვე მიიქცია ყურადღება და ამ პუნქტისადმი ექ. თაყაიშვილის ინტერესი გამოიწვია. დასახელებულ ადგილზე ექ. თაყაიშვილს მიუკვლევია ძველი კერამიკა და ლითონის რამდენიმე ნივთი. სოფ. საჯავახოსთან *დრანდალელს* ნაპირზე არქეოლოგიური დაზვერვისას ძველი კერამიკა აღმოჩნდა, რის მიხედვითაც ექ. თაყაიშვილი აქ კერამიკული სახელოსნოს არსებობას ვარაუდობდა.

1902 წელს არქეოლოგიური თვალსაზრისით ყურადღება მიიქცია სოფ. *ბორმა* მდ. ბორიმელას მარჯვენა ნაპირზე. აქ ადგილობრივი მცხოვრებლები მინის ხვნის დროს შემთხვევით წააწყდნენ მდიდრულ სამაროვანს, სადაც აღმოჩნდა ოქროს და ვერცხლის

სამკაულები, ჭურჭელი. აქ განსაკუთრებით საინტერესოა ვერცხლის თასი საკურთხეველთან მდგომი ცხენის გამოსახულებით. 1904 წელს ციხისძირში (ქობულეთთან) მე-2 ს-ის მდიდრული ნივთები აღმოჩნდა. ესენია ოქროსა და ვერცხლის სამკაულები, ჭურჭელი, მონეტები, გემიანი ბეჭდები (ინახება ს.-პეტერბურგის *ერმიტაჟში*).

1908 წელს ქსნის ხეობაში სოფ. საძეგურთან მიწის სამუშაოების დროს ნააწყდნენ მდიდრულ ნივთებს, რომლებიც ცნობილია „ახალგაზრდის განძის“ სახელით. სამწუხაროდ, ამ ძვირფასი ნივთების მხოლოდ ნაწილის შეგროვება და კავკასიის მუზეუმისთვის შეძენა შეძლო ექ. თაყაიშვილმა. ეს ნივთებია ოქროს საყურეები, საკისრე რკალები, სასაფეთქელები, სამაჯურები, ყელსაბამი, ბეჭდები, ვერცხლის ფიალები, ცხენის აღკაზმულობა და სხვ. 1912 წლის ზაფხულში ექ. თაყაიშვილს არქეოლოგიური გათხრები ჩაუტარებია მდ. ბანისხევის და მდ. მტკვრის შესართავთან. აქ აღმოჩნდა ბრინჯაოს სამაჯურები, საკინძეები, სარდიონის მძივები. ამავე პერიოდში ექ. თაყაიშვილს არქეოლოგიურად დაუზვერავს აგრეთვე საჩხერე, სადაც სპილენძის რამდენიმე ცული, სამაჯურები, საკინძეები და თიხის ჭურჭელი უპოვია.

ექ. თაყაიშვილი, რომელიც ამ დროს ახლადდაარსებულ საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებას ედგა სათავეში, ცდილობდა საქართველოს მიწის წიაღში შემთხვევით ნაპოვნი არცერთი ნივთი არ გამოჰპარვოდა მხედველობიდან, რათა კავკასიის მუზეუმისათვის შეეძინა. საქართველოს არქეოლოგიის განვითარების ამ ეტაპზე ექ. თაყაიშვილმა პირველმა გამოთქვა ზოგიერთი ფრიად საყურადღებო მოსაზრება: არქეოლოგიური მონაპოვრის გააზრებისას ადგილობრივი ფოლკლორული ფაქტების მოშველიების აუცილებლობა; მოსაზრებები ვანის ნაქალაქარის შესახებ; ოქროსა და სხვა ლითონის იარაღის და სამკაულის ადგილობრივი წარმოშობის შესახებ; მიუთითა შესასწავლ ძეგლებზე: ვანში, საჩხერეში, თრიალეთ-ნალკაში, ბაგინეთში და ჟინვალში. 1918 წელს ცნობილმა ენათმეცნიერმა ნიკო მარმა ექ. თაყაიშვილი მიიწვია მის მიერ ახლად დაარსებულ კავკასიის ისტორიულ-არქეოლოგიურ ინსტიტუტში. ნ. მარის მოუცლელობის გამო ინსტიტუტს ძირითადად ექ. თაყაიშვილი უძღვებოდა. ამავე პერიოდში ექ. თაყაიშვილი თბილისის უნივერსიტეტის სტუდენტთათვის ადგენს არქეოლოგიის კურსის პროგრამას და იწყებს ამ კურსის კითხვას.

1924 წელს საქართველოს მთავრობის დადგენილებით „*სიძველეთა და ხელოვნების ძეგლების დაცვის შესახებ*“ სათანადო სამეცნიერო დაწესებულებათა ნებართვის გარეშე საქართველოს ტერიტორიაზე ყოველგვარი თვითნებური არქეოლოგიური გათხრები აიკრძალა. თავდაპირველად არქეოლოგიური სამუშაოების წარმოება და მოპოვებული ნივთების მოვლა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტს, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმსა და საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებას დაევალა. პირველ ეტაპზე არქეოლოგიურ აღმოჩენებს უმეტესწილად შემთხვევითი ხასიათი ჰქონდა და დაგეგმილი არქეოლოგიური კვლევა არ ტარდებოდა. ამ მხრივ გამონაკლისს წარმოადგენს გიორგი ნიორაძის მიერ 1925-1931 წლებში ჩატარებული გათხრები *კარსნისხევში*, *ზემო ავჭალაში*, *სასირეთში*. გ. ნიორაძეს პროფესიული არქეოლოგიური განათლება ევროპაში ჰქონდა მიღებული და კარგად იცნობდა იმ პერიოდის სავსელე არქეოლოგიური სამუშაოების წარმოების მეთოდებს. 1925 წელს იგი დაბრუნდა სამშობლოში და სათავეში ჩაუდგა სავსელე არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებას. გ. ნიორაძე დაინიშნა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური განყოფილების ხელმძღვანელად. მან სავსელე არქეოლოგიური კვლევის გადახალისების მიზნით შემოიკრიბა ძველი და ახალი თაობის მეცნიერები: ს. მაკალათია, გ. გოზალიშვილი, ს. იორდანიშვილი, ბ. კუფტინი, ლ. მუსხელიშვილი და გ. ჩიტაია, რომლებიც მაშინ, საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში, სავსელე არქეოლოგიურ კვლევას ეწეოდნენ; კერძოდ: ფლავისმანში, თავილონში, იყალთოში, ნოქალაქევში, კიკეთში და წინამურში.

1925 წელს გ. ნიორაძემ გააგრძელა და განაახლა ექ. თაყაიშვილის მიერ ჯერ კიდევ 1918 წელს თბილისის უნივერსიტეტში დაწყებული არქეოლოგიის კურსის კითხვა. თავდაპირველად გ. ნიორაძე ძველი ისტორიის კათედრაზე მუშაობდა, ხოლო 1934 წლიდან მატერიალური

კულტურის ისტორიის კათედრაზე, რომელიც ისტორიის ფაკულტეტზე ჩამოყალიბდა და აერთიანებდა არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სპეციალობებს. 1953 წლიდან, წლების განმავლობაში არქეოლოგიის კათედრას სათავეში ედგა ოთარ ჯაფარიძე. თბილისის უნივერსიტეტის არქეოლოგიის კათედრა საქართველოში პროფესიონალი არქეოლოგების აღზრდის მთავარ კერად იქცა. სწორედ ამ კათედრაზე, ქართველი არქეოლოგების უმრავლესობა არქეოლოგიის საფუძვლებს დაეუფლა. თბილისის უნივერსიტეტი თუ არქეოლოგების ახალი კადრების აღზრდის მთავარი კერა იყო, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი საქართველოს ტერიტორიაზე მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის ძირითად საცავს წარმოადგენდა. 1919 წლიდან კავკასიის მუზეუმს, რომელიც ჯერ კიდევ 1852 წელს იქნა დაარსებული, საქართველოს მუზეუმი ეწოდა. ამჟამად ის საქართველოს ეროვნულ მუზეუმშია გაერთიანებული. 1929-30 წლებში საქართველოს მუზეუმს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების, უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმის კოლექციები გადაეცა.

1936 წელი საქართველოში არქეოლოგიის განვითარებისთვის ფრიად მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა. ამ წელს ნიკო მარის მიერ დაარსებული კავკასიის ისტორიულ-არქეოლოგიური ინსტიტუტის ბაზაზე ჩამოყალიბდა ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტი (*ენიმკი*), რომელიც ძირითად ქართველოლოგიურ ცენტრად იქცა. ინსტიტუტში სხვა ქართველოლოგიურ დარგებთან ერთად გაიხსნა საქართველოს არქეოლოგიის, ანთროპოლოგიისა და ეთნოგრაფიის განყოფილება, რომელსაც 1938 წელს ცალკე გამოეყო არქეოლოგიის განყოფილება. აქედან მოკიდებული ეს განყოფილება საქართველოში არქეოლოგიური კვლევის ძირითად კერად იქცა. განყოფილებაში შეიქმნა სათანადო სამეცნიერო-მატერიალური ბაზა, რომელიც აუცილებელი იყო გეგმაზომიერი საველე არქეოლოგიური სამუშაოების ჩასატარებლად.

ივანე ჯავახიშვილმა, ისევე როგორც სხვა ქართველოლოგიურ დარგებს, ქართულ არქეოლოგიასაც დასდო ამაგი. მან იმთავითვე მიუთითა, რომ „*არქეოლოგია ისტორიის უძველესი ხანისათვის მთავარ საგნად უნდა ჩაითვალოს*“, „*არქეოლოგია, ვითარცა თავისი საკუთარი მეთოდის მქონე მეცნიერების დარგი, სათანადო სპეციალისტთა კვლევა-ძიების სარბიელს შეადგენს და ჩვეულებრივ ისტორიკოსი მისი მონაპოვრით სარგებლობს ხოლმე თავისი მიზნებისათვის*“. ივ. ჯავახიშვილს საქართველოს ისტორიის უძველესი პერიოდის შესასწავლად არქეოლოგიური მონაცემების გამოყენება აუცილებლად მიაჩნდა. ჯერ კიდევ „*ქართველი ერის ისტორიის*“ პირველ გამოცემაში გამოყენებულია არქეოლოგიური მასალა, ხოლო ამავე წიგნის 1928 წლის გამოცემას წინ უძღვის სპეციალური ნაწილი „*კავკასიისა და ქართველების ნივთიერი კულტურა*“, რომელშიც, მაშინდელი არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, განხილულია კავკასიის ბრინჯაოს და რკინის ეპოქების მატერიალური კულტურა. აქვე მოცემულია არქეოლოგიური მასალის ფოტოები და გრაფიკული ჩანახატები.

გათხრით საველე არქეოლოგიურ სამუშაოებში ივ. ჯავახიშვილი 1930 წლიდან მონაწილეობს, როცა იგი ნოქალაქევ-არქეოპოლისის არქეოლოგიური შესწავლის ერთ-ერთ ხელმძღვანელად ინიშნება. სამნუხაროდ, ნოქალაქევის გათხრები მხოლოდ ორიოდ თვე მიმდინარეობდა. 1936 წლიდან კი ივ. ჯავახიშვილი უფრო აქტიურად ებმება საველე არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებაში. იგი საერთო ხელმძღვანელობას უწევს დმანისის, გუდარეხის, გეგუთის და ბოლნისის არქეოლოგიურ გათხრებს. ივ. ჯავახიშვილმა პირველმა შეიმუშავა საქართველოში შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლის მეცნიერულად დასაბუთებული გეგმა. მასში საქართველოს ძველი კულტურის შესწავლის ერთ-ერთ საყურადღებო ამოცანად ძველი ნაქალაქარების შესწავლაა მიჩნეული. ივ. ჯავახიშვილის მიერ მოცემული ძირითადი მიმართულების მიხედვით მცხეთაში 1937 წელს არქეოლოგიური გათხრები დაიწყო. აქ *ენიმკი*-ს ინსტიტუტიდან გაიგზავნა არქეოლოგიური ექსპედიცია, რომელმაც არმაზისხევის შესართავთან, მდ. მტკვრის მარჯვენა მხარეს აღმოაჩინა ძველი

აბანოს ნაშთები. ამ აღმოჩენის გარდა მცხეთაში ყურადღება მიიქცია *სამთავროს* ვეილს სამაროვანმა. 1938 წელს მუშაობას შეუდგა „*მცხეთა-სამთავროს არქეოლოგიური ექსპედიცია*“. მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგია დღეს ცნობილი, უდიდესი მეცნიერული მნიშვნელობის აღმოჩენები. ესენია ნაგებობები, სამარხები და სხვადასხვა დანიშნულების ნივთები, რომლებიც საქალაქო ცხოვრების მაღალ დონეზე მიგვანიშნებს იმ ეპოქის საქართველოში. მცხეთის ექსპედიციის სამეცნიერო მუშაობის იმ დროინდელი ეტაპის შეჯამება იყო 1955 წელს გამოცემული ნაშრომი, *მცხეთა* (არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები).

1936-40 წლებში *ხრამჭესის* წყალსაცავის მშენებლობასთან დაკავშირებით წალკასთან, თრიალეთში მდიდრული ყორღანები გაითხარა. 1941 წელს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში გაიხსნა არქეოლოგიური გამოფენა „*თრიალეთი და მცხეთა, უძველესი ქართული კულტურის კერები*“. ეს მცხეთის და თრიალეთის არქეოლოგიური მასალის პირველი საზოგადოებრივი ჩვენება იყო. მოწყობილი გამოფენა ქართული არქეოლოგიის ერთ-ერთი მესვეურის სიმონ ჯანაშიას ორგანიზაციული ძალისხმევის შედეგი იყო. ივ. ჯავახიშვილის გარდაცვალების შემდეგ ს. ჯანაშიაზე გადავიდა საქართველოში არქეოლოგიური სამუშაოების საერთო ორგანიზაციული ხელმძღვანელობა, შემდეგ კი ეს საქმე ნ. ბერძენიშვილმა იტვირთა. ჯერ კიდევ „*ენიმეის*“ ინსტიტუტის შექმნისას არქეოლოგიის განყოფილებას დაუსახეს არქეოლოგიური კვლევის სამეცნიერო გეგმა, რომლის მიხედვითაც შემდგომში სამუშაოები საქართველოს ყველა კუთხეში ჩატარდა.

მე-20 საუკუნის ორმოცდაათიან წლებში საქართველოს ტერიტორიაზე გეგმაზომიერი არქეოლოგიური კვლევა ჩატარდა: ხოვლეში, გრემში, რუსთავეში, დმანისში, ბაკურციხეში, უჯარმაში, თბილისში, საგარეჯოში, თეთრწყაროში, ბოლნისში, სამშვილდეში, ურბნისში, ვაშნარში, ეშერაში, ტყვიავეში, სკანდაში, შორაპანში, კლდეეთში, საკაჟიაში, საგვარჯილეში, თეთრამინაში, საკაოში, ბრილში, ანაკლიაში, დაბლაგომში, ქობულეთ-ფიჭვნარში, ურეკში, ყულევში, ბიჭვინთაში, გეგუთში, სოხუმში და სხვ. ჩამოთვლილი არქეოლოგიური ძეგლებიდან მომდინარე მასალის განზოგადების საფუძველზე 1959 წელს საქართველოს არქეოლოგიის საუნივერსიტეტო სახელმძღვანელო გამოიცა. 1941 წელს ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტიდან (*ენიმეი*) ცალკე გამოყვეს ისტორიის ინსტიტუტე, რომელსაც 1964 წლიდან საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი ეწოდა. ამ ინსტიტუტში შემდგომ არქეოლოგიის სექტორი შეიქმნა, რომელშიაც უკვე რამდენიმე არქეოლოგიური განყოფილება გაერთიანდა. სექტორს ანდრია აფაქიძე ხელმძღვანელობდა.

საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში ფართოდ გაშლილ ახალმშენებლობებთან დაკავშირებით გაიზარდა მოთხოვნილება სასწრაფო არქეოლოგიურ სამუშაოებზე. ამიტომ 1977 წელს ოთარ ლორთქიფანიძის ძალისხმევით ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტთან ჩამოყალიბდა *არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი*. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ძირითადი სამეცნიერო უჯრედები იყო: პალეოლითის, ბრინჯაო-აღრერკინის, ანტიკური ხანის, შუა საუკუნეების, ინტერდისციპლინარული კვლევის დანაყოფები. ხსენებული სტრუქტურული დანაყოფების საშუალებით არქეოლოგიურ კვლევის ცენტრში მუშავდებოდა საქართველოს არქეოლოგიის ყველა საკითხი. კერძოდ, საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლთა სტატისტიკურ-ტიპოლოგიური კლასიფიკაცია; ადამიანის თავდაპირველი განსახლება საქართველოს ტერიტორიაზე; მწარმოებლური ეკონომიკის ჩასახვა-განვითარება; ბრინჯაოს და რკინის მეტალურგია; პალეოურბანისტიკა; არქეოლოგიური კულტურა და სოციალურ-ეკონომიკური სტრუქტურები; ძველი კულტურების ურთიერთობები გარე სამყაროსთან; ხელოსნური წარმოება და ვაჭრობა; სამონეტო მიმოქცევა; შუა საუკუნეების ქალაქები და სხვ. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში

მიმდინარეობდა ცალკეული არქეოლოგიური არტეფაქტების კომპლექსური შესწავლა და საძიებო სისტემების შექმნა.

ინტერდისციპლინარული კვლევის ლაბორატორიაში ხორციელდებოდა რენტგენულ-სპექტრული, ქიმიური, მეტალოგრაფიული, არქეომაგნიტური, პალეობოტანიკური და სხვა ანალიზები. ცენტრში მიმდინარეობდა აეროფოტოგადაღებების არქეოლოგიური დეშიფრირება. შავიზღვისპირეთში ტარდებოდა წყალქვეშა არქეოლოგიური კვლევა. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის მეცნიერ-თანამშრომლების მიერ შესწავლილია საქართველოს ყველა კუთხე. საქართველოს ტერიტორიაზე გვიანბრინჯაო-ადრერკინის პერიოდის არქეოლოგიური ძეგლები მრავლად აღმოჩენილი: სამოსახლოები, სამაროვნები, სამლოცველოები, მეტალურგიული და კერამიკული ნარმოების ნაშთები. ამ პერიოდის ძეგლები აღნუსხული და ნაწილობრივ გათხრილ-გამოკვლეულია: შიდა ქართლში, ცენტრალური კავკასიონის სამხრეთ კალთაზე, ივრისა და არაგვის ხეობებში, ქვემო ქართლში, მესხეთ-ჯავახეთში, კახეთში, კოლხეთში, სვანეთში და რაჭაში. საქართველოს არქეოლოგიურად შესწავლილ ძეგლებზე დადასტურებულია სასოფლო-სამეურნე და საომარი იარაღების სიმრავლე [ჯაფარიძე 2006].

ანტიკურ ეპოქაში ძველი საქართველოს ტერიტორიაზე პოლიტიკური ჰეგემონობა კოლხეთისა და იბერიის (რესპ. ქართლის) სამეფოებმა მოიპოვეს. არქეოლოგების მრავალწლიანი შრომით ბერძნულ-რომაული წერილობითი წყაროების ძველი საქართველო გამოჩნდა როგორც რეალური ქვეყანა თავისი სახელმწიფოებრივით, განვითარებული მინათმოქმედებით, ქალაქებით, მრავალმხრივი ხელოსნური ნარმოებით, საომარი იარაღებით, თავისებური კერამიკით, ოქრომჭედლობით, არქიტექტურით და სხვ. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის და საქართველოს კლასიკურ და ადრეულ შუა საუკუნეების პერიოდში მომუშავე მეცნიერ თანამშრომელთა სამეცნიერო საქმიანობის ძირითადი მიზანი და საგანი იყო:

1. საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი კლასიკური და ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ ძეგლთა სტატისტიკურ-ტიპოლოგიური კლასიფიკაცია.
2. ბიოგეოგრაფიკული (ფლორა, ფაუნა, კლიმატი, ზღვის ტრანსგრესია) არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით.
3. პოლიტოგენეზი, საქართველოს ტერიტორიაზე სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბება-განვითარების საკითხები არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით.
4. საქართველოს ტერიტორიაზე კლასიკური და ადრეული შუა საუკუნეების ეპოქის სოციალური სტრატეფიკაციის კვლევა არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით.
5. ინტერდისციპლინარული კვლევის მეთოდების გამოყენება არქეოლოგიაში.
6. საქართველოს კლასიკური და ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლების კარტოგრაფირება და ზუსტი კოორდინატების განსაზღვრა.
7. სამარხთა ტიპის დაკრძალვის წესის და რიტუალის კვლევა.
8. ურბანიზმის გენეზისის კვლევა.
9. კლასიკური და შუა საუკუნეების პოლიტიკურ-ეკონომიკური სტრუქტურების კვლევა არქეოლოგიური თვალთახედვით.
10. ხელოსნური ნარმოების კვლევა; ლითონის, კერამიკის, მინის, ტყავის საწარმოები.
11. ვაჭრობის ხასიათის; გზების, ხიდების, გადასასვლელების და საზღვაო გზების კვლევა.
12. სატრანსპორტო საშუალებების კვლევა (სახმელეთო, საზღვაო, სამდინარო).
13. სამონეტო მიმოქცევის კვლევა.
14. დემოგრაფიული სიტუაცია და მოსახლეობის მიგრაციის კვლევა.
15. სამოსახლოთა განლაგების ხასიათი და ტიპი; ნაგებობათა მორფოლოგია და გეგმარების თავისებურებები.
16. სამოსახლოთა საამშენებლო მასალების (ქვა, ხე, აგური, კრამიტი) და მშენებლობის ტექნიკის კვლევა.

17. კლასიკური და შუა საუკუნეების სამეურნეო იარაღების კვლევა.
18. მცირე პლასტიკის კვლევა.
19. კლასიკური და ადრე შუა საუკუნეების ტარის (ამფორების) კვლევა.
20. ტორეტიკის კვლევა.
21. ტერაკოტების ნიმუშების კვლევა.
22. შავლაკიანი და წითელლაკიანი კერამიკის კვლევა.
23. გლიტიკური მონაცემების კვლევა.
24. სამკაულების კვლევა.
25. იბერია-კოლხეთის ურთიერთობების კვლევა ანტიკურ და ირანულ სამყაროსთან (ბერძნული, აქემენიდური, პონტოს, ბოსფორის, პართული, რომაული, სასანური).
26. იბერია-კოლხეთი კავკასიის არქეოლოგიურ კულტურათა სისტემაში.
27. ადრეული შუა საუკუნეების საქართველოს ურთიერთობების კვლევა გარე სამყაროსთან (ბიზანტია, ირანი, ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთი, ევროპა).
28. საქართველოში აღმოჩენილი უცხოური ნაწარმის კვლევა.
29. შეიარაღების და საფორტიფიკაციო თავდაცვითი სისტემების კვლევა.
30. ქრისტიანული კულტურის გენეზისი არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით.
31. წერილობითი წყაროების და არქეოლოგიური მონაცემების ურთიერთშეჯერება.
32. საკრალური ნაგებობების და არტეფაქტების კვლევა.

ძირითადად ამ საკვლევი საკითხების მიხედვით არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში მუშავდებოდა მოცემული ეპოქის საქართველოს არქეოლოგიის მთავარი პრობლემები. მეცნიერ-თანამშრომელთა ძალისხმევით მოსალოდნელი შედეგი იქნება საქართველოს არქეოლოგიის მრავალტომეულის, საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლთა ნუსხის, საქართველოს არქეოლოგიური ატლასის, ბიბლიოგრაფიული ცნობარების, არქეოლოგიური არტეფაქტების ელექტრონული საძიებო სისტემების შექმნა. არქეოლოგები ახორციელებენ საველე-არქეოლოგიურ კვლევას საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე, რათა აღმოაჩინონ და შეისწავლონ ახალი არქეოლოგიური ძეგლები: სამოსახლოები, საფორტიფიკაციო და საკულტო ნაგებობები, სამაროვნები, მეტალურგიული და კერამიკული წარმოების კერები.

არქეოლოგთა ნაშრომები ქვეყნდებოდა: „ენიმკის მოამბე“, „მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისთვის“, „საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები“, „მცხეთა“ „ვანი“, „დიდი პიტიუნტი“, „კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები“, „ივრის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები“, „არქეოლოგიური კვლევა საქართველოს ახალმშენებლობებზე“, „კახეთის ექსპედიციის შრომები“, „ჟინვალის ექსპედიციის შრომები“, „ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში“, ჟურ. „იბერია-კოლხეთი (კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის კვლევები)“, „კავკასიის არქეოლოგია“ (რუსულად), „ქართული არქეოლოგია“ (ინგლისურად), „ქართლის ცხოვრების ტოპოარქეოლოგიური ლექსიკონი“ [იხ. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ბიბლიოგრაფია 1977-96; ჟურ. იბერია-კოლხეთი, №1-17].

მონინავე მეთოდოლოგიის მიხედვით არქეოლოგიური არტეფაქტები შეიცავენ მონაცემებს ზოგადად ძველი საზოგადოებების, სოციუმების და კულტურულ-ეკონომიკური სისტემების შესახებ. არქეოლოგიური მონაცემების დედუქციური მეთოდით გაშიფრვა და გარკვეული ჰიპოთეზური მოსაზრებები წარმატებული კვლევის საწინდარია. საყოველთაოდ ცნობილია, რომ სხვადასხვა ქრონოლოგიური მონაკვეთის კულტურულ ფენას მისთვის დამახასიათებელი სპეციფიკური მახასიათებლები გააჩნია. მეცნიერ-არქეოლოგმა უნდა გაარკვიოს ესა თუ ის არტეფაქტი ან არტეფაქტთა კომპლექსი როგორ აღმოჩნდა ამ კულტურულ ფენაში და როგორი იყო წინათ მისი ფუნქცია. საერთო ერთიანი სურათის შესაქმნელად მნიშვნელოვანია სინქრონული ძეგლების, გარკვეული ისტორიულ-კულტურული არეალების მიხედვით, ერთობრივი არქეოლოგიური შესწავლა. მთელი არქეოლოგიური მონაცემები, წინასწარ, გარკვეული კითხვარის მიხედვით, უნდა მომზადდეს სტატისტიკურ-

ტიპოლოგიური და სისტემურ-სტრუქტურული ანალიზისთვის. ეს შემდეგ, გაცილებით გააადვილებს, არქეოლოგიური კვლევის მთავარი მიზნის, მატერიალურ მონაცემებში ასახული ისტორიულ-კულტურული პროცესების კანონზომიერებათა რეკონსტრუქციას.

განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა არქეოლოგიური მონაცემების სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური მეთოდით ანალიზს და სისტემურ, თანმიმდევრულ აღწერას. არტეფაქტების აღწერისას საჭიროა: 1. არტეფაქტის ზუსტი კოორდინატი და საერთო ტოპოგრაფია. 2. არტეფაქტების ორიენტაცია ანუ მათი აღწერა მუდამ ერთნაირი პოზიციიდან; ზომების, გეომეტრიული ფორმების, შემკულობის პლანიმეტრიის, კოლორიმეტრით განსაზღვრული ფერის, მორფოლოგიური მახასიათებლის, გაკეთების ტექნოლოგიის, დაცულობის და სხვ. მონაცემები. 3. არტეფაქტის დიფერენციაცია ანუ ცალკეული სეგმენტის ცალკე კლასიფიკაცია. 4. მომდევნო ეტაპზე განისაზღვრება არტეფაქტების ტიპოლოგიური ევოლუცია; სინქრონული ტიპოლოგიური ჯგუფები; არტეფაქტების კულტურულ ფენასთან მიმართება; არტეფაქტების ტიპოლოგიის მიხედვით ცალკეული ტოპოარქეოლოგიური არეალების გამოყოფა და სხვ. არქეოლოგმა კარგად უნდა იცოდეს შესაბამისი ეპოქის წერილობითი წყაროები, პოლიტიკურ-ეკონომიკური ისტორია, ხელოვნებათმცოდნეობა, მითოლოგია, პალეოგეოლოგია და სხვ. არქეოლოგს თეორიული ცოდნა გამყარებული უნდა ჰქონდეს პრაქტიკით. არქეოლოგიაში საკმარისი არ არის იყო მხოლოდ კარგი საველე მუშაკი, არამედ აუცილებელია მოპოვებული მასალის მეცნიერულ დონეზე გააზრება.

ჯერ კიდევ მე-19 ს-დან დაიწყო არქეოლოგიის განვითარება ორი საკვანძო მიმართულებით, რაც გულისხმობს მეთოდოლოგიის სისტემატიზაციას და არტეფაქტების კლასიფიკაციის პრინციპების დახვეწას. შემდეგ შემუშავდა საველე სამუშაოებისა და ფიქსაციის ზოგადი სტანდარტები და ნორმები, რომლებიც ზოგადად დღემდე რჩება ძალაში. შეიმუშავეს სტრატиграფიული დათარიღების მეთოდოლოგია. პარალელურად აგრეთვე შემუშავდა არტეფაქტის ისტორიულ წყაროდ გამოყენების მეთოდი. გორდონ უილის და ფილიპ ფილიპსის მიერ მე-20 ს-ის მეორე ნახევარში შემუშავდა ახალი კონცეფცია, რომელიც *“პროცესუალური არქეოლოგიის”* სახელით არის ცნობილი. ამ კონცეფციის თანახმად, არქეოლოგიური კულტურა განმეორებითი ელემენტების კომბინაციაა, ხოლო ეს ვითარება საშუალებას იძლევა მის განვითარებაში გამოიყოს ცალკეული ფაზები. რამდენიმე კულტურა ქმნის უფრო დიდ ერთობას, ეს არის ტრადიციები და ის მოიცავს დროის უფრო დიდ მონაკვეთს, ვიდრე ერთი კონკრეტული არქეოლოგიური კულტურა. კულტურის ცალკეული ელემენტები დროის რაღაც ეტაპზე შეიძლება დამახასიათებელი იყოს მხოლოდ კონკრეტული რეგიონისთვის, მაგრამ იმ მომენტიდან, როდესაც ელემენტი ტრადიციად ყალიბდება, ის მოიცავს უფრო დიდ გეოგრაფიულ არეალს. ამ კონცეფციის მიხედვით, არქეოლოგიის ამოცანაა ისტორიულ ასპექტში შეისწავლოს კულტურის მოქმედების მექანიზმი.

მოცემულ მიმართულებას წარმოადგენდნენ არქეოლოგები ლუის ბინფორდი და დევიდ კლარკი. მათი მოსაზრებით ე.წ. *პროცესუალური არქეოლოგიის* დედა აზრი მდგომარეობს იმაში, რომ საკმარისი არ არის არქეოლოგიური არტეფაქტების მხოლოდ აღწერა-კლასიფიცირება, არამედ საჭიროა მისი სათანადოდ მრავალმხრივი გაანალიზება. აუცილებელია არქეოლოგი ჩაუღრმავდეს არტეფაქტის აღმოჩენის მდგომარეობას და ახსნას, თუ რატომ ხდებოდა ეს თუ ის ფაქტი მაიცდამაინც ანტიკურ ხანაში და არა უფრო ადრე, ან უფრო გვიან. პროცესუალური არქეოლოგია ამოდის იმ არგუმენტებიდან, რომ კულტურის ფენომენს საფუძვლად უდევს გარკვეული კანონები და იმ შემთხვევაში, თუ გამოყენებული იქნება საკითხისადმი ახალი მიდგომები, შეიძლება მივიღოთ სწორი პასუხები. პროცესუალური არქეოლოგიის მიმდევრები მიიჩნევენ, რომ სამეცნიერო მიზნის მისაღწევად საჭიროა ლოგიკურ არგუმენტებზე დაფუძნებული წინასწარი გეგმის შემუშავება, რათა კვლევა რაც შეიძლება პროდუქტიული იყოს. არქეოლოგიის ამ მიმართულებისათვის დამახასიათებელია კვლევისას ზუსტი მეცნიერების გამოყენება. კერძოდ, როგორიცაა

არქეოლოგიური მასალის კვლევის მათემატიკური და სტატისტიკური ანალიზი; სტრუქტურული ძიება; ინტერდისციპლინარული კვლევა. არქეოლოგიური მასალის ყოველმხრივი შესწავლისათვის აუცილებელია სხვადასხვა სამეცნიერო დარგების წარმომადგენელთა კოოპერაცია, ვინაიდან მხოლოდ ასეთი სახით ჩატარებულ კვლევებს შეუძლიათ ცალკეული პრობლემების გადაწყვეტა. მე-20 ს-ის მეორე ნახევრის საქართველოს არქეოლოგიაში პროცესუალური არქეოლოგიის მიდგომები გარკვეულად გამოიყენებოდა.

არქეოლოგიის მიმართულებებიდან: *პრეისტორიული და ისტორიული არქეოლოგია*. *ისტორიული პერიოდის* არქეოლოგიური მონაცემების გადამოწმება შესაძლებელია წერილობითი წყაროების საშუალებით. ამ პერიოდის არქეოლოგიის მიმართულებებიდან კი ანტიკური ანუ კლასიკური არქეოლოგია შეისწავლის ძველ საბერძნეთს და რომს, შავიზღვისპირეთისა და ხმელთაშუაზღვისპირეთის ხალხების კულტურებს და მათ კავშირებს ანტიკურ სამყაროსთან. ე.წ. ანტიკურ პერიოდში გამოიყოფა რამდენიმე ეტაპი: არქაული ხანა (ძვ.წ. მე-7—მე-6 სს), კლასიკური პერიოდი (ძვ.წ. მე-5—მე-4 სს), ელინისტური ხანა (ძვ.წ. მე-3—1-ელი სს) და გვიანანტიკური ანუ რომაული პერიოდი (ახ.წ. 1-ელი—მე-4 სს). საქართველოს ტერიტორიაზე *ანტიკურობა*, სრული სახით არ იყო წარმოდგენილი. ამიტომ, დღემდე არქეოლოგთა ნაწილი გაუმართლებლად მიიჩნევს საქართველოს ისტორიისა და არქეოლოგიის აღნიშნულ მონაკვეთთან მიმართებაში ტერმინ „*ანტიკური ხანის*“ გამოყენებას და მიზანშეწონილად მიაჩნიათ ეს ტერმინი შეიცვალოს უფრო მოხერხებული შესატყვისით, როგორცაა მაგალითად, საქართველოს ისტორიის „*იბერია-კოლხური ხანა*“ [დანვრ. იხ. გამყრელიძე 1985: 123-129].

საქართველოსთვის დროის ეს მონაკვეთი მნიშვნელოვანი პერიოდია თუნდაც იმ კუთხით, რომ სწორედ ამ დროს მოხდა კოლხეთისა და იბერიის სახელმწიფოების წარმოქმნა-განვითარება. ამ სახელმწიფოებს პოლიტიკური და ეკონომიკური ურთიერთობა ჰქონდათ როგორც ანტიკურ სამყაროსთან, ასევე სხვა მეზობელ ქვეყნებთან: ირანი, ალბანეთი, არმენია, სირია. საქართველოს არქეოლოგიურ მონაპოვარში არაერთი უცხოური წარმომავლობის არტეფაქტია, რომელიც დამზადებულია სამხრეთ ევროპას, შავიზღვისპირეთსა და ხმელთაშუაზღვისპირეთში თუ სამხრეთ-დასავლეთ აზიაში. საერთაშორისო სავაჭრო კონტაქტები ხორციელდებოდა სავაჭრო გზების მეშვეობით. ამ გზის ერთ-ერთი მონაკვეთი იბერია-კოლხეთზეც გადიოდა. ქრისტიანობის გავრცელებამ ერთგვარად დაასრულა ანტიკური პერიოდი და კაცობრიობის ისტორიაში დაიწყო განვითარების ახალი ეტაპი, შუა საუკუნეები (რესპ. მედიევური პერიოდი).

საქართველოში შუა საუკუნეები მე-4ს-დან განისაზღვრა. აქ ქრისტიანობის შემოსვლამ გარკვეული სოციალური გარდატეხა გამოიწვია და საზოგადოების ცხოვრებაში მთელი რიგი ინოვაციები მოიტანა. სიახლეები შეიმჩნევა სულიერი და მატერიალური კულტურის ისეთ სფეროებში, როგორცაა მიცვალებულის დაკრძალვა, სამარხეული ინვენტარი. შეიცვალა მიცვალებულისთვის საიმქვეყნიო ნივთების ჩატანება. მე-4 ს-დან დაკრძალვის ტრადიციულ ხელ-ფეხ მოკეცილ პოზას ცვლის მიცვალებულთა დაკრძალვა გაშოტილ, გულხელდაკრეფილ პოზაში და სამარხეული ინვენტარიც თანდათან მცირე ხდება. მიუხედავად ამისა მე-4 – მე-7 სს-ის არქეოლოგიურ ძეგლებზე ჯერ კიდევ გვხვდება მიცვალებულთათვის მდიდრული, ოქროსა და ვერცხლის, სამკაულების, კერამიკისა და იარაღის ჩაყოლების შემთხვევები (მაგ.: *ურბნისი, ჟინვალის, ერწო, მცხეთა, საჩხერე, ნებელდა, ციხისძირი*). მე-7 – მე-8 სს-დან სამარხებში ოქროს ნივთები, იარაღი და თიხის ჭურჭელი საერთოდ ქრება და მიცვალებულთან ერთად ძირითადად ჩნდება ბრინჯაოსგან ან რკინისგან დამზადებული ტანსაცმლის აქსესუარები (აბზინდები, ფიბულები, საკინძები, კილიტები) და თითო-ოროლა პირადი ნივთი (ჯვრის საკიდები, ბეჭდები).

იბერია-კოლხური პერიოდის საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლთა ერთ-ერთ საინტერესო სახეობას სამარხი, მიცვალებულის დაკრძალვის ადგილი წარმოადგენს. სამარხთა ჯგუფი და

ადგილი, სამაროვანია (რესპ. ნეკროპოლი). მათზე ზოგჯერ ასობით სამარხი იყო განლაგებული, ზოგიერთი სამაროვანი მრავალი საუკუნის მანძილზე გამოიყენებოდა და სხვადასხვა პერიოდის სამარხები ერთიმეორეზე გადადიოდა. არქეოლოგიურად აღმოჩენილია ინდივიდუალური და კოლექტიური სამარხები, რომელთა ტიპის, დაკრძალვის წესისა და იქ მდებარე ნივთების კვლევით აღდგენილია იმდროინდელი საზოგადოების ისტორია. მაგ. იბერია-კოლხური პერიოდის საქართველოში იყენებდნენ შემდეგი ტიპის სამარხებს: ორმოსამარხი (უძველესი დროიდან დღემდე), ქვაფილასამარხი, ქვევრსამარხი, კრამიტსამარხი, აკლდამა, სარკოფაგი, ამფორასამარხი. სამარხის ამ ტიპებიდან ყველაზე მრავალრიცხოვანი ორმოსამარხია. ის მიწაში ჩაჭრილი ორმოა. ის გადახურულია ხით; ხშირად მიცვალებული ხის სარეცელზეა დასვენებული. სამარხი იფარებოდა მიწაყრილით ან ქვაყრილით [დანვრ. იხ. აღმოჩენის ადგილები - საქ. არქეოლ. ნარკ. 2021: 259-278, 593-594].

ქართველი არქეოლოგები კვლევებში წარმატებით იყენებენ მეცნიერების სხვა დარგებს: ბიოლოგიას, ქიმიას, ფიზიკას, ციფრულ ტექნოლოგიებს და სხვ. არქეოლოგიისთვის საინტერესო წარსულის ამსახველი ნაშთებია: თიხის, ლითონის, მინის ჭურჭელი; სამკაული; შრომისა და საომარი იარაღი; ტანსაცმლის აქსესუარები; მონეტები; სხვადასხვა წარმოების ნაშთები; ნამოსახლარების ნანგრევები; საირიგაციო არხები; სარიტუალო ობიექტები; ნეკროპოლები (რომელთა შორის გამოიყოფა სხვადასხვა ტიპები); ოსტეოლოგიური და სხვა ბიოლოგიური ნაშთები. არქეოლოგიური ძეგლი ფორმირების დროს სხვადასხვა პროცესების ზემოქმედებას განიცდის. ეს პროცესები იწვევს ძეგლის ფენებისა და არტეფაქტების აღრევას. არქეოლოგიურ ძეგლზე ზემოქმედება შეიძლება იყოს ბუნებრივი და ხელოვნური. ბუნებრივი ზემოქმედებისას, მაგ.: კოლხური კულტურის ერთ-ერთი სახეა ხის მორებიანი ე.წ. ჯარგვალური ნაგებობები. დროთა განმავლობაში ეს ნაგებობები მიწამ დაფარა და დაიწყო ორგანული ნივთიერებების ლპობის ბუნებრივი პროცესი, რამაც ნიადაგში წარმოშვა შავი ფერის ფენა, რომელსაც ასევე შეერია ნაგებობაში არსებული სხვადასხვა სახის კერამიკის, ლითონის, ქვის და ძვლის ნივთები და წარმოიქმნა არქეოლოგიური ძეგლი. არქეოლოგიური არტეფაქტები (ნაგებობები, ნივთები და სხვ.) გაცილებით უკეთ ინახება მშრალ ნიადაგში, ვიდრე სველ და ნოტიო მიწაში. არქეოლოგიური ძეგლის სტრატეგრაფიას გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება არქეოლოგიური ძეგლის გათხრის პროცესში. არქეოლოგიური ფენების აღმოჩენისთვის ტარდება გეოლოგიური ბულვებიც. მაგ.: ამ მეთოდს მიმართეს ქართველმა არქეოლოგებმა, როდესაც ქალაქ ფოთის ტერიტორიაზე დაიბურლა გარკვეული ტერიტორია ფასისის ძველი ნაქალაქარის ძიების მიზნით. არქეოლოგიური ძეგლების დაზვერვების ერთ-ერთი მეთოდია აეროფოტოგრაფირება. წარმატებით იყენებენ დედამიწის ხელოვნური თანამგზავრებიდან გადაღებულ ფოტოებსაც არქეოლოგიური ძეგლების გამოსავლენად.

საქართველოში, სადაც შავი ზღვის სანაპირო 330 კილომეტრზეა გადაჭიმული, ცხადია, წყალქვეშა არქეოლოგიურ ანუ ჰიდროარქეოლოგიურ კვლევას გარკვეული პერსპექტივა გააჩნია. მე-20 ს-ის 80-იან წლებში ჰიდროარქეოლოგიური ექსპედიცია საგანგებოდ წყალქვეშა გამოკვლევებისთვის განკუთვნილი გემით (ჰიდრობიოლოგი) საქართველოს ზღვის შეღვის ჰიდროარქეოლოგიურ კვლევას აწარმოებდა. გამოყენებულ იქნა ბგერითი იმპულსური ჰიდროლოკატორი. ექსპედიციამ საძიებო-დაზვერვითი სამუშაოები: ბიჭვინთასთან, სოხუმთან, ფოთთან, სოფ. ფიჩორთან, ციხისძირთან ჩაატარა. 1985 წ. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში შავიზღვისპირეთის ჰიდროარქეოლოგიური ექსპედიცია ჩამოყალიბდა. საყურადღებო აღმოჩნდა ამ ექსპედიციის მუშაობა პალიასტომის ტბაში, სადაც ტბის დასავლეთ ნაწილში, წყალში აღმოჩნდა მე-3 - მე-8 სს-ის ნამოსახლარის ნაშთები. შავიზღვისპირეთის ჰიდროარქეოლოგიურმა ექსპედიციამ 1999-2000 წწ-ში აშშ-ს ტექსასის შტატის უნივერსიტეტთან არსებულ საზღვაო არქეოლოგიის ინსტიტუტთან ერთად გააგრძელა ქ. ფოთის შემოგარენში ზღვის შეღვისა და პალიასტომის ტბის არქეოლოგიური დაზვერვა-შესწავლა. ექსპედიციის კვლევა იმ საერთაშორისო პროგრამის ნაწილი იყო,

რომელიც ძველი ქ. ფასისის ძიებას ისახავდა მიზნად [იხ. გამყრელიძე 1987: 97-119; Gamkrelidze 1992: 101-119; Гамкრелидзе 1992: 30-48].

არქეოლოგიური კულტურა ეწოდება საერთო დამახასიათებელი ნიშნების მქონე ერთი პერიოდის მატერიალური ძეგლების ერთობლიობას, რომელიც მოიცავს გარკვეულ გეოგრაფიულ არეალს. არქეოლოგიური კულტურის საერთო ნიშან-თვისებები შეიძლება იყოს კერამიკული ორნამენტი, დაკრძალვის წესი, სამარხთა აღნაგობა, საცხოვრებლის ტიპი და სხვ. არქეოლოგიური მასალის დათარიღება ძირითადად ხორციელდებოდა შედარებითი ანალიზის, სტრატиграფიული მონაცემის საფუძველზე; იყენებენ დათარიღების ბიოლოგიურ, ფიზიკურ და ქიმიურ მეთოდებს. დათარიღების პროცედურაში გამოიყოფა ორი ძირითადი ტიპი: დაახლოებითი (შეფარდებითი) დათარიღება და ე.წ. აბსოლუტური დათარიღება. მაგალითად, არქეომაგნიტური მეთოდით დათარიღების დროს მიმართავენ მაგნიტური ველის ფიქსაციას. იმის გამო, რომ დედამიწის მაგნიტური ველის ინტენსივობა პერიოდულად იცვლება, დანაღებ ქანებში მისი განსაზღვრა იძლევა დანაღებების ფორმირების პერიოდის თარიღს. რადიონახშირბადით დათარიღება წარმოადგენს ბიოლოგიური არტეფაქტების დათარიღების ფიზიკურ მეთოდს.

ქართველი არქეოლოგები წარმატებით იყენებენ პალინოლოგიური კვლევის შედეგებს [იხ. Kvavadze და სხვ. 2010]. ეს კვლევები საშუალებას იძლევა გაირკვეს, თუ რა გარემოში ცხოვრობდა ძველი ადამიანი და როგორ სამეურნეო საქმიანობას ეწეოდა იგი. მაგ.: ხოვლეს ძვ.წ. მე-2 ს-ის არქეოლოგიური ძეგლიდან (კასპის მუნიციპ.) აღებული ნიმუშის მიხედვით განისაზღვრა ხე-მცენარეების 16 და ბალახოვნების 43 სახეობის მტვრის მარცვლები. არაპალინოლოგიური ფოსილიების ჯგუფში აღმოჩენილია 38 ორგანიზმის ნაშთი. მაგ.: ვანის ნაქალაქარის, ქობულეთის ფიჭვნარისა და ნოქალაქევის ნაქალაქარის არქეოლოგიური მონაცემების პალინოლოგიური კვლევის შედეგად გარკვეულ წილად დადგინდა, რომ ზოგადად დასავლეთ საქართველოში საკვლევ პერიოდში კარგად იყო განვითარებული მიწათმოქმედება. ითესებოდა ხორბალი, ღომი, ქერი, შვრია, ფეტვი და სელი. მისდევდნენ მებაღეობასა და მევენახეობას.

დანიშნულებული იყო აგრეთვე მეცხოველეობა და მეფუტკრეობა. მოსახლეობის დიეტას შეადგენდა მცენარეული საკვები, ძირითადად მარცვლოვნები, მათი როგორც კულტურული, ისე ველური ფორმები. საკვებად იყენებდნენ სხვადასხვა პარკოსნებს. მზადდებოდა ხორბლეულის კერძები, ჭინჭრის, ნაცარქათამას, ცაცხვის ფოთლის, ყაყაჩოსა და სხვა მცენარეების მხალეულობა, ცხვებოდა პური. კერძების შენელება ნიგვზის და თხილის საკმაზით ხორციელდებოდა. სამზარეულო ჭურჭლის პალინოლოგიური სპექტრებიდან გამომდინარე, იმდროინდელ სამკურნალო მცენარეებს მიეკუთნებოდა ფარსმანდუკი, მრავალძარღვა, აბზინდა, სამყურა, ვარდკაჭაჭა, მათიტელა, ვენერას თმა. ხემცენარეთაგან სამკურნალო გამოყენება ჰქონდა ცაცხვს, მურყანს, ეფედრას, ფიჭვს, ძელქვას, მუხას, რცხილას, იფანს, თელას. ჩამოთვლილ მცენარეებს ხარშავდნენ, ან მათ ნაყენს ამზადებდნენ. რაც შეეხება სამოსს, ადგილობრივი მოსახლეობის ტანსაცმელი სელის ქსოვილისგან მზადდებოდა. ცოტა იყო ბამბის და აბრეშუმის ქსოვილი [იხ. ჭიჭინაძე და სხვ. 2012].

საქართველო მევენახეობა-მელვინეობის სამშობლოდ ითვლება. ამის დასტურია მინის წიაღში არქეოლოგიური გათხრებით მოპოვებული მელვინეობასთან დაკავშირებული არტეფაქტები: მარნები და საწნახელები, ღვინის შესანახი (ქვევრი, ამფორა) და სხვადასხვა ტიპის სუფრის ჭურჭელი (დოქი, ფიალა, ყანწ-რიტონი და სხვ.), მევენახეობასთან დაკავშირებული შრომის იარაღი (სასხლავი დანა), მელვინეობის მფარველი ღვთაებების, ღვინის სმის ამსახველი სცენების, ყურძნის მტევნისა და ვაზის ფოთლის ორნამენტებიანი გამოსახულებები [ბოხოჩაძე 1963]. მარანი აღმოჩენილია ციხიაგორას სატაძრო კომპლექსში, არმაზციხეზე, არმაზისხევში, უფლისციხეში, ურბნისის ნაქალაქარზე, ჟინვალში და სხვ. [იხ.

ხახუტაიშვილი 1964: 117; აფაქიძე და სხვ. 1955; ნიკოლაიშვილი 2011: 28]. ამპელოგრაფიულად კულტურული ვაზის წიპნები დასტურდება მრავალ არქეოლოგიურ ძეგლზე [იხ. რუსიშვილი 2007: 12-15]. სოფ. მთისძირის სამოსახლოზე (ვანის მუნიციპ.) აღმოჩენილ ამფორის ფსკერზე შემორჩენილი იყო დანალექი. მასზე გაკეთებული ანალიზით დადგინდა, რომ ეს არის ყურძნის წვენის ან ღვინის დანალექი [იხ. გამყრელიძე 1982: 87]. საქართველოს ტერიტორიაზე, მევენახეობა-მელვინეობასთან დაკავშირებული პალეობოტანიკური მონაცემები, ფართო ქრონოლოგიურ დიაპაზონში (ნეოლითიდან დღემდე) ვაზისა და ღვინის წარმოების უწყვეტ ტრადიციას ადასტურებს. არქეოლოგიურად აღმოჩენილი წიპნები მორფოლოგიური ნიშნების მიხედვით ვაზის ენდემურ სახეობას მიეკუთვნება [იხ. რუსიშვილი 2007].

არქეოლოგიის ერთ-ერთი დამხმარე დარგია ფიზიკური (ბიოლოგიური) ანთროპოლოგია, რომელიც ადამიანის ჩონჩხს შეისწავლის. არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული ადამიანის ჩონჩხი მატარებელია ისეთი მნიშვნელოვანი ინფორმაციისა, როგორიცაა ადამიანთა ადაპტაცია ამა თუ იმ კლიმატურ გარემოში, როგორ მოქმედებენ ბიოლოგიური პროცესები ინდივიდზე; განისაზღვრება აგრეთვე სქესი და ასაკი; გენეტიკის დასადგენად გამოიყენება დნმ ანალიზები. ამ მონაცემებით შესაძლებელია ძველი მოსახლეობის ცხოვრების სტილის რეკონსტრუქცია [Haak 2010]. საქართველოში პირველი ბიოანთროპოლოგიური კვლევები, მცხეთის სამთავროს ნეკროპოლის აღმოჩენას უკავშირდება [აბდუშელიშვილი 1976; აბდუშელიშვილი 1978].

სადღეისოდ ბიოანთროპოლოგიური კვლევები მოიცავს ისეთ საკითხებს როგორიცაა: პალეოპოპულაცია, პალეოპათოლოგია, პალეოდემოგრაფია; მიმდინარეობს კრანოლოგიური კვლევები [ბითაძე და სხვ. 2011]. მაგ.: მცხეთის სამთავროს სამაროვანზე მოპოვებულმა მასალამ მეცნიერებს მისცა საშუალება განესაზღვრათ სამთავროს მოსახლეობის სიცოცხლის საშუალო ხანგრძლივობა პერიოდების მიხედვით და მათი გარემოსთან ადაპტაცია.

საქართველოში არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლენილ ფაუნის ოსტეოლოგიურ ნაშთებს პალეოზოოლოგები სწავლობენ. საქართველოში ნებისმიერ არქეოლოგიურ ძეგლზე ოსტეოლოგიური ნაშთები ხშირად გვხვდება. როგორც იბერია-კოლხური პერიოდის არქეოლოგიური მასალა გვიჩვენებს, განათხარში ხშირია შინაური ძაღლის, ცხვრის, თხის, ღორის, კატის, ცხენისა და მსხვილფეხა რქოსანი საქონელის ძვლების აღმოჩენა. გვხვდება აგრეთვე გარეული ცხოველების ნაშთებიც: ჯიხვის, კურდღლის და დათვის.

საქართველოს არქეოლოგთა და მათი დამხმარე დარგთა მეცნიერების ყველა თაობის წვლილია თანამედროვე ქართველოლოგიის ერთ-ერთი მიმართულების, საქართველოს არქეოლოგიის, საყოველთაოდ ცნობილი წარმატებები. ამ წარმატებების უტყუარი მოწმობაა რამდენიმე ათასი სამეცნიერო სტატია და მონოგრაფია, რომლებიც არქეოლოგებმა სამშობლოში და უცხოეთში გამოაქვეყნეს. ამასვე მოწმობს აგრეთვე საქართველოს მუზეუმებში გამოფენილი არქეოლოგიური მასალა.

არქიტექტურის შესახებ იბერია-კოლხური პერიოდის არქეოლოგიაში

საქართველოს ტერიტორიაზე სამშენებლო საქმე უძველესი დროიდან განვითარდა. ბიოგეოგრაფიამ აქ ცხოვრებისთვის ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა. საქართველოში არქეოლოგიური კვლევის შედეგად დადასტურებულ ძეგლებზე კარგად ჩანს, რომ მრავალფეროვანი ლანდშაფტი და ნაირგვარი სამშენებლო მასალის არსებობა ის მოცემულობა იყო, რამაც დროთა ვითარებაში საინტერესო და თავისებური ხუროთმოძღვრული ტრადიციების ფორმირებას შეუწყო ხელი. იბერია-კოლხურ პერიოდში, საქართველოს ტერიტორიაზე არქეოლოგიური კვლევის შედეგად დადასტურებულ ძეგლებზე კარგად ვლინდება მარტივი სტრუქტურის თანდათანობით გარდაქმნის, კონსტრუქციული, უტილიტარული თუ მხატვრული საკითხების გადაჭრის მცდელობები. ეს არქეოლოგიური ძეგლები საყურადღებო მასალას წარმოადგენს არქიტექტურის განვითარების, ცალკეული სამშენებლო საშუალებების, ხერხების თუ მემკვიდრეობითობის კვლევის თვალთახედვით.

საქართველოს ტერიტორიაზე ეს პროცესი თიხის, ხის თუ ქვის რესურსის ათვისების და შესაბამისი სამშენებლო ხერხების დაუფლების გზით სხვადასხვა ლანდშაფტურ თუ კლიმატურ პირობებში განსხვავებულად წარიმართა. არქიტექტურის განვითარებაში გარკვეული როლი გეოპოლიტიკურმა მოცემულობამაც ითამაშა. ცივილიზაციის სხვადასხვა ცენტრებთან ურთიერთობების არსებობამ სამშენებლო და მხატვრულ-სტილისტური ნოვაციები მოიტანა. აღსანიშნავია, რომ იბერია-კოლხური პერიოდის არქიტექტურაში მიმდინარე პროცესების შესწავლას ნაგებობების შესახებ არსებული ინფორმაციის ფრაგმენტულობა ართულებს. საქართველოს სამშენებლო მასალის რესურსი ფრიად მრავალფეროვანია. კოლხეთი და ნაწილობრივ იბერია მთებით შემოსაზღვრული რეგიონები იყო, რაც გარკვეულ ბუნებრივ დამცავ არეს ქმნიდა. მრავალფეროვანი რელიეფი, ზომიერი კლიმატი, ჰიდრორესურსების სიმრავლე, მადნეული, სამშენებლო მასალების სიმრავლე საზოგადოების პროგრესისთვის კარგ საფუძველს იძლეოდა. საქართველოს ბორცვ-გორაკები, ხეობები, სერები და დაბლობები თავიანთი გარემოთი დასასახლებლად მოსახერხებელია.

ხა, საქართველოში ხშირად გამოყენებულ სამშენებლო მასალას წარმოადგენდა. იბერია-კოლხური პერიოდის საქართველოს ხის არქიტექტურის შესწავლისათვის ფრიად საინტერესოა არქეოლოგიურად გათხრილი, შედარებით კარგად შემონახული, ძელურ-ბათქაშიანი ნაგებობების ნაშთები, რომლებიც ძირითადად ძვ.წ. მე-3 ს-ის წინა პერიოდის კოლხეთისთვის არის დამახასიათებელი [აღამია 1979; გოგაძე 1982; მიქელაძე 1978]. აქ ხის ძელებიანი ნაგებობები მრავლად არის არქეოლოგიურად დადასტურებული. მაგ.: სოფ. მთისძირი, სოფ. ანაკლია (დიხაგუძუბა 1-ელი, მე-2), სოფ. რეკი (ნაოხვამო), სოფ. საქორქო (სიმაგრე), ქობულეთი (ჩოლოქთან), სოფ. ნოსირი, ვანის ნაქალაქარი, სოფ. ვარციხე (ვარდიგორა), ქუთაისი (დათეშიძე-გაბაშვილის გორა); ხოლო მათი ნაშთები ხის ძელების და ბათქაშის სახით დასავლეთ საქართველოს თითქმის მთელ ტერიტორიაზე გვხვდება. ეს არქეოლოგიური ძეგლები ქრონოლოგიურად განსხვავდებიან ერთიმეორისაგან, მაგრამ მათში გარკვეული არქიტექტურული მემკვიდრეობა იგრძნობა. ხე უძველესი დროიდან იხმარებოდა როგორც სამშენებლო მასალა. ხის ძელებიანი სახლები დღესაც გვხვდება საქართველოში. მათი კუთხეები ისევე, როგორც წინათ, ძელების ბოლოებში ჩაჭრით არის ნაკეთები.

ძელურ-ბათქაშიანი სამოსახლოები დამახასიათებელია კოლხეთისათვის, სადაც ბუნებრივ თუ ხელოვნურ ბორცვებზე განლაგებული ასეულობით ხის ნამოსახლარია დადასტურებული. მრავალრიცხოვანი სამოსახლო ბორცვები — *გორიკებით*, *ზურგებით* და *დიხაგუძუბებით* — არის მოფენილი კოლხეთის დაბლობის როგორც ზღვისპირეთი, ასევე შიდა მხარეც. კოლხეთის ამ სამოსახლო ბორცვებისათვის დამახასიათებელია გარშემო თხრილი. არქეოლოგიურმა გათხრებმა ერთხელ კიდევ დაადასტურა, რომ თხრილებით გარშემოვლებულ ხელოვნურ

ბორცვებზე სამოსახლოს გამართვას კოლხეთში დიდი ხნის ისტორია აქვს. დასახლების ამნაირი ტიპი კოლხეთში შემთხვევით არ განვითარებულა. ის აქ არსებული ბიოგეოგრაფიის პირობებით იყო განპირობებული — დაბალი რელიეფი, გრუნტის წყლები, ჭაობიანობა, ნალექიანობა. ასეთ სიტუაციაში ცხოვრებისათვის ხელსაყრელი პირობების შესანარჩუნებლად აუცილებელი ხდებოდა ხელოვნური შემაღლებების გაკეთება. ძველი კოლხეთის საზოგადოება მოხერხებულად იყენებდა ფიზიკურ-გეოგრაფიულ პირობებს (ბუნებრივი ბორცვ-გორების ტერასებს) და თვითონაც აქტიურად ზემოქმედებდა მასზე (ხელოვნური, თხრილშემოვლებული ბორცვები). არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით ამგვარი სამოსახლოების გამართვის წესი კოლხეთში ჯერკიდევ ბრინჯაოს ხანაში იკიდებს ფეხს. დასახლების მოწყობის მეორე წესი, ხელოვნური ბორცვების მოზივნით, თავისებურ კოლხურ მოვლენად არის მიჩნეული.

ვიტრუვიუსის (წ. მე-2, თ.1-ელი; 4) მიერ აღწერილი, კოლხური ძელებიანი ნაგებობისაგან მაგ.: *ადეიშვილების* გორის ნაგებობა ძირითადად განსხვავდება ცოკოლით. არ გამოვრიცხავ, რომ აქ ცოკოლზე და კედლის პორიზონტალურ ძელებზე დაყრდნობილი სახურავი, ვიტრუვიუსის მიერ აღწერილი პირამიდულ-გვირგვინოვანი კონსტრუქციული სქემით აიგო; ან სელით და ლერწმით გადაიხურა. ნაგებობის ხის კედლების კუთხეები ჩაჭრილი მრგვალი ძელებით იკვრებოდა, ხოლო შემდეგ ძელები თიხით ილესებოდა (რესპ. ბათქაშით). გათხრებისას ბათქაშების ნატეხებზე მრგვალი ძელების ანაბეჭდებია აღმოჩენილი. სოფ. *მთისძირის ადეიშვილების* გორის ნაგებობა განსაკუთრებულ მსგავსებას იჩენს სოფ. ვარციხის (ვარდიგორის), ქუთაისის (დათეშიძე-გაბაშვილის გორის) და ვანის ცენტრალური ტერასის ე.წ. თეთრ შენობასთან. ისინი, ადეიშვილის გორის შენობასავით, ცოკოლზე მდგარი, ხის ძელებიანი ნაგებობებია. ამ ტიპის ნაგებობები კონსტრუქციულად ხის არქიტექტურის რამდენადმე ახალ, უფრო განვითარებულ ეტაპზე მიუთითებს (იხ. ტაბ.1, 2, 17, 18, 33).

კოლხეთში თლილი ქვა, ალიზის აგური და კრამიტი ფართოდ მხოლოდ ელინისტურ ხანაში იკიდებს ფეხს. როგორც ჩანს, კოლხეთში, ძვ.წ. მე-3 ს-ის წინ, ხე ძირითადი სამშენებლო მასალა ყოფილა. ხისგან აგებდნენ საცხოვრებელ სახლებს, გზებს, კოშკებს, ზღუდემესერებს, გამაგრებულ სამოსახლოებს და სხვ. კოლხეთში ხის მასალა უხვად იყო. სტრაბონი გადმოგვცემს “...აქ იზრდება მრავალი ტყე” (წ.11, თ.2; 17). ძელურ-ბათქაშიანი, გამაგრებული კოშკებიანი სამოსახლოებთან კონტექსტშიც, ფრიად საყურადღებოა ანტიკური ეპოქის მწერლების ცნობების განხილვა. სადაც ქართველური მოსახლეობით, კოლხებით და მოსუნიკებით, დასახლებული აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ტერიტორიებია აღწერილი. ძვ.წ. მე-4 ს-ის ავტორი ქსენოფონტი გადმოგვცემს: “*აღმართული იყო ზღუდემესერი მრავალი ხის კოშკით...*” (ანაბასისი 5; 2, 5). იქვე “*ბასილევსმა არ ისურვა დაეტოვებინა მოსუნი (გამაგრებული სამოსახლო — გ.გ.), რომელიც გორაზე იყო აშენებული*” (ანაბასისი 5; 4, 26). იქვე “*გადაინვა მთელი დაბა, კოშკები გამაგრებული მესერით და სხვა, გარდა შიდა ციხისა*” (ანაბასისი 5; 2, 27); აპოლონიოს როდოსელი: “*ცხოვრობენ მოსუნიკები, რომელნიც საცხოვრებელს მართავენ ხის კოშკებში, რომლებიც კარგად არის ერთმანეთში შეკრული სასიმაგრო მესერით. ამ ნაგებობებს ეძახიან მოსუნიებს*” (არგონავტიკა 2; 378); დიონისიოს ჰალიკარნასელი: “*...ცხოვრობენ კოშკებიან ხის ძელებიან მაღალი ზღუდე-მესერით გარემოცულ ფართობებზე, რომელსაც უწოდებენ მოსუნიებს*” (რომის სიძველეთმცოდნეობა, 1; 26,2); პომპონიუს მელა: “*მოსუნიები ცხოვრობენ ხის კოშკებში*” (ქვეყნის აღწერილობა, 1; 106). ჰიპოკრატეს თხზულებაში „*ჰაერთა...*“ (-15) დაცულია ცნობა ფასისელების შესახებ, რომლებიც ხის ნაგებობებში ცხოვრობდნენ.

ქსენოფონტისგან განსხვავებით, ვიტრუვიუსი, როგორც არქიტექტორი, თავის თხზულებაში „*ათი წიგნი არქიტექტურის შესახებ*“, უფრო ზედმიწევნით აღწერს კოლხეთის ძელებიანი ნაგებობების კონსტრუქციას: „*კოლხეთში ხეცყის სიუხვის გამო მიწაზე ხის ძელებს აწყობენ, შემდგომ გარდიგარდმო სხვა ძელებს ადებენ. ამგვარად იზღუდება ნაგებობის*

სიგრცე. ოთხივე მხრივ შეკრული ძელების წყობით თანდათან ამოჰყავთ ძელების კედლები, აგებენ კოშკებს, ძელებს შორის ადგილებს კი, რომლებიც ძელის სიმრუდის გამო რჩება, ავსებენ ნაფოტებით და თიხით. ამგვარადვე ამოჰყავთ პირამიდული გადახურვა, რომლის ძელებიც თანდათანობით მოკლდება. ასეთი გადახურვა აქ დამახასიათებელია“ (ნ. 2, თ.1; 4).

ამგვარად, დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური მასალის და ძველი წერილობითი წყაროების შეჯერების საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ: ქართველური მოსახლეობით დასახლებულ აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ძვ.წ. მე-3 ს-ის წინა პერიოდში გავრცელებული იყო ბორცვზე და გორაზე, ძელურ-ბათქაშიანი, ძელებიანი მესერიითვე შემოზღუდული, კოშკებჩართული კომპლექსები; ხისაგან ნაგები გამაგრებული სამოსახლო, რომელსაც *მოსუინი* ეწოდებოდა. საფიქრებელია, რომ *ადეიშვილების გორის* ზედა ტერასაზე, არქეოლოგიურად შესწავლილი ნაგებობა, ამგვარი სამოსახლოს ერთ-ერთი კოშკი იყო.

ძველი საქართველოს ხის არქიტექტურის შესწავლისათვის საინტერესო მაგალითია ვანის მუნიციპ. სოფ. მთისძირში *ადეიშვილების გორის* ზედა ტერასაზე არქეოლოგიურად შესწავლილი ძელურ-ბათქაშიანი ნაგებობა. მის ასაგებ სამენ მასალად გამოყენებულია ხე (თელა), თიხამინა, ქვა. ნაგებობის ნანგრევებში, ხის ძელების ანაბეჭდიანი, ბათქაშის ნატეხებია ნაპოვნი. თიხამინა გამოიყენებოდა შემაკავშირებელ-ამოსავსებ მასალად. ნაგებობა ოთხკუთხაა და შედგება ორი სათავსისაგან. სამხრეთ სათავსის — 26. 88 კვ.მ, ხოლო ჩრდილეთისას ფართობი — 13. 44 კვ.მ. ამ სათავსის დასავლეთ კუთხეში შემორჩენილია ძელებით მოგებული იატაკი, რომელზედაც ზედა სართულის გადახურვის ძელების ფრაგმენტები შეიმჩნევა. ნაგებობა ორიენტირებულია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. ფუნდამენტის სიგანე 2.60 მ. ნაგებობის კედლების ფუნდამენტი გამართულია კლდის ბუდეებში ჩასმული ქვებით [გამყრელიძე 1982: 52].

კედლის ცოკოლი ნაგებია ასიმეტრიული ქვების წყობით. მათ დასაკავშირებლად გამოყენებულია თიხამინა. ცოკოლის შიდა მხარე წარმოდგენილია ძელებით (დმ 18 სმ-მდე). კედლის ფუნდამენტის შიდა ფართობი ამოვსებულია ქვებით და თიხამინით. მასში ჩატანებულია კიდევ ერთი ძელი, რომელიც ნაგებობის ინტერიერის მხარის ძელების პარალელურია; გარდიგარდმო, სხვადასხვა დონეზე ჩატანებულია 7 სმ დმ-ის ძელები. ამგვარად იქმნებოდა არმატურის ნაირი, ხის ძელებით შემოსაზღვრული კვადრატების კარკასი, რაც ნაგებობის ცოკოლს მეტ სიმტკიცეს აძლევდა. აღმოსავლეთი და ჩრდილოეთი კედლების შეერთებასთან დადასტურდა ძელებით კუთხეების აგების ორი ხერხი: ერთი — ძელები უბრალოდ ერთმანეთზეა დადებული ამოჭრის გარეშე (დასტურდება მხოლოდ ცოკოლის ძელებიან კარკასში), ხოლო მეორე — ჩაჭრილი ძელებით შესრულებული კუთხე. ნაგებობისათვის მეტი მდგრადობის მისაცემად მოხერხებულად არის გამოყენებული ბუნებრივი რელიეფი. ნაგებობის საძირკველში კლდის სტრუქტურა ირიბია და ზედაპირთან თითქმის სწორ კუთხეს ქმნის. ამით ნაგებობას მეტი სიმტკიცე ექმნება და მისი ჩამოშლის საშიშროება თავიდანაა აცილებული. კლდის ირიბი სტრუქტურავე ქმნის ოღროწოღრო რელიეფს, რაც კარგად არის გამოყენებული ხელოვნურ ბუდეებთან ერთად, საძირკვლის ქვების ჩასაწყობად. ადეიშვილების გორის ხის ძელურ-ბათქაშიანი ნაგებობა, ატიკური შავლაკიანი ჭურჭლით, გვიანდელი ქიოსური, მენდეს ამფორებით და ადგილობრივი ძვ.წ. მე-4 ს-ის კერამიკით თარიღდება. ამ მონაცემებს მხარს უჭერს რადიოაქტიური ნახშირბადის დაშლის მეთოდით მიღებული თარიღიც, რომლითაც დანგრევის დრო ძვ.წ. 330 ± 40 წ. არის განსაზღვრული [გამყრელიძე 1982: 63] (იხ. ტაბ.1; ტაბ.33, სურ.2).

სენაკის მუნიციპ. სოფ. *რეხაში*, *ნაოხვამუს* ნამოსახლარზე, ნაგებობის თიხის მცირე მოდელი დადასტურდა, რომლის სიგრძეა 21,5 სმ, სიმაღლე 19 სმ. მოდელის კედლებზე ხის ძელებია გამოსახული. ეს მოდელი, კოლხეთში ძვ.წ. 1-ელ ათასწლეულში გავრცელებულ ხის ნაგებობათა ერთ-ერთ სახეობას გადმოგვცემს [ჯიბლაძე 2010: 117-124]. საყურადღებოა აგრეთვე სოფ. *გამდლისწყაროში* (კასპის მუნიციპ.) აღმოჩენილი ძვ.წ. მე-8 - მე-7 სს-ის

ნაგებობის მცირე მოდელი [იხ. ქორიძე 1968: 34-39]. სოფ. ხაიშში აღმოჩენილია მე-2 ს-ის ოქროს საკიდი, რომელზედაც გამოსახულია ხის ძელებიანი სახლი [ჯავახიშვილი 1958: 154]. კოლხეთის დაბლობზე, ჭაობიან ადგილებში ხის სახლების აგებისას, მდგრადობის შესანარჩუნებლად, მოზინული, ხის ძელებით დაფენილი შემადგენელი ფართობები იქმნებოდა. ნაგებობათა ერთ-ერთ ნაირსახეობად უნდა მივიჩნიოთ გალის მუნიციპ., სოფ. რეჩხის, ადგილ აბაჟუში გამოვლენილი ბორცვზე გათხრილი, ხის, 600 კვ.მ-ის ნაგებობა. ხის ნნულისაგან შეკრული მესერი გვხვდება ჩოლოქისპირა ნამოსახლარზე. აქ ერთმანეთის პარალელური, გვერდიგვერდ განლაგებული სარების რიგი იყო, რომლის დანიშნულება დასახლების შემოზღუდვა იყო. ასეთივე მესერია დადასტურებული ნოსირის, ნაოხვამუს და ყულევის ნამოსახლარებზე.

დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, ძვ.წ. მე-2 ათასწლეულის მეორე ნახევარში და ძვ.წ. 1-ელი ათასწლეულის პირველ ნახევარში ერთგვაროვანი კულტურული არეალი ყალიბდება, რომელიც კოლხური ბრინჯაოს კულტურადაა სახელდებული. ამ კულტურის მახასიათებელია ხის ძელებიანი არქიტექტურა, ბრინჯაოს და კერამიკის თავისებური ფორმითა და გაფორმებით გამორჩეული ნაწარმი. არქეოლოგიური მონაცემები მოწმობს, რომ ძვ.წ. 1-ელი ათასწლეულის დასაწყისისათვის დასავლეთ საქართველო საკმაოდ კარგად იყო განსახლებული. საცხოვრებლად და სამეურნეო საქმიანობისათვის ათვისებული იყო კოლხეთის დაბლობი და მთისწინა ბორცვ-გორაკები. ხის სამოსახლო ხელოვნური ბორცვების განსაკუთრებული სიმრავლე რიონ-ენგურის ორმდინარეთში შეინიშნება. აქ სამოსახლოები ძირითადად ხელოვნურად მოზინულ ბორცვებზეა განლაგებული. სამოსახლოს ამგვარი სახის გავრცელება კოლხეთის დაბლობის ჭაობიანმა და ჭარბტენიანმა გარემომ განაპირობა. ბორცვების არქეოლოგიური გათხრების შედეგად დასტურდება ხელოვნურად მოზინურ გორაკზე აგებული ხის ძელებიანი ნაგებობები, რომლებიც შემოზღუდული იყო ძელებითვე ნაშენი კედლებით. ნამოსახლარების გარშემო გათხრილი იყო სადრენაჟე და თავდაცვითი არხები. სამოსახლო ბორცვები უმეტესად ჯგუფურად არის განლაგებული. ამ ჯგუფებში გამოირჩევა უფრო დიდი ზომის სამოსახლო ბორცვები, რომლებიც უფრო ფართე ორმაგი თხრილებითაა გამაგრებული. აშკარაა, რომ ეს სამოსახლო გამაგრებული ბორცვი სხვებზეა გაბატონებული და მათ იქვემდებარებს. მთავარი ბორცვების დიამეტრი 80-200 მ-მდე მერყეობს; ხოლო დაქვემდებარებული მცირე ბორცვების დიამეტრი დაახლოებით 30-80 მ-მდეა; სიმაღლე — 3-6 მ-მდე (იხ. ტაბ.1, 2, 17, 18).

ალიზი (მთლიანი კონსტრუქცია და ცალკე აგური) უძველესი სამშენებლო მასალაა. მისგან მარტივია სხვადასხვა ფორმისა და ზომის ნაგებობების აგება, ან ცალკეული აგურის დამზადება. ალიზის აგური მზადდება თიხა-მინის, წყლის, ქვიშის; ცხოველის ნაკელის; თივის, ნამჯის, ბზის და ჩალის ნაფშენისაგან. აქედან აუცილებელი კოპონენტებია — თიხა-მინა, წყალი და ჩალის ნაფშენი. წყლით მოზელილ მასას აგურის ფორმის ყალიბში ათავსებენ და წნეხვენ, შემდეგ ჰაერზე და მზეზე აშრობენ. ალიზის აგური გამოუწვავია და საკმაოდ თბოგაუმტარი. საუკუნეების განმავლობაში ალიზის აგურების ერთმანეთთან დასაკავშირებლად და კედლების შესაღესად სხვადასხვა მინარევებით გამდიდრებული თიხა გამოიყენებოდა. უძველეს ნამოსახლარებში ნაგებობები ალიზით იყო აგებული. ეს საშენი მასალა ათასწლეულების განმავლობაში გამოიყენებოდა. თავდაპირველად დასტურდება ალიზით ნაგები (მაგ.: არუხლო, შულავერის გორა, იმირის გორა, ბერიკლდეები), შემდგომ ხის კარკასით (მაგ. ქვაცხელა) და ქვის საფუძველზე ამოყვანილი კედლები (მაგ. ამირანის გორა).

აღსანიშნავია, რომ ალიზს ფართოდ იყენებენ ძვ.წ. პირველ ათასწლეულშიც. მაგ.: სამადლოს ნამოსახლარზე გალავანი უმეტესწილად ქვის ცოკოლზე ალიზის აგურებითაა აგებული. ალიზის აგურის ზომებია: 50 X 50 X 11სმ ან 50 X 22 X 11სმ [Гагошидзе 1979]. სამადლოსთან აღმოჩენილ ნასტაკისის ნაქალაქარზეც, ისევე როგორც სამადლოში, ერთ-ერთ საშენ მასალად ალიზის აგურია გამოყენებული [Бохчадзе 1977]. ციხიგორას 1,5 მეტრი სისქის

ქვის კედლებს ალიზის წყობა აგრძელებს [ცქიტიშვილი 2003: 11]. ასევე ვანის ნაქალაქარზე. *არმაზციხეზე* ერთ-ერთ სამშენებლო მასალად აგრეთვე ალიზია (ზომებია — 52 X 52 X 12 სმ) წარმოდგენილი. ის შემოსაზღვრულია დამცავი კედლებით და კოშკები. გალავანი კი შედგება კლდოვან გრუნტში ამოკვეთილ ბუდეებში ჩასმული ქვის კვადრებისაგან, რომლებზეც ალიზის აგურით ნაშენი კედლის წყობაა ამოყვანილი. ალიზის აგურების გამოყენების იგივე მეთოდი (ქვის კვადრების საფუძველზე ალიზის აგურის წყობა) სხვა არქეოლოგიურ ძეგლებზეცაა აღმოჩენილი, მაგ.: სამთავრო, სარკინე, ეშერა, ურბნისი. *დედოფლის მინდორის* სატაძრო კომპლექსი მთლიანად ალიზის აგურით არის ნაგები. ვანის ნაქალაქარზე ალიზის აგური (52 X 52 X 12 და 52 X 26 X 11 სმ) ძვ.წ. მე-2 – 1-ელი სს-ის ნაგებობებში გამოიყენება. აქ კედლების საძირკველი სწორკუთხა ქვათილებით ორ და სამ რიგადაა ამოყვანილი, რომელზედაც შემორჩენილია ალიზის აგურის წყობები. ალიზის აგურითაა ნაგები კედლები *ძალისის* ნაქალაქარზეც [ბოხოჩაძე 1987: 25-30].

იბერია-კოლხური პერიოდის საქართველოში ალიზის აგური ორნაირი ფორმისაა: კვადრატული და მართკუთხედის ფორმის. მაგ. ვანის ნაქალაქარზე ორივენაირია აღმოჩენილი — 50 სმ X 50 სმ X 11 სმ და 50 სმ X 23 სმ X 11 სმ. ხშირად ალიზის კედლებს ქვის კვადრებზე აგებდნენ. ალიზის წყობას ჰორიზონტალური რიგები ახასიათებდა. შემაკავშირებლად თიხის ხსნარი გამოიყენებოდა. კედლის სიმტკიცისათვის, განსაკუთრებით საფორტიფიკაციო ნაგებობებში, ალიზის წყობას ხის ძელებით ამაგრებდნენ; კარკასულად, როგორც გრძივად, ასევე განივად. თიხას, რომელიც ბუნებრივ მასალას წარმოადგენს, ხსნარის სახით შეღესილობისთვის, ალიზის წყობის შემაკავშირებლად და ამოსავსებად იყენებდნენ. ალიზის გამოყენება ძვ.წ. 1-ელი ათასწლეულის დასასრულს მცირდება.

ძვის მასალის რესურსი საქართველოს ტერიტორიაზე საკმაოდ მრავალფეროვანია. აქ საშენ მასალად გამოიყენებოდა როგორც ვულკანური ქანები, ანდეზიტო-ბაზალტი, ასევე უფრო ადვილად დასამუშავებელი ქვიშაქვა, ტუფი და მათთან შედარებით მტკიცე კირქვა; აქტიურად იყენებდნენ რიყის ქვასაც. აღსანიშნავია, რომ მშენებლობაში მასალის ტრანსპორტირების სირთულე ძირითადად ადგილობრივი ქანების გამოყენებას განაპირობებდა. როგორც ცნობილია, ხის თუ ქვის საშენი მასალის დამუშავებისას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება შესაბამისი იარაღის სრულყოფილებას. ამ თვალსაზრისით, ცხადია, რკინის ხანის დადგომამ ახალი შესაძლებლობები შექმნა საშენი მასალის ფორმის, მისი ზედაპირის დამუშავების და დეკორით შემკობის თვალსაზრისით. აღსანიშნავია, რომ არქეოლოგიური გათხრებისას აღმოჩენილია ცალკეული სამშენებლო იარაღებიც. ასე მაგალითად, *წინამურის* ნამოსახლარზე აღმოჩნდა სატეხი, რომელიც, სავარაუდოდ, კვადრების დასამუშავებლად გამოიყენებოდა. *სარკინეს* ნამოსახლარზე გამოვლინდა ქვისმთელთა იარაღები. *არმაზისხევში* აღმოჩენილია ფარგალი [აფაქიძე 1963: 206]. ეს კი გარკვეულად მეტყველებს ტექნიკური საშუალებების არსებობაზე, რაც სამშენებლო საქმის განვითარების მნიშვნელოვან ფაქტორს წარმოადგენს.

ძვ.წ. მე-6 – მე-5 სს-ში ჯერ კიდევ გვხვდება დაუმუშავებელი ქვის მშრალი წყობა შემაკავშირებლების გარეშე, ხოლო ძვ.წ. მე-4 ს-დან მკვიდრდება ქვის კვადრებად გათლის წესი. კვადრები მშრალად ეწყობა; შემაკავშირებლად, უმეტეს შემთხვევაში, კვადრებში ამოკვეთილ ბუდეებში ჩამაგრებული ხის ან ლითონის პირონები გამოიყენება (მაგ.: *არმაზციხე, ვანი, წინამური*). კედლის წყობაში თარაზული გადაბმისათვის ისრისპირისებური, ხოლო შვეული გადაბმისათვის პრიზმის ფორმის პირონები გამოიყენება. კვადრების წყობას ჰორიზონტალური რიგები ახასიათებს, თუმცა თავად რიგები არათანაბარი სიმაღლისაა. კვადრები დედაქანში ამოკვეთილ ბუდეებშია ჩასმული. ქანობიანი რელიეფის შემთხვევაში კვადრების პირველი რიგი საფეხურებადაა განლაგებული. წყობაში ჰორიზონტალური რიგები სხვადასხვა სიმაღლისაა ქვების ზომის შესაბამისად. ხშირად ძვ.წ. მე-2 – 1-ელი სს-დან, გამოიყენება ე.წ. რუსტიკის ნაირი კვადრები და წყობა (მაგ.: ვანში, ეშერაში). ასეთ

ნაგებობებში გამოიყენებოდა კარგად დამუშავებული ქვის კვადრებიანი წყობა. კედლის სისქეში კვადრებით შედგენილ ე.წ. პერანგებს შორის არე ძირითადად რიყის, ე.წ. ფლეთილი, ასიმეტრიული ქვის და თიხის ხსნარით იყო შევსებული. მხოლოდ კვადრული ქვის წყობა მარტო ცალკეულ ნაგებობებში გვხვდება. საფორტიფიკაციო და საცხოვრებელ ნაგებობებში შერეული, ქვისა და ალიზის აგურის წყობაა დაფიქსირებული. მაგ. *არმაზციხის* თავდაცვითი ნაგებობების ფუძეს კლდოვან ქანში ამოკვეთი ბუდეები ქმნის, რომელშიაც ქვის კვადრებია ჩალაგებული. კედლების ცოკოლი მონოლითურია და კვადრების რიგები უმეტესად თანაბარია. კვადრების გადასაბმელად სამაგრები გამოიყენებოდა [აფაქიძე 1963: 24-31].

მაგ. ვანის ნაგებობებში კედლები ძირითადად ალიზის აგურით იყო ამოყვანილი, რომლის ქვედა მხარესაც ქვის კვადრები წარმოადგენდა. ნაგებობების საძირკველი რბილკლდოვან დედაქანში ამოკვეთილ ბუდეებშია გაკეთებული. ქვის კედლების ორი მხარე საპირე, გათლილი კვადრებითაა ამოყვანილი, ხოლო მათ შორისი ფართობი დაუმუშავებელი ასიმეტრიული ქვებით და თიხითაა ამოვსებული. ხშირად საფასადე მხრის ქვის კვადრები სწორკუთხა და ნახნაგის ნიბოებთან გათლილია — ე.წ. რუსტიკის ნაირი. ვანის სასიმაგრო სისტემის ნაგებობებში ხშირად კვადრების გადასაბმელად და სიმტკიცისათვის რკინის, ორივე მხარეს მოღუნული ღეროს სამაგრები იყო გამოყენებული. ამ სამაგრის ბოლოები ჩამაგრებულია გვერდიგვერდ კვადრებში.

ძვ.წ.1-ელი ათასწლეულის მიწურულიდან *კირის დულაბის* გავრცელებამ ახალი შესაძლებლობები შექმნა ქვის არქიტექტურის განვითარების თვალსაზრისით. ეს პირველ რიგში ნაგებობის კონსტრუქციული მდგრადობის გაზრდას უკავშირდება. ახალი ნელთალრიცხიდან კირხსნარის გამოყენება ვრცელდება როგორც შავიზღვისპირეთში, ასევე საქართველოს სხვა ტერიტორიაზე. აღსანიშნავია, რომ კირხსნარი გამოიყენებოდა დანაყილ კერამიკასთან ერთად (ე.წ. ჰიდრავლიკური ხსნარი) და ამდენად ჰიდროიზოლაციის ფუნქციასაც ასრულებდა.

იბერია-კოლხური ხანის მეორე ნახევარში სამშენებლო ტექნიკის განვითარების თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი სიახლეები იწერება. ვითარდება საყრდენ-კოჭოვანი, კოჭურ-სტრაფილური (მაგ. ვანი) და კამაროვანი გადახურვა (მაგ. მცხეთის აკლდამა). თიხატკეპნილი, ბანური გადახურვის პარალელურად საქართველოში გავრცელდა კრამიტით გადახურვის იმ ეპოქისათვის მოწინავე წესი, რასაც არქეოლოგიურ მასალაში მრავლად აღმოჩენილი ბრტყელი და ღარისებრი კრამიტი ადასტურებს.

კრამიტი, გამომწვარი თიხის, განლექილი, სხვადასხვა წვრილმინარევეებიანი მასალისგან მზადდებოდა. წყლით მოზედილ მასას ხის ფიცრებისგან შეკრულ კრამიტის ფორმის ყალიბში ათავსებენ და ჰაერზე აშრობენ; შემდეგ ცეცხლზე ქურაში გამონავადნენ; ზოგჯერ მოყავისფროდ ან მონითალოდ ღებავდნენ. კრამიტი საქართველოში ძვ.წ. მე-3 ს-ში შავიზღვისპირეთის და ანატოლიის ბერძნული სამოსახლოებიდან გავრცელდა (ძირითადად — სინოპიდან). პირველ ეტაპზე ფორმით — სინოპურის ნაირია, ხოლო შემდეგ დროთა განმავლობაში განსხვავდება ცალკეული დეტალებით (მაგ. ე.წ. მცხეთური). შედარებით იშვიათად იხმარებოდა ღარისებრი კრამიტი. ქართლში არქეოლოგიურმა გათხრებმა მრავალ ადგილას აღმოაჩინა ბრტყელი და ღარისებრი კრამიტი (მაგ.: მცხეთა, სარკინე, ძალისი, ნასტაკისი, ვანი, ეშერა და სხვ.), რითაც სტრაბონის ცნობის სისწორე, იბერიაში 1-ელ ს-ში კრამიტით დახურული ნაგებობების შესახებ, დადასტურდა: *“იბერია უმეტესად კარგად არის დასახლებული ქალაქებით და სოფლებით; იქ არის კრამიტის სახურავები, სახლები არქიტექტურულადაა მოწყობილი, ბაზრები და სხვა...”* (წ.11,თ. 3, 1,2). ელინისტური ხანის საქართველოში კრამიტი ძირითადად გამოიყენებოდა სიმაგრეთა კოშკებისა და საკულტო ნაგებობების გადასახურად. მოგვიანებით, კრამიტის წარმოების განვითარებასთან ერთად, ის საცხოვრებელ სახლებშიც გამოიყენებოდა. გავრცელებული იყო კრამიტის ორფერდა და

ცალფერდა სახურავი. გვიანდელ იბერია-კოლხურ პერიოდში კრამიტი უფრო ფართოდ არის გამოყენებული. ადრეულ შუა საუკუნეებში კრამიტის ფორმა მანდამაინც არ შეცვლილა.

საქართველოს არქეოლოგიურ მასალაში ორი სახის კრამიტი გვხვდება: ბრტყელი და ღარისებრი. მცხეთური ბრტყელი კრამიტი ფართო ტრაპეციისებური მოყვანილობისაა, გრძივი გვერდები აკეცილი აქვს [ძნელაძე და სხვ. 2020]. კრამიტის სიგრძეა 50 სმ, სიგანე თავში 42.5 სმ, ბოლოში 30.5 სმ; კიდეების სიმაღლე 5-6 სმ. ე.წ. ღარისებრი კრამიტი წარმოადგენს თიხის ღარს, რომლის ქვედა ნაწილი უფრო ფართოა; კრამიტის სიგრძეა 50 სმ, ფართო ნაწილის სიგანეა 20.5 სმ; ვიწროსი 15.5 სმ. აღსანიშნავია, რომ ე.წ. *მცხეთურ* ღარისებრ კრამიტს გარე ზედაპირზე აქვს ქიმი, რომელიც ზედა მწკრივის ღარისებრ კრამიტს იჭერს. მცხეთური კრამიტი ხშირად შეღებილია (მოყავისფრო, მონითალო ფერი) [აფაქიძე 1963: 49]. ნასტაკისის ნამოსახლარზე აღმოჩენილი კრამიტები. ბრტყელი კრამიტის სიგრძეა 58.5 სმ; ღარისებრის 50 სმ. ნასტაკისის ნამოსახლარის კრამიტის ნაირია ციხიაგორას ნამოსახლარის კრამიტიც. დედოფლის მინდორის ნამოსახლარზე მონითალოდ შეღებილი კრამიტებია აღმოჩენილი, რომელთა სიგრძეც 57 სმ-ს აღწევს. ვანის ნამოსახლარზე აღმოჩენილი კრამიტებიდან უმეტესობა ადგილობრივია, თუმცა გვხვდება *სინოპური* კრამიტიც — როგორც ბრტყელი, ასევე ღარისებრი. ვანის ნამოსახლარზე აღმოჩენილი ბრტყელი კრამიტი სწორკუთხა მოყვანილობისაა, გრძივი გვერდები აკეცილი აქვს. კრამიტის სიგრძეა 50 სმ; სიგანე 39 სმ. გვხვდება უფრო დიდი ზომის კრამიტიც — სიგრძით 65 სმ, სიგანით 50.5 სმ. კრამიტი მცხეთურის მსგავსად აქაც ფიცრებისაგან შეკრულ დაზგაზე მზადდებოდა [ახვლედიანი 1999: 3-36]. მაგ. ვანში ნაგებობების სახურავის ბრტყელი კრამიტების რიგს მეორე რიგი ზემოდან ზურგშექცევით ედებოდა. სახურავის დაფერდებაზე დაფენილ კრამიტს დაცურებისგან რკინის მოგრძო მოკაუჭებული სალტეები (სიგრძე 20სმ, სიგანე 5სმ), კრამიტსამაგრები იცავდა [ლუჟავა 1978: 12].

საქართველოში ძველი და ახალი წელთაღრიცხვების მიჯნა რომის პოლიტიკური და კულტურული გავლენის გაძლიერებით აღინიშნა. ეს სამშენებლო საქმესა და არქიტექტურაზეც აისახა. რომაული გავლენა ქალაქური ტიპის დასახლებებში უფრო ნათლად შეიმჩნევა, ხოლო რიგითი სამოსახლოები კი აგრძელებენ ძველ სამშენებლო ტრადიციებს — მაგ., *კარსნისხევის* შესართავთან აღმოჩენილი ნამოსახლარი, ე.წ. ხელოსანთა უბანი.

ურბანული ცხოვრების წესის დანერგვა საზოგადოების განვითარების შესაბამისი დონის და სათანადო ეკონომიკური თუ სოციალური პირობების არსებობის შემთხვევაში ხდება. საქართველოში ქალაქური ტიპის დასახლებათა გაჩენა ან უკვე არსებული დასახლების ქალაქად გადაქცევის პროცესი ძვ.წ. მე-4 – მე-3 სს-ში იწყება. არქეოლოგიურმა გათხრებმა აჩვენა, რომ მაგალითად, მცხეთაში, უფლისციხეში, ვანში გაცილებით ადრეულ ხანაში არსებული დასახლებები ქალაქებად ზოგადად ამ საუკუნეებში ფორმირდა. აღსანიშნავია, რომ საქართველოს ზღვისპირეთში ქალაქების ფორმირების პროცესს ხელი შეუწყო სავაჭრო ურთიერთობების განვითარებამ და ზღვის სანაპიროზე ბერძნული ფაქტორიების გაჩენამ. ამდენად, ეს მოცემულობა აქ ქალაქების წარმოშობის დამატებით სტიმულად იქცა (მაგ.: *დიოსკურია*, *ფასისი*, *გიენოსი* [გამყრელიძე 2003: 170-189]).

ქალაქების წარმოშობას, საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე, სავაჭრო ურთიერთობების განვითარებამ შეუწყო ხელი. როგორც ცნობილია, აქ გადიოდა ვაჭრობისათვის მნიშვნელოვანი გზები, რომელთა მარშრუტი ძირითადად მდინარეების გასწვრივ მიემართებოდა. სწორედ ამ ადგილებში შეიქმნა ხელსაყრელი პირობები და გაშენდა უმეტესი ქალაქები. მცხეთაში აღმოჩენილი ახ.წ. მე-4 ს-ის არქიტექტორ *ავრელი აქოლისის* ეპიტაფია ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ იმ დროის საქართველოში არსებობდა ურბანული განაშენიანების ხელმძღვანელის სპეციალური თანამდებობა. საყურადღებოა აგრეთვე ძვ.წ. 1-ელი ს-ის ცნობილი გეოგრაფოსის სტრაბონის (იხ. ნ.11, თ.3; 1, 2) ცნობაც იბერიის არქიტექტურულად

გამართული ქალაქებისა და დაბების შესახებ. არქეოლოგიური მასალა გარკვეულწილად ადასტურებს ამ ცნობის რეალობას.

ქალაქის ფორმირებისას აუცილებელია ცხოვრებისათვის საჭირო მონაცემების არსებობა. ეს უპირველესად ეხება სასმელი წყლის საკმარისი რესურსით და სოფლის მეურნეობის პროდუქტებით მომარაგების უზრუნველყოფას. სასიცოცხლოდ აუცილებელი იყო თავდაცვითი საკითხების გადაწყვეტა. ამიტომ ქალაქებისათვის ადგილს უმეტესად ბორცვებსა თუ მთისწინეთში არჩევდნენ, სადაც უკეთ შეიძლებოდა საფორტიფიკაციო ნაგებობების მეშვეობით თავდაცვითი ღონისძიებების განხორციელება. ქალაქური ტიპის დასახლებას სავაჭრო ადგილი (ბაზარი), საზოგადოებრივი და ადმინისტრაციული ნაგებობების არსებობა გამოარჩევდა. ქალაქის ტერიტორია შემოსაზღვრული იყო კედლებით და ჰქონდა შიდა ციხე (რესპ. აკროპოლისი), რომელიც დამატებით თავდაცვის საშუალებას წარმოადგენდა. არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მეტ-ნაკლებად შესწავლილია რიგი ნაქალაქარები, როგორიცაა მცხეთა, ვანი, უფლისციხე, ძალისა, ბიჭვინთა და სხვ. ამ მონაცემების მიხედვით ნათლად ჩანს, რომ წინაქრისტიანულ ძველ საქართველოში საკმაოდ კარგად იყო განვითარებული ურბანული ხუროთმოძღვრება. სათანადოდ არჩევდნენ ადგილს ქალაქმშენებლობისთვის და კარგად ითვალისწინებდნენ როგორც თავდაცვის, ასევე კომუნიკაციისთვის საჭირო პირობების არსებობას. საფორტიფიკაციო სისტემის შექმნისას მკაფიოდ იაზრებდნენ ლანდშაფტის თავისებურებას. სათანადოდ ფლობდნენ ქალაქის დაგეგმარების თუ სამშენებლო-კონსტრუქციული საკითხების გადაწყვეტის ხერხებსა და საშუალებებს. „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით ქალაქებია — *მცხეთა, რუსთავი, ოძრხე, თუხარისი, წუნდა, არტაანი, უფლისციხე, ურბნისი, კასპი*. ამ და სხვა ქართულ თუ უცხოურ წერილობით წყაროებში მოხსენიებული ქალაქების (მაგ.: დიოსკურია, ფასისი და სხვ.) ნაწილი დღესაც არსებობს და არქეოლოგიურადაც არის შესწავლილი [იხ. გამყრელიძე და სხვ. 2013].

იბერია-კოლხური პერიოდის საქართველოში, არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლენილ ნამოსახლარებს შორის, არქიტექტურული თვალსაზრისით საურადღებოა მცხეთა. არმაზისხევის სასახლის ნაშთების კედლებით შემოსაზღვრულ სივრცეში სვეტების, ბაზის, არქიტრავის, კრამიტისა და ხის ძელების ფრაგმენტები აღმოჩნდა. სასახლიდან, რომელიც ქვიშაქვითაა ნაშენი, ორი ოთახის საძირკველია შემორჩენილი, რომლის უკანაც ღია ეზოა. მდ. მტკვრისაკენ კი აბანო მდებარეობდა. ამ ნაგებობის სამხრეთით მარანი აღმოჩნდა. ეს ნაგებობები დიდებულთა სასახლის ერთიან კომპლექსად ითვლება. მცხეთის არმაზციხე ქვით და ალიზით ნაგები გალავნით იყო შემოზღუდული. მისი საფორტიფიკაციო სისტემა *ქართლის მთის* ქედს ჩამოუყვება და მდ. მტკვრამდე აღწევს. სამხრეთ მხარეს ზღუდის ორი რიგია შემორჩენილი. კედელი და კოშკები ქვათლილების მშრალი წყობით არის ნაგები. კედლების ქვის რიგებზე ალიზის აგურია ნახმარი. ალიზის მასას ამაგრებს წყობაში ჩატანებული ხის ძელები. კედლის სიგანე აქ 3.0 მ-დეა. კოშკები კრამიტით ყოფილა გადახურული. ქვედა ტერასის აღმოსავლეთ მხარეს მართკუთხა ე.წ. *სვეტებიანი დარბაზი* მდებარეობს. დარბაზის კედლები ქვათლილების მშრალი წყობით და ალიზით არის აგებული. დარბაზის ცენტრში, გრძივად განლაგებული ექვსი სვეტის ბაზა, კაპიტელი, კრამიტები და ხის ნაშთები დადასტურდა [ნიკოლაიშვილი 2011: 16].

ქვედა ტერასაზე გაითხარა ე.წ. *ექვსაფსიდიანი ტაძარი*, რომელიც ქვათლილით და ალიზით არის ნაგები. აქაც ქვიშაქვის ბაზა (დმ. 1.25 მ) და კაპიტელი დადასტურდა. აქვე აღმოჩნდა ქანდაკების კვარცხლბეკი. დადასტურდა ასევე კარნიზის, რელიეფებისა და ქანდაკებების ფრაგმენტები. ე.წ. *სვეტებიანი დარბაზის* დასავლეთით, რიყის ქვით ნაგები კედლები და ლომის გამოსახულებიანი კარნიზი აღმოჩნდა. არმაზციხეში აღმოჩენილია სამშენებლო წარწერები: „...მეფის... ეზოსმოძღვარმა გააკეთებინა თავის სახსრით მინისქვეშა წყალსადენი და აბანო...“ ან „... მეფის ... ასულს, იბერთა დიდი მეფის ამაზასპეს მეუღლეს, ... ეზოსმოძღვარმა, საკუთარი სახსრით აგებული აბანო შესწირა...“ [ყაუხჩიშვილი 2004: 227].

არმაზციხის ნაგებობები სანიტარული კვანძებით და კოლექტორებითაა აღჭურვილი. აქვე *რომაული ტიპის* აბანოები გაითხარა, რომლებსაც ცივი, თბილი და ცხელი განყოფილებები აქვთ. მათი შემადგენელი ნაწილებია აბაზანები, წყალსადენები და ცხელი აბანოს ქვემოთ მდებარე გათბობის სისტემა. აბანოები ნაგებია ასიმეტრიული ქვით. არმაზციხის ქვედა მხარეს, კვადრებით ნაგები აკლადამა გაითხარა. აქ ღარიანი და ბრტყელი კრამიტით დახურული ორფერდა სახურავი *in situ* მდგომარეობაშია შემონახული.

მცხეთის ჩრდილოეთ მხარეს *ღართისკარის ხევთან* გაითხარა სასიმაგრო სისტემა, რომლის ნაშთები არაგვის ორივე ნაპირზეა გამოვლენილი. საფორტიფიკაციო სისტემის ზღუდეები სხალტბის ქედიდან იწყება და მდ. არაგვისაკენ ეშვება. *ღართისკარის* სასიმაგრო ზღუდეში ექვსი, ოთხკუთხა კოშკი გამოვლინდა, რომლებიც ერთმანეთისაგან 50მ-ით არის დაშორებული. ზღუდე-კედლები და კოშკები აგებულია ხის ძელებით გამაგრებულ რიყის ქვით შექმნილ საძირკველზე, რომელზეც ალიზის კედელია ამოყვანილი [აფაქიძე და სხვ. 1989: 22]. მცხეთის დასავლეთით, *შიომღვიმის* მიდამოებში, *სარკინეში*, რომელიც „*ქართლის ცხოვრებაში*“ (1: 15,18; 17,21; 18,10) მოიხსენიება ძვ.წ. 1-ელი ს-ის რკინის საწარმოთა ნაშთებს და არქიტექტურულ დეტალებს მიაკვლიეს. აქვეა კარიბჭის კომპლექსიც. *გრძელ მინდორზე* აღმოჩენილია კირქვის ორვოლუტიანი კაპიტელი, ქვიშაქვის ბაზა, ნახევარსვეტისა და ლავგარდანის ფრაგმენტები [აფაქიძე 1963: 206-214]. *სარკინეში* გამოვლინდა ტერასულად განლაგებული, ქვათლილებით, ალიზის აგურითა და ხის მასალით ნაგები შენობების ნაშთები, რომელიც ბრტყელი და ღარიანი კრამიტით იყო გადახურული [ბოხოჩაძე 1973: 36-45]. მდ. ნარეკვავთან სოფ. *ძალისაში*, ძვ.წ. მე-2 - ახ.წ. მე-7 სს-ის *ძალისას* ნამოსახლარზე გაითხარა მრავალსათავსიანი 2500 კვ.მ-ის ე.წ. სასახლე, საცხოვრებელი ნაგებობები და აბანოები, წყალსადენის ქსელი, აგურით მოკირწყლული ქუჩები და მოედნები, მოზაიკები, არქიტექტურული დეტალები და სხვ. ნაქალაქარის ტერიტორიაზე სამშენებლო მასალად ალიზის აგური, რიყის ქვა, ტუფისა და ქვიშაქვის ქვათლილები, გამომწვარი აგური, ბრტყელი და ღარიანი კრამიტები იყო გამოყენებული [ბოხოჩაძე 1981: 36-85].

ძველ ნაქალაქარებს შორის განსხვავებულია სოფ. *ქვახვრელთან* მდებარე *უფლისციხე*, რომელიც ძირითადად კლდეში ნაკვეთი ქალაქია. მისი არქიტექტურული სახის ფორმირება ძვ.წ. მე-4 - ახ.წ. მე-2 სს-ში, დაქანებული რელიეფის მქონე კლდოვან მასივში მიმდინარეობდა. ქალაქი ტერასულადაა გაშენებული. უფლისციხის თავდაცვითი კედლები სამშენებლო მასალებისა და ტექნიკის თვალსაზრისით *არმაზციხის* თავდაცვითი კედლების ანალოგიურია. მთავარი შესასვლელი სამხრეთ-აღმოსავლეთი მხრიდან იყო და ცენტრალურ ქუჩას უკავშირდებოდა. უფლისციხეში, ცალკეული დარბაზების მხატვრულ მორთულობაში გამოყენებულია — კესონური ჭერი, პილასტრები, იმპოსტები, კარნიზები; ასევე ხის კონსტრუქციები [ყიფიანი 2002].

ძველი ქალაქებიდან არქეოლოგიურად შედარებით მეტად შესწავლილი ნაქალაქარია ვანი. ის ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ დაფერდებულ სამკუთხა ბორცვზე, ქვედა, ცენტრალურ და ზედა ტერასებზეა განლაგებული. ნაქალაქარის სასიმაგრო კედლებში კოშკები და კურტინებია გამართული. ჩრდილოეთით მდებარეობს მთავარი კარიბჭე, რომელიც ურთიერთგამიჯნული ორი კარისაგან, ნახევარწრიული კოშკის და საგუმბაგო ნაგებობებისაგან შედგება. ქალაქის კედლები ქვათლილებითა და ალიზით იყო ამოყვანილი. ქალაქს დიდი სამშენებლო პოტენციალი ჰქონდა. დაფიქსირდა კრამიტის, ალიზის აგურის დამამზადებელი და კვადრული ქვის სათლელები. ეს კი ნათელყოფს, რომ არსებობდა სათანადო სამშენებლო-საინჟინრო ცოდნა და მასშტაბური სამუშაოების ორგანიზების გამოცდილება. აქ მნიშვნელოვანი საფორტიფიკაციო და საკულტო ნაგებობები ლითონის სამაგრებით გადაბმული, კარგად გათლილი, კვადრებით და ალიზის აგურით იყო ნაგები. კვადრების პერანგული წყობის შიდა არე თიხითა და ქვით იყო შევსებული; გამოიყენებოდა ხის მასალაც. ნაგებობები უმეტესად კრამიტით იყო გადახურული. ქალაქის ნაგებობების მშენებლობაში

ანტიკური არქიტექტურული ცოდნის გავლენა შეიმჩნევა. ქალაქში მრავლად იდგა მრავალფეროვანი დეკორით მორთული ნაგებობები. ამას ადასტურებს აღმოჩენილი არქიტექტურული დეკორის დეტალები. აღსანიშნავია, რომ ცენტრალურ ტერასაზე კორინთული ორდერის, ძვ.წ. მე-2 – მე-3 სს-ის კირქვის სამი კაპიტელი აღმოჩნდა. ამავე ტერასიდანაა წვიმის წყლის სადინარისთვის განკუთვნილი ქვის ორი ლომის თავის გამოსახულება [იხ. ლორთქიფანიძე 2002: 233]. სოხუმიდან ჩრდილოეთით მდებარე *ეშერის* ძვ.წ. 1-ელი ს-ის ნაქალაქარი ბორცვზეა განლაგებული. კედლები ვანის ნაქალაქარის მსგავსად, ქვიშაქვის კვადრებითაა ამოყვანილი, რომელზედაც ალიზის აგურების წყობაა გამართული. აქ გაითხარა საფორტიფიკაციო ნაგებობის სისტემა, კედლები და კოშკები. აგრეთვე დადასტურდა რამდენიმე ნაგებობა და წყალსადენის მიწები [Шамба 1980: 10-60].

ახალი წელთაღრიცხვის დასაწყისიდან რომის იმპერიის ინტერესი შავი ზღვის სანაპიროს მიმართ უფრო გააქტიურდა. აქ შენდება რომაული სიმაგრეები. ამის შესახებ ცნობებს გვანდის წერილობითი წყაროებიც. მაგ.: ფლავიუს არიანეს პერიპლუსი, რომელიც ახ.წ. 131 წელს აფსაროსის, ფასისისა და სებასტოპოლისის ინსპექციის შედეგებს ასახავს. არიანეს ცნობით აფსაროსში რომაელთა კოჰორტები მდგარა. ფასისის სიმაგრეს ჰქონდა თავდაცვითი გალავანი და ორმაგი თხრილი შემოუყვებოდა. ადრე კედელი თიხის ყოფილა, ხის კოშკებით; არიანეს დროს, კი კედელიცა და კოშკებიც აგურისაგან გაუმართავთ. სიმაგრის გარეთ ვაჭართა სახლები ყოფილა განლაგებული. სებასტოპოლისშიც სიმაგრე გალავნისა და თხრილისაგან შედგებოდა.

რომაული სიმაგრეებიდან მეტ-ნაკლებად კარგადაა შესწავლილი ახ.წ. მე-2 – მე-6 სს-ის პიტიუნტი (ბიჭვინთა). ნაქალაქარის შენობები ნაგებია ქვით და აგურით. კასტელუმი კვადრატულია და გამაგრებულია 15 კოშკით. ამ კოშკებს ოთხკუთხა, მრავალკუთხა და ნახევარწრიული გეგმა აქვს. კასტელუმის ცენტრში გამოვლენილია 240 კვ.მ კვადრატული გეგმარების შენობა. ნაქალაქარის ცენტრალურ ნაწილში გამოვლენილია, ასევე წყალსადენის კოლექტორის სისტემა. იქვე რომაული ტიპის აბანოა. ქალაქის სამოქალაქო დასახლება (კანაბე), ნახევარწრიული გეგმისაა, ხოლო მისი გალავანი 11 კოშკითაა გამაგრებული [ლორთქიფანიძე გ. 1991: 87-90]. სოხუმის (სებასტოპოლისი) სანაპიროზეც არქეოლოგიური გათხრების შედეგად, ახ.წ. მე-3 – მე-5 სს კასტელუმის ტიპის ციხესიმაგრის ნაშთები გამოვლინდა. კედლები ნაგებია ქვით და აგურით კირხსნარზე [Траш 1969: 298-350].

იბერია-კოლხური პერიოდის მეორე ნახევრის საქართველოში ქალაქური დასახლებების განვითარების გარკვეული პროცესი მიმდინარეობს. ეს ზოგადად მეტყველებს სოციალ-ეკონომიკურ წინსვლაზე, რაც არქიტექტურაზეც აისახება. ურბანული მშენებლობების წარმოებას უცხოური ინოვაციების გავრცელება უკავშირდება. კოლხეთში თავდაპირველად ბერძნულ-ელინისტური, ხოლო იბერიაში ირანული კულტურის გავლენა დომინირებს. ახალი წელთაღრიცხვიდან საქართველოს ტერიტორიაზე ურბანულ ცხოვრებაში ნათლად ჩანს რომის ზეგავლენის შედეგები [იხ. გამყრელიძე 2011: 76-91]. საქართველოში იბერიულ-კოლხური პერიოდის ნაგებობები სამნუხაროდ ფრაგმენტულად არის შემორჩენილი. ამდენად გაძნელებულია არა მხოლოდ მათი სივრცული გადაწყვეტის რეკონსტრუქცია, არამედ ხშირ შემთხვევაში გეგმის სრულად წარმოდგენაც. ეს, ცხადია, ართულებს, როგორც ამ ნაგებობების არქიტექტურული სახის, ასევე მათი ფუნქციის ზუსტად განსაზღვრას. თუმცა არსებობს არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლენილი რიგი ძეგლები, რომლებიც გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ამ პერიოდის ნაგებობების არქიტექტურული გადაწყვეტის ხასიათზე.

იდეოლოგიური ფაქტორიდან გამომდინარე ყველა ეპოქაში განსაკუთრებული როლი საკულტო არქიტექტურას ენიჭებოდა. მათი მშენებლობა ინტელექტუალური, მატერიალური თუ სამშენებლო რესურსის მაქსიმალური მობილიზების ხარჯზე ხდებოდა. სატაძრო არქიტექტურის საყურადღებო ნიმუშებია შემორჩენილი ვანის ნაქალაქარზე და უფლისციხეზე. ვანის ქვედა ტერასაზე დადასტურებულია შთამბეჭდავი ზომის, 800 კვ.მ-მდე, ტაძრის ნაშთები

[იხ. მათიაშვილი 2013: 4-29]. საკულტო ნაგებობებს შორის გამორჩეულია *ციხიაგორას* და *დედოფლის მინდორის* კომპლექსები. ისინი წარმოადგენენ ე.წ. ცეცხლის ტაძრებს და ზოროასტრიზმის გავლენაზე მეტყველებენ, რაც აისახება კიდევ არქიტექტურულ გადანყვეტაში; თუმცა, ამავდროულად აღინიშნება რიგი თავისებურებებიც. *ციხიაგორას* სატაძრო კომპლექსში შედის ტაძარი, ბელელი, მარანი და სხვა ნაგებობები. ამ კომპლექსის ქვედა ნაწილი ქვით, ხოლო ზედა ალიზის აგურით იყო ნაგები და კრამიტით დახურული. სწორკუთხა მოხაზულობის მთავარი ტაძრის ცენტრში კვადრატული გეგმის დარბაზი მდებარეობდა. სატაძრო კომპლექსში ჩანს როგორც ცეცხლის ტაძრისთვის სახასიათო ფორმები, ასევე განსხვავებული მიდგომები, რაც ამ ხუროთმოძღვრული ნაგებობის ადგილობრივ ნიადაგზე თავისებურად გადამუშავებაზე მეტყველებს [ცქიტიშვილი 2003]. *ციხიაგორასთან* შედარებით უფრო მასშტაბურია *დედოფლის მინდორის* სატაძრო კომპლექსი. კომპლექსის კედლები რიყის ქვის საძირკველზე, ალიზითა და ხის ძელებით არის ნაგები. სვეტებს ქვიშაქვის კაპიტელები ამკობდა. მთავარი ნაგებობის ცენტრალური ნაწილის გარდა, ყველა სხვა ნაგებობას კრამიტის სახურავი ჰქონდა. არქიტექტურული ანსამბლის გეგმა სიმეტრიულობის პრინციპზე იყო დაფუძნებული. მის ცენტრს დიდი ზომის ეზო ქმნიდა და ყველა ნაგებობა მასთან მიმართებაში მოიაზრებოდა. ეზოს სამხრეთით მთავარი ტაძარი იყო აღმართული, რომელსაც ცენტრში საკუთხეველი გააჩნდა [იხ. Гагошидзе 1981ა].

არქიტექტურის თვალსაზრისით განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ერთადერთი ნაგებობა, რომელმაც სრულად მოაღწია ჩვენ ეპოქამდე. ეს არის კვადრატს მიახლოებული გეგმარების მქონე მავზოლეუმის ტიპის აკლდამა, ორფერდა სახურავით და კამაროვანი გადახურვით. თუ კი გავითვალისწინებთ ამ ძეგლის გარდა *უფლისციხის* კომპლექსებში კამაროვანი ფორმის იმიტაციის არსებობას, შეიძლება ითქვას, რომ წინაქრისტიანულ ხანაში საქართველოში კამაროვან გადახურვას იყენებდნენ. გადახურვის კონსტრუქციულად ასეთი რთული ფორმის გამოყენება იმ დროის საქართველოში სამშენებლო საქმის განვითარების საკმაოდ მაღალ დონეზე მიანიშნებს.

იბერია-კოლხური პერიოდის მეორე ნახევრის საქართველოში აბანოების მშენებლობის ინტენსივობა და მათი არქიტექტურულ-ტექნიკური გადანყვეტის ხასიათი ქვეყანაში სანიტარულ-ჰიგიენური ნორმების დაცვის მნიშვნელობის გააზრებასა და ამ პრობლემების გადანყვეტის სამშენებლო შესაძლებლობების არსებობაზე მიუთითებს. ნიშანდობლივია, რომ ისინი ძირითადად აგებულია ე.წ. *რომაული აბანოს* პრინციპების მიხედვით, რაც იმ ეპოქის ერთ-ერთ მონინავე ტექნიკურ სიახლეს წარმოადგენდა. რომაული აბანო ანუ თერმები წარმოადგენდა ამ ფუნქციის ნაგებობის ძალზე წარმატებულ ვარიანტს, სადაც ბრწყინვალედ იყო გააზრებული როგორც წყლით მომარაგების, ცირკულირების, გათბობის, კანალიზაციის, ასევე ადამიანისთვის მაქსიმალური კომფორტისა და რელაქსაციის პირობების შექმნის საკითხები. რომაელმა არქიტექტორებმა შეიმუშავეს ცენტრალური გათბობის ეფექტური, ჰიპოკაუსტის სისტემა, რომელიც იატაკისა და კედლების გათბობის საშუალებას იძლეოდა. აბანოს ქვედა ნაწილში საგანგებოდ მოწყობილი ქურის მეშვეობით საქვაბში ცხელდებოდა წყალი და ჰაერი. ცხელი ჰაერი ცირკულირებდა იატაკის ქვეშ (ამისთვის იატაკი ეყრდნობოდა კალორიფერებს) და კედლის სისქეში მოწყობილ სპეციალურ სადენებში. ცხელი ჰაერის ამ სისტემაში მოძრაობა უზრუნველყოფდა აბანოს იატაკისა და კედლების გახურებით სათანადო ტემპერატურული რეჟიმის შენარჩუნებას. როგორც წესი, რომაული აბანო შედგება ხუთი აუცილებელი ნაწილისაგან. ესაა: გასახდელი, ცივი (ფრიგიდარიუმი), თბილი (ტემპიდარიუმი) და ცხელი (კალდერიუმი) წყლის სათავსები, რომლებშიც შესაბამისი აუზები იყო.

რომაული ცხოვრების წესისთვის ესოდენ სახასიათო ტიპის აბანოს საქართველოში ფართოდ გავრცელების ფაქტი რომთან მჭიდრო კავშირის არსებობის კიდევ ერთი დამადასტურებელი ნიშანია. რომაული ტიპის აბანო, რომელიც ტექნიკური და სამშენებლო თვალსაზრისით ძალზე რთულ და სპეციფიკურ კომპლექსურ ნაგებობას წარმოადგენს,

გვხვდება როგორც დასავლეთ, ასევე აღმოსავლეთ საქართველოს სხვადასხვა პუნქტებში (მაგ.: არმაზისხევი, არმაზისციხე, ძალისა, ბიჭვინთა, ნოქალაქევი, შუხუთი, ციხისძირი, გონიო, ქუთაისი და სხვ.). მათი რაოდენობა დღეისათვის 14-ამდეა. ისინი იბერია-კოლხური პერიოდის მეორე ნახევრს და ადრეულ შუასაუკუნეებს განეკუთვნება. ეს ნიმუშები, რომლებიც რომაული აბანოს ძირითადი სტანდარტების დაცვითაა აგებული, ნათლად მეტყველებს რომაული ხუროთმოძღვრების ამ ტიპური ნიმუშის თავისებურების საფუძვლიან ცოდნას. ყველა შემორჩენილ ძეგლში წარმოდგენილია ცივი, თბილი, ცხელი წყლის სათავსები, გასახდელი და სართულქვეშა ორთქლით გასათბობი სისტემა. განსაკუთრებით გამორჩეულია ძალისას კომპლექსი მოზაიკური კომპოზიციებით შემკული იატაკით და უზარმაზარი საცურაო აუზით. მოზაიკებია დადასტურებული ასევე ბიჭვინთისა და შუხუთის აბანოებშიც. შემკულობის ამ ხერხის გამოყენება მიუთითებს საქართველოში აბანოს იმგვარი გააზრების წესზე, როგორც ეს რომაულ სამყაროში იყო მიღებული. კერძოდ, ის არა მხოლოდ სანიტარულ-ჰიგიენური ფუნქციის მქონე ნაგებობას, არამედ უფრო ფართო, სოციალ-კულტურულ ფენომენს წარმოადგენდა. მაგ. არმაზისხევის აბანო ხუთი განყოფილებისაგან შედგებოდა. გასახდელი შენობის დასავლეთ ნაწილში მდებარეობდა. აღმოსავლეთის კედელში, საცეცხლის თავზე, ცხელ აბანოში გამავალი კარი იყო. ამ სათავსში შემორჩენილია კვადრატული ფილაქვით ნაგები აუზი. თბილი აბანოდან გასასვლელი იყო ცივ აბანოში, რომლის სამხრეთ ნაწილში მოწყობილი იყო აუზი, რომელშიც ჩასვლა სამსაფეხურიანი ქვის კიბით შეიძლებოდა. კუთხეებში დატანებული კერამიკული მილების საშუალებით წყალი მდ. მტკვარისაკენ მიმავალ არხს უერთდებოდა. იატაკქვეშა სართულში ჰიპოკაუსტის სისტემაა, სადაც წრიული და ოთხკუთხა აგურის სვეტებია დადასტურებული.

რომაული ტრადიციების გაგრძელებაა ადრეულ შუა საუკუნეებში აგებული აბანოებიც. ამ მხრივ მნიშვნელოვანია ქუთაისში, ბაგრატის ტაძრის მიმდებარე ტერიტორიაზე, აღმოჩენილი აბანოს კომპლექსი, რომელიც ათი ნაწილისაგან შედგებოდა. საქართველოში აღმოჩენილი აბანოების რაოდენობა და მათი არქიტექტურულ-მხატვრული გადაწყვეტის ხასიათი ცხადყოფს, რომ მათი მშენებლები ძალიან კარგად იცნობდნენ რომაული ტიპის აბანოს სტრუქტურასა და მის ტექნიკურ მახასიათებლებს. იმ ეპოქის საქართველოში არსებობდა სამშენებლო საქმის საკმარისი ცოდნა და გამოცდილება, რათა წარმატებით დაეგეგმათ და განეხორციელებინათ ამგვარი აბანოების მშენებლობის საკმაოდ რთული პროცესი.

ხუროთმოძღვრება ასახავს კონკრეტული ეპოქისა თუ ქვეყნის ისტორიულ-პოლიტიკური განვითარების დონეს, კულტურული ურთიერთობების ხასიათს. ამ თვალსაზრისით ინფორმაციის შემცველია არა მხოლოდ არქიტექტურული ნაგებობა, არამედ მისი ცალკეული დეტალიც, რომელთა შესწავლა ბევრი საყურადღებო საკითხის წარმოჩენის შესაძლებლობას იძლევა. საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილია მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი არქიტექტურული დეტალები. მათი ფორმის დახვეწილობა, პროპორციები, ორნამენტული მრავალფეროვნება და შესრულების ოსტატობა ხუროთმოძღვრების განვითარების მნიშვნელოვან დონეზე მეტყველებს.

არქეოლოგიურ მასალაში განსაკუთრებით ინფორმატიულია ისეთი ხუროთმოძღვრული ფორმა როგორცაა კაპიტელი, რომელიც მეტ-ნაკლები სიზუსტით აკონკრეტებს ძეგლის არქიტექტურული რაობის საკითხს და მიაწინებს ადგილობრივი ხუროთმოძღვრების განვითარების დონეს. ამავდროულად, კაპიტელის აღმოჩენა თავისთავად ადასტურებს საყრდენის გამოყენების ფაქტს, რაც ნაგებობის ინტერიერსა თუ ექსტერიერში სვეტების არსებობაზე მიაწინებს და ამდენად არქიტექტურული კომპოზიციის დადგენის ალბათობას ზრდის. საგულისხმოა ისიც, რომ კაპიტელის ფორმისა და მხატვრული იერსახის შესწავლა ანტიკური თუ აღმოსავლური კულტურული არეალისთვის კუთვნილების განსაზღვრის და, შესაბამისად, ისტორიული კავშირების იდენტიფიცირების გარკვეულ საშუალებას იძლევა. მაგ. ციხიაგორას კაპიტელი აქემენიდური ირანის ხუროთმოძღვრებისთვის დამახასიათებელი

ორპროტომიანი კაპიტელის ნაირია. ირანის სამეფო სასახლეების კაპიტელებისგან *ციხიაგორას* კაპიტელს მომცრო ზომა გამოარჩევს. ორპროტომიანი კაპიტელი ვანის ნაქალაქარზე აღმოჩნდა [ახვლედიანი, ყიფიანი 2004], რაც იმის მანიშნებელია, რომ ირანის კულტურული გავლენა აღმოსავლეთის გარდა გარკვეულად დასავლეთ საქართველოზეც ვრცელდებოდა. სვეტები *დედოფლის მინდორის* კომპლექსის სხვადასხვა ნაგებობაშიც გვხვდება. შემორჩენილია ქვის კაპიტელი, რომელსაც გაშლილი ლოტოსის ყვავილის ფორმა აქვს. ეს ფორმა ფრიად გავრცელებული იყო აღმოსავლურ სამყაროში. ამ ნიმუშს კიდევ დეკორატიული წნული შემოუყვება, რაც მისი მხატვრული გააზრების თავისებურებაზე მეტყველებს. სოფ. საირხეში არქეოლოგიური სამუშაოების დროს აღმოჩენილია კირქვისგან გამოკვეთილი დორიული სტილის ორი კაპიტელი. ერთ-ერთი ლოტოსის ყვავილის ფოთლების მოტივით არის შემკული. *სარკინეში* არქეოლოგიური გათხრებისას იონური ტიპის ვოლუტებიანი კაპიტელი აღმოჩნდა. ვოლუტებიანი კაპიტელი აგრეთვე *არმაზციხის* ე.წ. ექვსაფსიდიან შენობაში აღმოჩნდა [ნიკოლაიშვილი 2011: 16, 30].

ორი კორინთული ორიარუსიანი კაპიტელი აღმოჩნდა *ვანში*. ქვედა რიგი აკანთის ფოთლების მოტივითაა წარმოდგენილი. ზედა რიგში კუთხეებში ასევე ოთხი ფოთოლია. მათ შორის ერთ შემთხვევაში ქალის მკერდამდე ფიგურა, ხოლო მეორეში ვარდულია გამოსახული. *ვანის* ნაქალაქარზე აღმოჩენილია მრავალრიცხოვანი არქიტექტურული დეტალები, რომლებიც განეკუთვნებოდა როგორც მონუმენტურ, ასევე მომცრო ნაგებობებს. დადასტურებულია სხვადასხვა ტიპის კაპიტელების, ბაზების და სვეტის ფრაგმენტები, ასევე აკროტერიუმის, წვიმის სადინარის და სხვა არქიტექტურული დეტალების ნაწილები. საინტერესოა სიმას ღარის ნაწილი, რომელიც კირქვის სკულპტურული ლომის თავის სახითაა წარმოდგენილი. ორი ლომის თავიდან ერთზე შემორჩენილია კარნიზზე დასამაგრებელი სპეციალური ნაწილი. წყლის სადინარის ამგვარი გაფორმება გავრცელებული იყო ანტიკურ სამყაროში. ზემოთ მოყვანილი მაგალითები მიგვანიშნებენ იმაზე, რომ იბერია-კოლხური პერიოდის საქართველოში როგორც აღმოსავლური ხუროთმოძღვრებისთვის სახასიათო, ასევე ანტიკური ორდერის გამოყენების ფაქტს და შესაბამისი არქიტექტურული სისტემების შესახებ სათანადო ინფორმაციის ფლობაზე. ამავდროულად ჩანს თავისებური მიდგომებისა და მოტივების შემუშავების სურვილიც, რაც კარგად ავლენს შემოტანილი არქიტექტურული ფორმების შემოქმედებითად გადამუშავების უნარს. კაპიტელების მაგალითზე ნათლად ჩანს დასავლურ და აღმოსავლურ სამყაროსთან კულტურული ურთიერთობის შედეგი. ეს, არქიტექტურის სხვა ფორმებსა თუ დეკორატიულ მოტივებშიც ვლინდება.

საქართველოში ადრექრისტიანული პერიოდის დასაწყისისთვის არქიტექტურას საკმაოდ კარგი პოტენციალი გააჩნდა, რამაც ახალი ეპოქის და ქრისტიანული რელიგიის მიერ დასმული ამოცანების წარმატებით გადაწყვეტის შესაძლებლობა შექმნა. ამ პოტენციალს ქმნიდა როგორც ქვეყნის ისტორიულ-გეოგრაფიული თავისებურებებით განპირობებული ობიექტური ფაქტორები, ასევე ის მდიდარი სამშენებლო გამოცდილება, რაც წინაქრისტიანულ ხანაში დაგროვდა. როგორც არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული მონაცემები ნათელყოფს, წინაქრისტიანულ ხანაში საქართველოში კარგად ფლობდნენ სხვადასხვა სამშენებლო მასალას და შესაბამის მრავალფეროვან ხერხებსა თუ წესებს, აგებდნენ მრავალფეროვანი გარემოს შესაბამის საცხოვრისებს, აშენებდნენ ქალაქებს შესაბამისი საფორტიფიკაციო, სამოქალაქო თუ საკულტო ნაგებობებით. ხუროთმოძღვრები იყენებდნენ მზიდ და ზიდულ კონსტრუქციებს, გადახურვის განსხვავებულ საშუალებებს, იცნობდნენ როგორც ორდერული სისტემის პრინციპებს, ასევე აღმოსავლური ხუროთმოძღვრებისათვის სახასიათო საყრდენთა ფორმებს. დადასტურებულია დორიული, იონური, კორინთული, ლოტოსის ფორმის მსგავსი, ორპროტომიანი კაპიტელები, ე.წ. ზარისებური ბაზისები. სხვადასხვა ცხოველური, მცენარეული და გეომეტრიული მოტივებით გაფორმებული

არქიტექტურული დეტალები, აკროტერიუმები, პროფილირებული ლავგარდანი, კესონებიანი ჭერი და სხვა დეტალები ნათლად მეტყველებს.

იბერია-კოლხური პერიოდის ხუროთმოძღვრების შესახებ მონაცემები წარმოაჩენს მჭიდრო კულტურული კავშირების არსებობას დასავლური (ბერძნულ-რომაული) და აღმოსავლური (განსაკუთრებით ირანული) ცივილიზაციის ცენტრებთან. ამავდროულად, კაპიტელები და სხვა არქიტექტურული დეტალები ნათლად ავლენს საკუთრივ ბერძნულ-რომაული თუ ირანული ნიმუშებისგან განმასხვავებელ რიგ სტილისტურ ნიშნებს, რაც, უთუოდ, ადგილობრივი მხატვრული თავისებურებების გამოვლინებად უნდა შეფასდეს. საგულისხმოა, რომ დასავლური და აღმოსავლური გამოცდილების ცოდნა დასტურდება ნაგებობის კედლის წყობის სპეციფიკაშიც. საქართველოში გავრცელებული იყო როგორც ანტიკური სამყაროსათვის სახასიათო რუსტირებული წყობა, ასევე ქვევიდან ზევით ქვის კვადრების ზომის შემცირების ძველ ირანული წესი. საგულისხმოა, რომ კედლის წყობის ამგვარი გააზრების ტრადიცია გრძელდება ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლებშიც. წინაქრისტიანული ხანის ძეგლებს ქრონოლოგიური, ფუნქციონალური და სტილისტური სხვაობის მიუხედავად ერთი საერთო მახასიათებელი გააჩნია, რაც გეგმარებისა და შიდა სივრცის ცენტრულ გააზრებაში ვლინდება. ეს მრავალსაუკუნოვანი ტენდენცია ნათლად ჩანს როგორც საერო ხუროთმოძღვრებაში, ასევე ისეთ ნაგებობებში, როგორიცაა ე.წ. *ცეცხლის ტაძრები*, *არმაზციხის* ე.წ. *ექვსაფსიდიანი ნაგებობა*, *ვანის ტაძარი*, *სამადლოს ნაგებობა* და სხვ. აღსანიშნავია, რომ წაგრძელებული სწორკუთხედის მოყვანილობის არმაზციხის ექვსსვეტიან დარბაზშიც ინტერიერის აღქმა ზემოთ აღნიშნულ მიდგომას ეხმიანება. ეს შესასვლელის გრძივი ფასადის შუა ნაწილში გაჭრით მიიღწევა. შედეგად შემსვლელი დარბაზს არა სიგრძივ პერსპექტივაში, არამედ ცენტრიდან აღიქვამდა, რაც განაპირობებდა მისი სივრცული გააზრების ლოგიკას. აღნიშნული ტრადიციის გამოვლინებად უნდა მივიჩნიოთ იგივე წესის გამოყენების ფაქტი ადრექრისტიანული ხანის ბოლნისის სიონშიც. ამდენად, ნაგებობის კომპოზიციური გააზრების და შიდა სივრცის ცენტრულობა წარმოადგენს ქრისტიანობის საწყისი პერიოდისათვის საქართველოს არქიტექტურული პოტენციალის რაობის ერთ-ერთ არსებით ნიშანს, რომელმაც შემდგომში მნიშვნელოვანი გავლენა იქონია ქართული ხუროთმოძღვრების განვითარებაზე.

საქართველოს ისტორიაში ქრისტიანობის ოფიციალურად აღიარების შემდეგ იწყება ადრეული შუა საუკუნეების პერიოდი, როდესაც იქმნება ახალი რეალობა როგორც იდეოლოგიური თუ ისტორიულ-პოლიტიკური, ასევე ხუროთმოძღვრების განვითარების თვალსაზრისით. არქიტექტურის წინაშე დადგა ეპოქის შესაბამისი ამოცანები, რომლებიც არსებული სამშენებლო პოტენციალის წყალობით წარმატებით გადაწყდა. საუკუნეების განმავლობაში გამომუშავებულმა ინოვაციების შეთვისების უნარმა ხელი შეუწყო ქრისტიანული რელიგიის მოთხოვნებთან სწრაფად ადაპტირებას. შედეგად უკვე მე-5 ს-ში აიგო არქიტექტურული ღირებულებით გამორჩეული *ბოლნისის* სიონის ბაზილიკა. წინაქრისტიანულ ხანაში ანტიკური და აღმოსავლური ცივილიზაციის ცენტრებთან ურთიერთობების ბაზაზე შექმნილმა მრავალფეროვანმა მხატვრულ-სტილისტურმა რეპერტუარმა ქრისტიანობის პირველ საუკუნეებში განსხვავებული დეკორატიული ფორმების გამოყენება განაპირობა. ამ პერიოდის ტაძრებში გვხვდება როგორც კლასიკური კაპიტელების, მარმარილოს ინკრუსტაციის, იატაკის მოზაიკის (მაგ.: ბიჭვინთა, ვაშნარი) მაგალითები, ასევე სასანური ირანის ხელოვნების გარკვეული გავლენით შექმნილი რელიეფური კომპოზიციები (მაგ.: ბოლნისის სიონი, ხაშში).

სამშენებლო მასალები და ხერხები. ადრეულ შუა საუკუნეებში მრავალფეროვანი სამშენებლო მასალები, რომლებიც მრავლად მოიპოვება საქართველოში, ახალი რეალობის შესაბამისად იქნა გამოყენებული. უძველესი და ფართოდ გავრცელებული საშენი მასალა, ალიზი, ამ პერიოდში შედარებით ნაკლებად გვხვდება და ნელნელა საბოლოოდ განიდევნა

ხმარებიდან. ეს დიდწილად კირხსნარის დამკვიდრებას უკავშირდება. ხე ისევ რჩება ერთ-ერთ მასალად. ის ტრადიციისამებრ აქტიურად გამოიყენება საცხოვრისების მშენებლობისას. ადრეული შუა საუკუნეების ჩვენამდე მოღწეული ძეგლები ძირითადად ქვით არის ნაგები. შესაბამისად ნათელია, რომ გრძელდება ქვით მშენებლობის ძველი ტრადიციები, თუმცა ამავედროულად მიმდინარეობს ახალი ტექნიკური თუ კონსტრუქციული ხერხებისა და საშუალებების დანერგვა. ნაგებობები, მათ შორის ეკლესიები, შენდება უმეტესად ტუფით, კირქვით, ქვიშაქვით. ცნობილია, რომ წინაქრისტიანულ პერიოდში ანტიკური კულტურის გავლენით კვადრების დამუშავებას დიდი ყურადღება ექცეოდა. ეს გამოცდილება ახალ ეპოქაშიც იგრძნობა. მშენებლობისას იყენებენ საკმაოდ დიდი ზომის კვადრებს, რომლებიც სუფთად არის გათლილი. აღსანიშნავია, რომ კვადრების ზედაპირებზე ქვის მთლელები ხშირად სხვადასხვა ნიშნებს გამოსახავდნენ. გვხვდება სვასტიკა, ვარსკვლავი, სხვადასხვა ფორმის ვარდული, ასევე ასომთავრულით შედგენილ ლიგატურები. რუსტიკების ნაცვლად გამოიყენება კვადრის კიდეების ირიბად ჩაკვეთის წესი, რაც შუქის დაცემისას ჩრდილს წარმოშობს და კედლის ზედაპირზე შესაბამის მხატვრულ ეფექტს ქმნის. ძველი ტრადიციისამებრ მიმართავენ ზედა რიგებში კვადრების ზომის შემცირების წესს. ქვის კვადრების წყობა გამოიყენება როგორც ფასადზე, ასევე ინტერიერში. კედლის სისქეში კვადრებს შორის არე კირის ხსნარისა და ასიმეტრიული ქვის ნარევით ივსება. გვხვდება კვადრების გამდნარი ტყვიით ან რკინის სამაგრებით დაკავშირების შემთხვევებიც. საქართველოში ე.წ. opus mixtum წყობის გავრცელება ბიზანტიური ხუროთმოძღვრების გავლენას უკავშირდება. ისევ იყენებენ ბრტყელ და ღარისებრ კრამიტს. ადრეული შუა საუკუნეებში ნათლად სჩანს, როგორც ძველი სამშენებლო გამოცდილების, ასევე ახალი ხერხებისა და საშუალებების გამოყენებით მიღწეული შედეგი.

ადრეულ შუასაუკუნეებში საცხოვრებლების მშენებლობა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში ადგილობრივი კლიმატურ-გეოგრაფიული თავისებურებიდან გამომდინარე ჩამოყალიბებული ძველი სამშენებლო ტრადიციების შესაბამისად გრძელდება, თუმცა ფიქსირდება გარკვეული სიახლეებიც. სახლები და სამეურნეო ნაგებობების ნაშთები გამოვლინდა სხვადასხვა რეგიონებში, მაგალითად, *ურბნისის, კუხეთის რუსთავის* და სხვა ნამოსახლარებზე. ცალკეულ შემთხვევებში შემორჩენილი ნაშთები იძლევა სამეურნეო ნაგებობების კონკრეტული დანიშნულების დეფინიციის საშუალებას. მაგალითად განიჩევა მარანი, ზეთის სახდელი თუ წყლის რეზერვუარი, რაც კონკრეტული დასახლების მაცხოვრებელთა საქმიანობის და ეკონომიკური აქტივობის დონის განსაზღვრის საშუალებას იძლევა. ამ პერიოდის საინტერესო ნაგებობა აღმოჩნდა ვანის მახლობლად სოფ. მთისძირში [გამყრელიძე 1982: 101-122] და რამდენიმე ასეული გამოვლინდა საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში [ლომთათიძე 1953: 11]. ადრეულ შუა საუკუნეებში ვაჭრობისა და ხელოსნობის განვითარებამ ხელი შეუწყო ურბანული ცხოვრების გააქტიურებას. დაწინაურებული იყო *მცხეთა, უჯარმა, თბილისი, რუსთავი, უფლისციხე, სამშვილდე, ბოლნისი, ჭერემი, ქუთაისი, ნოქალაქევი, შორაპანი* და *ვარდციხე*.

ამრიგად, არქიტექტურა, რომელიც საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სფეროა, ამ ტერიტორიაზე უძველესი დროიდან განვითარდა. მისი განვითარების პროცესი ადგილობრივი მრავალფეროვანი ბიოგეოგრაფიის და მრავალი კულტურული კავშირების არსებობის პირობებში წარიმართა. ამ პროცესში ათასწლეულების განმავლობაში დაგროვდა მდიდარი სამშენებლო გამოცდილება და ტრადიციები. ამაზე მეტყველებს ძველ საქართველოში ცალკეული არქიტექტურული ნაგებობისა თუ დასახლებების არსებობის ფაქტი. შემორჩენილი არქიტექტურული ძეგლების ცუდი დაცულობის მიუხედავად უმეტესად ნათლად ვლინდება მათი არქიტექტურულ-მხატვრული ღირებულება. იცვლება ეპოქები, კულტურული კავშირების ხასიათი, სამშენებლო საშუალებები თუ ხერხები, თუმცა სხვადასხვა პერიოდში მსგავსია მნიშვნელოვანი

არქიტექტურული საკითხების გააზრების მიდგომები, რაც თვითმყოფადობის განმსაზღვრელ ერთ-ერთ ფაქტორად გვევლინება.

ნაგებობების განათება. სანათები, საცხოვრებელი თუ საზოგადოებრივი ნაგებობების გასანათებლად გამოიყენებოდა. განსაკუთრებული განათება სხვადასხვა რიტუალებისა და რელიგიური დღესასწაულების დროს იყო საჭირო. სანათები, გარკვეული პერიოდიდან მხატვრულ-ესთეტიკურ მნიშვნელობასაც იძენენ. სანათებს განეკუთვნება: ჩირაღდანი, ჭრაქი, ლამპაღარია, კანდელაბრი, ჭალი. მრავალფეროვანია მათი ფორმა, მასალა და მათზე აღბეჭდილი გამოსახულება. სანათების დასამზადებლად გამოიყენებოდა: თიხა, ქვა, ლითონი (ბრინჯაო, რკინა, ვერცხლი, ოქრო), მინა. დროთა განმავლობაში იცვლებოდა მათი ფორმა, დამზადების ტექნოლოგია და მათზე გამოსახული ორნამენტი. სანათები იშვიათად სხვადასხვა გეომეტრიული თუ სტილიზებული ორნამენტით. სანათის პატრუქის დასამზადებლად სელსა და კანაფს იყენებდნენ, ხოლო სანვავად, ზეთს, ქონს ან ნავთობს ხმარობდნენ. საყოფაცხოვრებო დანიშნულების თიხის ჭრაქები, არქეოლოგიურ მონაპოვარში ყველაზე მრავალრიცხოვანია. ისინი ძირითადად სამი სახისაა: ხელით ნაძერწი, კერამიკულ ჩარხზე და ყალიბში დამზადებული. ბრინჯაოს სანათები ჩამოსხმით, ხოლო რკინისა, ჭედვით მზადდებოდა. ისინი სასახლეებს, ტაძრებსა და ადმინისტრაციულ შენობებს ამშვენებდნენ.

საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი სანათები მოცემულ ეპოქაში ჯგუფდება, ადგილობრივად დამზადებულ და უცხოურ ნაწარმად. ადგილობრივი თიხის ჭრაქებში გამოიყოფა: ე.წ. *ჯამისებური* ჭურჭელი, ფართო პირით, ტუჩ-სადინარით, ბრტყელი ძირით და სახელურით. ე.წ. *სასმისისებური*, კონუსისებური ტანით, გამოყვანილი ფეხით, ტუჩ-სადინარით. *ოთხკუთხა* ფორმის, ბრტყელი, ოთხი საპატრუქე-სადინარით. უცხოური თიხის ჭრაქები დიდი რაოდენობით მზადდებოდა ანტიკური სამყაროში — *სამოსი, ეფესო, ათენი, რომი, ალექსანდრია, პერგამონი, ანტიოქია* და სხვ. ჭრაქები იდამლებოდა ამ სახელოსნოთა სიგნატურით. უცხოური თიხის ჭრაქები ორი ტიპისაა: ღია და დახურული რეზერვუარით.

საქართველოში თიხის ადგილობრივ დამზადებული ჭრაქები (ძვ.წ. მე-6 – ახ.წ. მე-3 სს) აღმოჩენილია: *სიმაგრე* (ხოზის მუნიციპ.) [მიქელაძე 1978: 58, ტაბ. 36]. *ბეშთაშენი* სამ. №59 (ნალკის მუნიციპ.) [მენაბდე და სხვ. 1968: 141]. *ვარსიშანთკარი* სამ. №13 (დუშეთის მუნიციპ.). *კამარახევი* (მცხეთის მუნიციპ.). *დაჭრილები*, ქვევრსამარხი №1 (კასპის მუნიციპ.) [ნაკაიძე 1980: 30, ტაბ. 25]. *ბამბეხი*, სამ. №2 (გორის მუნიციპ.) [ხახუტაიშვილი 1964: 77, ტაბ.15]. *სამადლო* (მცხეთის მუნიციპ.). მცხეთა, *სვეტიცხოველთან* სამ. №6 [აფაქიძე და სხვ. 1978: 687]. მცხეთა, *ბაიათხევი* სამ. №13. *კარსნისხევი* (მცხეთის მუნიციპ.) [ნიკოლაიშვილი 1993: 108]. *ძალისი* [ბოხოჩაძე 1981: 40, ტაბ. 11].

საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ლითონის სანათები: ბრინჯაოს კანდელაბრი, *ალგეთის* სამარხი, სოფ. წინწყარო (თეთრწყაროს მუნიციპ.), ძვ.წ. მე-3ს. რკინის კანდელაბრი, *ტახტიძირი*, სამარხი №8 (ქარელის მუნიციპ.) [გაგოშიძე და სხვ. 2011: 27]. ბრინჯაოს ჭრაქი, *ვანი* (ნაკვ. 186). ბრინჯაოს ჭრაქი, *ვანი* (ნაკვ. 203), ძვ.წ. 1-ელი ს-ის ბრინჯაოს ჭალები, *ვანი* (ნაკვ. 203). რკინის კანდელაბრები, *ვანი* (ნაკვ. 203) [ახვლედიანი 2008: 129, ტაბ. 1, 2]. რკინის ლამპაღარია, *რიყიანების ველი*, სამ. №7 (კასპის მუნიციპ.), ახ.წ. 1-ელი ს. [მირიანაშვილი 1983: 26]. რკინის ლამპაღარია, საკიდის დეტალებით, *მცხეთა, არმაზისხევის* სამ. №6 [აფაქიძე ან. და სხვ. 1955: 81]. რკინის ლამპაღარია, საკიდის დეტალებით, *მცხეთა, სამთავრო*, სამ. №212. ბრინჯაოს კანდელაბრი, *გონიო* [მამულაძე და სხვ. 2007: 47]. რკინის კანდელაბრი, *მცხეთა, არმაზისხევი*, სამ. №6 [აფაქიძე ან. და სხვ. 1955: 77, ტაბ. 25]. ბრინჯაოს ჭრაქი, ბიჭვინთა, ახ.წ. მე-3 ს. [კილურაძე 1977: 212, სურ. 473]. ბრინჯაოს ჭრაქი, *ჭაბუკაური* (ყვარლის მუნიციპ.), ახ.წ. მე-4 ს. [ბახტაძე 2010: 213, ტაბ. 2]. ბრინჯაოს ჭალი, *ნოქალაქევი* (სენაკის მუნიციპ.), ახ.წ. მე-4 ს. რკინის კანდელაბრი, *ზღუდერი*, სამ. №2 (ქარელის მუნიციპ.) ახ.წ. მე-3 ს. რკინის კანდელაბრი, *ხოვლე* სამ. №1 (კასპის მუნიციპ.), ახ.წ. მე-3 ს. [შატბერაშვილი 2007: 91, ტაბ. 2]. საქართველოში არქეოლოგიურად მინის ლამპრები აღმოჩენილია: *ციხისძირი* (ქობულეთის

მუნიციპ.), ახ.წ. მე-5 ს. [ინაიშვილი ნ. 1993: 74, ტაბ. 29]. გონიო [ხალვაში 2002ა: 138, ტაბ. 12; შალიკაძე 2004: 135]. ბიჭვინთა [ლორთქიფანიძე გ. 1991: 73, ტაბ. 21]. ფოთის მიდამოები, ახ.წ. მე-5 ს. [გამყრელიძე 1987: 114, სურ.20].

საქართველოს ტერიტორიაზე სანათების წარმოება და მათი ფართოდ გამოყენება ძვ.წ. მე-5 ს-დან იწყება. ხმარებაში იყო როგორც ადგილობრივი, ასევე უცხოური ნაწარმი. სანათები გამოიყენებოდა როგორც უტილიტარული, ისე სარიტუალო-დეკორატიული დანიშნულებით, რაზეც მათი ფორმებისა და გამოყენებული მასალის მრავალფეროვნება მიუთითებს [დანვრ. იხ. გამყრელიძე და სხვ. 2021: 322-326].

ნაგებობების ავეჯი. ავეჯს როგორც საყოფაცხოვრებო, ასევე სარიტუალო (ტაძარში, ნეკროპოლში) დანიშნულება ჰქონდა. ესენია: მრავალნაირი სკამ-სავარძელი, მაგიდა, კარადა, სარეცელი, და სხვ. ავეჯი, სხვადასხვა ჯიშის ხისაგან (ფიჭვის, მუხის, კაკლის, ბზის და სხვ.), ლითონის, მარმარილოსა და თიხისაგან მზადდებოდა. ხის ავეჯი ხშირად შემკული იყო სხვადასხვა ლითონის (ბრინჯაო, რკინა, ვერცხლი) დეტალებით. რადგან ავეჯი ძირითადად ხისაგან მზადდებოდა ის მინაში დების შედეგად, დროთა განმავლობაში იშლებოდა. მის შესახებ მსჯელობა შესაძლებელია მხოლოდ მისი უფრო გამძლე მასალისაგან დამზადებული დეტალებისა და სხვადასხვა არტეფაქტებზე (მაგ.: სარტყლებზე, კერამიკაზე, მცირე პლასტიკის ნიმუშებზე, საფლავის სტელებზე, მოზაიკაზე და სხვ.) შესრულებული ავეჯის გამოსახულებების მიხედვით. საქართველოს იბერია-კოლხური პერიოდის არქეოლოგიური ძეგლებიდან მომდინარე მონაცემებში შემორჩენილია მხოლოდ ცალკეული დეტალები და სხვადასხვა არტეფაქტებზე ავეჯის გამოსახულებები:

სკამ-სავარძლის ფრაგმენტები გამოვლენილია შემდეგ არქეოლოგიურ ძეგლებზე: არმაზციხის (მცხეთის მუნიციპ.) სარკოფაგიდან სავარძლის ფეხების ვერცხლის მე-2 ს-ის გარსაკრავები (4ც., 34სმ), სპილოს, გრიფონისა და ლომის გამოსახულებებით [მაჩაბელი 1983: 108]. არმაზციხის ტაძრისა და მარნის დასავლეთით გათხრილ ნაგებობაში მე-2 ს-ის სავარძლის ფეხის ბრინჯაოს გარსაკრავი (12,7 სმ) აღმოჩნდა [ნიკოლაიშვილი 2011: 56]. არტეფაქტებზე სკამ-სავარძლის გამოსახულებები იხ: ე.წ. ჩაბარუხის განძის (დუშეთის მუნიციპ.) მე-7ს-ის ბრინჯაოს სარტყელზე სკამის გამოსახულება. სოფ. ინაშაურის (ვანის მუნიციპ.) სამარხიდან ძვ.წ. მე-5ს-ის ბრინჯაოს ფიგურის ე.წ. ღვინის მსმელის დეტალი, სკამი სავარძელი საზურგეთი [ხარაბაძე 2006: 145, ტაბ.1]. ვანის №9 სამ. ძვ.წ. მე-4 ს-ის ოქროს ბეჭდ-საბეჭდავის ფარაკზე დეტალი, სკამი [ლორთქიფანიძე 1972: 207, სურ. 169]. სოხუმის ყურის ფსკერიდან, მდ. ბესლეთის შესართავთან ნაპოვნი მარმარილოს სტელა, რომელზეც გამოსახულია სკამიც (კლისმოსი) [იხ. გამყრელიძე 2001: 122-123, სურ.1]. ძვ.წ. მე-2 ს-ის რკინის, სამფეხა წრიული (დმ. 40 სმ), მაგიდის ფრაგმენტები აღმოჩენილია დედოფლის გორის (ქარელის მუნიციპ.) №1 ნაგებობაში [Löhr 2008: 157]. მე-2 ს-ის სამფეხა წრიულ ზედაპირიანი მაგიდის გამოსახულებაა ძალისის ნაქალაქარის (მცხეთის მუნიციპ.) ერთ-ერთი აუზის ფსკერის მოზაიკაზე [Odisheli 1995: 13, ტაბ.1]. ხის კარადის ფრაგმენტები გამოვლენილია დედოფლის გორის (ქარელის მუნიციპ.), №1, 12, 13 სათავსოში [Gagoshidze 2008: 103].

საქართველოს ტერიტორიაზე სარეცლის ფრაგმენტები აღმოჩენილია: სამადლოს ნამოსახლარზე (მცხეთის მუნიციპ.); ლითონის ძვ.წ. მე-3 ს-ის სარეცლის ფრაგმენტები [Гагошидзе 1981: 47, ტაბ.11]. დედოფლის გორის ნაგებობების №1 და 12 სათავსოდან სარეცელ-ტახტის რკინის და ბრინჯაოს დეტალები და გარსაკრავები [Löhr 2008: 157, ტაბ. 62]. ვანის ძვ.წ. 1-ელი ს-ის ე.წ. განძის შემადგენლობიდან სარეცლის (კლინე) ფეხების ბრინჯაოს გარსაკრავები (10ც.) [ახვლედიანი 2008: 129; ახვლედიანი და სხვ. 2010: 37, ტაბ.4] და ცენტრალური ტერასის საკულტო ნაგებობიდან ძვ.წ. 1-ელი ს-ის სარეცლის ფეხის ბრინჯაოს გარსაკრავები (3ც.). სოფ. ბორიდან (ხარაგაულის მუნიციპ.) ახ.წ. 1-ელი ს-ის სარეცლის ფეხების ვერცხლის გარსაკრავები (6ც.) [Придик 1914: 101]. არმაზისხევის №1 სამარხიდან ახ.წ.

მე-2 ს-ის სარეცლის ფეხების ვერცხლის გარსაკრავები (4ც. სიმაღლე 23 სმ); №6 სამარხიდან სარეცლის ფეხების ვერცხლის გარსაკრავები (4ც., სიმაღლე 29 სმ); №3 სამარხიდან, სარეცლის ფეხების ვერცხლის გარსაკრავები (4 ც., სიმაღლე 29 სმ) [აფაქიძე და სხვ. 1955: 36, 58].

ახ.ნ. მე-3 ს-ის სარეცლის ფეხების ვერცხლის გარსაკრავები (4ც.) აღმოჩნდა სოფ. ზღუდერთან (ქარელის მუნიციპ.) [ბრაუნდი და სხვ. 2009: 8, 87]. სოფ. ხოვლეს (კასპის მუნიციპ.) ახ.ნ. მე-3ს-ის №1 აკლდამიდან, სარეცლის ფეხების ვერცხლის გარსაკრავები (4ც. სიმაღლე 33სმ) [შატბერაშვილი 2007: 92, ტაბ.1]. ახალი ჟინვალის სამაროვნის ახ.ნ. მე-3 ს-ის №5 სამ. სარეცლის ფეხების ვერცხლის გარსაკრავები (4ც.) [რამიშვილი 1983: 88, ტაბ.3, 36]. სარეცლის გამოსახულებები დაფიქსირებულია არტეფაქტებზე შემდეგი ძეგლებიდან: ვანის ძვ.ნ. მე-4 ს-ის №24 სამ. აღმოჩენილ ვერცხლის სარტყელზე სარეცლის გამოსახულება [კაჭარავა და სხვ. 2007: 61, სურ.38]. სარეცლის ფეხებიდან, ძვ.ნ. მე-2-1-ელი სს-ისები ბრინჯაოსგანაა ჩამოსხმული (რკინაცაა ნახმარი), ხოლო მომდევნო საუკუნეებისები დამზადებულია ხის დეკორირებულ ნამზადზე ვერცხლის ფირფიტის შემოჭედვით, გარსაკრავით. მათზე სპირალური და შვეული ღარები, ცხოველსახოვანი თავები, კლანჭები და ე.წ. მცენარეული ორნამენტები გამოსახული (იხ. ტაბ. 1-დან 14-ის ჩათვლით).

იპერიულ-პოლსური პერიოდის არქეოლოგიური ძეგლები

ფოთის და მისი შემოგარენის არქეოლოგიური ძეგლები. შავი ზღვის ნაპირზე, ტბა პალიასტომის ჩრდილო-დასავლეთ მხარეს, დღევანდელი ქ. ფოთის ადგილზე და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე მდებარეობენ. 1834 წ. ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერემ ფოთის აღმოსავლეთით, ადგილ *ნაჯიხურთან*, ციხესიმაგრის ნაშთები აღმოაჩინა, რომელიც არიანეს დროინდელ ფასისად მიიჩნია [Dubois deMontpereux 1839, 3: 63; Atlas, 1843]. 1961-71 წწ-ში არქეოლოგიური ექსპედიცია თ. მიქელაძის ხელმძღვანელობით იკვლევდა ქ. ფოთის შემოგარენს. 1969 წ. არქეოლოგიური დაზვერვები ჩატარდა ადგილ *ნაჯიხურთან* (ხელმძღ. გ. გრიგოლია). 1985 წ-დან ფოთში კვლევას აწარმოებდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის შავიზღვისპირეთის ექსპედიცია (ხელმძღ. გ. გამყრელიძე), რომელმაც ტბა პალიასტომში მე-3 – მე-8 სს-ის ნამოსახლარის ნაშთებს მიაკვლია [იხ. გამყრელიძე 1987; გამყრელიძე 1997: 3-19; გამყრელიძე 1987; გამყრელიძე 1990; გამყრელიძე 1992; გამყრელიძე 1992].

დღევანდელი ფოთის ტერიტორიაზე ყველაზე ძველი არქეოლოგიური მონაცემი ადგილ „*ნატეხებთან*“ პალიასტომის ტბის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში თიხა-ტორფიან ფენებში დადასტურდა. აქ აღმოჩნდა ძვ.ნ. მე-4 ს-ის შავლაკიანი ჭურჭლის პროფილირებული ქუსლი და ძვ.ნ. მე-3 ს-ის *როდოსული* ამფორის ძირი. ფოთში კავკასიის ქუჩასთან გეოლოგიური ბურღვის შედეგად 5 მ-მდე სიღრმეზე აღმოჩნდა სინოპური, ძვ.ნ. 1-ელი ს-ის კერამიკის ნაშთები [მიქელაძე 1978: 18]. ფოთის შემოგარენში ყველაზე ადრეული სამოსახლოს კვალი აღმოჩნდა სოფ. *ქვემო ჭალადიდში*, მდ. რიონის მარჯვენა მხარეს, ადგილ *ზურგაზე*. ბორცვის ფართობია ≈1800 კვ.მ; სიმაღლე ზღვის დონიდან 5,04 მ. ბორცვზე გაითხარა ბათქაშებიანი და ძელებიანი ფენა. ძელების თარიღი რადიოკარბონული მეთოდით განისაზღვრა გვიანბრინჯაოს ხანით. ეს

ფენები წარმოდგენილია კერამიკით: ქოთნები, ტოლჩები, თასები. ისინი შემკულია ე.წ. შვერილებიანი ყურებით. კერამიკა ძირითადად მოშავოდ არის გამომწვარი. ისინი შემკულია ღაროვანი და ჭდეებიანი, წიწვისებური, შვერონებიანი, ირიბჭდეებიანი და ტალღოვანი ორნამენტით. ამ ფენაშივე დადასტურდა შავპრიალა და რომბისებურ ორნამენტის კერამიკაც. აქვე აღმოჩნდა ყალიბი, მეტალურგიული ქურის საბერველი მილი, ქვის ხელსაფქვავე [იხ. მიქელაძე 1978: 32-40].

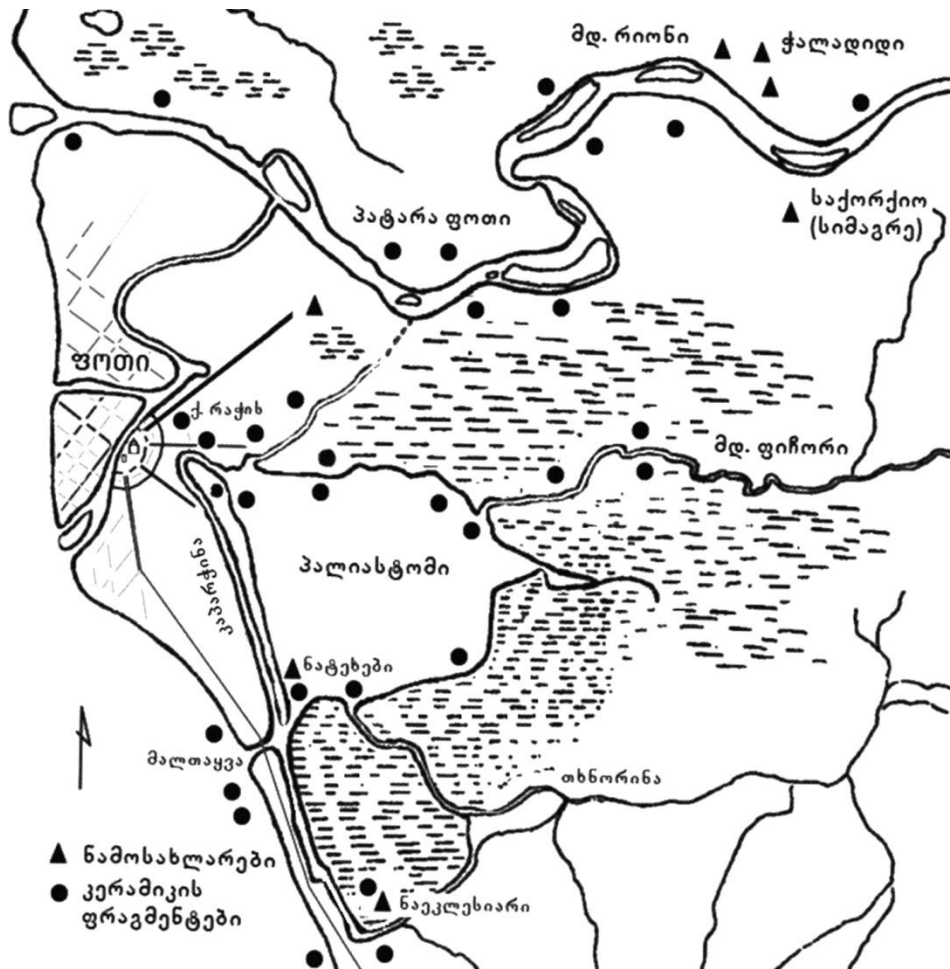
შემდეგი სამოსახლო, რომელიც შეიძლება მივიჩნიოთ ძველი ფასისის სასოფლო გარემოცვად, აღმოჩნდა სოფ. საქორქიოს აღმოსავლეთ ნაწილში *სიმაგრეს* სახელწოდებით ცნობილ უბანში; მდ. რიონის მარცხენა ნაპირზე. ადგილ *სიმაგრის* ბორცვის სიმაღლე 1.29 მ-ია. ბორცვის გათხრისას, მოშავო ფენაში აღმოჩნდა გეგმარების მქონე ხის, ძელური ნაგებობები. ბორცვ-სიმაგრის არქეოლოგიური მასალა ძვ.წ. მე-6 – მე-5 სს-ით თარიღდება. *სიმაგრის* ნაგებობები ოთხკუთხა ფორმისაა და ძელების წყობითაა ჯარგვალურად ნაგები. დადასტურებულია წნული ლობეების ნაშთები. ერთ-ერთი ნაგებობის ნაშთები 112 კვ.მ-ს უდრის. ნაგებობაში არის ტიხრები. ნაგებობის კედლების ძელები ძირითადად ერთმანეთში ჩაჭდომის წესით არის ნაგები. აღმოჩნდა ასეთი კედლის ძელების ექვსი რიგი.

აქ აღმოჩნდა მრავალფეროვანი კერამიკა, რომელიც ცნობილია *კოლხური კერამიკის* სახელით: ქვევრები, დერგები; სამზარეულო: ქოთნები, ქოთნის სარქველები, სასმისები, ყურმილიანი ხელადები, კოჭბები, ლანგრები, ჯამები, ჭრაქები. დადასტურდა კონუსური ფორმის კვირისტავეები; ბრინჯაოს დანა; რიკინის ყუნწიანი და მასრიანი შუბისპირები; რკინის თოხი; რკინის დანები; ანკესები; რკინის ლაგამი; ვერცხლის რგოლი; წაგრძელებული ფორმის ქვის ხელსაფქვავეები; კაჟის ხელშუბისპირი; ძვლის მახათი; ხის ციცხვები; ხის სავარცხელი; სარდიონის სფერული და კონუსური მძივები; გიშრის კვერცხისებური ფორმის მძივი; შავი მინის პასტის მძივები; ოქროს სამკუთხა საკიდი, რომელზეც ცვარათი შესრულებულია მეანდრის ორნამენტი. უცხოური კერამიკიდან აღსანიშნავია ამფორების — ქიოსური, ლესბოსური, სამოსური; სუფრის ჭურჭელი წარმოდგენილია იონური კერამიკით — ჯამების და კილიკების ფრაგმენტები; შავლაკიანი ატიკური ჭურჭელი. მდ. რიონის მარცხენა მხარეს ზღვიდან დაახლოებით 9 კმ-ზე, აღმოჩნდა ძვ.წ. მე-6 – მე-4 სს-ის ძელურ-ბათქაშიანი ნაგებობების ფრაგმენტები. არქეოლოგიური მასალა აქ წარმოდგენილია ე.წ. *კოლხური კერამიკით* — ქოთნები, კოჭბები, სარქველები, ყურმილიანი დოქები და სხვ. ფოთის აეროპორტის ჩრდილოეთით აღმოჩნდა ადრეული შუა საუკუნეების ორი წელშეზნეტილი ადგილობრივი ამფორა [მიქელაძე 1978: 78-81].

ფოთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, პალიასტომის ტბასთან, ქალაქის შემოსავლელი გზის *კაპარჭინაზე* ხიდის მშენებლობის ადგილზე აღმოჩნდა ადრეული შუა საუკუნეების კერამიკის ფრაგმენტები (ქვევრის წვეტიანი ძირები, ჯამები, წელშეზნეტილი ამფორის ნატეხები). პალიასტომის ტბის სამხრეთ ნაწილში, ადგილ „*ნაეკლესიარზე*“, წყალში, 2 მ-მდე სიღრმეზე, რიყის ქვებით და კირხსნარით ნაგები კედლის ნაშთები აღმოჩნდა. კედელი სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ არის მიმართული და 20 მ-ზეა შემორჩენილი. მისი სიგანე 1.30 მ-ია. კედელთან შუა საუკუნეების კერამიკის რამდენიმე ნატეხი აღმოჩნდა. პალიასტომის სამხრეთ-აღმოსავლეთ შენაკადის თხორინას შესართავთან ნაპოვნია საშუალო ზომის მთლიანი გოფირებული ამფორა. ადრეული შუა საუკუნეების ამფორების ნატეხები ნაპოვნია აგრეთვე მდ. ფიჩორის პალიასტომთან შერთვის მონაკვეთშიც [გამყრელიძე 1987: 98-104].

ფოთის სამხრეთ-დასავლეთ მხარეს, პალიასტომის ტბაში, ზღვის შესართავიდან (*მალთაყვა*) 1.5 კმ-ზე კაპარჭინას გადმოღმა, ტბაში და ნაპირებზე აღმოჩნდა მე-3 – მე-8 სს-ის ნამოსახლარის ნაშთები, ადგილი *ნატეხები* [იხ. გამყრელიძე 1987: 98-116]. აქ არქეოლოგიური მონაცემები ტბაში დაახლ. 900 კვმ-ზე, ხოლო ნაპირზე 500 კვმ-ზე ვრცელდება. ტბის ფსკერი აქ ქვიშიანი და თიხიან-ტორფიანია. მოცემულ მონაკვეთში ნაპირიდან ტბის ცენტრისაკენ, 300 მ სილა-ქვიშიანია, ხოლო შემდეგ ტორფიანი თიხის ფენები იწყება. სამოსახლოზე სამშენებლო

კერამიკა წარმოდგენილია ბრტყელი გვერდებაკეცილი (გადანაკეცი 3.5 სმ, სისქე 2 სმ-მდე) კრამიტითა და აგურით (30 X 25 X 4 სმ; არის აგრეთვე ურთიერთგადამკვეთლარებიანი 25 X 25 სმ აგურიც). აქ აღმოჩნდა უცხოური ბრტყელი, გვერდებაკეცილი კრამიტის 14 ფრაგმენტი. თიხა მონაცრისფრო- მოიისფროა და შერეული აქვს შავი ნამცეცები. სამშენებლო მასალიდან, აგურისა და კრამიტის გარდა ნამოსახლარზე ხის ძელებისა და დამწვარი თიხის (ბათქაშის) ნაშთები აღმოჩნდა. ნამოსახლარის ჭურჭლის უმეტეს ნაწილს შეადგენს ადგილობრივი წარმოების კერამიკული ტარა — ამფორები. ისინი მოყავისფროდ არის გამომწვარი, წაგრძელებული წელშეზნექილი ფორმა აქვთ და კონუსისებური ძირით ბოლოვდებიან.

სამოსახლოს ადგილობრივი წარმოების სამზარეულო კერამიკა წარმოდგენილია ქოთნებით, ჯამებით, ლუთერიებითა და დოქებით. სამეურნეო კერამიკა წარმოდგენილია ბრტყელძირა (დმ 12-16 სმ) ქვევრებით. „ნატეხების“ არქეოლოგიური მასალის დაახლ. 25% უცხოური ნაწარმია. კერძოდ: სინოპური გოფირებული ამფორები; ღია მოყავისფრო- მოწითალო, კარგად განლეპილი თიხის გოფირებული ამფორები; სამოსური ამფორის ძირები; სამოსური ამფორისკი (სიმაღლე 17სმ); წითელლაკიანი ჯამი. ნამოსახლარის არქეოლოგიური მასალის კიდევ ერთ ჯგუფს ქმნის მინის ნაწარმი; მათ ძირითადად ბაცი-მომწვანო ელფერი დაჰკრავთ, მაგრამ მოცისფრო და მოყვითალო ფერის ფრაგმენტებიც გვხვდება. არის მინის ფეხიანი სასმისებისა და ლამპრების ნატეხები.

„ნატეხებშივე“ აღმოჩნდა სამარხის ნაშთები. აქ დადასტურდა ძირით ქვემოთკენ ჩადგმული ნელშეზნეტილი ამფორა (მხართან გრაფიტო აქვს. აღწერა იხ. ქვემოთ), რომელსაც თავი ნატეხილი და ზემოდან მეორე ღარებიანი ამფორის ქვედა ნაწილი ჰქონდა დამხობილი. ამფორაში ფრინველისა და ცხოველის (ღორის) დამწვარი ძვლები იყო. ამფორასთან ადამიანის ძვლები, ბრინჯაოს 3 ფიბულა (სიგრძეები — 4,3 სმ; 4,3 სმ; 5,2 სმ), ბრინჯაოს საკინძი (სიგრძე 7,7 სმ), მინის სასმისის ფეხი (დმ 4,3 სმ) და ბიზანტიური, კერძოდ იუსტინე II-ის (565-578წწ) ოცნუმიანი სპილენძის მონეტა აღმოჩნდა. ამრიგად, „ნატეხების“ ნამოსახლარის თარიღი ახ.წ. მე-3 – მე-8 სს-ით უნდა განისაზღვროს. „ნატეხების“ არქეოლოგიური მასალა გუდავის, ნოქალაქევის, ოჩამჩირის, სოფ. მთისძირის, ვაშნარისა და დასავლეთ საქართველოს სხვა თანადროული არქეოლოგიური ძეგლების ნაირია [გამყრელიძე 1987: 116].

ფოთ-ფასისთან დაკავშირებული რამდენიმე ეპიგრაფიკული ძეგლია შემორჩენილი: ბერძნულ წარწერიანი ვერცხლის ფიალა, რომელიც აღმოჩნდა ყუბანში (ინახება ს.-პეტერბურგის *ერმიტაჟში*). ფიალის დმ 21 სმ-ია; ფსკერი ამოზურცულია; შემკულია ხაზოვანი და წერტილოვანი ორნამენტით; გამოსახულია გველი და ირმის თავები; პირზე აქვს ბერძნული წარწერა — „აპოლონ ნინამძლოლისა ვარ, რომელიც ფასისშია“. პალეოგრაფიულად ძვ.წ. მე-5 ს-ით თარიღდება [ყაუხჩიშვილი 2004: 10]. *ციხისძირში* აღმოჩნდა თიხის ფილა ლათინურწარწერიანი დამლით „ვექსილაციო ფასიანა.“ მას ქ. ფასისში მე-2 ს-ში მდგარი სამხედრო ნაწილის სახელოსნოში დამზადებულად მიიჩნევენ [იხ. შპაიდელი 1985: 134]. ფოთი, ქალაქი, ნავსადგური, ციხე იხსენიება შემდეგ წერილობით წყაროებში [ქც 4: 747; 777; 789; 790; 814]. ვახუშტი ბაგრატიონი გადმოგვცემს: „... სადაცა ერთვის რიონი ზღვას, აქა არს ფოთი“ [ქც 4: 777]. „კუალად ფოთის სამხრეთით, ზღვის კიდეზე, არს ტბა პალიასტომისა დიდი. ამ ტბიდან შესდის ზღვას მდინარე ამისივე. აქიდან შემოვლენან ნავნი და დგებიან ტბასა შინა განსუენებისათვის“. „ამას იტყვიან ნაქალაქევს და შემდგომად მოცულსა წყლისაგან. კუალად ამ ტბისა და ჯუმათის მთის სამხრით დის მდინარე სუფსეი...“ [ქც 4: 790].

დღევანდელ ფოთთან და მის შემოგარენში ლოკალიზდება ანტიკურ წერილობით წყაროებში მოხსენიებული ძვ.წ. 6 ს-ის ქალაქი ფასისი-ფაზისი [იხ. გამყრელიძე 2003: 170- 189]. ბერძნული წერილობითი წყაროების ტოპონიმ ფასისს ქართველური ენების საფუძველზე მიღებულ ფოთის სახელწოდებად მიიჩნევენ ფოთ-ფათ-ფას [იხ. მელიქიშვილი 1965: 50-59; გორდენიანი 1971: 181-185]. ამ მოსაზრებას გარკვეულწილად ზურგს უმაგრებს ფოთის ტერიტორიაზე ტბა პალიასტომში აღმოჩენილი გრაფიტო (ფი, ომეგა — Φω), რომელიც არქეოლოგიური კვლევის შედეგად გამოვლენილ ამფორაზე დადასტურდა და იშიფრება: „ფასისში ვიყიდე“ [დაწვრ. იხ. გამყრელიძე 2011: 283]. ქ. ფასისი იხსენიება შემდეგ წერილობით წყაროებში: პინდარე, II პითიური, IV, 210 [ურუშაძე 1964: 213], ფსევდო-სკილაქსი, აზია, 81 [ყაუხჩიშვილი 1967: 48], არისტოტელე, ფრაგმენტები, 46 [ყაუხჩიშვილი 1969: 73], პლატონი, „ფედონი“ 109 (ბ) [პლატონი 1970: 109]. ჰიპოკრატე, „ჰაერთა“, 15 [ყაუხჩიშვილი 1965: 45], სტრაბონი, გეოგრაფია, 11, 2 თ., 16, 17; 3 თ., 4 [ყაუხჩიშვილი 1957: 122, 123, 128], ფლავიუს არიანე, მოგზაურობა..., 9,10 [არიანე 1961: 40] [იხ. გამყრელიძე 2003]. ქ. ფასისი ქართველური მოსახლეობით დასახლებულ მიწაწყალზეა დაფუძნებული იონიიდან გამოსული მილეთელების მიერ ძვ.წ. მე-6 – მე-5 სს-ში ადგილობრივ მოსახლეობასთან საკონტაქტოდ, სავაჭრო ცენტრად, კოლონია-ემპორიონად [Лордкипанидзе 1979: 187]. ფსევდო-ჰერაკლიდეს ცნობის მიხედვით [ყაუხჩიშვილი 1969: 189], დაახლოებით ძვ.წ. მე-3 ს-დან ფასისი პოლისური ტიპის სტრუქტურულად შერეულ ქალაქად გარდაიქმნა [იხ. გამყრელიძე 1993: 47-48, 57]. ახ.წ. მე-3 – მე-7 სს-ში ფასისია ე.წ. „ნატეხების“ ნამოსახლარი, რომელიც აღმოჩნდა პალიასტომის ტბის დასავლეთ მონაკვეთში. ლოკალური გეომორფოლოგიური ცვლილებების გამო, მდ. რიონის, ფიჩორისა და სუფსას შორის მდებარე მონაკვეთში ფასისის ნაწილი ხშირად ხვდება ნაქალაქში (ან ტორფიან ჭაობში). ამიტომ, ქალაქი მოცემული მონაკვეთის ფარგლებში, სხვადასხვა ეპოქაში სხვადასხვა ადგილზე

ინაცვლებდა [დან. იხ. გამყრელიძე 1987:97-117; გამყრელიძე 2003: 170-189; Гамкრელიძე 1992: 42,43; Gamkrelidze 2009: 175-194].

ქუთაისის არქეოლოგიური ძეგლები მდ. რიონის შუა წელზე, დღევანდელი ქ. ქუთაისის ადგილზე მდებარეობს. დიუბუა დე მონპერემ დაგვიტოვა ქუთაისისა და მისი ციხესიმაგრის აღწერილობა [Dubois de Montpereux 1839, 3]. მე-20 ს-ის 60-იან წლებში ქუთაისისა და მის მიდამოებში არქეოლოგიური გათხრები ჩაატარა ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ექსპედიციამ (ხელმძღვ. ოთ. ლორთქიფანიძე). ქუთაისისა და მისი მიდამოების არქეოლოგიური შესწავლა განახლდა 1984 წლიდან; ხელმძღვ. ომ. ლანჩავა [ლანჩავა 2007].

ქუთაისში ადგილ „დათეშიძეების გორაზე“ და „გაბაშვილების გორაზე“ არქეოლოგიური მასალა უპირატესად კერამიკითაა წარმოდგენილი. მათზე არქეოლოგიური მონაპოვარი წარმოდგენილია ე.წ. *კოლხური კერამიკით* და ძვ.წ. მე-5 ს-ის ატიკური შავლაკიანი კერამიკის ფრაგმენტებით. დადასტურებულია ასევე რკინის თოხი, თიხის საბერველის მილი, *კოლხური ტიპის* მინიატურული ცულის და სატეხის ყალიბები. ქუთაისის სამხრეთ-აღმოსავლეთით 6 კმ-ზე მდებარეობს სოფ. ჭოგნარის ადგილ „ნასაჯვრების“ ნამოსახლარი. მასზე 3 პერიოდის ფენაა გამოვლენილი: 1-ელი ფენა წარმოდგენილია დერგებით, კანელურებიანი და ტალღისებური ორნამენტით შემკული ჭურჭლით; ე.წ. ზოომორფული ყურებით. მე-2 და მე-3 ფენაში გამოვლენილია კოლხური ქვევრების, ბრტყელძირიანი ჯამების, ყავისფერკეციანი ამფორების ძირები, სინოპური ამფორის ყური. ქუთაისის ჩრდილო-დასავლეთით, 6კმ-ზე, სოფ. ბანოჯაში დაფიქსირებულია მრავალფენიანი გორანამოსახლარი. მასზე გამოიყო ოთხი ფენა, რომელთა ასაკი ძვ.წ. მე-2 ათასწლეულიდან შუა საუკუნეებამდე აღწევს.

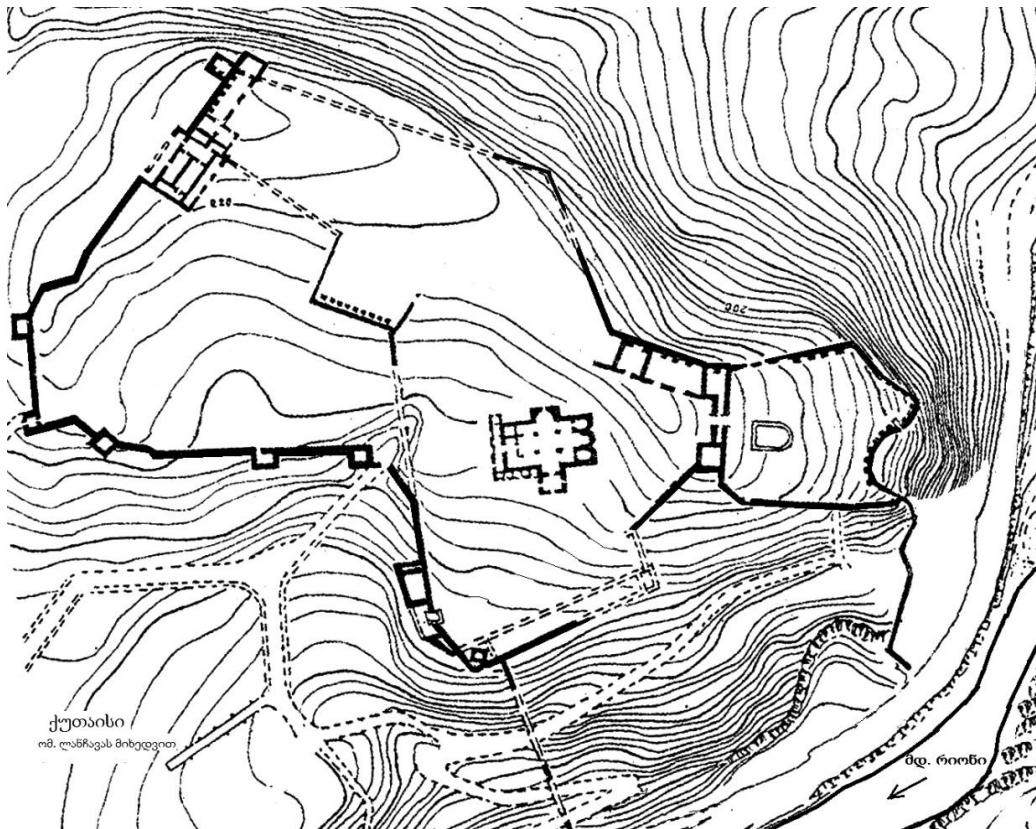
ქუთაისში „არქიელის“ გორაზე, *ცაცხეების* ქუჩაზე დაზიანებული ორმოსამარხები აღმოჩნდა. სამარხეული ინვენტარიდან გადარჩენილია: რკინის თოხები, ყურმილიანი დოქის ფრაგმენტები, სალესი ქვები, მიძივები (მინის, სარდიონის, ქალცედონის), საყურეები ბრინჯაოსი, ბეჭედი ვერცხლისა, *კოლხური* მონეტები. სამარხეული არტეფაქტები ძვ.წ. მე-5 – მე-4 სს-ით თარიღდება. ქუთაისის ცალკეულ უბნებში შემთხვევით აღმოჩენილია: *კოლხური ცულები*, თოხები, შავლაკიანი ამფორისკის ძირი; ბრინჯაოს მუზარადი; ძვ.წ. მე-4ს-ის ნითელფიგურული ლეკითოსი და შავლაკიანი ლარნაკი. ე.წ. *არქიელის გორაზე* მიკვლეულია ახ.წ. მე-3 ს-ის ნამოსახლარის ნაშთები, ხის საცხოვრებელი ნაგებობანი თიხატკეპნილი იატაკით, მასზე გამართული კერები, რიყის ქვით მოკირწყლული ქუჩების ფრაგმენტები [ლანჩავა 2007: 79].

მდ. რიონის მარჯვენა ნაპირზე, მთის კლდოვან ბორცვზე გამოვლენილია ახ.წ. მე-4 ს-ის შიდაციხის ნანგრევები. ციხეს დასავლეთიდან იცავდა ორი სწორკუთხა კოშკი. ზღუდე-გალავნის კედლები ნაგებია ფლეთილი ქვით და დულაბით. შიდაციხეს ორი კარიბჭე ჰქონდა. შიდაციხეში გამოვლენილია წყალმომარაგების სისტემა, ხის საცხოვრებელი სახლების ნაშთები; იქვეა დადასტურებული ხელსაფქვავის ქვები, დერგები, საყოფაცხოვრებო კერამიკა. გამოვლენილია, ასევე, რიყის ქვით მოკირწყლული ქუჩების ფრაგმენტები [ლანჩავა 2007].

ახ.წ. მე-4 ს-ში ციხე-ქალაქი ორნაწილიანი ხდება (შიდაციხე და შიდაქალაქი). შიდაქალაქის კედლები კოშკებით და კურტინებით იყო გამაგრებული. შიდაციხეში აღმოჩნდა კირქვით ნაგები მოგრძო მართკუთხა 26 X 12 მ ფართობის შენობის ნაშთები. შიდაციხის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში 35 X 20 მ ნაგებობის ნანგრევები გაითხარა. შენობა რამდენიმე განყოფილებისაგან შედგებოდა: ე.წ. დიდი დარბაზი, მცირე დარბაზი და გარე სათავსები. ის კირქვისა და ფლეთილი ქვისაგანაა ნაგები. იატაკი მოგებული იყო თიხის ფილებით.

ციხე-ქალაქის მე-4 ს-ის ფენებში აღმოჩენილია მრავალფეროვანი კერამიკული ნაწარმი: ქვევრები, ამფორები, დერგები, დოქები, ფიალები, მინის სასმისები, რკინის თოხები და სხვ. ნაქალაქარის ტერიტორიაზე გამოვლენილია კირქვით ნაგები საფორტიფიკაციო სისტემა (გალავნის საერთო პერიმეტრი 2 კმ). ყოველ 40-50 მ-ში გამაგრებულია სწორკუთხა 8 X 12 მ

ფართობის კომპლექტით. კედლის პერანგი ე.წ. იზოდომური წყობით, კვადრებითაა ნაგები. შიდაციხეში გამოვლენილია 12 X 8 მ ბაზილიკის ნანგრევები. შიდაქალაქის სამხრეთ ნაწილში, გამოვლინდა აბანოს კომპლექსი, რომელიც შედგება სამი ნაწილისაგან: საკუთრივ აბანო, აუზი-რეზერვუარი. აბანოს პერანგი საშუალო ზომის კირქვის კვადრებითაა ამოყვანილი. აბანო შედგებოდა: გასათბობი, აბაზანა, ცხელი, თბილი, ცივი და გასახდელი განყოფილებებისაგან. ნაგებობის გათხრისას აღმოჩენილია მრავალფეროვანი კერამიკული ნაწარმი: ქვევრები, ამფორები, ქოთნები, დოქები, ნითელლაკიანი ჯამები, ლანგრები; სამშენებლო კერამიკა: კრამიტები, კალორიფერები. ქუთაისი, როგორც ქალაქი იხსენიება შემდეგ წერილობით წყაროებში [იხ. ქც 2: 533,2, 4: 796,22; ქც 1: 235,16; 241,9; 242,16; ქც 1: 303,6; 304,13]. ქუთაისი სხვადასხვა წყაროში სხვადასხვა სახელით იხსენიება: კუტაისი, კუტაია, კუტაიონი, კუტა, კოტაიონი, კოიატონ, ქუთათისი, ქუთაისი [იხ. ლანჩავა 2007].

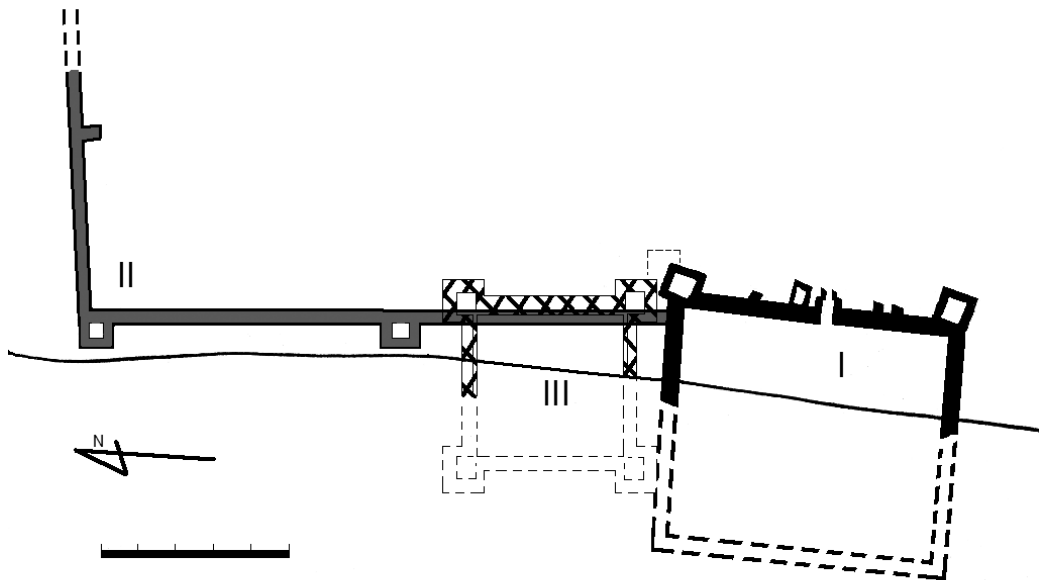
ქუთაისში, „უქიმერიონის გორაზე“ აღმართულია ღვთისმშობლის მიძინების, ე.წ. ბაგრატის ტაძარი. 2003-2009 წ-ში ტაძრის რეაბილიტაციასთან დაკავშირებით ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად 90-მდე სამარხი გაითხარა. მათ შორის აღმოჩნდა ქალის მდიდრული სამარხი, რომელიც ტაძრში, მე-8 ს-ის ბაზილიკის ნართექსის იატაკის ქვეშ გაითხარა. აქ აღმოჩნდა ოქროს სასაფეთქლეები (2ც.), ბეჭდები (2ც.), სამაჯურები (9ც.), საკიდები (3ც.); ვერცხლისა (1ც.) და მინის (4ც.) სამაჯურები [იხ. ლანჩავა და სხვ. 2009: 17-20].

სოხუმის და მისი შემოგარენის არქეოლოგიური ძეგლები დღევანდელი ქ. სოხუმის ადგილზე და მის მიდამოებში მდებარეობენ. 1922-26 წწ.-ში სოხუმთან არქეოლოგიური სამუშაოები ჩატარდა [Сизов 1889: 14]. 1951 წ. სოხუმის მთაზე არქეოლოგიური გათხრები ჩატარეს ალ. კალანდაძემ და მ. თრაფშმა. 1971-80 წწ. ეშერის ნაქალაქარზე მუშაობდა არქეოლოგიური ექსპედიცია გ. შამბას ხელმძღვანელობით. სოხუმის დასავლეთით, ე.წ. ნითელ

შუქურასთან გამოვლენილია გვიანბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი. აქვე გაითხარა 131 ორმოსამარხი. ინვენტარი: თიხის ქოთნები, ფიალები, სასმისები, ბრინჯაოს ცულები, რკინის ცულები, შუბისპირები, ისრისპირები, მახვილები, ბრინჯაოსა და რკინის სამაჯურები, ფიბულები, ბალთები, მძივები. ისინი ძვ.წ. მე-7 – მე-3 სს-ით თარიღდება. სოხუმის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ე.წ. *სოხუმის მთაზე* გამოვლენილია ნამოსახლარი და სამაროვანი. ძვ.წ. მე-5 – მე-2 სს ნამოსახლარის ფენებში დადასტურებულია თიხის ქოთნები, დოქები, კრამიტები [იხ. კალანდაძე 1954: 35-52; Троиц 1969: 82]. სოხუმში, პუშკინის ქუჩაზე ძვ.წ. მე-5 – მე-3 სს-ის შავლაკიანი ლეკითოსის, ამფორებისა და ადგილობრივი კერამიკის ნატეხები აღმოჩნდა; სასტუმრო „რინასთან“ აგრეთვე ძვ.წ. მე-2 ს-ის ამფორების ნატეხები დაფიქსირდა. სოხუმის ყურის ფსკერზე აღმოჩნდა მარმარილოს რელიეფური სტელა [იხ. გამყრელიძე 1997: 3-19].

სოხუმიდან 7 კმ-ის დაშორებით, სოფ. *ქვედა ეშერაში* აღმოჩენილია ძვ.წ. მე-4 – 1-ელი სს ნაქალაქარი. აქ გამოვლენილია საფორტიფიკაციო ნაგებობის სისტემა, კედლები, კოშკები, რომლებიც ნაგებია თლილი ქვით; კერამიკული ნაწარმი: პითოსები, ჯამები, თასები, ამფორები; ატიკური შავფიგურული, სინოპური კერამიკის ფრაგმენტები; წყალსადენის მილები, კრამიტები, სამკაულები, რკინის შუბისპირები და სხვ. [იხ. Шамба 1980: 10-60].

სოხუმის სანაპიროზე არქეოლოგიური გათხრების შედეგად, სამი სხვადასხვა დროის ციხესიმაგრე გამოვლინდა. პირველი ციხესიმაგრე ნაგებია ქვის ლოდებით, კირხსნართა და აგურის ორფენიანი სარტყლით. შემორჩენილია ექვსი ოთხკუთხა კოშკი და ჩრდილოეთის მხარის 90 მ სიგრძის კედელი. ის განეკუთვნება კასტელუმის ტიპის ციხესიმაგრეს და ახ.წ. 1-ელი – მე-2 სს-ით თარიღდება. მეორე 2.5 ჰა ფართობის ციხესიმაგრე ნაგებია ქვებითა და აგურის სარტყლებით კირხსნარზე. ციხის აღმოსავლეთ კედელთან შემორჩენილია ორი კოშკი. ისიც კასტელუმის ტიპის ციხესიმაგრეა და თარიღდება ახ.წ. მე-4 ს-ით. მესამე ციხესიმაგრე კვადრატული გეგმისაა და ნაგებია ქვებითა და აგურით, კირხსნარზე. ნაწილობრივ შემორჩენილია ორი ოთხკუთხა კოშკი; თარიღდება ახ.წ. მე-6 ს-ით.

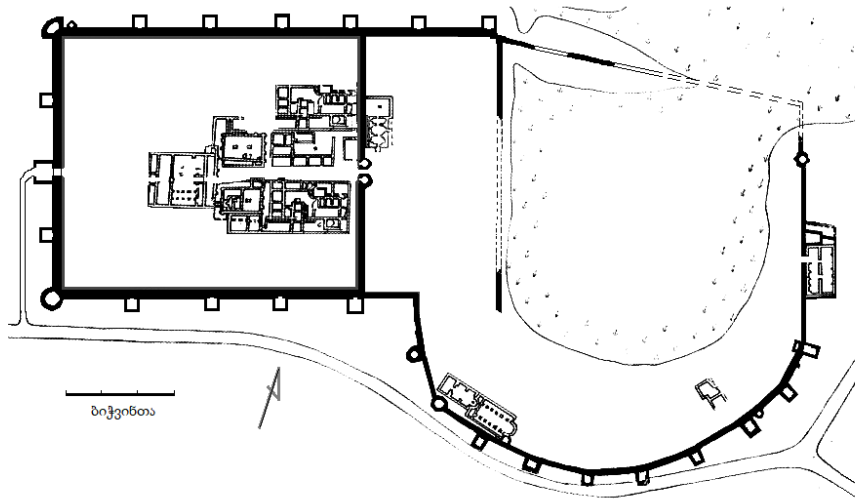
ციხესიმაგრეების ტერიტორიაზე აღმოჩენილია მრავალფეროვანი არქეოლოგიური მასალა: აგურები, კრამიტები, წყალსადენის მილები, ამფორები, ქვევრები, წითელლაკიანი ჯამები, ლანგრები; ბრინჯაოს ოინოხოია, პატერები, რკინის შუბისპირები, დანები, მინის ჭურჭელი, ძელის სტილოსები; ბრინჯაოსა და რკინის ფიბულები, სამაჯურები, მძივები და სხვ. [იხ. Троиц

1969: 298-351]; აღსანიშნავია ლათინურწარწერიანი თიხის ფილა, რომელზედაც ფლავიუს არიანეს სახელია შემორჩენილი [იხ. Ельницкий 1964: 203].

სოხუმის ცენტრალურ ნაწილში მდებარეობს ბაგრატის ციხის ნაშთები, რომელიც ნაგებია რიყისა და კირქვის თლილი ქვებით. შემორჩენილია ოთხკუთხა გეგმის ორი კოშკი. სოხუმი, ცხუმი, ქალაქი, დაბა იხსენიება შემდეგ წერილობით წყაროებში: [ქც. 1: 42,29; 235,5; ქც. 4: 781,15]; სკილაქს კარიანდელის „მოგზაურობა“-ში [ყაუხჩიშვილი 1967: 48], სტრაბონის გეოგრაფიაში [ყაუხჩიშვილი 1957: 86, 91-93, 120-123, 125, 140], პომპონიუს მელას „ქვეყნიერების აღწერილობა“-ში [გამყრელიძე აღ. 1965: 29, 31], ფლავიუს არიანეს „მოგზაურობა...“-ში [არიანე, კეჭალმაძე 1961: 41, 51] და სხვ. სოხუმი სხვადასხვა წყაროში სხვადასხვა სახელით იხსენიება: დიოსკურია (სტრაბონის გეოგრაფია წ.11, თ.2,16; პლინიუსის, ბი, 6, 15-16), სებასტოპოლისი (შარდენი და სხვ.), ცხუმი (ლეონტი მროველი, ვახუშტი და სხვ.).

ბიჭვინთის ნაქალაქარი აფხაზეთში, ბიჭვინთის კონცხზე, მდ. ბზიფის ზღვასთან შესართავის აღმოსავლეთით, ახლანდელი ბიჭვინთის ტერიტორიაზე მდებარეობს. ნაქალაქარისა და მისი მიდამოების სისტემატურ გათხრებს 1952-75 წწ. აწარმოებდა ბიჭვინთის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღ. ან. აფაქიძე), ხოლო 1975-89 წწ. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ბიჭვინთის ექსპედიცია (ხელმძღ. გ. ლორთქიფანიძე).

მე-2 – მე-6 სს-ის ნაქალაქარის ტერიტორია 7 ჰა და ორი ნაწილისაგან შედგება: კასტელუმისა და კანაბესგან. კასტელუმი კვადრატული გეგმისაა და ნაგებია კვადრებით კირხსნარზე. აქ ორი ეტაპი გამოიყოფა. პირველი — მე-2 –მე-3 სს-ის, 3 მ სისქის გალავანი, ხოლო მეორე — მე-4 – მე-6 სს-ის, 1.7 მ სისქის გალავანი. კედლები 15 კოშკითაა გამაგრებული. კასტელუმის ცენტრალურ ნაწილში გაითხარა პრეტორიუმისნაირი 1000 კვ.მ. შენობა. კასტელუმისა და კანაბეს შეერთების ადგილას გამოვლინდა ხის ძელებისაგან ნაგები ახ.წ. მე-2 ს-ის საფორტიფიკაციო ნაგებობის კვალი [იხ. ლორთქიფანიძე გ. 1991: 43].

კანაბე (სამოქალაქო დასახლება), ნახევარწრიული გეგმისაა. მისი გალავანი მე-4 ს-ით თარიღდება და ნაგებია კვადრებით კირხსნარზე. ის 11 კოშკითაა გამაგრებული. ნაქალაქარის ერთიან საფორტიფიკაციო სისტემაში შედიოდა *ინკიტის* ტბისა და *ლიძავას* კოშკები. ისინიც ნაგებია კვადრებით კირხსნარზე. ინკიტის ტბის კოშკი წრიული ფორმისაა დმ — 5,75 მ., ხოლო ლიძავასი — ოთხკუთხაა. ნაქალაქარზე გაითხარა საზოგადოებრივი დანიშნულების ოთხკუთხა 240 კვ.მ. შენობა. მას აკრავს მინაშენი, რომლის იატაკი მოზაიკითაა დაფარული. მოზაიკური იატაკიანი მინაშენიდან სამხრეთით გამოვლენილია ნაგებობათა კომპლექსი.

მოზაიკიან ნაგებობას ჩრდილოეთით ეკვრის სამეურნეო სათავსების მთელი წყება. კასტელუმის ცენტრალურ ნაწილში გაითხარა წყალსადენის კოლექტორის სისტემა. ციტადელის კედლის გარეთ, კვადრებით ნაგები ხუთგანყოფილებიანი (საცეცხლე, გასახდელი, ცივი, თბილი, ცხელი) აბანოა [ლორთქიფანიძე გ. 1991: 90].

კანაბეს სამხრეთ მონაკვეთზე გამოვლენილია სხვადასხვა დროის ორი ეკლესია. პირველი მათგანი (26 X 11მ) ერთნავიანია, ნახევარწრიული აფსიდით, ხოლო მეორე ეკლესია (28 X 13 მ) სამნავიანია; იატაკი მოზაიკითაა დაფარული. მესამე ეკლესია (28 X 14მ) ნაგებია კვადრებით კირხსნარზე. ეკლესია სამნავიანია, ხუთნახნაგა აფსიდით. მეოთხე ეკლესია დარბაზულია (17,45 X 11,6მ). ნაგებია თლილი ქვებისგან.

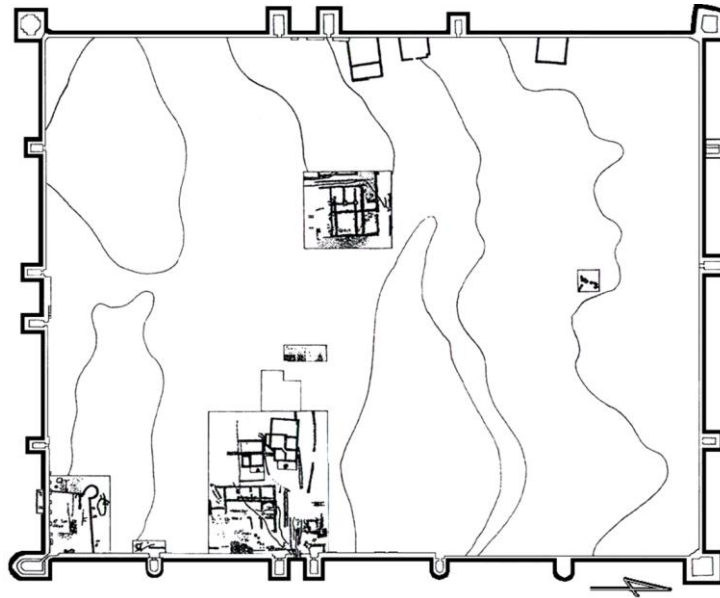
ნაქალაქარის ტერიტორიაზე აღმოჩენილია: კოსის, როდოსისა და იტალიკურ ამფორათა ფრაგმენტები; მცირე აზიის ცენტრების წითელლაკიანი ჯამები, თასები; მინის ბალზამარიები; სინოპური ამფორები, ლუთერიები, სამოსური ჭრაქები, ფიბულები; ოქროსა და ვერცხლის საყურეები; ადგილობრივი ამფორის ფრაგმენტები და სხვ. მე-3 – მე-4 სს-ის განათხარი არტეფაქტებიდან აღსანიშნავია: ხმელთაშუაზღვისპირეთის წითელლაკიანი თეფშები, ჯამები; მინის ბალზამარიები; მცირეაზიური წითელლაკიანი ჯამები და მინის ნაწარმი; სინოპური და სამოსური ამფორები, ადგილობრივი წელშეზნეკილი ამფორები, ქოთნები, თიხის ფილები, კრამიტები, აგური; ბალისტის ბრინჯაოს დეტალი. ვერცხლისა და სპილენძის მონეტები (ტრაპეზუნტის, კესარიის, ამისოს). ბიჭვინთის სამაროვანი მდებარეობს ნაქალაქარის სამხრეთ-დასავლეთით. აქ გათხრილია ახ.წ. მე-3 – მე-4 სს-ის 430 სამარხი: ორმოსამარხები, კრამიტსამარხები, თიხისფილასამარხები, ამფორასამარხები. სამარხთა უმრავლესობა მცირე ინვენტარიანია. მათში ძირითადად წარმოდგენილია: მინის სანელსაცხებლები: ბალზამარიები, ფლაკონები; ამფორისკები, დოქები, ჯამები; ოქროს საყურეები, გემიანი ბეჭდები, სამაჯურები, საკინძები, გულსაკიდები; ბრინჯაოს, ქარვის, გიშრის მძივები და სხვ. [ლორთქიფანიძე გ. 1991: 106, 113].

ბიჭვინთა იხსენიება შემდეგ წერილობით წყაროებში [იხ. ქც 4: 159; 784, სქ.6,7; 785,6, სქ. 1]. ის იხსენიება სხვადასხვა სახელით — პიტიუნტი [იხ. ყაუხჩიშვილი 1957: 120; არიანე 1961: 52; პიტიუსი [სვიდა 1941: 321]; ბიჭვინტა [ქც 1: 339; ქც 4: 784, 785].

გონიოს ციხესიმაგრე (აფსაროსი) მდ. ჭოროხის (მარცხენა მხარეს) შავი ზღვის შესართავის მახლობლად მდებარეობს. აქ 1959 წ. სადაზვერვო არქეოლოგიური სამუშაოები ჩატარდა. 1961-64 წწ. იქ დაზვერვები ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ აწარმოვა [გძელიშვილი, ხახუტაიშვილი 1964: 59-96]. 1968-71 წწ. გონიოში არქეოლოგიური გათხრები მიმდინარეობდა. ციხეზე არქეოლოგიური კვლევა განახლდა 1995 წელს (ხელმძღვანელი შოთა მამულაძე) (იხ. ტაბ.36, სურ.2).

გონიოს ციხე გეგმით სწორკუთხაა და ფართობი 4.7 ჰა. ციხეს შესასვლელი ოთხივე მხრიდან ჰქონდა. ნაციხარის სტრატეგია და იქ გამოვლენილი არტეფაქტები მიგვანიშნებენ სამ ქრონოლოგიურ ეტაპზე — ახ.წ. 1-ელი-მე-3, მე-4-მე-6 და მე-16-მე-18 სს. ციხის გალავნის ქვედა ნაწილი ნაგებია პატარა ზომის ქვათილებით. ზედა ნაწილი ამოყვანილია დიდი ზომის ქვებით. გალავანი კოშკებითაა გამაგრებული. ოთხი კოშკი ნახევარწრიული ფორმისაა, დანარჩენი — სწორკუთხა. გალავნის კუთხეებში აღმართულია ოთხი კოშკი, რომლებსაც შესასვლელები შიდა მხრიდან აქვთ. კოშკების სიმაღლე შვიდ მეტრამდეა. ციხეში გათხრილი ნაგებობებიდან აღსანიშნავია სამხრეთ კარიბჭესთან მდებარე 27 X 8 მ-ის შენობა. მისი საძირკველი ნაშენია ე.წ. ფლეთილი ქვით, რომელზეც დევს თიხის ხსნარზე ნაგები ქვის ცოკოლი; იატაკი ე.წ. ჰიდრავლიკური ხსნარითაა მოგებული. ამ ნაგებობას მთელ სიგრძეზე 4 მ სიგანის გალერეა დაუყვება. ციხის განათხარ ნაწილში მე-2 – მე-3 სს-ების შენობათა მთელი წყება გამოვლინდა; ქვაფენილიანი ქუჩის ნაწილი. ციხის ტერიტორიაზე გაითხარა წყალსადენის, წყალმომარაგებისა და კანალიზაციის მთელი სისტემა; რომაული ტიპის ორი აბანო (ზომები: ერთი — 18 X 11,5 მ, ხოლო მეორე — 6 X 7 მ).

ციხის ტერიტორიაზე მრავალრიცხოვანი არქეოლოგიური მასალა აღმოჩნდა: ადგილობრივი და უცხოური წარმოების ამფორები; კრამიტები, სუფრისა და სამზარეულო კერამიკა; ქვევრები და ლუთერიები. მრავალფეროვანია მინის ნივთები: სასმისები, ოინოხოები, ლანგრები, არიბალოსები, სანელსაცხებლები; რომაული და ბიზანტიური მონეტები; არქიტექტურული დეტალები; ადგილობრივი კერამიკული ნაწარმი — დოქები, დერგები, ჯამები და სხვ. ამფორებიდან აღსანიშნავია სინოპური, კოსური, როდოსული და იტალიკური ნაწარმი. სოფ. გონიოში გზის გაფართოებისას ოქროს ნივთების განძი აღმოჩნდა, რომელიც მე-2 ს-ით თარიღდება. განძი შედგებოდა ოქროს ნივთებისგან: ჭაბუკის ოქროს ქანდაკება, ფიალა, წყვილი სამაჯური, პოლიქრომიული გარსაკრავები, გულსაკიდი ჰელიოსის გამოსახულებით, ბალთები, მძივები, ძეწკვები [ლორთქიფანიძე და სხვ. 1980: 11-19].

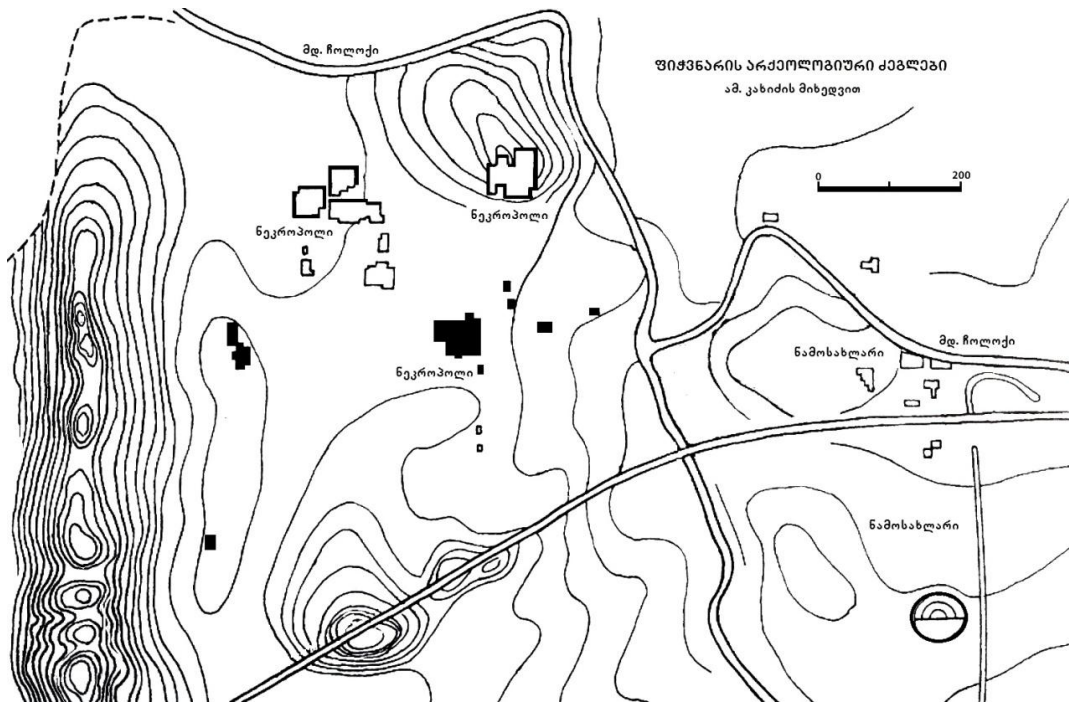
გონიო-აფსაროსის ციხექალაქი შემდეგ წერილობით წყაროებში იხსენიება: ქც 4: 792; პლინიუსი (ბი, VI, 12); არიანე [არიანე..., კეჭაღმაძე 1961: 35]; კლავდიოს პტოლემეისი [ლომოური 1955: 51] (დანვრ. იხ, კრებ. გონიო-აფსაროსი, 1-ელი – მე-4).

ფიჭვნარის არქეოლოგიური ძეგლები შავი ზღვის სანაპიროსთან, მდ. კინტრიშის შესართავთან, დღევანდელი ქობულეთის მიმდებარე ტერიტორიაზე მდებარეობს. 1953-65 წწ. აქ მუშაობდა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ექსპედიცია ნ. ხოშტარიას, ას. ინაიშვილის და დ. ხახუტაიშვილის ხელმძღვანელობით. 1965 წლიდან აქ არქეოლოგიურ გათხრებს აწარმოებენ ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის, შემდგომ ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის ექსპედიცია ამირან კახიძის ხელმძღვანელობით.

დღევანდელი ქობულეთის ტერიტორიაზე, არქეოლოგიურად შესწავლილია *ნამჭედურის, ნაპურვალას, ისპანის* ბორცვები და ზღვისპირა ტერასის ე.წ. დიუნური სამოსახლოები. *ისპანის* ნამოსახლარზე გამოვლენილია ძელური ნაგებობების ნაშთები. *ნამჭედურის* ბორცვზე აღმოჩენილია ადრეული რკინისა და ანტიკური ხანის სამოსახლოს ნაშთები. აქ აღმოჩნდა კოლხეთისათვის დამახასიათებელი ორნამენტით შემკული ქვევრების, დერგების, ქოთნების, ჯამების ნატეხები. აქვეა აღმოჩენილი თიხის მილები, წიდეები, საწაფები [იხ. *Микеладзе* და სხვ. 1985: 9-31]. *ნამჭედურის* ნამოსახლარიდან 700 მ-ის დაშორებით, ზღვის სანაპიროზე, 2 კმ-ზე,

ტერასაზე განლაგებულია ე.წ. ქსოვილიანი კერამიკის შემცველი ზღვისპირა ქვიშნარ დიუნებზე განლაგებული ძვ.წ. მე-7 – მე-6 სს-ის სადგომები.

ქობულეთ-ფიჭვნარის ანტიკური ხანის ნამოსახლარი განლაგებულია ზღვიდან 700 მ-ზე. ჩრდილოეთით მას ჩამოუდის მდ. ჩოლოქი, აღმოსავლეთით საზღვრავს ისპანის ტორფიანი დაბლობი. ქალაქური ტიპის ამ ნამოსახლარის ძირითადი უბანი უნდა ყოფილიყო ბორცვი „ნამჭედური,“ რომლის გარშემო აღმოჩენილია სამოსახლო უბნების მთელი წყება. არქეოლოგიურად შესწავლილ მონაკვეთებში შეიმჩნევა შემდეგი სტრატეგრაფია: 1. ჰუმუსური ფენა დაახლ. 25 სმ სიმძლავრის. 2. თიხნარი ფენა დაახლ. 40 სმ სიმძლავრის, სადაც გამოვლინდა ელინისტური ხანის არქეოლოგიური მასალა კრამიტები, ამფორები, ქვევრები, სანაფები და სხვ. 3. ადრეანტიკური ხანის ფენა, სადაც აღმოჩნდა — ქვევრების, კვირისტავების, პირამიდული სანაფების, ხელსაფქვავეების, ფერადი მინის, შავლაკიანი ჭურჭლის, ამფორების (ადგილობრივი და იმპორტული) ნატეხები. იქვე აღმოჩნდა ძელებიანი ნაგებობებისა და ბათქაშების ფრაგმენტები. 4. წინარე ანტიკური ხანის ფენა. ნამჭედურიდან ჩრდილო-დასავლეთით, მდ. ოჩხამურის მარცხენა მხარეს მდებარე ბორცვი „ნაპურვალა,“ სადაც წარმოდგენილია წინარეანტიკური, ანტიკური და ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური მონაცემები. ნაპურვალას სამხრეთით გამოვლენილია სამაროვანი.

ფიჭვნარის ნამოსახლარზე ძირითადი საშენი მასალა ხის ძელებია, რომლებიც ბათქაშით იყო შელესილი; მცირე რაოდენობითაა აღმოჩენილი კრამიტები. გამოვლენილია აგრეთვე თიხის მილები; თიხის ე.წ. რქისებური სადგრები; თიხის პირამიდული სანაფები; კვირისტავები და სხვ. ადგილობრივი კერამიკული ნაწარმიდან აღმოჩნდა: ქვევრები, ქოთნები, დოქები, სასმისები, თასები, ლანგრები, ჯამები, ყურმილიანი დოქები. უცხოური ნაწარმიდან აღსანიშნავია: იონური კერამიკა (კილიკები, თასები, სკიფოსები, ლეკითოსები, ლანგრები და სხვ.). სამოსახლოზე დიდი რაოდენობით გამოვლინდა ათენიდან შემოტანილი სადა შავლაკიანი კერამიკის ფრაგმენტები; არის ნითელლაკიანი და ნითელფიგურული ჭურჭელიც. ნაქალაქარზე აღმოჩნდა: კოლხური თეთრები; აგრეთვე ქიზიკში, სინოპსა და ამისოში მოჭრილი მონეტები; ალექსანდრე მაკედონელის სტატერების მინაბადები და სხვ.

ნაპურვალასთან ძვ.წ. მე-5 ს-ის კოლხური სამაროვანი გაითხარა. ორმოსამარხების ფართობი. მიცვალებულები დაუკრძალავთ მოხრილ მდგომარეობაში. სამარხეული ინვენტარის დიდი ნაწილი კერამიკაა. მათი უმრავლესობა ადგილობრივი ნაწარმია (ჯამები, ყურმილიანი დოქები, კოლხური სასმისები, ქოთნები, კანთაროსისებური ჭურჭლები). უცხოური ნაწარმიდან აღსანიშნავია: ამფორები (თაზოსური, ქიოსური); ლეკითოსები (ხშირად ნითლად მოხატული), შავლაკიანი კილიკები, სკიფოსები. სამარხებში აღმოჩენილია კოლხური მონეტები. სამარხებში გვხვდება მინის მძივები. ოქროს სამკაული: საყურეები, მძივები, სხივანა საყურეები; კისრის რკალები; ბრინჯაოს ზარაკები; ფიბულები, ბალთები; რკინის ნივთებიდან აღმოჩნდა: ლურსმნები, ისრისპირები, დანები და სხვ. [იხ. კახიძე 1981: 34-58].

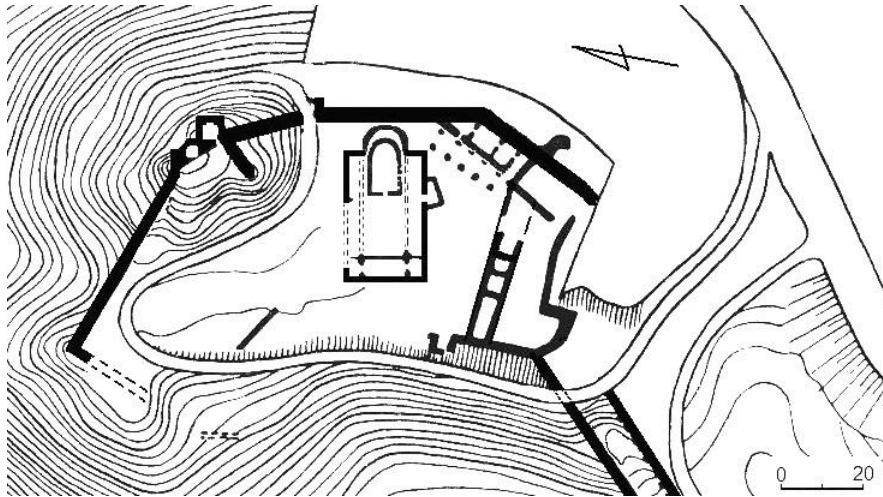
ქობულეთ-ფიჭვნარში „ნაპურვალას“ ანტიკური ხანის ფენების ზემოთ გამოვლინდა ადრეული შუა საუკუნეების ფენაც, სადაც აღმოჩნდა ქვის ნაგებობის ნაშთები. წყობაში გამოყენებულია რიყისა და ე.წ. ფლეთილი ქვა, კირხსნარზე. ნაგებობაში აღმოჩნდა თიხის, მინისა და რკინის ნაწარმი (დანვრ. იხ. კრებ. *ფიჭვნარი*, 1-ელი – მე-8).

ციხისძირის ნაქალაქარი ქ. ქობულეთიდან სამხრეთით, 8 კმ-ის დაშორებით, შავი ზღვის კლდოვან ნაპირზე, დღევანდელ სოფ. ციხისძირში მდებარეობს. მე-19 ს-ის 70-იან წწ. აქ აღმოჩენილა არა ერთი არქეოლოგიური ნივთი. 1934 წ. ს. ჯანაშიამ მცირე არქეოლოგიური დაზვერვები ჩაატარა ციხისძირში [იხ. *Протоколы археол. съезда... 1882: 37*; ინაიშვილი ას. 1974: 115; ინაიშვილი 1993: 5-14]. 1962-1966 წწ. ციხისძირში ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ არქეოლოგიური კვლევა აწარმოვა (ხელმძღვ. ას. ინაიშვილი). 1983-1987 წწ. ციხისძირში კვლევა-ძიებას აწარმოებდა ექსპედიცია ნინო ინაიშვილის ხელმძღვანელობით. 1988 წ. ციხისძირთან, ზღვაში, მცირე წყალქვეშა არქეოლოგიური სამუშაოები ჩაატარა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის შავიზღვისპირეთის ექსპედიციამ [Гамкрелидзе 1997: 79] (იხ. ტაბ.37, სურ.2).

ციხისძირის ციხესიმაგრე განლაგებული იყო ორ ბორცვზე. ჩრდილო-დასავლეთ ბორცვზე მდებარეობდა დედაციხე, რომლის ფართობიც დაახლოებით 1,5ჰა იყო. ციხისძირის თავდაცვითმა და საზოგადოებრივმა ნაგებობებმა მრავალჯერ განიცადეს მნიშვნელოვანი გადაკეთება. ციხესიმაგრის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარეობს კარიბჭე, კედლის სისქე აქ 1,3 მ. დასავლეთისა და აღმოსავლეთის მხრიდან კარიბჭეს დაუყვება კონტრფორსები. სამხრეთ-დასავლეთ ბორცვზე არსებული კოშკი სწორკუთხაა. დედაციხეზე შერჩენილია ჩრდილო-აღმოსავლეთი, აღმოსავლეთი და სამხრეთ-აღმოსავლეთი კედლისა და კოშკების ნაშთები. ციხესიმაგრის სამხრეთ კედელთან აღმოჩნდა 25 X 5 მ ფართობის ნაგებობა; კედლის სისქე 1 მ. ნაგებობის შიდა ნაწილში შემორჩენილია კირხსნარის შელესილობის ფრაგმენტები. ციხესიმაგრის მშენებლობაში გამოყენებულია ბრტყელი აგური, ბრტყელი და ღარიანი კრამიტი, რიყისა და ე.წ. ფლეთილი ქვა, ხის ძელები და კირხსნარი. ციხის ტერიტორიაზე გაითხარა: ბაზილიკა, აბანო, ცისტერნა და სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობები. ქვედა ფენა აქ მე-5 ს განეკუთვნება და შეიცავს: ნელშეზნექილ და გოფრირებულ ამფორებს; ნითელლაკიან თეფშებს; ნითლად გაპრიალებულ დოქებს, ქოთნებს; მინის სასმისებს და სხვ. შემდეგი ფენა შეიცავს: კირხსნარში ჩასმულ ქვევრებს; დერგებს; მოჭიქულ ჭურჭელს; სარკმლის მინას და სხვ. მესამე ფენა კი მე-18 – მე-19 სს-ს განეკუთვნება [იხ. ინაიშვილი ას. 1974: 118-153; 1993: 8-14]. დედაციხის ცენტრში ბაზილიკის სამხრეთ-დასავლეთით აღმოჩნდა მე-6 ს-ის, 9,2 X 6,5 მ. ფართობის აბანო, რომელიც შედგება ხუთი განყოფილებისაგან [ინაიშვილი 1993: 10; ინაიშვილი ას. 1974: 118-153].

ციტადელის ჩრდილოეთით, 500 მ-ის დაშორებით, ზღვის სანაპირო ზოლში, ბობოყვათში გათხრების შედეგად აღმოჩნდა წინარე ანტიკური ხანიდან ადრეული შუა საუკუნეების ჩათვლით არქეოლოგიური ძეგლები. ეს ადგილი ითვლება ციხისძირის ნაქალაქარის საცხოვრებელ უბნად. მოცემული ტერიტორიის სამხრეთ- დასავლეთ ნაწილში, ზღვის ნაპირიდან 25 მ-ის დაშორებით, აღმოჩნდა აბანო. აბანოს სიგრძეა 20 მ, სიგანე 10 მ. ის

შედგება 6 განყოფილებისაგან. აბანოს საძირკველი და კედლები აგებულია გაუთლელი ბაზალტის ქვით; შემაკავშირებლად გამოყენებულია კირხსნარი. ფრიგიდარიუმის აუზის იატაკი ჰიდრავლიკური ხსნარით იყო მოლესილი. აბანოს კედლები სხვადასხვა სიგანისაა 0,65-0,7, 0,75-0,8 მ. მოცემული აბანოდან აღმოსავლეთით 70 მ-ის დაშორებით აღმოჩნდა მეორე აბანო. მისი სიგრძე 13 მ-ია, სიგანე 8 მ. ეს მეორე აბანო, პირველს ჰგავს თავისი სამშენებლო ნყობით [ინაიშვილი 1993: 44-51].

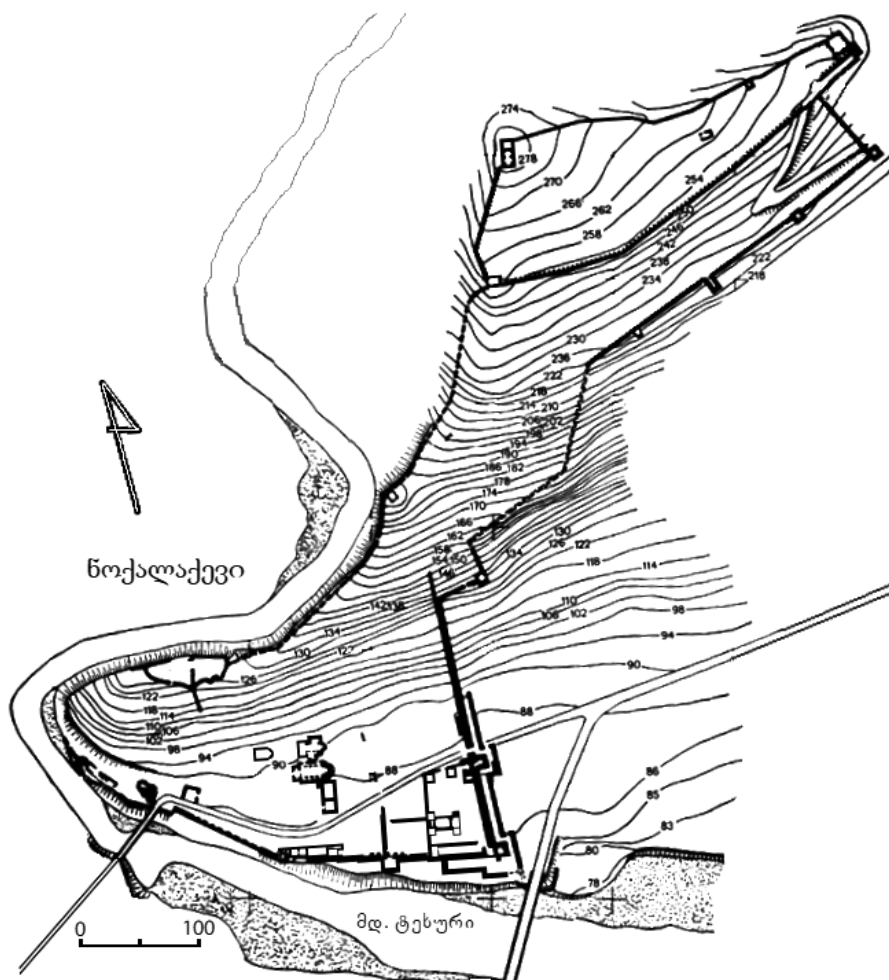
ნაქალაქარზე გათხრილი გვიანანტიკური-ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური მასალის უმეტეს ნაწილს წარმოადგენს თიხის ჭურჭელი. სამეურნეო კერამიკის დიდ ჯგუფს შეადგენს ქვევრები, რომლებიც შემორჩენილია ფრაგმენტებით. მრავალრიცხოვანია ტარა, რომელიც ამჟღავნებდა წარმოდგენილი. აქ ძირითადად გვხვდება ე.წ. წელშეზნეპილი კოლხური ამფორები. შედარებით მცირე რაოდენობითაა უცხოური წარმოების ამფორები. მინის ნაწარმიდან აღსანიშნავია: ფეხიანი სასმისების, ცილინდრული ჭრაქების, ფიალების, სანელსაცხებლებისა და სანათების ფრაგმენტები. *ციხისძირის ბოზოყვანის* უბანზე აღმოჩენილია 300-მდე ანტიკური ხანის სამარხი. ისინი ორი ტიპისაა: ორმოსამარხები და ამფორასამარხები. სამარხებში ძირითადად წარმოდგენილია თიხის ჯამები, ქოთნები, დოქები; მინის სანელსაცხებლები, ფიალები; ბრინჯაოს ფიბულები, აბზინდები; რკინის სატევარი, დანები, ცული, შუბისპირი და სხვ. [იხ. ინაიშვილი 1993: 51-98].

*ციხისძირიდან*აა მე-2ს. მდიდრული სამარხების ინვენტარი, რომელიც „*ციხისძირის განძის*“ სახელითაა ცნობილი (ნივთები ინახება ს.-პეტერბურგის *ერმიტაჟში*): ოქროს საყურე გრანატის ქვით; ოქროს აგრაფი შემკული, მთის ბროლის ინტალიოთი, რომელზეც მამაკაცია გამოსახული (70 X 58 მმ); ოქროს ყელსაბამი; ოქროს ბალთა-მედალიონი მონითალო-მოყავისფრო მინის თვლით შემკული; ოქროს ყელსაბამის შესაკრავი ცხოველის თავის გამოსახულებით; ოქროს ბეჭედი მამაკაცის პორტრეტით; ოქროს ბეჭედი ინტალიოთი, რომელზეც გამოსახულია მამლები და თავგი; თვლებით შემკული ოქროს ბუნიკი; ფორტუნას გამოსახულებით შემკული ვერცხლის ლანგარი (დმ 28,5სმ); შუბიანი მამაკაცის გამოსახულებიანი ვერცხლის და ბრინჯაოს ჩაშჩის ტარის ნატეხი; ბრინჯაოს ფიბულა და სხვ. [იხ. ინაიშვილი 1993: 17-41]. *ციხისძირში* აღმოჩენილია დამღიანი (*ვექსილაციო ფასიანა*) თიხის ფილა; რომელსაც ფასისში მდგარი სამხედრო ნაწილის სახელით დამზადებულ აგურად მიიჩნევენ [შპაიდელი 1985: 134-140].

ციხისძირში მე-4 ს.-დან ყალიბდება ქალაქური ტიპის დასახლება [იხ. ინაიშვილი 1993: 114; ქც 4: 792; სპენსერი 1981: 176, 184; ყაუხჩიშვილი 1965: 34, 35; გრიგოლია 1989: 37-81].

ნოქალაქევის ნაქალაქარი სენაკის მუნიციპ.-ში, მდ. ტეხურის პირას, ახლანდელ სოფ. ნოქალაქევის ტერიტორიაზე მდებარეობს. ნოქალაქევი სადაზვერვო არქეოლოგიური გათხრები პირველად 1930-31 წწ. მ. შნაიდერის ხელმძღვანელობით განხორციელდა. 1973 წლიდან სისტემატურ არქეოლოგიურ გათხრებს აწარმოებს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ექსპედიცია (ხელმძღ. პ. ზაქარაია, შემდგომ დ. ლომიტაშვილი) (იხ. ტაბ.37. სურ.1).

ახ.წ. მე-4 – მე-6 სს-ის ნაქალაქარი. შედგება სამი ნაწილისაგან: ქვედა, შუა და ზედა ციხე. ნაქალაქარის ტერიტორია გალავნითაა შემოსაზღვრული. შიდა ფართობია 17 ჰა. გამოვლენილია სხვადასხვა დროის სამი გალავანი: პირველი გალავანი ამენებულია ახ.წ. მე-4 ს-ის დასაწყისში; მეორე მე-5 ს-ის პირველ ნახევარში; მესამე მე-5 – მე-6 სს-ის მიჯნაზე. გალავანი გამაგრებულია სწორკუთხა ფორმის კოშკებით. კოშკები ნაგებია რიყის ქვით დულაბზე. ნაქალაქარის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხესთან 40 მ სიგრძის თლილი ქვით ნაგები გვირაბია. მისი კამარა ნახევარწრიულია. გვირაბს აქვს ქვის კიბე. ნაქალაქარის სამხრეთით გამოვლინდა მე-4 ს-ის სასახლის ნაშთი. მეორე სასახლე მდებარეობს აღმოსავლეთით. სასახლე ნაგებია თლილი კვადრებით. გამოვლენილია სხვადასხვა დროის სამი ეკლესია.

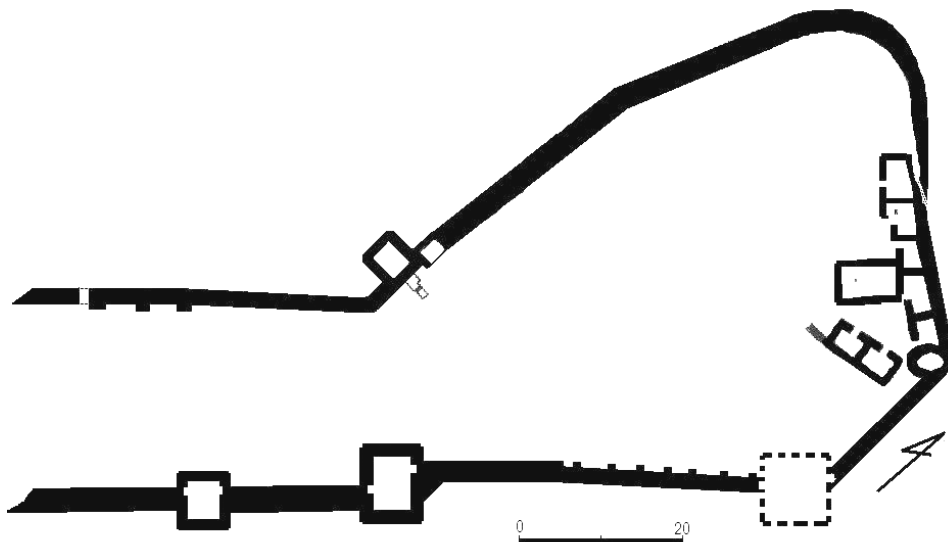
ნაქალაქარის სამხრეთ-დასავლეთ მონაკვეთში მდებარეობს აბანო. ის შედგება: საცეცხლე, გასახდელი, ცივი, თბილი, ცხელი განყოფილებებისაგან. აბანოს შიდა კედლები და აუზები შელესილია ჰიდრავლიკური ხსნარით. ფასადი შემოსილია საშუალო ზომის თლილი ქვით. თარღიდება მე-4 ს-ით. მეორე აბანო, ე.წ. სამეფო აბანო მდებარეობს პირველიდან

ასიოდე მეტრზე. ის ხუთგანყოფილებიანია [ზაქარაია, კაპანაძე 1991: 109]. ნაქალაქარის ტერიტორიაზე აღმოჩენილია სხვადასხვა პერიოდის მასალები: ადრეანტიკური ხანის კოლხური კერამიკა; ახ.წ. მე-4 ს-ის ადგილობრივი ამფორები, ლუთერიები, ქოთნები, დოქები; უცხოური ამფორები, ნითელაკიანი ლანგრებისა და ჯამების ფრაგმენტები. სხვადასხვა დროის მონეტები: ანასტასი I-ის 20-ნუმიანი, იუსტინე I-ის, იუსტინე II-ის სპილენძის მონეტები. ნაქალაქარის ნეკროპოლზე ძვ.წ. მე-4 - ახ.წ. მე-6 სს-ის სამარხებია შესწავლილი.

ნოქალაქევი იხსენიება შემდეგ წერილობით წყაროებში [ქც 1: 24; ქც 4: 777; პროკოპი კესარიელი 1965: ოს, 97-101, 105; აგათია 1936: 30, 40]. ვახუშტი ბაგრატიონი გადმოგვცემს: „სენაკს ზეით, უნავირას ძირში, არს ნაქალაქევი, ციხე გოჯად ნოდებული“ [ქც 4: 777]. ნოქალაქევი წყაროებში სხვადასხვა სახელით იხსენიება: არქეოპოლისი, ციხე გოჯი, ნაქალაქევი, ჯიხან-ქვიჯი, ნოქალაქევი და სხვ. (იხ. კრებ. ნოქალაქევი, ტ.1-ელი – მე-4).

შორაპანის ციხექალაქი ზესტაფონის მუნიციპ.-ში, მდ. ყვირილასა და ძირულას ხეობებში, მათ ხერთვისთან, დღევანდელი დაბა შორაპნის ტერიტორიაზე მდებარეობს. მისი არქეოლოგიური შესწავლა დაიწყო 1949 წ. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ (ხელმძღ. ს. ყაუხჩიშვილი). შემდგომში აქ ჩატარდა სადაზვერვო სამუშაოები [ცქიტიშვილი 1964: 80; ჯაფარიძე ვ.მ. 1983: 49-54]. 1980 წ. ციხეზე მუშაობა განახლდა 1986-87 წლებში (ხელმძღ. ვ. ჯაფარიძე).

ციხექალაქის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში ორ მეტრამდე სიღღის ფენაში ანტიკური ხანის და ადრეული შუა საუკუნეების კერამიკა აღმოჩნდა. ახ.წ. მე-4 – მე-6 სს-ის მასალა ნაციხარის თითქმის მთელ ტერიტორიაზეა გამოვლენილი. შუა და ქვედა ტერასაზე აღმოჩენილია ძველი წელთაღრიცხვის მიწურულისთვის დამახასიათებელი მოხატული კერამიკის ნატეხები. ნაციხარის არქეოლოგიურ მასალებში გამოირჩევა: კირქვის ოთხკუთხა პირონებიანი ქვების და ხის ანაბეჭდიანი ბათქაშის ნატეხების დიდი რაოდენობა; ბრტყელი და ღარიანი კრამიტები; ამფორებისა და სხვა ადგილობრივი კერამიკის ნატეხები; ბერძნული შავლაკიანი ჭურჭლის ნატეხები და სხვ. [იხ. ჯაფარიძე 1983: 52; ჯაფარიძე 1990: 3].

ციხექალაქის კედლები უხეშად გათლილი კვადრების წყობით; აგურის წყობის შენაცვლებით და რიყის ქვით კირხსნარზეა ნაგები. ქვის კვადრებითაა ნაშენი მდინარეზე ჩამავალი გვირაბი. ციხეზე გამოვლენილია წყალმომარაგების ქსელი. ბორცვზე მდებარეობდა ციტადელი, ხოლო დაბლობზე გაშენებული იყო ქალაქი. ციტადელში გამოვლინდა მარცვლეულის შესანახი ხუთი დიდი ორმო და ათამდე ქვევრი. ციხისა და ქალაქის

ტერიტორიაზე გამოვლინდა ანტიკური ხანის ძეგლებისათვის დამახასიათებელი ქვიშაქვის კვადრები, ამოჭრილი ფოსოებით (მშრალი წყობისთვის დამახასიათებელი), რაც მიუთითებს ამ ადგილზე ციხის არსებობას უფრო ადრეულ პერიოდში. მსგავსი კვადრებისა და ალიზის კედლის ფრაგმენტები, მთელ ფართობზე დასტურდება, რაც ციხექალაქის ზღუდის კედლის ნანგრევები უნდა იყოს. ტერიტორია, რომელსაც გალავანი ზღუდავდა, 25 ჰა. შორაპანზე მნიშვნელოვანი სავაჭრო გზები გადიოდა [ლორთქიფანიძე 1957: 377].

შორაპნის ციხექალაქი იხსენიება შემდეგ წერილობით წყაროებში: [ქც 1: 24; 243; ქც 4: 757]. ვახუშტი ბაგრატიონი შორაპნის შესახებ გადმოგვცემს: „ყვირილასა და ძირულას შორის შესართავს შინა არს შორაპანი,...“ [ქც 4: 757]. შორაპანს ახსენებს სტრაბონიც: „ფასისზე აღმა ცურვა შეიძლება შორაპანამდე. ... შორაპანიდან საურმე გზით ოთხი დღის სავალია მტკვრამდე“ (11, 2, 17) და პროკოპი კესარიელიც [გეორგიკა 1965: 101, 185].

3ანის ნაქალაქარი მდებარეობს მდ. რიონის მარცხენა შენაკადის, მდ. სულორის მარცხენა მხარეს, თანამედროვე ქ. ვანის ტერიტორიაზე, *ახვლედიანების გორად* წოდებულ ადგილზე. ვახუშტი ბაგრატიონს ვანი მოხსენიებული აქვს, როგორც — *საჩინო* [ქც 4: 428,22; 747; 751; 772; 773; 821; 847]. ვანის სიძველეებმა ჯერ კიდევ მე-19 ს-ში მიიქცია ყურადღება. პირველი მეცნიერული გათხრები კი აქ 1896 წ. ექვთიმე თაყაიშვილმა სცადა. მე-20 ს-ის 40-იან წწ.-ში ვანსა და მის მიდამოებში ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტმა ჯერ დაზვერვები, ხოლო შემდეგ არქეოლოგიური გათხრები ჩაატარა (ხელმძ. 1947-1966 წწ. ნ. ხოშტარია). ვანის ნაქალაქარისა და მისი მიმდებარე ტერიტორიის სისტემატურ გათხრებს 1966 წ-დან აწარმოებს *ვანის არქეოლოგიური ექსპედიცია* (ხელმძ. ოთ. ლორთქიფანიძე 1966-2002 წწ.; დ. კაჭარავა 2002 წ-დან) [იხ. ლორთქიფანიძე 1972: 7-42; ლორთქიფანიძე 1977: 14-24; ხოშტარია 1949: 297-308; კაჭარავა, და სხვ. 1986: 9-33; Kacharava და სხვ. 2008ა: 97-111; Kacharava და სხვ. 2008ბ: 51-79]. არქეოლოგიური გათხრების შედეგად, ქ. ვანში, სამკუთხა მოყვანილობის *ახვლედიანების გორაზე*, 7 ჰა ფართობის ნაქალაქარია გამომჟღავნებული, რომელიც ქვედა, ცენტრალურ და ზედა ტერასებზეა განლაგებული. გორას სამხრეთისა და დასავლეთის მხრიდან *საქვებისა* და *კაპრანიას* ლეღები აკრავს. არქეოლოგიური მონაცემების საფუძველზე ვანს ძვ.წ. მე-8 – 1-ელი სს-ით ათარიღებენ [იხ. ლორთქიფანიძე 1977: 14-24; ლორთქიფანიძე 2002: 215-237] (იხ. ტაბ.34; 35, სურ.1).

ვანის ნაქალაქარზე ელინისტური პერიოდის არქიტექტურული ძეგლები სამივე ტერასაზეა წარმოდგენილი. ესენია თავდაცვითი, რელიგიური და სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობები. ზოგი ნაგებობა იმდენად დაზიანებულია, რომ მისი დანიშნულების განსაზღვრა შეუძლებელია. ზედა ტერასაზე ოთხი სამლოცველოა გათხრილი. პირველი ტერასის ჩრდილოეთ კიდეში სწორკუთხა ნაგებობაა (4.90 X 3.10 მ). ის ქვიშაქვის ქვათილილებით, თირის ქვით და თიხითაა ნაგები. ნაგებობის შუაში ქვიშაქვის საკურთხეველია. მეორე სამლოცველო იმავე ტიპის ნაგებობას წარმოადგენს, როგორიც პირველია [კაჭარავა და სხვ. 2016: 61]. ამათგან აღმოსავლეთით 30 მ-ზე მესამე და მეოთხე სამლოცველოები აღმოჩნდა. მეოთხე სამლოცველოსთან რკინისა და ბრინჯაოს ფიგურები აღმოჩნდა. ამ სამლოცველოებთან სამარხებია დადასტურებული [იხ. კაჭარავა, შუაგანაძე 1986: 15-33; კაჭარავა, ხარაბაძე 2018: 5]. ცენტრალური ტერასის აღმოსავლეთ ფერდობთან გამოვლენილია ე.წ. *თეთრი ნაგებობა*, რომელიც ასიმეტრიული თეთრი კირქვით და თიხა-მიწითაა, მშრალი წყობით აგებული.

ვანის არქიტექტურულ ძეგლებს შორის უწინარეს ყოვლისა აღსანიშნავია კარიბჭის კომპლექსი, რომელიც ქვედა ტერასის ჩრდილოეთ მხარეს არის განლაგებული. ის შედგება ორმაგი კარების, მასზე მიდგმული სამლოცველოს, ორი კოშკისა და მათ შორის არსებული კურტიინისაგან. კარიბჭის ჩრდილოეთ კედელზე ქანდაკების კვარცხლბეკია მიდგმული. ნაგებობები რუსტირებული, სწოკუთხა გათლილი ქვებითაა აშენებული. ქვების წყობა ფსევდო-ისოდომურია; იატაკი თიხატკეპნილია. კედლის ე.წ. პერანგებს შორის ფართობი შევსებულია სხვადასხვა ზომის ამორფული ქვებით და თიხით. სამლოცველოს დასავლეთ

კედელზე საკურთხეველია მიდგმული, რომელთანაც შენირულობა დადასტურდა. კარიბჭეზე აღმოსავლეთიდან ნახევარწრიული კოშკია მიდგმული, რომელიც, თავის მხრივ, კურტინით მრავალკუთხა კოშკზეა მიბმული. ძელების გამოვლენილი ნაშთები სართულებს შორის გამიჯვნის არსებობის დამადასტურებელია. ცენტრალურ ტერასაზე თავდაცვითი სისტემის ნაწილია გამოვლენილი, რომელიც შედგება კურტინისა (სიგანე 1.70 მ) და რვაკუთხა (დმ 13 მ) კოშკისგან; კედლის სისქე 3.20 მ [ახვლედიანი 2003: 8]. *საქვების* ღელის გაყოლებაზე სასიმაგრო კედლების ორი, პარალელური რიგი გაითხარა. კედლებს შორის არსებული ტიხრები ქმნიდნენ სათავსებს.

საქვების ღელესთან, ქვედა ტერასაზე გამოვლინდა მთელი კომპლექსი, რომელსაც 41 X 18 კვ.მ ფართობი უკავია. ის განლაგებულია კლდოვან, მოსწორებულ მოედანზე და შედგება ცენტრალური დარბაზისა და სხვადასხვა დანიშნულების სათავსებისა და საკურთხევლებისგან. ნაგებობის საძირკველს რბილ კლდოვან ქანში ამოკვეთილ ფოსოებში ჩასმული ქვათილები წარმოადგენს; რუსტირებული ქვათილების წყობა ე.წ. პერანგულია. პერანგებს შორის ფართობი შევსებულია ამორფული ქვიშაქვის, კირქვის, რიყის ქვებითა და თიხით. კუთხის ქვათილები რკინის სამაგრებითაა გადაბმული. ქვათილებზე გადადიოდა ალიზის აგურების წყობაც. ცენტრალური დარბაზი სწორკუთხაა ცენტრში ორი სვეტით, რომელთა მხოლოდ ბაზისები შემოინახა. ცენტრალური დარბაზის სამხრეთ-აღმოსავლეთით სათავსში კოლხური ქვევრები და დერგები აღმოჩნდა, რომლებშიც მარცვლეული დადასტურდა. მას ემიჯნება 5 X 5 მ კვადრატული სათავსი. ცენტრალური დარბაზის დასავლეთ კუთხესთან გამართულია საფეხურებიანი სამსხვერპლო, რომელიც აერთიანებს სწორკუთხა პლატფორმას და საფეხურებიან მისასვლელს. განხილულ კომპლექსში ალიზის აგურის წყობა კარგად არის შემონახული. კერძოდ, აგურებით შედგენილ თითოეულ რიგს ზემოდან ედება ასეთივე მეორე რიგი და ქვედა რიგის ყველა ვერტიკალური ნაკერი უსწორდება ზედა რიგის ცენტრალურ არეს. ალიზის აგურის ზომებია 55 X 37 X 10 სმ. ქვედა ტერასის კომპლექსის ნაწილია 21 მ-მდე სიღრმის ორმო (ზედა დმ 5 მ) [იხ. მათიშვილი 2013].

ცენტრალურ ტერასაზეა გამოვლენილი 10 მ-ის დმ-ს მქონე ე.წ. *მრგვალი ტაძარი*, რომელიც ადრე არსებული სწორკუთხა შენობის საფუძველზეა აღმართული. აქედან 20 მ-ში უნდა მდგარიყო ნაგებობა, რომლისგანაც მხოლოდ არქიტექტურული დეტალებია შემორჩენილი: ნეიმის წყლის სადინარი სიმის დამაგვირგვინებელი ლომის მოზრდილი თავები, რომელთა მიხედვითაც შეიძლება ვიფიქროთ, რომ აქ საკმაოდ დიდი ზომის ნაგებობა უნდა მდგარიყო. ცენტრალური ტერასის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში აღმოჩენილია საკულტო ნაგებობა, ე.წ. *მოზაიკურიატაკიანი ტაძარი*. ის რამდენიმე სათავსიანია. დიდ დარბაზში 0.70 მ სიმაღლის ოვალურგანივკვეთიანი საკურთხეველი იდგა. საკურთხეველთან შენირულობების ნაშთები აღმოჩნდა: ქვევრი და 40 ამფორა, სპილენძის 120 მონეტა, რკინის სასაკმევლე, ბრინჯაოს ფიგურები, კლინეს ფეხები და სხვა დეტალები. ცენტრალური ტერასის დასავლეთ ნაწილში გაითხარა ქვის, ე.წ. 12-საფეხურიანი საკურთხეველი და წრიული (დმ 17.5 მ) ნაგებობა. მასთან განლაგებულია სამსხვერპლო, რომელიც კვადრატულ 5 X 5 მ ნაგებობას წარმოადგენს. აქ შენირულობები აღმოჩნდა, მათ შორის თიმიატერიონები, მძივები, რკინის იარაღი (შუბისპირები, სატევრები), ბრინჯაოს უმბონები; ვერცხლის მონეტები, ორი მცირე ქანდაკება; მედალიონი ქალის გამოსახულებით და სხვ.

ძვ.წ. მე-2 ს-ში უნდა იყოს აგებული არქიტექტურული კომპლექსი ზედა ტერასის მაღალ ნაწილში. ის წარმოადგენს საკურთხეველს, რომელიც შედგება ქვათილებით მოგებული, 1.70 მ სიმაღლის ღია მოედნისა (15.60 X 11,20 მ) და სწორკუთხა ბაქნიანი (2.50 X 2.70 მ) და რვასაფეხურიანი კიბისგან. კიბეები ქვათილებისგან არის შედგენილი. ცენტრალური ტერასის აღმოსავლეთ კიდედან გამოვლენილია სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობები [გიგოლაშვილი და სხვ. 2008: 14]. ნაქალაქარის თავდაცვითი კედლის აღმოსავლეთ მონაკვეთთან კლდეში ამოკვეთილ ორმოში აღმოჩნდა გადანახული “*განძი*”, რომელიც ძვ.წ. 1-

ელი ს-ის მიწურულსაა ჩაფლული. ის შეიცავს ბრინჯაოს დიდ ჭურჭელს, ოთხ სადგარს, სასაკმევლეს, ოთხ ჭრახს, კლინეს ფეხის გარსაკრავებს. რკინის ნივთები წარმოდგენილია რამდენიმე ათეული შუბისპირით, ისრისპირებით და სხვ. [Akhvlediani და სხვ. 2016: 182-191]. ძვ.წ. 1-ელი ს-ის მეორე ნახევარში ნგრევის [იხ. ლორთქიფანიძე 1977: 14] შემდეგ ქალაქი არსებობას აგრძელებს. ნაქალაქარზე აღმოჩენილია გვიანანტიკური ხანის მასალები. კერძოდ, ესენია რომაული მონეტები (მაგ.: მარკუს ავრელიუსის დენარი და კარაკალას სახელით 197 წ. კესარიში მოჭრილი დრაქმა) და სხვ.

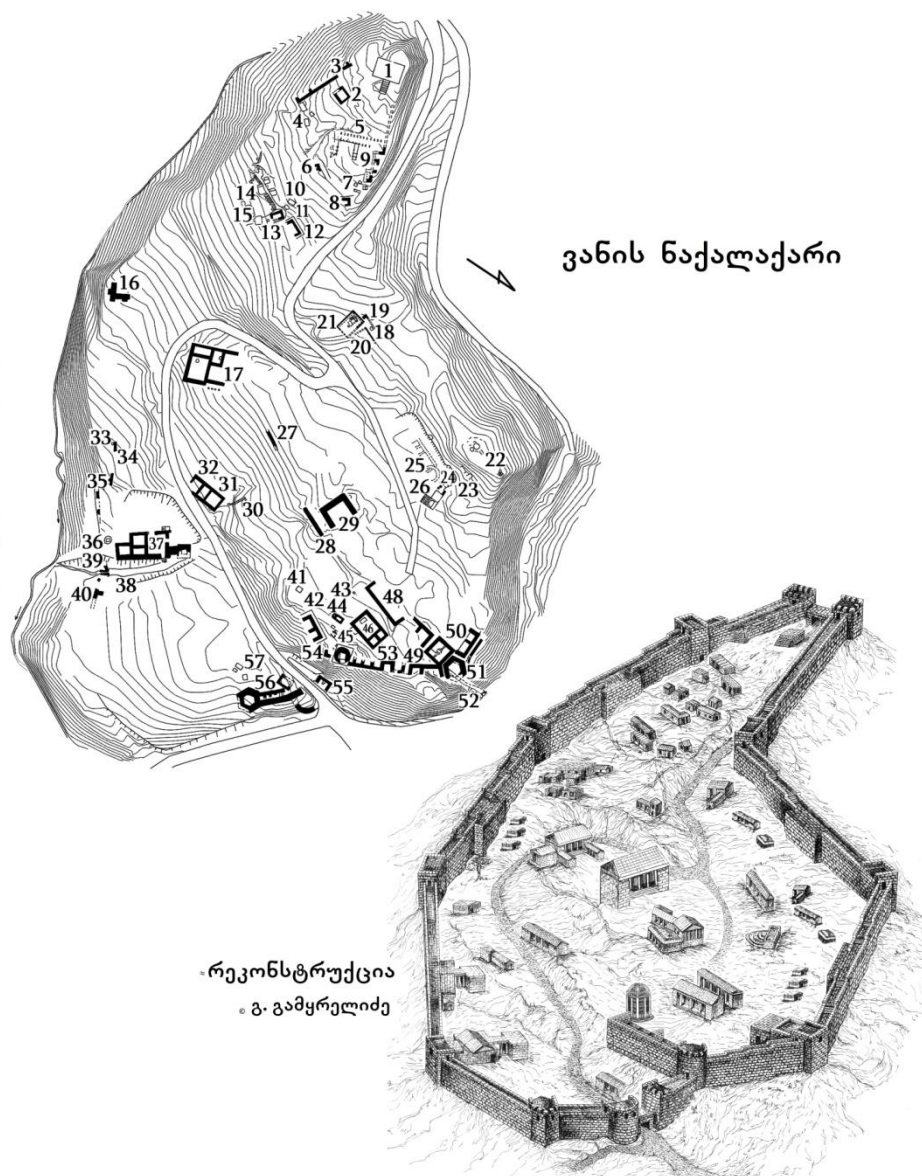
ვანის არქეოლოგიური ძეგლის ტერიტორიაზე ყველაზე ძველი ნაგებობაა ცენტრალური ტერასის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ფერდობზე გათხრილი კომპლექსია, რომელიც ძვ.წ. მე-8 – მე-7 სს-ით თარიღდება. ის შედგება ხის ნაგებობის ნაშთების და 1.50 მ სისქის დამწვარი ნაცროვანი ფენისაგან. მასში არეულია კერამიკის და ცხოველების ძვლების ფრაგმენტები. აქ არის აგრეთვე ფანტასტიკური არსებების მცირე ქანდაკებები და საკურთხეველი. ზედა ტერასაზე გათხრილია ძვ.წ. მე-7 – მე-5 სს ხის ნაგებობა, რომელიც თიხით იყო შელესილი. მისი კედლების სიგანე 5 მ; კედლებს შორის ფართობი 9.5 მ X 9.0 მ შევსებული იყო თიხნარით. კედლების შიდა და გარე მხარე ხის ძელებით არის ამოყვანილი; მათ შორის არე ამოვსებული იყო რიყის ქვით და თიხით.

ვანის არქეოლოგიური ძეგლის ტერიტორიაზე დღემდე გათხრილია 30 სამარხი. ისინი აღმოჩენილია ზედა და ცენტრალურ ტერასებზე. სამარხები ჯგუფებად არის განლაგებული და დაკავშირებულია საკულტო ნაგებობებთან. ამათგან ყველაზე ადრეულია ძვ.წ. მე-5 ს-ის №11 სამარხი. ის დღემდე ყველაზე მდიდრული ნეკროპოლია. მასში 1700-მდე ოქროს და ვერცხლის 5.000-მდე ნივთია ნანახი. ეს სამარხი ცენტრალური ტერასის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეს აღმოჩნდა და გამართული იყო კლდოვან დედაქანში ამოკვეთილ 3.0 მ X 3.7 მ ორმოში, რომელშიც ხის სარკოფაგი იყო ჩადგმული. სამარხი რიყის ქვაყრლით იყო დაფარული [ლორთქიფანიძე და სხვ. 1972: 213].

ვანის შემოგარენში სხვადასხვა პერიოდის არაერთი ძეგლია გამოვლენილი. ქ. ვანის დაბლობ ნაწილში, ადგილ *საყანჩიაზე* გათხრილია ელინისტური ხანის ნამოსახლარი [ლიჩელი 1991], ვანიდან 200 მ-ში სოფ. ქვედა ციხესულორის ტერიტორიაზე ძვ.წ. მე-3 ს-ის ქვევრსამარხია ნაპოვნი [ხარაბაძე 2005: 31-38], ხოლო ვანის ჩრდილო-დასავლეთით 3 კმ-ზე სოფელ ციხესულორში შუა საუკუნეების ნაციხარია და ანტიკური ხანის მასალამაც იჩინა თავი [ყიფიანი 2014: 63]. ვანის დასავლეთით 7 კმ-ზე, სოფ. მთისძირში, *ადეიშვილების გორაზე* არქეოლოგიურად დადასტურებულია ძვ.წ. მე-5 – მე-4 და ახ.წ. მე-6 – მე-8 სს. ნამოსახლარები (ნაგებობები, სამარხები) [იხ. გამყრელიძე 1977: 58-70; გამყრელიძე 1982].

ვანის ნაქალაქარის გეგმის აღწერილობა: 1- მონუმენტური საკურთხეველი. 2- საკულტო ნაგებობის ნაშთები. 3- თავდაცვითი კედლები. 4- სამარხები №№ 12-14. 5- ხის ნაგებობის ნაშთები. 6- თავდაცვითი კედლები. 7- სამარხები № 1-4. 8- სამლოცველო. 9- ქვევრსამარხიანი სამლოცველო. 10- სამარხი № 17. 11- სამარხი № 16. 12- სამლოცველო. 13- ლითონის ქანდაკებიანი სამლოცველო. 14- სამარხები №20-24, 28. 15- სამჭედლო. 16- კონტრაფორსებიანი ნაგებობა. 17- სატაძრო კომპლექსი. 18- სამარხი №25. 19- ნაგებობათა ნაშთები. 20- ნაგებობათა ნაშთები. 21- საკურთხევლიანი საკულტო ნაგებობის ნანგრევები, სამსხვერპლო ორმო და სამარხი №27. 22- უცნობი დანიშნულების კლდეში ნაკვეთი ორმოები. 23- ე.წ. სამსხვერპლო ორმოები. 24- სამსხვერპლო ორმოები. 25- ნაგებობების ნაშთები. 26- ე.წ. ცერემონიალური საკურთხეველი. 27- კედლების ნაშთები. 28- თავდაცვითი კედელი. 29- რიყისქვით მოგებული სამლოცველო. 30- ქვის ფილებით მოგებული გზა. 31- რიტუალური ნიშები. 32- შენობების ნაშთები. 33- სატაძრო კუთვნილების ლითონის ნივთების განძი. 34- თავდაცვითი კედლები. 35- თავდაცვითი კედლები. 36- ჭა. 37- სატაძრო კომპლექსი. 38- არხი. 39- ე.წ. წყლის კარი. 40- თავდაცვითი კედლები. 41- სამარხი № 11. 42- ე.წ. *წმიდა ბეღელი*. 43- სამარხი № 19. 44- აბსიდიანი ნაგებობა. 45- სამარხი №9. 46- ნაგებობის ნაშთები, სამარხი №15.

47- სამარხი №10. 48- ქვის ბლოკებით ნაგები მონუმენტალური პლატფორმა. 49- ნაგებობის ნაშთები. 50- თავდაცვითი კედლები. 51- თავდაცვითი კოშკი. 52- კლდეში ნაკვეთი გვირაბი.

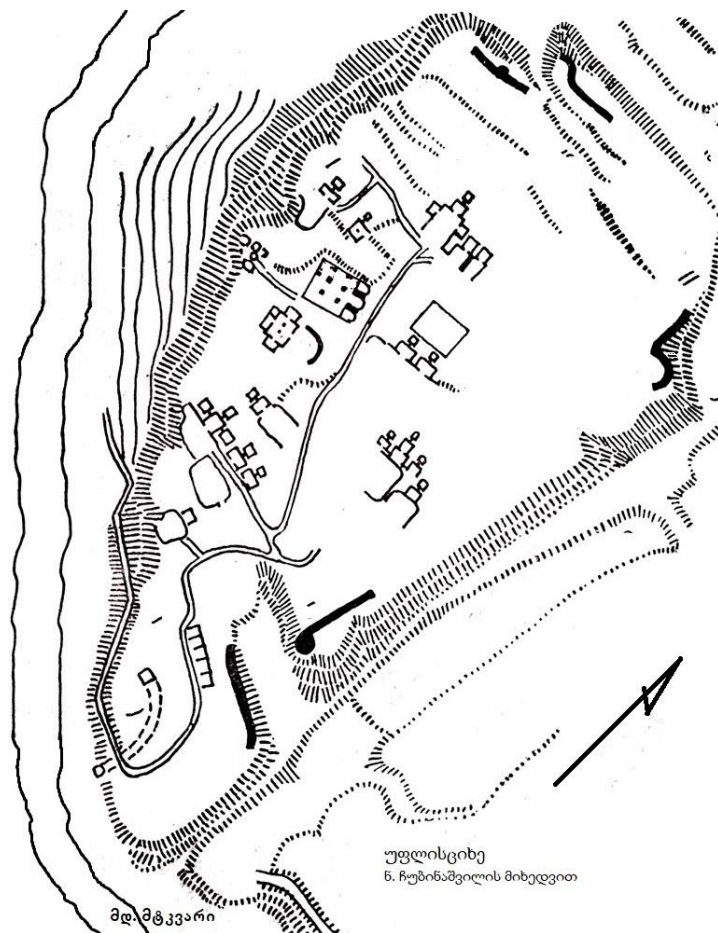

53- თავდაცვითი კედლები. 54- მრგვალი ტაძარი. 55- კარიბჭის არქიტექტურული კომპლექსი. 56- თავდაცვითი სისტემა. 57- სამარხები №6-7 [იხ. საქ. არქეოლ. ნარკ. 2021: 87].

უფლისციხის არქეოლოგიური ძეგლი, ქ. გორიდან აღმოსავლეთით 8 კმ-ის დაშორებით, სოფ. ქვახვრელის მოპირდაპირე, მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს. 1852 წ. უფლისციხეში პირველი გათხრები დიმიტრი მეღვინეთუხუცესიშვილს ჩაუტარებია [იხ. გამყრელიძე 1991: 12-45, 15]. 1957 წლიდან ნაქალაქარისა და მისი შემოგარენის გათხრებს საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის უფლისციხის არქეოლოგიური ექსპედიცია აწარმოებდა (ხელმძღ. შ. ამირანაშვილი, დ. ხახუტაიშვილი, თ. სანიკიძე, გ. ყიფიანი). ამ ხნის

მანძილზე შიდა ქალაქის 50% გაითხარა. უფლისციხის შემოგარენში შესწავლილ იქნა: ბაზების ანტიკური ხანის სამოსახლო და სამაროვანი; ყათლანიხევის გვიანანტიკური ხანის სამარხები; ლაშეთხევის ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი (ტაბ.35, სურ.2).

უფლისციხე დაფერდებულ კლდეში ამოკვეთილ კომპლექსს წარმოადგენს, რომელიც ჩრდილოეთიდან და აღმოსავლეთიდან თხრილითა და კედლით არის გამაგრებული. დასავლეთი და სამხრეთი მხარე ბუნებრივადაა დაცული შვეული კლდით. ქალაქს სამი შესასვლელი ჰქონდა: სამხრეთ-დასავლეთი მხრიდან ე.წ. „მცირე კლდეკარი“; სამხრეთიდან 3 მ დიამეტრის მქონე გვირაბი, რომელიც მტკვრის პირას ჩადიოდა; სამხრეთ-აღმოსავლეთი მხრიდან მდებარეობდა მთავარი შესასვლელი, რომელიც ქალაქის ცენტრალურ ქუჩას უკავშირდებოდა [ხახუტაიშვილი 1966: 115]. უფლისციხეში გაითხარა ანტიკური პერიოდის საერო, თავდაცვითი და საკულტო ნაგებობები, რომლებიც შედგენილია ქვიშაქვით, ალიზით და გადაუხურავთ კრამიტით. მათი თარიღის შესახებ სხვადასხვა მოსაზრებაა გამოთქმული [იხ. ხახუტაიშვილი 1964: 61; ლეჟავა 1971: 26; ხიმშიაშვილი 1988:12; ყიფიანი 2002].

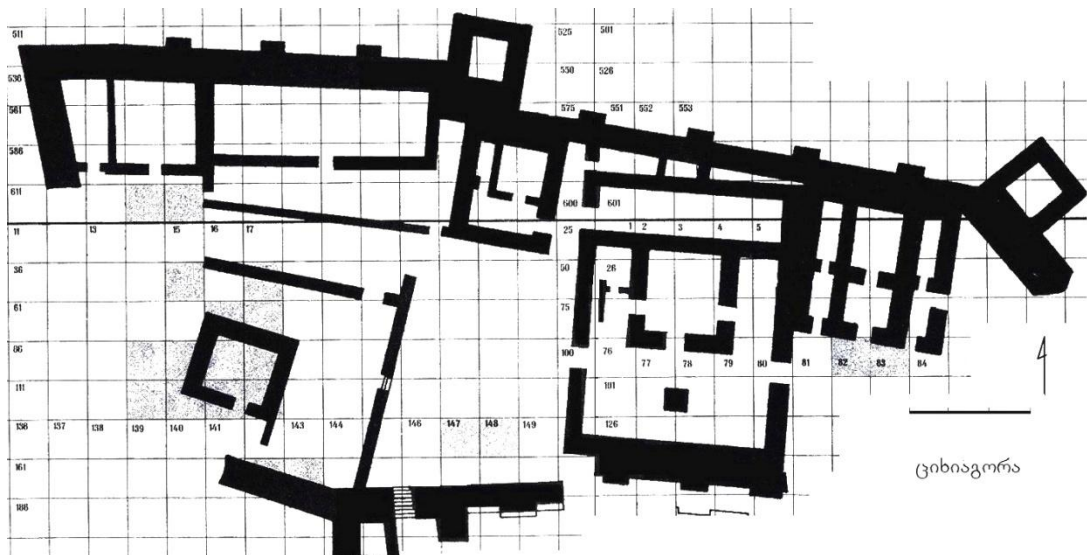

ნაქალაქარის სხვადასხვა უბანზე გათხრებმა გამოავლინა საცხოვრებელი, სამეურნეო და საკულტო დანიშნულების არაერთი კომპლექსი, რომელთა ქრონოლოგიური დიაპაზონი ფართოა, ანტიკური ხანიდან მოყოლებული გვიანი შუა საუკუნეების ჩათვლით. ნაქალაქარის გათხრებისას რამდენიმე უბანზე აღმოჩნდა ქვათილებით ნაგები ზღუდის კედელი და კოშკი [ხახუტაიშვილი 1970: 58]. განათხარი მასალის ძირითად ნაწილს კერამიკა წარმოადგენს. მათში ყურადღებას იქცევს მონითალოკეციანი ანგობით მოხატული ჭურჭლის ნატეხები.

ელინისტური ხანის კერამიკაში გვხვდება როგორც სამეურნეო, ისე სამზარეულო და სუფრის ჭურჭელი. შუა საუკუნეების კერამიკაში გვხვდება: ქვევრები, დერგები, სადღვებლები, ჩაფები, ქოთნები, ხელადები, ჯამები, ჭრაქები. ნაქალაქარზე აღმოჩენილია მოჭიქული კერამიკაც და სხვ. უფლისციხის ტერიტორიაზე რამდენიმე ეკლესიაა. მათ შორის ყველაზე ადრეულია ცენტრალურ უბანზე მდებარე 360 კვ.მ ბაზილიკა. ეკლესიის ინტერიერს ქმნის კლდის დამუშავებული კედლები. ეკლესიაში ოთხი სვეტის ბაზისია.

ნაქალაქარის შემოგარენში არაერთი არქეოლოგიური ძეგლია შესწავლილი. ნაქალაქარის აღმოსავლეთით, ე.წ. ყვავის საყდრის მიდამოებში, მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, ლაშეთხევის დასასრულს, მის მარჯვენა მხარეს, გორაზე აღმოჩნდა სამოსახლო. არქეოლოგიურმა დაზვერვებმა აქ გამოავლინა სხვადასხვა პერიოდის სამეურნეო ორმოები, ბრინჯაოს და ადრერკინის ხანის სამეთუნეო ნაწარმი, ხელსაფქვავეები, კაჟის ნამგლის ჩასართები და სხვა. უფლისციხის ციხე-ქალაქი იხსენიება წერილობით წყაროებში [იხ. ქც 1: 17, 262]. ვახუშტი ბაგრატიონი უფლისციხის შესახებ გადმოგვცემს: „...არს უფლისციხე, კუერნაქის გადმოკიდებულის კლდის გორასა ზედა, მტკურის კიდესა..., კლდისაგან გამოკუთილი; პალატნი დიდ-დიდნი, ქანდაკებულნი კლდისაგანვე; გვირაბი ჩახვრეტით ჩაკაფული მტკურამდე, დიდი. ... ამის დასავლით არს ქალაქი გორი“ [ქც 4: 366].

კავთისხევის ციხიანორას არქეოლოგიური ძეგლი კასპის მუნიციპ.-ში, მდ. კავთურას (მდ. მტკვრის მარჯვენა შენაკადი) და შავწყალას შესართავთან; ქ. კასპიდან სამხრეთით 7 კმ-ზე, თანამედროვე სოფ. კავთისხევის ტერიტორიაზე მდებარეობს. 1971 წ.-დან კავთისხევის მიდამოებში არქეოლოგიურ გათხრებს აწარმოებს არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის კასპი-კავთისხევის ექსპედიცია (ხელმძღ. 1971-1994 წწ. გ. ცქიტიშვილი; 1995 წლიდან ზ. მახარაძე).

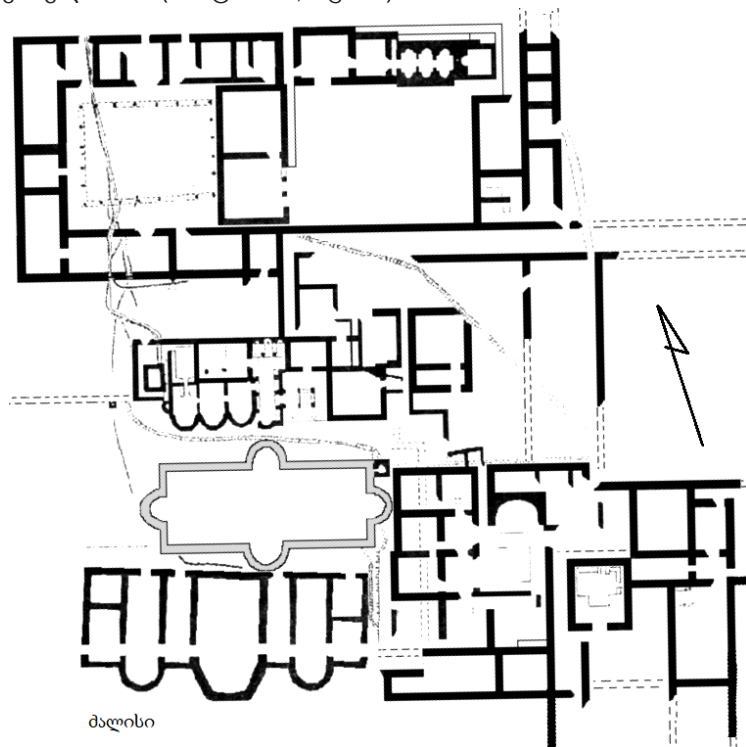
არქეოლოგიური ძეგლ ციხიანორას ბორცვის თხემის ფართობი 0,5 ჰა. აქ დადასტურებული ფენები ბრინჯაოს, ადრერკინისა და ანტიკურ პერიოდს განეკუთვნება. ანტიკური ხანის ფენა წარმოადგენს სატაძრო კომპლექსს, რომელსაც გორის მთელი თხემი უკავია. თარიღდება ძვ.წ. მე-2 – მე-3 სს-ით. კომპლექსში შედის ტაძარი, ბეღელი, მარანი, სატრაპეზო და საცხოვრებელი შენობები. ნაგებობები შემოზღუდულია რიყის ქვის საძირკველზე ალიზით ნაგები კონტრფორსებიანი და კოშკებიანი 2,2 მ სიგანის გალავნით.

სატაძრო კომპლექსის ძირითად ნაგებობას შეადგენს №1, ცენტრალური სათავსო. შენობების ქვის კედლები ნაგებია მშრალი წყობით. ქვის წყობაზე ამოყვანილია ალიზის აგურის კედლები. №1 სათავსოს იატაკად დაგებული იყო ხის ძელები. ნაგებობას წინ

ოთხკუთხა ეზო აქვს. აქ დგას ქვით ნაგები საკურთხეველი, რომელზეც რკინის დანა და ცხვრის დამწვარი ძვლები აღმოჩნდა. აქვე მახლობლად კირქვისაგან გამოთლილი ხარის თავებიანი კაპიტელი აღმოჩნდა. ტაძრის გალავნის აღმოსავლეთ კედელზე მიშენებულია ალიზით ნაგები ბეღელი. აქ აღმოჩნდა დამწვარი მარცვლეული და სამეურნეო თიხის ჭურჭელი. ტაძარი და ბეღელი გადახურული იყო წითლად შეღებილი ბრტყელი და ღარიანი კრამიტით. ტაძრის გალავნის დასავლეთით გაითხარა ალიზით ნაგები და თიხით შეღესილი სამოთახიანი შენობა, რომელსაც შესასვლელი ტაძრის მხრიდან აქვს. პირველ ოთახში, ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში სამეურნეო ღუმელია. სამოთახიანი ნაგებობის დასავლეთით მდებარეობს მარანი (22 X 7,5 მ), რომელიც ნაგებია ალიზით რიყის ქვის საძირკველზე. მარანში ხუთ რიგად მიწაში ჩადგმული, წითელი საღებავით მოხატული 48 სხვადასხვა ზომის ქვევრი აღმოჩნდა. ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში, ძელებით ნაგებ საწინახელში (2 X 2 მ), აღმოჩნდა საფერავის ჯიშის ყურძნის ნიპნები.

სატაძრო კომპლექსის ნაგებობებში სამეურნეო და სუფრის ჭურჭელი აღმოჩნდა, რომელთაგან ნაწილი მონითალოდ მოხატულია. სხვადასხვა ნაგებობების გათხრისას მრავლად აღმოჩნდა ალიზის შეღესილობის ფრაგმენტები, რომლებზეც მრგვალი, ოთხკუთხა ანაბეჭდები დადასტურდა. მათზე გამოსახულია მზე, მხედარი, ირემი, ცხენი და ხარისთავი. ძვ.წ. მე-3 ს-ში ეს სატაძრო კომპლექსი ხანძარს გაუნადგურებია [ცქიტიშვილი 1977: 51-55; ცქიტიშვილი 2001: 41; ცქიტიშვილი 2003].

ძალისის ნაქალაქარი, მცხეთის მუნიციპ.-ში, მუხრანის ვაკეზე, მდ. ნარეკვავის ორივე ნაპირზე, ახლანდელი სოფ. ძალისას ტერიტორიაზე მდებარეობს. ძალისასა და მის მიდამოებში 1971-85 წწ. არქეოლოგიურ სამუშაოებს აწარმოებდა არქეოლოგიური ექსპედიცია ალ. ბოხოჩაძის ხელმძღვანელობით (იხ. ტაბ.38, სურ.1).

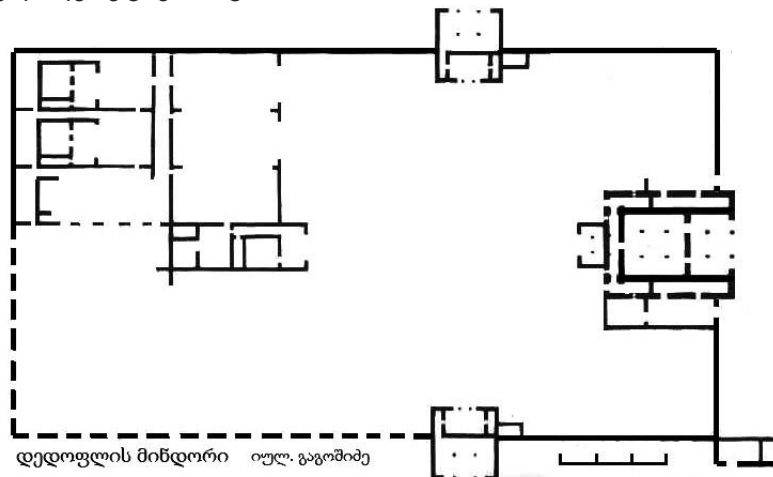

ახლანდელი სოფ. ძალისას მიდამოებში გამოვლინდა ანტიკური ხანის ნაქალაქარი. აღმოჩნდა სასახლისა და ტაძრის ნაშთები, მოზაიკიანი იატაკის მქონე აბანო, ტაძარ-სასახლის კომპლექსი, საცხოვრებელ ნაგებობათა ნაშთები, კოლექტორები, ტყვიის მილებით შედგენილი წყალსადენის ქსელი, აგურით მოკირწყლული ქუჩებისა და მოედნების ნაწილი, მოზაიკური

იატაკები, არქიტექტურული დეტალები, თიხისა და მინის ჭურჭელი და სხვ. ნაქალაქარის ტერიტორიაზე სამშენებლო მასალად გამოყენებულია ალიზის აგური, ქვიშაქვის ქვათილები, რიყის ქვა, კერამიკული ფილები, ბრტყელი და ლარიანი კრამიტები. ნაგებობათა ერთი ნაწილის კედლები შელესილია და მოხატული. ნაქალაქარის ახ.წ. მე-2 ს-ის ე.წ. ტაძარ-სასახლე გეგმით სწორკუთხაა და შედგება 48 კვ.მ დარბაზისა და რამდენიმე სენაკისაგან. ტაძარში კიდევ ოთხი დარბაზია, რომელთა კედლები შელესილია. ტაძარ-სასახლის კომპლექსიდან შემორჩენილია ფასადის კოლონები და ბაზალტის ქვის ბაზისები. ამ კომპლექსში რომაული ტიპის აბანოა. აბანოს ცხელი განყოფილების იატაკი კალორიფერებზე გამართული 20-ამდე წრიული, ბრტყელი ერთმანეთზე დადებული აგურისაგან შედგებოდა. კალორიფერის სვეტების თავზე კერამიკული ფილებიანი და ჰიდრაულიკურ ხსნარიანი იატაკია. ცივ განყოფილებაში იატაკი მოზაიკურია. ტაძარ-სასახლისა კომპლექსის ქვეშ გამოვლინდა ძვ.წ. 1-ელი ს-ის დასახლების ნაშთები. სამოსახლო ძვ.წ. 1-ელი ს-დან ახ.წ. მე-7 ს-მდე იარსება [იხ. ბოხოჩაძე 1981: 36-85; ბოხოჩაძე 1987: 25]. სოფ. ძალისას მიდამოებში გამოვლენილია სამი სამაროვანი. სადაც გამოვლენილია ორმოსამარხები და კრამიტსამარხები. აგრეთვე აღმოჩნდა ქვათილებით ნაგები მე-4 ს-ის თაღოვანი აკლდამა (4 მ X 5 მ) [ბოხოჩაძე, მირიანაშვილი 1990: 1-4]. ძალისი იხსენიება შემდეგ წერილობით წყაროებში [ქც 2: 351; 489; ქც 4: 394; პტოლემეოსი 1955: 46].

არადეთის არქეოლოგიური ძეგლები (ქარელის მუნიციპ.). 1926 წელს დედოფლის მინდორის სამხრეთით, სოფ. დოღლაურთან აღმართულ არადეთის ორგორის მახლობლად აღმოჩნდა ბრინჯაოს ორი სარიტუალო დანიშნულების ბატილუმი [გაგოშიძე 1973: 77-82].

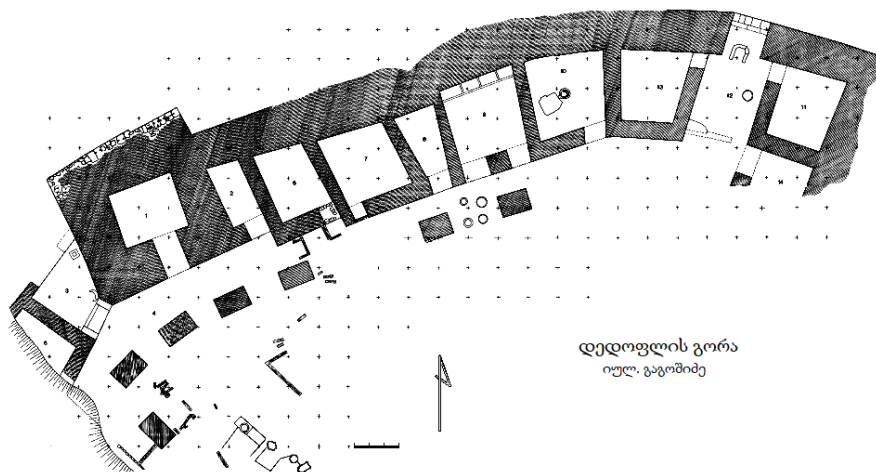
დედოფლის მინდორი, სოფ. არადეთის მიმდებარე ტერიტორიაზე მდებარეობს, აღმ. და დას. მდ. ფრონეებს შორის. 1979 წ-დან დედოფლის მინდორზე და არადეთის ორგორაზე გათხრებს აწარმოებს საქართველოს მუზეუმის შიდა ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღ. იულ. გაგოშიძე). სოფ. არადეთის დასავლეთით 3 კმ-ის დაშორებით, დედოფლის მინდორზე, გაითხარა ძვ. წ. მე-2 – 1-ელი სს-ის სატაძრო კომპლექსი, რომელშიც შედის: მთავარი ტაძარი, მცირე ტაძარი, ორი კარიბჭე, მცირე ტაძრის საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები. სატაძრო კომპლექსში ცენტრალური ადგილი უკავია 105 მ X 105 მ სწორკუთხა შიდა ეზოს, რომლის ირგვლივაც განლაგებული ყველა ტაძარი და კარიბჭე. მთავარი ტაძარი (46 X 30 მ) შიდა ეზოს სამხრეთ კედელთანაა. ის შედგება ცენტრალური დარბაზის, პორტიკის, ლოჯიისა და გარშემოსავლელი დერეფნებისაგან.

ტაძარი ნაგებია ალიზით რიყის ქვის საძირკველზე. კედლების სისქე 1.6 მ; შელესილია თიხის ხსნარით. ცენტრალურ დარბაზში (17.2მ X 17.2მ) შუა ადგილას მოწყობილია საკურთხეველი. პორტიკსა და ცენტრალურ დარბაზს აკრავს დერეფნები, რომლებიც

გაყოფილია ტიხრებით. ტაძარში ნაპოვნია ქვიშაქვის ე.წ. ზარისებრი კაპიტელები (ქვედა დმ. 0,42მ), რომლებზეც ლოტოსის ყვავილის ფურცლებია ამოკვეთილი [გაგოშიძე 1978: 62]. მცირე ტაძარში შესასვლელი სამხრეთიდანაა, ღია ორსვეტანი პორტიკიდან, რომელიც შიდა ეზოში გადის. მცირე ტაძარი შედგება ცენტრალური დარბაზის, პორტიკისა და გარშემოსავლელი დერეფნისაგან. დარბაზის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში საკურთხეველი იდგა. მცირე ტაძრიდან ჩრდილოეთისაკენ მიემართება კედლებით შემოზღუდული ქუჩა, რომლის ბოლოში აღმოსავლეთისა და დასავლეთის მხარეს გაითხარა სამ-სამი, ერთმანეთისაგან კედლებით გამოყოფილი ნაგებობა. სატაძრო კომპლექსის აღმოსავლეთით მიმდებარე ტერიტორიაზე გამოვლინდა ნამოსახლარებისა და სამეურნეო ნაგებობების რიყის ქვით ნაგები კედლების ნაშთები; გამოვლინდა თიხის ჭურჭლის სახელოსნოები [იხ. გაგოშიძე 1978: 62-76].

სოფ. არადეთის სამხრეთით, 4 კმ-ზე, სოფ. დოღლაურის მახლობლად, მდ. მტკვრის მარცხენა შენაკადის, მდ. დასავლეთ ფრონეს შესართავთან, მდებარეობს არადეთის ორგორა. აქ ყველაზე მაღალია დასავლეთის გორა, ე.წ. დედოფლის გორა (ზედაპირის ფართობი 70 X 50 მ). ის მრავალფენიანი ნამოსახლარია. აქ დადასტურდა ენეოლითის, ბრინჯაოს, ადრერკინის, ანტიკური ხანის და ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ფენები. ანტიკური ხანის ფენა წარმოქმნილია საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობების ნანგრევებით. გათხრების შედეგად გამოვლინდა პილონებით შემოსაზღვრული შიდა ეზოს ნაწილი. ეზოს გარშემო განლაგებულია 6 ოთახი. ნაგებობების კედლების ქვედა ნაწილი 1.5 მ სიმაღლეზე აგებულია რიყის ქვითა და თიხის ხსნარით, ხოლო შემდეგ კედლები ამოყვანილია ალიზის აგურით.

ალიზის წყობა გამაგრებულია კედლების გასწვრივ და გარდიგარდმო დალაგებული ხის ძელებით. გარედან კედლები მოპირკეთებული ყოფილა თლილი ქვიშაქვით, რომლებიც ერთმანეთზე გადაბმული იყო ისრისებური ფორმის გამირებით. ეზოს ირგვლივ განლაგებულ ოთახებში ინახებოდა ხორბალი და ქერი; რკინის სახნისები. აღსანიშნავია ირმის რქისაგან დამზადებული გრავირებული ფირფიტები (25 ც.). ფირფიტებზე გამოსახულია დათვის, ტახის, ირმის, ჯიხვის, მხედრების გამოსახულება. დედოფლის გორის კომპლექსი თარიღდება ძვ.წ. 1-ელი ს. –ახ.წ. 1-ელი ს-ის პირველი ნახევრით [იხ. გაგოშიძე 2015: 119-139] (იხ. ტაბ.36, სურ.1).

მცხეთის და მისი შემოგარენის არქეოლოგიური ძეგლები. ძველი მცხეთა მდინარეების მტკვრისა და არაგვის შესართავთან, ახლანდელ ქ. მცხეთასა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე მდებარეობდა. აქ აღმოჩენილია სხვადასხვა პერიოდის არქეოლოგიური ძეგლები, რომელთა შორის შემორჩენილია საერო, თავდაცვითი და საკულტო ნაგებობები; აგრეთვე ნეკროპოლები.

ჯერ კიდევ 1844 წელს პლატონ იოსელიანი აღნიშნავდა, რომ მცხეთაში არის უძველესი ნანგრევები, რომლებიც შეუსწავლელიაო. 1867 წელს მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, ადგილ დევის ნამუხლთან, ქვათლილზე ამოკვეთილი ე.წ. *ვესპასიანეს* წარწერა აღმოჩნდა [წერეთელი 1958]. 1871 წელს „კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების“ ეგიდით ფ. ბაიერნი სამთავროს მინდორზე რამდენიმე სამარხს თხრის [გამყრელიძე 2010ბ: 18]. 1890 წელს ექვთიმე თაყაიშვილის ხელმძღვანელობით არმაზციხეზე გამოვლინდა მიწისზედა ნაგებობის ნანგრევები და მოხატულ შელესილობაზე, ქალის გამოსახულებიანი ფრაგმენტი [იხ. კაველაშვილი 1996: 133-149]. 1938 წ. ჩამოყალიბდა მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღ. ივ. ჯავახიშვილი). 1938-1948 წლებში არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ *სამთავროს* ველზე 500-მდე ორმოსამარხი შეისწავლა. ექსპედიციამ *არმაზისხევის* შესართავთან, მდ. მტკვრის მარჯვენა მხარეს ნამოსახლარი აღმოაჩინა. მცხეთაში 1975 წ-დან 2005 წ-მდე არქეოლოგიური კვლევა ანდრია აფაქიძის ხელმძღვანელობით მიმდინარეობდა. კერძოდ, არმაზციხე-ბაგინეთზე, მცხეთის გორაზე, სვეტიცხოველთან, კოდმანთან და ნარეკვავში [იხ. კრებ. *მცხეთა*, 1-ელი – მე-12] (იხ. ტაბ.38, სურ.2; ტაბ.39, 40).

არმაზისხევის 1.50 ჰა ნამოსახლარი და ნეკროპოლი მდებარეობს *არმაზისწყლის* შესართავთან, მტკვრის მარჯვენა ნაპირის ტერასაზე. აქ გათხრები ჯერკიდევ მე-20 საუკუნის 30-იან წლებში ჩატარდა. *არმაზისხევი*ში გათხრების შედეგად გამოვლინდა სხვადასხვა პერიოდის და დანიშნულების ნაგებობათა ნაშთები. აქ მნიშვნელოვანი არქეოლოგიური ძეგლები ახ.წ. 1-ელი ს-დან შუა საუკუნეების ჩათვლით პერიოდს ეკუთვნის. *არმაზისხევის* ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, მდ. მტკვრის მეორე ტერასის კიდეზე გამოვლინდა 23 X 9 მ ზომის რომაული ტიპის, მე-2 – მე-3 სს აბანოს ნანგრევები. აბანოს საძირკველი ამოყვანილია რიყის ქვით. გადახურული ყოფილა კრამიტით [აფაქიძე 1963: 34]. აბანოს სამხრეთ-აღმოსავლეთით ქვითკირის ორსენაკიანი, ნაგებობის ნაშთები გამოვლინდა. აქ შემორჩენილია: არქიტრავის ნაწილი, სვეტისთავი, კრამიტის ნატეხები და ბაზა [აფაქიძე და სხვ. 1955: 160-164]. *არმაზისხევის* მარჯვენა ნაპირზე ქვევრებიანი, 4,5 X 9 მ ზომის მარანი აღმოჩნდა. *არმაზისხევის* არქეოლოგიური ძეგლი ცნობილია, როგორც იბერიის სამეფოს მესვეურების რეზიდენცია. აქ განლაგებული იყო სასახლე, აბანო, მარანი 1-ელი – მე-4 და მე-5 – მე-8 სს-ის სამაროვანი (150-მდე სამარხი: ორმოსამარხები, სარკოფაგები და ქვის ფილებით ნაგები სამარხები). ერისთავთა სამარხებში ოქრო-ვერცხლისა და სხვადასხვა მასალისაგან დამზადებული უმდიდრესი ნივთებია აღმოჩენილი: ინსიგნიები, ტორეტიკის ნიმუშები, სამკაული, მონეტები და სხვ. [იხ. აფაქიძე და სხვ. 1955: 22-105].

არმაზისხევის სამხრეთით, *არმაზისხევის* კანიონის მარჯვენა მხარეს ადგილ *კაციტავანასთან* 23 მ-ზე ზრუდე-გალავნი გამოვლინდა. აქ აღმოჩნდა ქვის საფუძველზე ალიზით ნაგები 6.20 X 6.60 მ კოშკის საძირკველი [ნიკოლაიშვილი 2016: 207-2015]. *კაციტავანადან*, *არმაზისხევის* სამხრეთ-აღმოსავლეთით ქართლის ქედის ფერდობზე მდებარეობს *არმაზციხე* ანუ *ბაგინეთის* არქეოლოგიური ძეგლი. მას ჩრდილოეთიდან მდ. მტკვარი, აღმოსავლეთიდან *კარსისხევი*, ხოლო დასავლეთიდან *არმაზისხევი* შემოსაზღვრავს. *არმაზციხის* საფორტიფიკაციო სისტემა მცხეთის აკროპოლისს წარმოადგენდა. აქ არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩნდა ახ.წ. 1-ელი – მე-4 სს. გალავნის ნაწილები, კოშკები, სვეტებიანი დარბაზი, ტაძარი, აბანოები, წყალსადენი, მავზოლეუმის ნანგრევები; ნაგებობები ბრტყელი და ღარისებრი კრამიტით იყო გადახურული. უმთავრესი სამშენებლო მასალა ქვათლილი და ალიზია. ალიზის აგურის კედლები ქვათლილთა საფუძველზეა ამოყვანილი. ქვათლილები კლდეში ამოკვეთილ ბუდეებშია ჩასმული.

არმაზციხის ე.წ. სვეტებიანი დარბაზი წაგრძელებული, მართკუთხა მოყვანილობის ნაგებობაა, რომელიც ქვედა ტერასის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარეობს. ის ქვემოთ ქვიშაქვის ქვათლილებითაა, ხოლო ზემოთ ალიზის აგურის წყობით არის ნაგები. კედლების

სიგანე 160 სმ-მდეა. დარბაზის ცენტრში, ექვსი სვეტის ბაზა აღმოჩნდა. აღმოსავლეთ კედელში შესასვლელი კარის ღიობია [იხ. აფაქიძე 1963: 210; შეად. ლორთქიფანიძე 2002].

სვეტებიანი დარბაზის ჩრდილოეთით ე.წ. ორსენაკიანი ნაგებობა მდებარეობს. აქ ნანგრევებში აღმოჩნდა ქვათილები, ალიზის აგური და მარმარილოს ნატეხები. ნაგებობის შემორჩენილ კედელზე გამოხატული ყოფილა ქალის გამოსახულება [აფაქიძე 1963: 179; კავლეიშვილი 1996: 133]. არმაზციხის საფორტიფიკაციო სისტემა ოთხკუთხა კოშკებითა და ბურჯებით იყო გამაგრებული. ის სხვადასხვა პერიოდის სამშენებლო ფენებს შეიცავს. არქეოლოგიური გათხრებით გამოვლინდა, რომ გალავანი ქართლის ქედს ქვედა მხარეს მიუყვება. არმაზციხის სამხრეთი მხარე ორმაგი კედლით იყო შემოსაზღვრული. კოშკები მშრალი წყობის მოზრდილი ქვიშაქვის ლოდებით არის ნაგები. შემდგომი, მე-3 ს-ის, კედლის ფენა ნაგებია კარგად გათლილი ქვებით. ისინი ერთმანეთზე ძირითადად ლითონის სამაგრებით არის გადაბმული; ქვათილების წყობას ზემოდან ალიზის წყობა ედება. კედლის სიგანე 2-დან - 3 მ-მდეა. არმაზციხეში აღმოჩენილია გალავნის ნაწილები, კოშკები, ნაგებობები (სვეტებიანი დარბაზი, რომაული ტიპის აბანო, ღია და დახურული წყალსადენი) [აფაქიძე 1963].

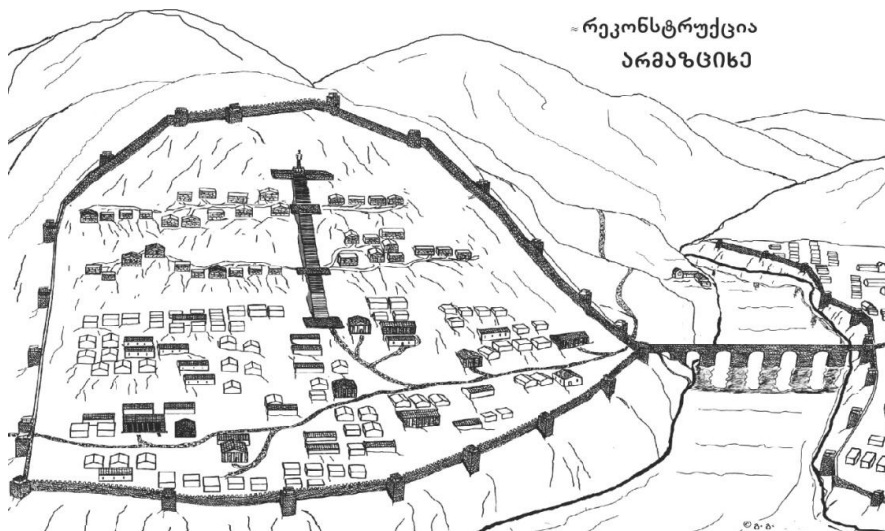
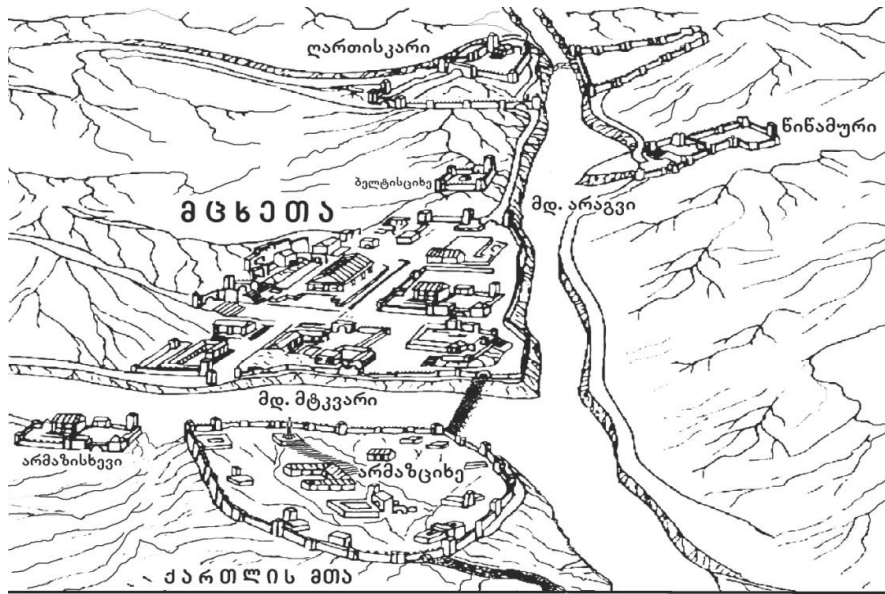
არმაზციხეზე გაითხარა ახ.წ. 1-ელი - მე-4 სს-ის ე.წ. ექვსაფსიდიანი ტაძარი, რომელიც ტიპის ორი აბანო, აუზი და სახელოსნოს ნაშთები. პირველ ტერასაზე ორსენაკიანი ნაგებობის ჩრდილო-აღმოსავლეთით გამოვლინდა 200 კვ.მ ოთხკუთხა ტაძარი. ის ქვიშაქვის ქვათილებზე ამოყვანილი ალიზის კედლებით ყოფილა ნაგები და გადაუხურავთ ბრტყელი და ღარისებრი კრამიტით. ცენტრალური დარბაზის პარალელურად განლაგებულია მარანი. მის იატაკში ორ რიგად ჩასმულია 16 ქვევრი. ცენტრალურ დარბაზში 1.27 მ სიგანის სვეტის ბაზა აღმოჩნდა. აქვეა ვოლუტებიანი კაპიტელი. ამ ტაძარში ქანდაკება მდგარა, რომელიც $0.70 \times 0.70 \times 0.32$ მ ზომის კვარცხლბეკზე ყოფილა აღმართული. არმაზციხეზე გაითხარა რომაული ტიპის 11.3×3.90 მ აბანო, რომელიც ასიმეტრიული ქვებითა და აგურიტაა ნაგები. მას დასავლეთ მხარეს კერამიკული მილების წყალსადენი უერთდება. არმაზციხის მეორე აბანოს (გარე ზომა: 15.4×6.0 მ) აბაზანების თავზე შეინიშნება თაღოვანი გადახურვის ფუძე. ე.წ. სვეტებიანი სასახლის დასავლეთით, ქვის საფუძველზე ალიზით ნაგები, ახ.წ. მე-2 - მე-3 სს-ის, 6 სახლი გამოვლინდა [ნიკოლაიშვილი 1993]. ე.წ. სვეტებიანი დარბაზის ჩრდილოეთით გაითხარა 14 მ სანიაღვრე. სვეტებიანი დარბაზის სამხრეთით მიკვლეულია თავდაცვითი კედელი, რომელიც ნაგებია ქვიშაქვის კვადრებით [ნარიშკიშვილი და სხვ. 2016: 98-118].

არმაზციხის სამხრეთით, კარსნისხევის გვერდით აღმოჩნდა ახ.წ. 1-ელი ს. სანარმოვო უბანი და სამაროვანი. შენობები ნაგებია ასიმეტრიული ქვით და თიხით. ნამოსახლარის სიახლოვეს თანადროული მეთუნეთა ქურებიანი სახელოსნო აღმოჩნდა. არმაზციხის ფერდობის ძირში, მტკვრის მარჯვენა მხარეს, 1951 წელს მავზოლეუმის ტიპის ე.წ. მოგვთაკარის, 9.1×4.5 მ, ახ.წ. 1-ელი ს-ის აკლდამა გაითხარა. ის ქვაბულში, მშრალი წყობით, ქვიშაქვის კვადრებით არის აგებული და დგას ერთსაფეხურიან ცოკოლზე. ორფერდა სახურავი ღარიანი და ბრტყელი კრამიტითაა დახურული. იატაკი სწორკუთხა ფილებით არის მოგებული. აღმოსავლეთ კედელში კარია დატანილი [ლომთათიძე, ციციშვილი 1951: 641-648]. არმაზციხის დასავლეთ მხარეს, კვადრებით ნაგები მეორე აკლდამაც აღმოჩნდა [ნიკოლაიშვილი 2011: 44].

სამთავროს ნამოსახლარები და ნეკროპოლი (ფართობი დაახლოებით 10 ჰა) მდებარეობს მდინარე არაგვის მარჯვენა მხარეს ბაიათხევის მარცხენა მხარეს. აქ შესწავლილია ოთხი ათას ექვსასზე მეტი სხვადასხვა ტიპის, ძვ.წ. მე-2 - ახ.წ. მე-12 სს-ის სამარხი [აფაქიძე და სხვ. 1978: 109-119; აფაქიძე და სხვ. 1981: 133; თოლორდავა 1980: 47-56]. სამთავროს ველის ჩრდილოეთით მდებარე ბაიათხევის მარცხენა ნაპირზე, გაითხარა 1-ელი - მე-2 სს-ის ნამოსახლარი. მცხეთაში, მე-4 - მე-17 სს. ბელტისციხე (რესპ. ბებრისციხე), მდინარე არაგვის მარჯვენა ნაპირას, ბაიათხევის შესართავთანაა აგებული. ის სამკუთხა მოყვანილობისაა (100×60 მ) და ნაგებია ქვით და კირხსნარით. ციხეს კუთხეებში ოთხკუთხა კოშკები აქვს [ნიკოლაიშვილი და სხვ. 2009]. „მცხეთის ჩრდილოთ არს ციხე ბელტისა.“ [იხ. ქც., 4, 1973: 351].

სვეტიცხოვლის ტაძრის საძირკვლის შესწავლისას აღმოჩნდა სხვადასხვა პერიოდის სამარხები. მათ შორის ინვენტარის სიუხვით გამოირჩევა სამარხი-აკლდამა №14, რომელშიც აღმოჩნდა ოქროს, ვერცხლის, ბრინჯაოს, რკინის, მინის ოცდახუთამდე ნივთი. მათ შორის საწერი მონოტილობა: პენალი; სამი კალამ-კალმისტარი; ვერცხლის კოლოფი; ოქროს სამელნე და სხვ. [Apakidze და სხვ. 2004: 105-123].

თანამედროვე მცხეთის ჩრდილოეთ ნაწილში ლართისკარის არქეოლოგიური ძეგლი მდებარეობს. აქ, ამჟამად მშრალი ხევი მდ. არაგვის მხრიდან ერთვის. ჩრდილოეთით, პარალელურად მეორე ხევი უერთდება, მას ბრინჯილელებს უწოდებენ. მათ შორის მდებარე ტერიტორია (30 ჰა) უკავია ძვ.წ.მე-4 – მე-3სს სასიმაგრო სისტემას, რომელიც დედაქალაქობის დროინდელი მცხეთის ჩრდილოეთი ზღუდე უნდა ყოფილიყო.

აქ აღმოჩნდა ქვის საფუძველზე ნაგები 3 მ სიგანის ალიზით ნაგები, კოშკებიანი გალავანი, რომელიც ბრინჯილელებს მარჯვენა ნაპირს გასდევს ლართისკარის ზედა თხემიდან არაგვამდე. ზღუდეში ყოველი 50 მ-ის ინტერვალით ჩადგმულია ოთხკუთხა 7მ X 7 მ კოშკები. როგორც ზღუდე ისე კოშკები რიყის ქვის საფუძველზეა ნაგები და ამოყვანილია ალიზის აგურით

[ნიკოლაიშვილი 2005: 94]. ღართისკარის სასიმაგრო სისტემა არაგვის მარცხენა მხარეს, წინამურისკენაჲ ვრცელდება [ნიკოლაიშვილი 2016: 207] (იხ. ტაბ.38, სურ.2; ტაბ.39, 40).

სხვა არქეოლოგიური ძეგლები:

აბელია (თეთრინყაროს მუნიციპ.). აბულმუგი (დმანისის მუნიციპ.). აგუძერა (გულრიფშის მუნიციპ.). ავჭალისკარი (მცხეთის მუნიციპ.). ათარა (ოჩამჩირის მუნიციპ.). ალგეთი (სოფ. წინწყარო; თეთრინყაროს მუნიციპ.). ანაკლია (სოფ. ანაკლია; ხობის მუნიციპ.). არაგვისპირი (დუშეთის მუნიციპ.). არგვეთა (საჩხერის მუნიციპ.). არდასუბანი (თეთრინყაროს მუნიციპ.). არკნეთი (ყორნისის მუნიციპ.). არმაზისხევი (მცხეთის მუნიციპ.). არმაზციხე (მცხეთის მუნიციპ.). არხილოსკალო (დედოფლისწყაროს მუნიციპ.). ატენი (გორის მუნიციპ.). ალაიანი (კასპის მუნიციპ.). აწყური (ახალციხის მუნიციპ.). ახალდაბა (ახმეტის მუნიციპ.). ახალი ჟინვალი (დუშეთის მუნიციპ.). ახალსოფელი (თეთრინყაროს მუნიციპ.). ახალქალაქი (სოფ.; კასპის მუნიციპ.). ახულ-აბაა (ოჩამჩირის მუნიციპ.).

ბაგიჭალა (დუშეთის მუნიციპ.). ბადაანი (თიანეთის მუნიციპ.). ბადრიანები (დუშეთის მუნიციპ.). ბაზალეთი (დუშეთის მუნიციპ.). ბაიათხევი (მცხეთის მუნიციპ.). ბალიჭი (ბოლნისის მუნიციპ.). ბაღლოჯიანი (დედოფლისწყაროს მუნიციპ.). ბამბები (უფლისციხე; გორის მუნიციპ.). ბანძის (მარტვილის მუნიციპ.). ბარგიყარია (მცხეთის მუნიციპ.). ბატნაოხორუ (სენაკის მუნიციპ.). ბაღლანი (ოჩამჩირის მუნიციპ.). ბედენი (თეთრინყაროს მუნიციპ.). ბეჟანბალი (სოფ. ზემო კაჭრეთი; გურჯაანის მუნიციპ.). ბეშთაშენი (წალკის მუნიციპ.). ბოგვი (სოფ.; თეთრინყაროს მუნიციპ.). ბორი (ხარაგაულის მუნიციპ.). ბორნიღელე (სოფ. დვირი; ბორჯომის მუნიციპ.). ბრილი (ონის მუნიციპ.). ბუკისციხე (სოფ.; ჩოხატაურის მუნიციპ.).

გადრეკილი (გურჯაანის მუნიციპ.). გველეთი (სტეფანწმინდას მუნიციპ.). გოგორეთი (ოზურგეთის მუნიციპ.). გომარეთი (დმანისის მუნიციპ.). გონი (ცაგერის მუნიციპ.). გოროვანი (მცხეთის მუნიციპ.). გოსტიბე (კასპის მუნიციპ.). გოხები (დედოფლისწყაროს მ-ტი). გრიგოლეთი (ლანჩხუთის მუნიციპ.). გრძელი გუბეები (ყვარლის მუნიციპ.). გუადიხუ (სოხუმის მუნიციპ.). გუდაუთა (გუდაუთის მუნიციპ.). გურიანთა (ოზურგეთის მუნიციპ.).

დაბლაგომი (სამტრედიის მუნიციპ.). დავათი (სოფ.; დუშეთის მუნიციპ.). დათვანი, სოფ. სალეთოდინოსთან (ცაგერის მ-ტი). დარჩელი (ზუგდიდის მუნიციპ.). დაფნარი (სამტრედიის მუნიციპ.). დაშბაში (წალკის მუნიციპ.). დაჭრილები (სოფ. კავთისხევი; კასპის მუნიციპ.). დედოფლის გორა (ქარელის მუნიციპ.). დევისხვრელი (ხარაგაულის მუნიციპ.). დიდვანი (ჩოხატაურის მუნიციპ.). დუისი (ახმეტის მუნიციპ.).

ელიზაბა (წალკის მუნიციპ.). ენაგეთი (თეთრინყაროს მუნიციპ.). ერგეტა (ზუგდიდის მუნიციპ.). ეშერა (სოხუმის მუნიციპ.). ეცო (თეთრინყაროს მუნიციპ.).

ვარდნაულის გორა (ჩოხატაურის მუნიციპ.). ვარსიმაანთკარი (დუშეთის მუნიციპ.). ვეშაპიძის გორა (საჩხერის მუნიციპ.).

ზახორი (სოფ.; ახალგორის მუნიციპ.). ზედადიმი (ბაღდათის მუნიციპ.). ზედაგორა (ვანის მ-ტი). ზემოფარცხმა (ჩოხატაურის მუნიციპ.). ზემოქედა (დედოფლისწყარო მ-ტი). ზენობანი (ჩოხატაურის მუნიციპ.). ზღუდერი (სოფ. ზღუდერი; ქარელის მუნიციპ.).

თალთები (დუშეთის მუნიციპ.). თელათგორი (კასპის მუნიციპ.). თიანეთი (თიანეთის მუნიციპ.). თხოთის მთა (კასპის მუნიციპ.).

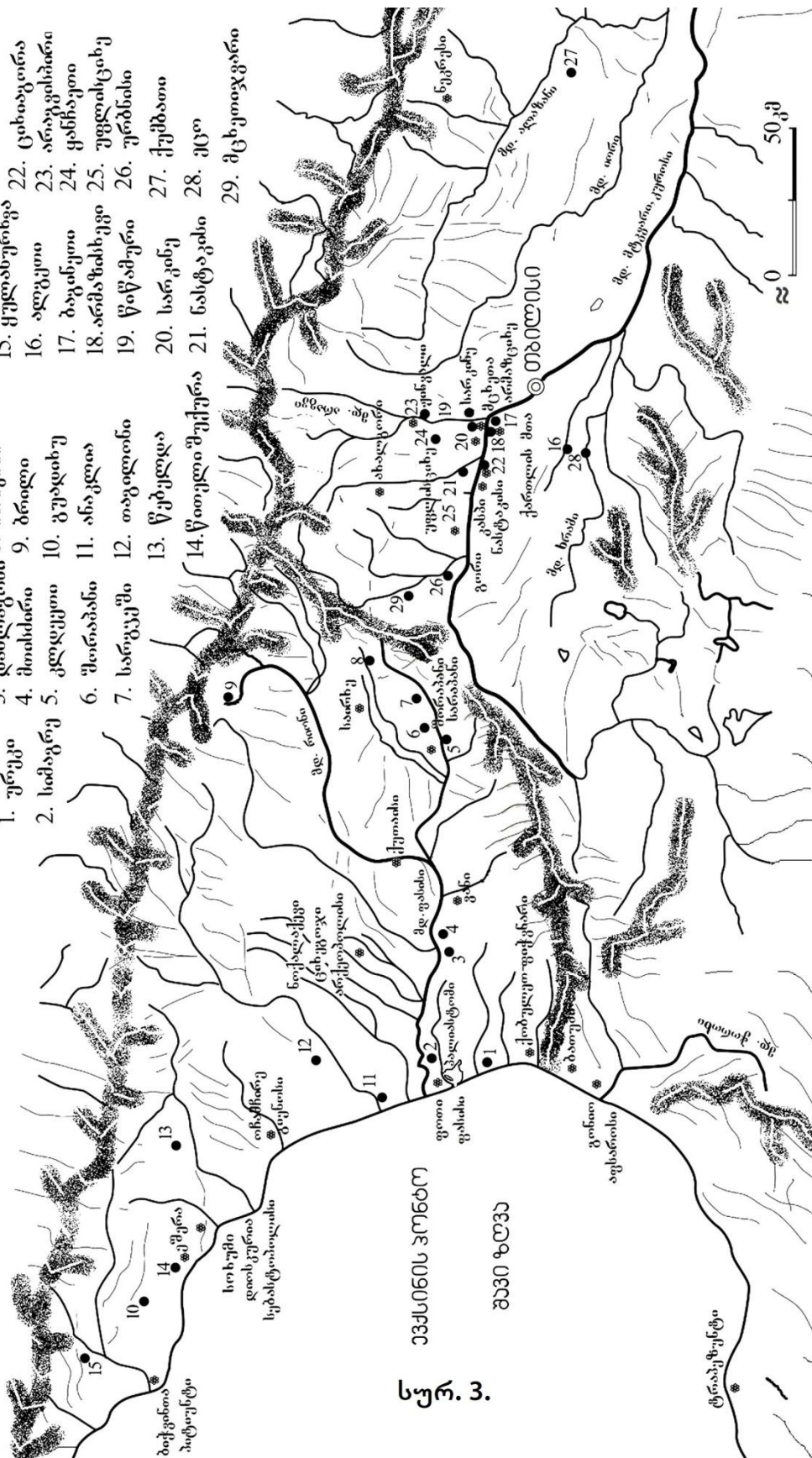
იაცუბლო (დმანისის მუნიციპ.). იაშთხვა (სოხუმის მუნიციპ.). იახსარი (სოფ. მატანი; ახმეტის მუნიციპ.). ითხვისი (ჭიათურის მუნიციპ.). ინაშაური (ვანის მუნიციპ.). იყალთო (თელავის მუნიციპ.).

კაზრეთი (ბოლნისის მუნიციპ.). კამარახევი (მცხეთის მუნიციპ.). კარახტინი (საჩხერის მუნიციპ.). კარიაკი (წალკის მუნიციპ.). კარსნისხევი (სოფ. კარსანი; მცხეთის მუნიციპ.). კეხვი (ცხინვალის მუნიციპ.). კვირაცხოველი (ბორჯომის მუნიციპ.). კიკეთი (გარდაბნის მუნიციპ.).

არქეოლოგიური ძეგლების განლაგება

(ძვ.წ. I ათასწლეულის II და ახ.წ. I ათასწ. I ნახევარი)

1. ურეკი	3. დაბლაგომი	8. თიხისი	15. ყულანურხეა	22. ცხიბურა
2. სიბურე	4. მოისისი	9. ბრილი	16. აღგუი	23. არაგვისპირი
5. კლდეკუთი	10. გუდაბუ		17. ბაგანკი	24. ყანაყი
6. შირაბანი	11. ანაკლია		18. არმაზისკე	25. უფლისციხე
7. სარგუკი	12. თაგდონი		19. წიწამური	26. ურბისი
	13. წიქელდა		20. სარკინე	27. ქუშათი
	14. წითელი უქურა	21. ნასტეკი	28. ეცი	
		29. მცხოვრავი		

კლდე (ახალციხის მუნიციპ.). კლდეეთი (ზესტაფონის მუნიციპ.). კნოლე (წალკის მუნიციპ.). კოდისწყალი (საჩხერის მუნიციპ.). კოდისწყარო (სოფ.; კასპის მუნიციპ.). კოდორე (აბაშის მუნიციპ.). კოხი (ქობულეთის მუნიციპ.). კურზუ (სოფ. კურზუ; მარტვილის მუნიციპ.). კუშჩი (წალკის მუნიციპ.).

ლამაზი გორი (ბოლნისის მუნიციპ.). ლარი-ლარი (მესტიის მუნიციპ.). ლია (წალენჯიხის მუნიციპ.). ლოჭინი (გარდაბნის მუნიციპ.).

მარტაზისხევი (მცხეთის მუნიციპ.). მაქართა (დუშეთის მუნიციპ.). მალლაკი (წყალტუბოს მუნიციპ.). მერხელი (გულრიფშის მუნიციპ.). მზეთამზე (ბორჯომის მუნიციპ.). მთისძირი (სოფ. მთისძირი; ვანის მუნიციპ.). მოგვთაკარი (მცხეთის მუნიციპ.). მოდინახე (საჩხერის მუნიციპ.). მოედანი (ლანჩხუთის მუნიციპ.). მონასტერი (ცხინვალის მუნიციპ.). მოქვი (ოჩამჩირის მუნიციპ.). მურის ციხე (ცაგერის მუნიციპ.). მუხათგვერდი (სოფ. მუხათგვერდი; მცხეთის მუნიციპ.). მუხიანი (წყალტუბოს მუნიციპ.). მუხურჩა (მარტვილის მუნიციპ.). მღვიმევი (ჭიათურის მუნიციპ.). მცხეთიგორა (მცხეთის მუნიციპ.).

ნაესაკოვო (სოფ.; აბაშის მუნიციპ.). ნამარნუ (აბაშის მუნიციპ.). ნანეფიშ ქალე (სენაკის მუნიციპ.). ნარეკვაკი (მცხეთის მუნიციპ.). ნასტაკისი, ნასტაგისი (მცხეთის მუნიციპ.). ნაურიალი (სოფ. მცხეთიჯვარი; ხაშურის მუნიციპ.). ნაცარგორა (ხაშურის მუნიციპ.). ნაჭივჭავები (თეთრიწყაროს მუნიციპ.). ნეკრესი (ნეკრესის ნაქალაქარი; ყვარლის მუნიციპ.). ნერონ-დერესი (წალკის მუნიციპ.). ნეძიხი (დუშეთის მუნიციპ.). ნიკურაძეების უბანი (ვანის მუნიციპ.). ნიჩბისხევი (კასპის მუნიციპ.). ნოსირი (სოფ. ნოსირი; სენაკის მუნიციპ.).

ოკამი (კასპის მუნიციპ.). ომალო (სოფ.; ახმეტის მუნიციპ.). ოფაჩაფუ (აბაშის მუნიციპ.). ოქონის გორა (ჩხარი; თერჯოლის მუნიციპ.).

პალურის ჟირსუკი (წალენჯიხის მუნიციპ.). პაპიგორა (თეთრიწყაროს მუნიციპ.).

ჟინვალე (დუშეთის მუნიციპ.).

რგანი (ჭიათურის მუნიციპ.). რიყიანების ველი (სოფ. ალაიანი; კასპის მუნიციპ.). რკინისკალო (თიანეთის მუნიციპ.).

საბადურის გორა (საირხე; საჩხერის მუნიციპ.). საგურამო (მცხეთის მუნიციპ.). სადულა (სოფ. ჯიმიტი; გურჯაანის მუნიციპ.). საზანო (თერჯოლის მუნიციპ.). სათოვლე-ნაბაღრები (მცხეთის მუნიციპ.). საირხე (საბადურის გორა, მოდინახე, ლომინაური; საჩხერის მუნიციპ.). საკობიანო (ახმეტის მუნიციპ.). საკრაველი (ლოუბანი; თეთრიწყაროს მუნიციპ.). სამაჩვეთი (სოფ. ასურეთი; თეთრიწყაროს მუნიციპ.). სამთავრო (მცხეთა; მცხეთის მუნიციპ.). სანთა (წალკის მუნიციპ.). სარკინეთი (დმანისის მუნიციპ.). საფურცლე (ნატახტარი; მცხეთის მუნიციპ.). საყანჩია (ვანის მუნიციპ.). საყარაულო სერი (სოფ. კავთისხევი; კასპის მუნიციპ.). სვენეთის ნასოფლარი (გორის მუნიციპ.). სიმაგრე (ხობის მუნიციპ.). სიონი (თიანეთის მუნიციპ.). სკრას ხეობა (გორის მუნიციპ.). სოხტა (ჯავის მუნიციპ.). სუქანანთუბნი (სოფ. სუქანანთუბნი; ქარელის მუნიციპ.). სხალთა (თეთრიწყაროს მუნიციპ.).

ტახტიძირი (ქარელის მუნიციპ.).

უკანგორი (დმანისის მუნიციპ.). უკანეთი (წყალტუბოს მუნიციპ.). ურბნისი (ურბნისის ნაქალაქარი; ქარელის მუნიციპ.). ურეკი (ოზურგეთის მუნიციპ.). უჯარმა (უჯარმის ნაქალაქარი; საგარეჯოს მუნიციპ.).

ფარცხანაყანევი (წყალტუბოს მუნიციპ.). ფერეთა (ვანის მუნიციპ.). ფიჩორი (გალის მუნიციპ.).

ქასრაანთ მიწები (სოფ. კავთისხევი; კასპის მუნიციპ.). ქვაცხელეები (სოფ. ურბნისი; ქარელის მუნიციპ.). ქვედა დიმი (ბაღდათის მუნიციპ.). ქვედა მესხეთი (წყალტუბოს მუნიციპ.). ქვემო ალევი (ახალგორის მუნიციპ.). ქვემო ეშერა (სოხუმის მუნიციპ.). ქვემოხეთი (ჩოხატაურის მუნიციპ.). ქვიანა, სოფ. ზემოქედა (ლანჩხუთის მ-ტი). ქლივანა (ცხინვალის მუნიციპ.). ქსოვრისი (კასპის მუნიციპ.). ქუშანანთგორა (მაგრანეთი, თიანეთის მუნიციპ.).

ლოუბანი (თეთრიწყაროს მუნიციპ.). ღრმახევისთავი (დმანისის მუნიციპ.).

ყაზბეგი (სტეფანწმინდის მუნიციპ.). ყანჩაეთი (ახალგორის მუნიციპ.). ყოლოთო (დედოფლისწყაროს მუნიციპ.).

შავსაყდარა (თეთრიწყაროს მუნიციპ.). შაპკა (ნებელდა; გულრიფშის მუნიციპ.). შენაქო (ახმეტის მუნიციპ.). შილდა (ყვარელის მუნიციპ.). შიოსუბანი (ქსანთან; მცხეთის მუნიციპ.). შრომისუბანი (ონის მუნიციპ.).

ჩაბარუხი (დუშეთის მუნიციპ.). ჩიბათი (ლანჩხუთის მუნიციპ.). ჩხარი (თერჯოლის მუნიციპ.).

ცაიში (ზუგდიდის მუნიციპ.). ციხიანა (ქარელი მუნიციპ.). ცხეთა (ცაგერის მუნიციპ.).

ძევერი (თერჯოლის მუნიციპ.).

ნებელდა (გულრიფშის მუნიციპ.). ნედისი (ონის მუნიციპ.). ნეროვანი (მცხეთის მუნიციპ.). ნითელი შუქურა (სოხუმის მუნიციპ.). ნილკანი (მცხეთის მუნიციპ.). ნინწყარო (ალგეთი; თეთრიწყაროს მუნიციპ.). ნიფნარი (ჩოხატაურის მუნიციპ.). ნინამური (მცხეთის მუნიციპ.). ნნისი (ახალციხის მუნიციპ.). ნულრულაშენი (ბოლნისის მუნიციპ.).

ჭაბუკაური (ყვარლის მუნიციპ.). ჭერემი (გურჯაანის მუნიციპ.).

ჭოგნარი (წყალტუბოს მუნიციპ.). ჭორატი (ახალციხის მუნიციპ.).

ხადა (დუშეთის მუნიციპ.). ხიმშიანთმინები (დუშეთის მუნიციპ.). ხოვლე (სოფ. ხოვლე; კასპის მუნიციპ.).

ჯიეთი (საჩხერის მუნიციპ.). ჯინისი (ნალკის მუნიციპ.).

(იხ. სურ.3).

სახელმწიფოებრიობის დასაბამი საქართველოში და არქეოლოგია

დღევანდელი საქართველოს მიწაწყალზე საუკუნეების განმავლობაში მიმდინარეობდა ისტორიულ-კულტურული განვითარების ხანგრძლივი და თავისებური პროცესი. ვფიქრობ, პროტოსახელმწიფოებრიობა ძვ.წ. 1-ელი ათასწლეულის პირველ ნახევარში საქართველოს ტერიტორიის დასავლეთ მხარეს ჩაისახა და შემდეგ აღმოსავლეთი მხარეც მოიცვა. ძვ.წ. მე-3 ს-დან კი საპირისპიროდ, კოლხეთის ნაწილი გაძლიერებული და კონსოლიდირებული იბერიის სამეფოს ფარგლებში მოექცა. პოლიტოგენები, პროტოსახელმწიფოების წარმოქმნა-განვითარების კვლევა ისტორიოგრაფიის მნიშვნელოვანი საკითხია. ძველი საქართველოს პოლიტოგენებთან დაკავშირებული საკითხების განხილვას არაერთი მეცნიერი შეეხო [იხ. კაკაბაძე 1924: 25; ჯანაშია 1952: 19; სურგულაძე 1951; მელიქიშვილი 1955; ჯაფარიძე 2012: 248; მუსხელიშვილი 1977: 32-62; ლორთქიფანიძე 2002: 124-183; ინაძე 2009: 31; ყორანაშვილი 2000; მამულია 1979; ქავთარაძე 2006; ფიცხელაური 2013: 305; გამყრელიძე 1993; კრებ. ქართული სახელმწიფოებრიობის სათავეებთან 2001 და იქ დასახ. ლიტ.].

ახალმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა გაზარდა ძველი საქართველოს სახელმწიფოებრიობის ისტორიის შესწავლის თვალსაწიერი. ისტორიოგრაფიაში აღიარებულია, რომ ძველ საქართველოში სახელმწიფოს შექმნას საფუძველი შეუმზადა გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ეპოქის მეტალურგიის და მინათმოქმედება-მესაქონლეობის განვითარებამ, რამაც აქაური სოციალური გარკვეული დიფერენცირება გამოიწვია [იხ. ჯაფარიძე 2012: 248; გობეჯიშვილი

1970: 243-311; ფიცხელაური 2013; მიქელაძე 1974; სადრაძე და სხვ. 2018 და იქ დასახ. ლიტ.] (იხ. ტაბ.1, 2, 15, 16, 17, 18, 19).

ძვ.წ. მე-7 ს-თვის კოლხეთში უკვე ჩამოყალიბებულია სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნი, რომელსაც ე.წ. *ჩიფდომს* უწოდებენ [შეად. Service 1975: 81-90; Васильев 1981: 157]. არქეოლოგიაში ეს წარმონაქმნი „*კოლხური ბრინჯაოს კულტურის*“ (არქაული კოლხეთი, ძვ.წ. 25-ე-მე-6 სს) სახელით არის ცნობილი. ის წარმოჩინდება გრავირებული ცულებით, მრავალფეროვანი სახის და გაფორმების კერამიკით; სპეციფიური სამკაულით და სხვ. [შეად. იხ. ჯაფარიძე 1950: 35-89; ქორიძე 1965; ლორთქიფანიძე 2002: 138-153; აფაქიძე ჯ. 2002; Панцхава და სხვ. 2003: 102; Козенкова 1989 და მათში მითითებული ლიტ.]. ამგვარი არქეოლოგიური კულტურა ძვ.წ. 25-ე – მე-6 სს-ში ჩანს და ვრცელდება დასავლეთ და ცენტრალურ ტრანსკავკასიაში, შავი ზღვის სამხრეთით მდ. ყიზილ-ირმაქამდე, მდ. მტკვრის ზემო და შუა აუზში, მდ. ჭოროხის აუზში. მისი ე.წ. *ყობანური* ნაირსახეობა ვრცელდება აგრეთვე ჩრდილოეთ კავკასიაში. ამ „*კოლხური ბრინჯაოს კულტურის*“ მატარებელი საზოგადოება, რომელიც სახლობდა დღევანდელი საქართველოს დასავლეთ და ცენტრალურ ნაწილში, მეორე ეტაპზე, პროტოსახელმწიფოებრივი განვითარების დონეზე უნდა ყოფილიყო.

ძველი სამყაროს ყველაზე მძლავრმა ლითონმა — რკინამ, კაცობრიობის ცივილიზაციის წინსვლა დააჩქარა. ძვ.წ. მე-12 ს-დან საქართველოში თანდათანობით რკინის მეტალურგია იწყება. რკინის ჩასახვა-წარმოებას თან ახლდა იმ დროინდელი ადგილობრივი საზოგადოების სწრაფი სოციალურ-ეკონომიკური დანინაურება. კავკასიაში რკინის ინტენსიური წარმოების განვითარებისთვის კარგი პირობები არსებობდა. კერძოდ, აქ იყო რკინის მადნით მდიდარი რეგიონები; საწვავისთვის ხე-ტყე და რაც მთავარია ბრინჯაოს ლითონის წარმოების მრავალ საუკუნოვანი გამოცდილება [იხ. ინანიშვილი 2018; Деген-Ковалевский 1935: 242; Хахутаишвили 1987]. შემდგომ, რკინა-ფოლადის მაღალხარისხიანმა იარაღის წარმოებამ გამოდევნა შედარებით რბილი ლითონი, სპილენძ-ბრინჯაო. პირველ ეტაპზე რკინის იარაღები იმეორებენ ბრინჯაოს ნივთების ფორმა-სახეობებს და იგივე, ბრინჯაოს ქურებში მზადდებოდა.

საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილია და ნაწილობრივ გამოკვლეულია ადრერკინის პერიოდის არქეოლოგიური ძეგლები, სამოსახლოები, სამაროვნები, მეტალურგიული და კერამიკული წარმოების ნაშთები. ძველი ბერძნული წერილობითი წყაროები ქართველურ მოსახლეობას — ხალიბებს, რომლებიც სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ცხოვრობდნენ, რკინა-ფოლადის გამომგონებლად აღიარებდნენ [კვირკველია გ. გ. 1976]. საქართველოში არქეოლოგიური გათხრებისას გამოვლენილი რკინის იარაღის შესწავლის საფუძველზე გაირკვა, რომ ადგილობრივმა ხელოსნებმა მადნის დნობა, ყალიბში ჩამოსხმა, ჭედვა, წრთობა და სხვა რთული ტექნოლოგიური მეთოდები იცოდნენ. ძვ.წ. მე-8 ს-დან რკინის წარმოება საქართველოში უფრო ინტენსიური ხდება. რკინის სადნობი ქურებია მიკვლეული მთიან რეგიონებში და ზღვისპირეთში. კოლხეთში რკინის სამეურნეო და საომარი იარაღების საოცარი სიმრავლეა დადასტურებული. კერძოდ, აღმოჩენილია რკინის მახვილები, ცულები, ისრისა და შუბის პირები, სახნისები, თოხები, ნამგლები და დანები [იხ. Микеладзе 1990].

ძვ.წ. მე-7ს-დან კავკასიაში რკინის საყოველთაო გავრცელების პერიოდი იწყება, რაც საზოგადოების განვითარების ტექნიკური პროგრესის ბაზას ქმნიდა. ეს კი წინაპირობა იყო სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნების სამეურნეო-სოციალური და სამხედრო პროგრესის. ამ დროისათვის სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის ტერიტორიაზე ურარტული წერილობითი წყაროები ახსენებენ *კოლხეთს*. კერძოდ, ურარტუს მეფე სარდურ მე-2-ის ძვ.წ. 750 წ-ის წარწერაში: „გავემართე მე კო(უ)ლხას ქვეყნის წინააღმდეგ, ქალაქი ილდამუსი, ქალაქი... გამაგრებული, ...რკინის ბეჭედი მოვაგზადე, ... ქალაქები დავწვი,...“ [Меликишвили 1960: 304]. ეს წარწერაც მოწმობაა იმის, რომ კოლხეთი გარკვეული ადმინისტრაციული სისტემის მქონე პროტოსახელმწიფოს წარმოადგენდა [მელიქიშვილი 1965: 68-92]. იმდროინდელი კოლხეთი

დღევანდელი საქართველოს დასავლეთი და აღმოსავლეთი მხარის ნაწილსაც მოიცავდა.

არქეოლოგიური მონაცემები მოწმობს, რომ ძვ.წ. 1-ელი ათასწლეულის დასაწყისისთვის კოლხეთი საკმაოდ კარგად იყო განსახლებული სამოსახლო ბორცვებით. საცხოვრებლად და სამეურნეო საქმიანობისთვის ათვისებული იყო დაბლობი და მთისწინა ბორცვ-გორაკები. სადღეისოდ, 300-მდე ნამოსახლარია აღნუსხული. სამოსახლო ბორცვების განსაკუთრებული სიმრავლე მდ. რიონის ქვემო წელზე შეინიშნება. აქ სამოსახლოები ძირითადად ხელოვნურად მოზინულ ბორცვებზეა განლაგებული. ბორცვების არქეოლოგიური გათხრების შედეგად ხელოვნურად მოზინულ გორაკზე აგებული ხის ძელებიანი ნაგებობები დასტურდება, რომლებიც შემოზღუდული იყო ძელებითვე ნაშენი დამცავი კედლებით. ნამოსახლარების გარშემო გათხრილი იყო სადრენაჟე და თავდაცვითი არხები. სამოსახლო ბორცვები უმეტესად ჯგუფურად არის განლაგებული. ამ ჯგუფებში გამოირჩევა შედარებით დიდი ზომის სამოსახლო ბორცვები, რომლებიც უფრო ფართო ორმაგი თხრილებითაა გამაგრებული. ეს სამოსახლო ბორცვი სხვებზეა გაბატონებული. მთავარი ბორცვების დიამეტრი 80 - 150 მ-მდე მერყეობს; ხოლო დაქვემდებარებული მცირე ბორცვების დმ 30 - 80 მ-მდეა; სიმაღლე 3 - 6 მ.

ბუნებრივია, რომ ასეთი სიდიდის ხელოვნური მიწაზვინულების შექმნა, ასეთი სადრენაჟე, თავდაცვითი და საკომუნიკაციო არხების გაჭრა შესაბამისი შრომის იარაღებისა და მრავალრიცხოვან ადამიანთა კარგად ორგანიზებული შრომის გარეშე წარმოუდგენელი იქნებოდა. აგრეთვე ბუნებრივია, რომ ამ სამუშაოებს ხელმძღვანელობდნენ ცოდნა-გამოცდილების მქონე გამორჩეული პიროვნებები. სწორედ ეს ლიდერები ანხორციელებდნენ ამ ბორცვზე განლაგებული გამაგრებული სასოფლო დასახლებების დაცვას. ამრიგად, თავდაცვითი და საცხოვრებელი პრობლემების ერთობლივი ძალისხმევით გადაწყვეტის პირობებში ხდებოდა გარკვეული პოლიტიკური კონსოლიდაცია, რაც შემდეგ ერთგვაროვანი კულტურის გავრცელებაში აისახებოდა. სამუშაოების მასშტაბების და თავდაცვითი მზადყოფნის ზრდასთან ერთად იზრდება ლიდერების როლი საზოგადოებაში. ამავდროულად, ჩნდება ერთიანი წინამძღოლი, რომელსაც დანარჩენი ლიდერები ემორჩილებიან. ამგვარ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ სტრუქტურას, რომელიც წინასახელმწიფოებრივიდან სახელმწიფოზე გარდამავალ ეტაპს წარმოადგენს, პროტოსახელმწიფოებრივ საზოგადოებრივ წყობას უწოდებენ. ზემოთ ნახსენებმა გარემოებებმა და ძვ.წ. მე-7 ს-დან ბრინჯაოს უფრო მტკიცე ლითონით, რკინით, ჩანაცვლებამ ძვ.წ. მე-5 - მე-4 სს-ში ხელი შეუწყო ძლიერი პოლიტიკური ერთეულის კოლხეთის სახელმწიფოს განვითარებას, რომელიც წერილობით წყაროებში “*ოქრომრავალი კოლხეთის*” სახელითაა ცნობილი [Lordkipanidze 2001: 2-37].

სახელმწიფოს წარმოშობის ერთ-ერთი ვერსიის მიხედვით, რომელიც ისტორიკოს-სოციოლოგმა კარლ ვითფოგელმა შეიმუშავა (ე.წ. *ჰიდრავლიკური, ირიგაციული*) სახელმწიფოს წარმოშობის მიზეზი გახლდათ ის, რომ მდინარეების ნოყიერ ნაპირებზე დაიწყო ინტენსიური მიწათმოქმედება, რამაც ხელი შეუწყო სახელმწიფოებრიობის წარმოქმნას. შესაძლოა, ზოგადად ასეთივე მდგომარეობა ცენტრალურ კოლხეთში, რიონის აუზშიც შეიქმნა. აქ ნამოსახლარების გარშემო კეთდებოდა მოზრდილი თხრილები (≈40 მ სიგანისა და 4 მ სიღრმის), რომლის გათხრაც და შემდეგ ბორცვის მოზინვა დიდ კოლექტიურ ძალისხმევას მოითხოვდა. *ჰიდრავლიკური თეორიის* მიხედვით მდინარეების რესურსების დამოუკიდებლად გამოყენება დაქსაქსულ ჯგუფებს არ შეეძლოთ. საჭირო იყო მოსახლეობის მობილიზება და კონსოლიდაცია. ამისთვის კი, მათ სამართავად საჭირო შეიქმნა სახელმწიფოებრიობის, ე.წ. მარეგულირებლის გაჩენა. ამ თეორიაში ბიოგეოგარემოს გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა [Wittfogel 1957; შეადარე, გამყრელიძე 1993: 3-45].

სპეციალურ ლიტერატურაში გამოყოფენ რიგ ფაქტორებს [იხ. ენგელსი 1953; Еллинек 1903: 33-41; Renfrew 1975: 12], რომლებიც თავს იჩენენ სახელმწიფოებრიობის ჩასახვისას: წარმოების პროგრესი და შედეგად პროდუქტის ზედმეტობა; მოსახლეობის სწრაფი დემოგრაფიული

ზრდა; თავდასხმის, ომის საფრთხე; მეზობელი ქვეყნებიდან მომდინარე აგრესია; მეზობელი სახელმწიფოების კულტურის გავლენა; გამორჩეული პიროვნების, ორგანიზატორის, წინამძღოლის აღზევა [იხ. Claessen, Skalnik 1978: 5-26; Renfrew 1972: 255].

ტრანსკავკასიის გეოგრაფიული მდებარეობა, ე.წ. ვიწრო ყელი, განაპირობებდა მომხდურებისაგან პერმანენტულ საფრთხეს. ამიტომ აქაური მაცხოვრებლები მუდმივ საომარ მზადყოფნაში უნდა ყოფილიყვნენ. ყურადსაღებია Carneiro-ს თეორიის მოდიფიკაცია, რომლის თანახმადაც, მოსალოდნელი ომის საფრთხის არსებობაც კი იძლევა სოციალურ-პოლიტიკური ევოლუციური ცვლილებისთვის ნოყიერ გარემოს; ასეთი საფრთხე ქმნიდა უფრო სტაბილური მმართველობის გაჩენის პირობას და ძლიერ ლიდერს (chief) [იხ. ქავთარაძე 2006: 6; Carneiro 1970 და იქ დასახ. ლიტ.]. სამხედრო-პოლიტიკური თვალსაზრისით მეზობელი ქვეყნები ერთმანეთზე ზოგჯერ სასიკეთო, ხოლო ზოგჯერ უარყოფით გავლენას ახდენენ. ძველი საქართველო ძლიერი მეზობელი ქვეყნებისგან ხშირ აგრესიას განიცდიდა. ძვ.წ. 1-ელი ათასწლეულის პირველ ნახევარში ურარტუს სახელმწიფოს აგრესიულმა მეზობლობამ ძველი საქართველოს (კოლხეთის) ტერიტორიაზე მომხდურთან დასაპირისპირებლად საზოგადოების სხვადასხვა ჯგუფების მეტი თავდაცვითი ორგანიზება და კონსოლიდაცია გამოიწვია.

საზოგადოების ისტორიული განვითარების პროცესში ბიოგეოგარემოზე (გეოგრაფიული გარემოზე) დამოკიდებული სოციოგარემოს, სახელმწიფოს განვითარების მდგომარეობა. სოციოგარემოს წარმოქმნა მისი ბიოგეო გარემოსთან ურთიერთ ზემოქმედების ევოლუციით იწყება, სხვადასხვა საფეხურზე მყოფ სოციუმებს შორის ინოვაციური ზემოქმედებები იწვევს საზოგადოებათა გარკვეულ პროგრესს. დანინაშურებული ცივილიზაციების ცენტრებიდან ხდება კულტურის (სამეურნეო-საწარმოო, ინტელექტუალურ-ტექნიკური, სულიერ-კულტურული) დიფუზია (მაგ.: მესოპოტამია-მცირე აზიიდან კავკასიისკენ).

ჰიპოკრატე (*ჰაერთა, ნყალთა და ადგილთა შესახებ*, 16-24) პირველი იყო, რომელმაც ბიოგეოგარემო, კერძოდ, კლიმატი მიიჩნია ადამიანების, ხალხების ფიზიონომიური და ფსიქიკური ნყობის განმსაზღვრელ ფაქტორად. არისტოტელემ თხზულება, *პოლიტიკაში*, კლიმატის და ლანდშაფტის ზეგავლენა საზოგადოების მმართველობის ფორმებს დაუკავშირა. იგი აღნიშნავდა: დაბლობი ქვეყნებისათვის დამახასიათებელია მონარქია, ხოლო მთაგორიანისათვის, დემოკრატია. იბნ-ქალდუნმა ქვეყნიერება კლიმატური პირობების მიხედვით შვიდ სარტყლად დაყო. იგი ბიოგეოგარემოდან ასახელებს ნიადაგს, მადნეულს, ფაუნას, ფლორას. შარლ ლუი მონტესკიეს მიხედვით, ადამიანის და ბიოგეოგარემოს ურთიერთზემოქმედებაში მთავარია კლიმატი, რომელიც ძირითადად განსაზღვრავს პოლიტიკური მმართველობის ფორმებს. დიდი მნიშვნელობა ენიჭება გარკვეულ ტერიტორიულ სივრცეს და მდებარეობას, რასაც უკავშირდება სახელმწიფო ნყობილების ტიპები. ჰენრი თომას ბოკლის — *ისტორია ცივილიზაციისა ინგლისში* [იხ. Бокль 1906] აზრით, ისტორია ისევე ვითარდება, როგორც ბიოგეოგარემო; საზოგადოებაზე გავლენას ახდენს — კლიმატი, ნიადაგი, საკვები, ინტელექტი. მისი მოსაზრებით, ისინი ერთობლივად მოქმედებენ და ძირითადად განსაზღვრავენ საზოგადოების ისტორიულ განვითარებას; პირველ საფეხურზე, მატერიალური დოვლათის შექმნა დაკავშირებულია ზომიერ კლიმატზე და ნოყიერ ნიადაგზე. ამაზევეა დამოკიდებული საკვების მოპოვება, რომელიც, თავის მხრივ, დემოგრაფიულ მდგომარეობას განაპირობებს. კლიმატი, ნიადაგი და საკვები მოქმედებს მატერიალური დოვლათის შექმნაზე, ხოლო ლანდშაფტი ხალხის ფსიქიკაზე, სულიერ მდგომარეობაზე აისახება. ბოკლი მიიჩნევს, რომ ცივილიზაციების განვითარება დაკავშირებულია როგორც ბიოგეოგარემოს მდგომარეობაზე, ასევე ხალხის ინტელექტზე, რათა გაითავისოს გარემოს შემოთავაზებული შესაძლებლობანი.

გეოგრაფ-სოციოლოგ ლევ მეჩნიკოვის მიხედვით (იხ. „*ცივილიზაცია და დიდი ისტორიული მდინარეები*“ [Мечников 2013]) ბიოგეოგარემოს მრავალ კომპონენტთაგან მთავარია

ჰიდროსფერო. მისი აზრით ცივილიზაციის განვითარებაში უპირველესი როლი შეასრულა მდინარეებმა, ზღვებმა, ოკეანეებმა. მას მიაჩნია, რომ მსოფლიო ისტორიამ განვითარების სამი ეტაპი განვლო. პირველია სამდინარო ეპოქა, როცა ცივილიზაციები ჩაისახა მდინარეთა ნაპირებზე, კერძოდ, მდინარეების (მაგ.: ტიგროს-ევფრატის, ნილოსის, განგის, ხუანხეს ხეობებში). მეორე ეტაპზე, ე.წ. საზღვაო ეპოქა — ცივილიზაციებმა მდინარეთა ნაპირიდან ზღვის სანაპიროებისაკენ გადაინაცვლა (მაგ.: გენუა, ვენეცია, კონსტანტინეპოლი) — ხმელთაშუა ზღვის და შავი ზღვის ცივილიზაციები (ალბათ, მდ. რიონისაც). მესამე ეტაპი კი (ე.წ. საოკეანე ეპოქა) ამერიკის კონტინენტის აღმოჩენით იწყება, რასაც ცივილიზაციის გადანაცვლება მოჰყვა ოკეანეთა (მაგ.: ლონდონი, ნიუ-იორკი) სანაპიროებზე.

ფრიდრიხ რათცელი („პოლიტიკური გეოგრაფია“, „ანთროპოგეოგრაფია“ [Ратцель 1897]) დედამიწის ისტორიას ორად ყოფს — ადამიანამდელ და ადამიანის ეპოქად. რამდენადაც დედამიწის გარემო იცვლება, იმდენად იცვლება ადამიანიც. ბიოორგანიზმის მსგავსად, გარემოს ზემოქმედებას განიცდის ქვეყანა. ხალხებსა და სახელმწიფოებს შორის ისტორიულ-კულტურულ განსხვავებას განსაზღვრავს კლიმატი, რელიეფი, ნიადაგი. რათცელის მიხედვით, სახელმწიფოებს შორის ყველაზე უფრო მყარი, გეოგრაფიულ-ბუნებრივი საზღვარია (მაგ.: კავკასიონის ქედი). გეოგრაფიული დეტერმინიზმის იდეები ენვარიონმენტალისტებმა სტატისტიკურ-ტიპოლოგიური მეთოდის გამოყენებით უფრო განავითარეს.

გეოგრაფიული გარემო (ჩვენეული ბიოგეოგარემო) საზოგადოების განვითარების ძირითადი დეტერმინატორია [იხ. Huntington 1925; Huntington 1945; Markhem 1942]. მას წამყვანი ადგილი ეჭირა ძველი ცივილიზაციების ჩასახვა-განვითარებაში, სხვადასხვა ისტორიულ ეპოქაში. ბიოგეოგარემოს თავისებურება განაპირობებს კონკრეტული საზოგადოების, სოციალური — სამეურნეო-საწარმოო, დემოგრაფიულ, სავაჭრო-კომუნიკაციურ, სამხედრო-სტრატეგიულ, სულიერ-კულტურულ, სახელმწიფოებრივ მდგომარეობას. საყურადღებოა, რომ სხვადასხვა ერების განვითარება კონკრეტულ ბიოგეოგარემოში მიმდინარეობს, რაც შემდგომ მათთვის დამახასიათებელ ზოგად თვისებებს აყალიბებს. საქართველოშიც სახელმწიფოს წარმოქმნაში განსაკუთრებული როლი ადგილობრივ ბიოგეოგარემოს ენიჭება [იხ. გამყრელიძე 1993: 25].

კოლხეთის ისტორიულ-გეოგრაფიულ მხარეს ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედი, სამხრეთით აჭარა-ლაზეთის მთიანეთი, აღმოსავლეთით ლიხის ქედი, ხოლო დასავლეთით შავი ზღვა ერცყმის. კოლხეთის მთიანეთის ბორცვგორაკები, ხეობები, სერები, ტაფობები და დაბლობი თავიანთი ბუნებრივი გარემოთი მოსახერხებელ დასახლებელ ადგილებს ქმნიან. აქ დიდი რაოდენობით მოიპოვება საშენი მასალა — ხე, სხვადასხვა ჯიშის ქვა, თიხა. აქ მეტალურგიული (სპილენძი, რკინა, თუთია, კალა, ოქრო) ნედლეულის მოპოვების ძირითადი ადგილებია — რაჭა-ლეჩხუმი, სვანეთი, აფხაზეთი, აჭარა. ცნობილია მეზობელი ხალიბების, მოსუნიკებისა და მოსხების როლი მეტალურგიული წარმოების საქმეში. მოსახლეობის მიერ მადნეულის ნაყოფიერმა დამუშავება-გამოყენებამ აქაური საზოგადოება უკვე ძვ.წ. მე-2 ათასწლეულში ახალი განვითარების საფეხურზე აიყვანა. რაც შემდგომში საფუძვლად დაედო მომპოვებელი და გადამამუშავებელი ხელოსნობა-წარმოების სხვადასხვა დარგების განვითარებას. მდინარეების ენგურის, ცხენისწყლის, ტეხურის და რიონის ქვიშა გარკვეული რაოდენობით ოქროს შეიცავს. ამას ადასტურებს სტრაბონი (ნ. 11, თ. 2, 19). იგივეს აღნიშნავს მე-2 ს-ის ავტორი აპიანეც (*მითრიდატეს ომები*, 103) ოქროს მოპოვების შესახებ გადმოგვცემს 1-ელი ს-ის ავტორი გაიუს პლინიუს სეკუნდუსიც (უფროსი) (ბი. 33).

კოლხეთის რელიეფი მთა-მთისწინეთად და დაბლობად იყოფა. ის შემოსაზღვრულია მთებით (ქედები, ხეობები, სერები, ბორცვ-გორაკები), რაც მოსახერხებელ თავდაცვით გარემოს ქმნიდა. მდინარეებიდან ხობზე, ტეხურზე, ფიჩორზე, ჭოროხზე, სუფსაზე და განსაკუთრებით რიონ-ყვირილაზე ნავებით დაცურავდნენ. ზღვამ მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა კოლხეთის სოციალურ და ეკონომიკურ განვითარებაში. წერილობითი და

არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით ზღვის სანაპიროზე მთელი რიგი დასახლებული პუნქტები დასტურდება: აფსაროსი (გონიოსთან), ციხისძირი, ქობულეთ-ფიჭვნარი, ურეკი, ფასისი (ფოთთან), ანაკლია, ფიჩორი, გიენოსი (ოჩამჩირესთან), დიოსკურია- სებასტოპოლი (სოხუმთან), ემერა, პიტიუნტი (ბიჭვინთასთან). სტრაბონის (ნ.11, თ. 2, 17) მიხედვით, კოლხეთი ბუნებრივი რესურსებით საკმაოდ მდიდარ ქვეყნად წარმოგვიდგება.

კოლხეთის დაბლობი რომ დანიშნულებული სამეურნეო-ეკონომიკური მხარე იყო, კარგად ჩანს ამ რეგიონში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალიდანაც. ძველი კოლხეთის სამეურნეო ყოფისათვის დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა ისეთი მცენარეების გავრცელებას, როგორიც იყო — ხორბალი, ქერი, ფეტვი, ჭვავი, ვაზი, ნაბლი, კაკალი, თხილი, ლეღვი, ზღმარტლი, ხახვი და სხვ. კოლხეთში ცხოველთა სამყაროს სიმრავლეზე იყო გარკვეულწილად დამყარებული მოცემულ ტერიტორიაზე მოსახლეობის გამოკვება. არქეოლოგიურად მოპოვებულ მასალაში ხშირია ოსტეოლოგიური ნაშთები, რაც გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ძველი კოლხეთის მოსახლეობის მეცხოველეობა-მონადირეობის შესახებ. რაც შეეხება მეცხოველეობას, არქეოლოგიურ მასალაში მსხვილი და წვრილი რქოსანი საქონლის (ხარ-ძროხა, თხა, ცხვარი) ძვლები მრავლად არის დადასტურებული. გვხვდება აგრეთვე ღორის, ძაღლის, ცხენის ძვლებიც. კოლხეთში წვიმების სიუხვე, თბილი ზამთარი და ხანგრძლივი ზაფხული ხელსაყრელ პირობებს ქმნის სამეურნეო საქმიანობისათვის, კერძოდ, მემარცვლეობის, მებოსტნეობის და მევენახეობა-მეხილეობის განვითარებისათვის. სამინათმოქმედო-სამეურნეო დარგების განვითარებას და მეორე მხრივ, საწარმოო ძალთა განვითარებას და ჭარბი პროდუქციის წარმოებას კოლხეთში დემოგრაფიული ზრდა უნდა გამოენვია, რასაც არქეოლოგიური მონაცემებიც მოწმობენ. ძველი კოლხეთის ისტორიული განვითარების პროცესში მოწინავე როლი ითამაშა ზომიერმა კლიმატმა, ნოყიერმა ნიადაგმა, ჰიდრორესურსების სიმრავლემ, სხვადასხვა მადნეულმა, ფლორისა და ფაუნის მრავალსახეობამ. რამაც, საზოგადოების პროგრესისათვის კარგი საფუძველი შექმნა. უპირატესად კი ამაზე არის დამოკიდებული საზოგადოების სამეურნეო-ეკონომიკური, დემოგრაფიული, სავაჭრო-კომუნიკაციური, ფიზიოლოგიურ-ფსიქიკური, გეოპოლიტიკურ-სტრატეგიული, სულიერ-კულტურული განვითარების დონე. აქედან გამომდინარე, კოლხეთში, ცენტრით მდინარე რიონზე, განვითარდა ფრიად თავისებური სახელმწიფოებრივი არე. აქ ისტორიული განვითარების დონე, ეკონომიკა და პოლიტიკური მდგომარეობა სხვადასხვა პერიოდში სხვადასხვანაირი იყო. შემდგომ, ანტიკური ხანის კოლხეთს გეოპოლიტიკურად საკვანძო ტერიტორია ეკავა; აქ მოხდა მაღალგანვითარებული საზოგადოების ჩამოყალიბება; აქ ხდებოდა აღმოსავლური და დასავლური ცივილიზაციების გარკვეული თანხვედრა.

სახელმწიფოებრივი განვითარების განხილვისას, იერარქიულად პირველ ადგილზე ბიოგეოგარემოს ვაყენებთ. მასთან ურთიერთშემოქმედებაში ადამიანი ქმნის სოციოგარემოს, რაზედაც დამოკიდებულია ამა თუ იმ ქვეყნის ისტორიული წინსვლის შემდგომი ბედი. მეორე ადგილზე, საგარეო ფაქტორი, რომელიც ამა თუ იმ ქვეყნის გეოპოლიტიკური სინამდვილის ნაწილია. მეზობელი ქვეყნები ერთმანეთზე ზოგჯერ სასიკეთო, ხოლო ზოგჯერ უკეთურ გავლენას ახდენენ. საგარეო ფაქტორი სახელმწიფოს ისტორიაში ხან კონსტრუქციულ, ხან კი დესტრუქციულ როლს თამაშობს. კონსტრუქციულია, მაგ.: საგარეო-სავაჭრო, სამეურნეო, კულტურული ინოვაციები; დესტრუქციულია — საომარი თავდასხმის შედეგად ქვეყნის დაპყრობა, საზოგადოებრივი წყობის ტრადიციული სტრუქტურების შეცვლა, საბრძოლო მოქმედებების შედეგად სამოსახლოების დანგრევა, მატერიალურ ფასეულობათა ძარცვა-განადგურება, დასახლებების ეკონომიკური საფუძვლის მოშლა. სამეცნიერო ლიტერატურაში პროტოსახელმწიფოს ჩასახვის ერთ-ერთ ძირითად ფაქტორად ომისათვის მზადებას (თავდაცვას ან თავდასხმას) მიიჩნევენ. ომისათვის მზადება, საომარ მდგომარეობაში ყოფნა, გამორჩეულ წინამძღოლ-პიროვნებათა აღზევებას, საზოგადოების შეკვრა-მობილიზებას და მეტ ორგანიზებულობას იწვევდა, რაც, თავის მხრივ, საზოგადოების განვითარების უფრო

მაღალ საფეხურზე აყვანაში და სახელმწიფოებრიობის წარმოქმნაში გამოიხატებოდა [იხ. Claessen, Skalnik 1978: 619-635]. უკვე ჩამოყალიბებული სახელმწიფოს განვითარებაშიც “საომარ ფაქტორს”, აგრეთვე დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. ჩამოყალიბებულ, განვითარებულ სახელმწიფოში ეს ფაქტორი დადებით (ქვეყნის კონსოლიდაცია, საზოგადოებრივი წესრიგის ამაღლება, საფორტიფიკაციო მშენებლობა და სხვ.) ან უარყოფით, სახელმწიფოებრიობის დაკარგვას, ტრადიციული ცხოვრების წესის მოშლას, ეკონომიკურ ზარალს იწვევდა.

გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში, კოლხეთის დაბლობზე მოსახლეობის ცხოვრების ხანგრძლივ ნაკვალევს ასახავს ბორცვებზე არქეოლოგიურად შესწავლილი ნამოსახლარები. აქ გვხვდება თხრილებითა და საარხო სისტემებით გამაგრებული მძლავრი სამოსახლო კომპლექსები. კოლხეთის დაბლობზე ბრინჯაოს ხანის განმავლობაში და მის მომდევნო ეპოქებში, არქეოლოგიური არტეფაქტების მიხედვით შეინიშნება განვითარების ერთიანი ხაზი. ბორცვების გარშემო საარხო სისტემები კარგადაა შემონახული მაგ.: *ნამარნუში*, *ნაოხვამუში*, *ნაკარლალში*, *ჯვარალეში*, *ფიჩორში*, *ანაკლიაში*, *წყემში* და სხვა. ადრერკინა-ანტიკურ ხანაში ნამოსახლარების მასშტაბების ზრდასთან ერთად ხელოვნური თხრილები ფართოვდება. არხების ამოღების სამუშაოებს შრომით ორგანიზაციაზე დამყარებული საგვარეულო თემი აწარმოებდა. ცხადია, ერთი გვარის წარმომადგენლებს გაუჭირდებოდათ 10-20 და 30-40 მეტრის სიგანისა და 3-5 მეტრის სიღრმის არხის გათხრა. სავარაუდებელია, რომ ამ სამუშაოებში რამდენიმე მეზობელი თემის გაერთიანება იყო ჩართული (მაგ.: *ნამარნუს* მსგავსი საარხო სისტემა). ამ ირიგაციული სისტემების შექმნაში მრავალნაირი სამეურნეო იარაღი გამოიყენებოდა, რაც არქეოლოგიური მონაპოვრებით დასტურდება. შესაძლოა, რომ ცენტრალურ ბორცვებზე თავდაპირველად ცხოვრობდა ერთი დიდი ოჯახის წარმომადგენლები. ქონების დაგროვებისა და მოსახლეობის გამრავლების შედეგად დიდი ოჯახიდან ხდებოდა უფრო მცირე ოჯახების გამოყოფა, ცენტრალური ბორცვის მომიჯნავე ტერიტორიების ათვისება და ახალი სამოსახლოების მთელი კომპლექსების წარმოქმნა. ამგვარი მოდელი, კოლხეთის მთელ გვიანბრინჯაო-ადრერკინა-ანტიკური პერიოდის ნამოსახლარებზე ვრცელდებოდა.

კოლხეთის შედარებით უკეთ შემონახულ არქიტექტურულ ნაგებობებზე დაკვირვება საშუალებას გვაძლევს გარკვეული წარმოდგენა შევიქმნათ იმდროინდელი მოსახლეობის საშენი მასალების, ნაგებობათა ტიპებისა და მშენებლობათა ტექნიკის შესახებ. ბუნებრივ-კლიმატური პირობები გარკვეულ ზეგავლენას ახდენდა არქიტექტურულ ნაგებობათა ტიპების ჩამოყალიბებაზე და მშენებლობის ტექნიკაზე. კოლხეთის ბარში და ბორცვიან ზოლში, გვიანბრინჯაო-ადრერკინა-ანტიკურ პერიოდში ხის ძეგური ნაგებობები დასტურდება, რომლის ერთ-ერთი სახეობის აღწერილობაც მოგვიანო ხანაში რომაელმა არქიტექტორმა ვიტრუვიუსმა (წ.2, თ.1; 4) დაგვიტოვა. მისი ცნობის თანახმად კოლხები ხის ძეგებისგან აშენებდნენ სწორკუთხა სახლებს. ძეგები ერთმანეთზე ეწყობოდა ე.წ. უსრულო ჭდობით. მათ შორის რჩებოდა სივრცე, რომელიც თიხით ივსებოდა. ეს ნარატივი არქეოლოგიური გათხრებითაც დასტურდება. ჯერ კიდევ ბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში ჯარგვლურ ნაგებობათა გვერდით გავრცელებული ყოფილა სარ-ლასტზე გამართული ნნულკედლიანი, ფაცხისმაგვარი შენობები. აღმოჩენილია აგრეთვე ნნულკედლიანი, წრიული ფორმის შენობები, რომელნიც თიხით იყო შელესილი (მაგ.: *ოჩამჩირე*, *ნოსირი*, *ნაოხვამუ*, *ანაკლია*).

კოლხეთის ნამოსახლარებზე დასტურდება ხორბლეული, რომელთა შორის ქარბობს სპელტა, მახა, ორმარცვალა, რბილი, ჯუჯა ხორბალი, ფეტვი და ქერი [იხ. მაისაია და სხვ. 2005: 67-96]. მარცვლეული კულტურების მოსაყვანად გამოიყენებოდა ამაღლებული ადგილები. ნამოსახლარებზე მინათმოქმედებასთან დაკავშირებული სხვადასხვა იარაღია არქეოლოგიურად გამოვლენილი. მათ შორის ყურადღებას იპყრობს ხის სახვნელები. სახვნელები გამოვლინდა *ჩოლოქის* (12 ც.) და *ფიჩორის* ნამოსახლარებზე. კოლხეთში მიწის დასამუშავებელ ძირითად იარაღად გამოიყენებოდა მომრგვალებული და სამკუთხაპირიანი

თოხები, რომელთა ადრეული ნიმუშები ჯერკიდევ ძვ.წ. მე-2 ათასწლეულის მიწურულში ჩნდება. კოლხეთში მიწათმოქმედებასთან ერთად განვითარებული იყო მეცხოველეობა, მეთევზეობა, მონადირეობა და მეურნეობის სხვა დარგები. ნამოსახლარების ფენებში გამოვლენილ ოსტეოლოგიურ მასალებში ჭარბობს საქონლის, ღორისა და ცხვრის სახეობები. არქეოლოგიური მასალებით ირკვევა, რომ რთვასა და ქსოვას უძველესი მოსახლეობის შინამრეწველობაში ერთ-ერთი წამყვანი ადგილი ეკავა. ამ საქმიანობასთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული ნამოსახლარებზე დიდი რაოდენობით მიკვლეული თიხის კონუსისებური ფორმის კვირისტავეები [ჯიბლაძე 2007].

კოლხეთის ნამოსახლარების შესწავლის შედეგად სადღეისოდ ამ ტერიტორიის სამოსახლოდ ინტენსიური ათვისება ხდება ძვ.წ. მე-2 ათასწლეულის მეორე ნახევარში და გრძელდება ადრერკინა-ანტიკურ ეპოქაში. როგორც უკვე აღვნიშნე აქ, დაბლობზე ნამოსახლართა ძირითად ტიპს ხელოვნური ბორცვები წარმოადგენს. ხელოვნური ბორცვების უფრო მეტი კონცენტრირება შეინიშნება რიონ-ენგურის ორმდინარეთში. ხელოვნური ბორცვების გარდა ჯგუფებად განლაგებული ნამოსახლარები გამოვლენილია ბუნებრივ შემალღებებზეც, მთის ფერდებზე, ზღვისა და მდინარისპირა ტერასებზე. სადაც ძირითადად ხის ძელური შენობები დასტურდება. არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით ფოთი-პალიასტომის მიმდებარე ტერიტორიის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნასახლარებიდან — *ნამარნუ, ძიგური, სირიაჩქონის ოხოჯე, ნანდეგუ, საგვიჩიო (ზურგანი), ნალმიპიჯი, ჭალადიდი (ზურგა, საბაჟო), გურიფული, ნაოხვამუ (სოფ. რეკა), ერგეტა* და სხვ. — ალბათ, ფასისი უფრო დაწინაურდა. მას კომუნიკაციების მიხედვით მოხერხებული ადგილი ეჭირა (რიონ-ფასისის დელტა) და ურბანისტულ ცენტრად განვითარდა [დანვრ. იხ. გამყრელიძე 2003: 170].

ფოთის შემოგარენში სამოსახლოს კვალი აღმოჩნდა სოფ. *ქვემო ჭალადიდში*, მდ. რიონის მარჯვენა მხარეს. ამ ბორცვის ფართობი 1800 კვ.მ-ია; აქ გაითხარა ბათქაშიანი და ძელეებიანი ნაგებობების ნაშთები. ნამოსახლარზე აღმოჩნდა კერამიკა; აქვე აღმოჩნდა ყალიბი, ქვის ხელსაფქვავე, კვირისტავეები და სხვ. მეორე სამოსახლო ბორცვი, რომელიც შეიძლება მივიჩნიოთ ქ. ფასისის სასოფლო-სამეურნეო გარემომორტყმად, აღმოჩნდა სოფ. *საქორქიოს* აღმოსავლეთით ადგილ *სიმავრეში*. აქ აღმოჩნდა ხის ძელების ნაგებობები. მაგ. ერთ-ერთი ნაგებობა 112 კვ.მ-ისაა. მასში კედლების ძელები ძირითადად ერთმანეთში ჩაჭდომის წესით არის გაკეთებული [იხ. მიქელაძე 1978: 50-78 ; გამყრელიძე 2016: 185-200].

კოლხეთის ხის ნაგებობების შესახებ ცნობები ძირითადად დაცულია ქსენოფონტის, ჰოპოკრატეს, ჰეროდოტეს, ჰეკათეოს მილეთელის, სტრაბონის, აპოლონიოს როდოსელის, დიოდორე სიცილიელის, პომპონიუს მელას, ვიტრუვიუსისა და პლინიუსის თხზულებებში. ამ ავტორთა თხზულებებში საუბარია სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთ ტრანსკავკასიის გამაგრებულ სამოსახლოებზე. კერძოდ, კოლხურ-მოსუნიკურ ძელურ-ბათქაშიან, კოშკურა ტიპის გამაგრებულ ნაგებობებზე. აქვე ცნობები გამაგრებული სამოსახლოების აგებისას რელიეფის გამოყენებისა და ამ სამოსახლოთა ურთიერთმიმართების შესახებ. ეს სასიმაგრო ნაგებობები შედგებოდა თხრილისაგან, ძირითადი გზისაგან, რომელიც აკავშირებდა დასახლებას შიდა ციხე-კოშკთან და სხვა შედარებით მომცრო კოშკებთან. ყველაფერი ეს შემოსაზღვრული იყო ძელებიანი მესრით, რომელშიც დატანებული იყო ძირითადი ჭიშკარი. ხელისუფალ-მეთაურის კოშკი შემალღებულ ადგილას იყო აგებული და განსხვავდებოდა რიგითი მცხოვრების კოშკისაგან [იხ. გამყრელიძე 2016: 185-200].

არქეოლოგიური კვლევის შედეგად ძვ.წ. მე-8 – მე-4 ს-ების კოლხეთში დასტურდება გამაგრებული სამოსახლოების ჩამოყალიბებული სისტემის არსებობა. საკმაოდ მჭიდროდ ყოფილა დასახლებული როგორც დაბლობი, ასევე მთისწინეთი. დასახლებები განცალკევებულ-სოფლური ტიპისა იყო, გაშენებული ბუნებრივ ბორცვებზე ან ხელოვნურად გაკეთებულ მიწაყრილებზე. ისინი გარკვეულ სისტემას ქმნიდა და გარემომორტყმული იყო თავდაცვითი თხრილებით [იხ. გოგაძე და სხვ. 1982: 58; ადამია 1979: 15; მიქელაძე 1978]. ქსენოფონტისგან

განსხვავებით, ვიტრუვიუსი (წ.2, თ.1; 4) უფრო ზედმიწევნით აღწერს კომპურა-ძელებიანი ნაგებობების კონსტრუქციას. ბუნებრივ ბორცვებზე აგებული ნაგებობის ერთ-ერთი საინტერესო მაგალითია ვანის მუნიციპ. სოფ. *მთისძირში ადგიშვილების გორის* ზედა ტერასაზე არქეოლოგიურად შესწავლილი ძვ.წ. მე-4ს-ის ძეღურ-ბათქაშიანი ნაგებობა. ეს ნაგებობა სწორკუთხაა და ორი სათავისაგან შედგება. სამხრეთ სათავის ფართობია 26. 88 კვ.მ, ხოლო ჩრდილოეთის 13. 44 კვ.მ. კედლის ფუნდამენტის შიდა ფართობი ამოვსებულია ქვებით, თიხამინით და გარდიგარდმოდ დაწყობილი ძელებით. ამგვარად, აქ იქმნებოდა ხის ძელებით შემოსაზღვრული კვადრატების კარკასი, რაც ცოკოლს მეტ სიმტკიცეს აძლევდა. აქ საქმე უნდა გვექონდეს *ქსენოფონტეს, პომპონიუს მელას და დიონისიოს ჰალიკარნასელის* თხზულებებში ნახსენებ კოლხეთის ხისნაგებობების ნაირსახეობასთან [გამყრელიძე 1982].

კოლხეთში ხის ძელებიანი ნაგებობები არქეოლოგიურად მრავლად არის დადასტურებული, ხოლო ასეთი ტიპის ნაგებობების ნაშთები, ხის ძელებისა და ბათქაშის სახით, დასავლეთ საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე გვხვდება. ეს არქეოლოგიური ძეგლები ქრონოლოგიურად განსხვავდება ერთმანეთისგან, მაგრამ მათში არქიტექტურული მემკვიდრეობა იგრძნობა. ძეღური სამოსახლოები დამახასიათებელია კოლხეთისთვის, სადაც ბუნებრივ თუ ხელოვნურ ბორცვებზე განლაგებული ნამოსახლარებია დადასტურებული მრავალრიცხოვანი სამოსახლო ბორცვებით, რომლებსაც: *გორას, ზურგას და დიხაგუძუბას* უწოდებენ. კოლხეთის დაბლობის ამ სამოსახლო ბორცვებისთვის (გორანამოსახლარებისთვის) დამახასიათებელია გარშემო თხრილი [ჯიბლაძე 2007]. არსებობს მოსაზრება, რომ *გორა, გორაები, გორანამოსახლარები* კავშირშია სოციალურ ტერმინ — *გვართან, საგვარეულოსთან* და მოსახლეობა მასზე ბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში სახლობდა. შემდგომ, აქედან დაბები წარმოიქმნა [იხ. ბერძენიშვილი 1964: 383]. ახალმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა ერთხელ კიდევ დაადასტურა, რომ თხრილებით გარშემოვლებულ ხელოვნურ ბორცვებზე სამოსახლოს გამართვას კოლხეთის დაბლობზე დიდი ხნის ისტორია აქვს. დასახლების ამნაირი ტიპი კოლხეთში შემთხვევით არ განვითარებულა. ის აქ არსებული ბრტყელი რელიეფითა და ჭარბწყლიანობით იყო განპირობებული.

ასეთ სიტუაციაში ცხოვრებისთვის ხელსაყრელი პირობების შესანარჩუნებლად აუცილებელი ხდებოდა ხელოვნური შემადგენლების გაკეთება. თხრილის შექმნა ბორცვის გარშემო განპირობებული უნდა ყოფილიყო იმიტაც, რომ ხელოვნური ბორცვისთვის მიწა დიდი რაოდენობით იყო საჭირო; სრულიად ბუნებრივია, რომ მას ბორცვის მიმდებარე ადგილებიდან იღებდნენ. გარდა ამისა, თხრილს ჰქონდა თავდაცვითი მნიშვნელობა. ის მოსახლეობას იცავდა მტრისგან და წყლის სტიქიისაგან. როგორც ჩანს, ამ დროინდელი საზოგადოება მოხერხებულად იყენებდა გეოგრაფიულ პირობებს, ბუნებრივი ბორცვ-გორების ტერასებს და თვითონაც აქტიურად ზემოქმედებდა მასზე ხელოვნური, თხრილშემოვლებული ბორცვების შექმნით. ორივე ეს ტიპი თანაარსებობდა. არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით აშკარაა, რომ ამგვარი სამოსახლოების გამართვის წესი კოლხეთში ჯერ კიდევ ბრინჯაოს ხანაში იკიდებს ფეხს. დასახლების მოწყობა ხელოვნური ბორცვების მოზრევით, სპეციფიკურ კოლხურ მოვლენად არის მიჩნეული. ძვ.წ. 1-ელი ათასწლეულის პირველი ნახევარში კოლხეთისთვის, აგრეთვე, დამახასიათებელია კოლექტიური სამარხები, რომლებიც არქეოლოგიურად გაითხარა: *ურეკში, ერგეტაში, დღვაბაში, ნიგვზიანში*. აქ აღმოჩნდა თიხის, ხის, სპილენძის, ბრინჯაოს, რკინის, ოქროს, ვერცხლის სხვადასხვაგვარი დანიშნულების ინვენტარი: სამეურნეო და საბრძოლო იარაღი; სხვადასხვა სახის ხელსაწყოები; სამკაული.

ანტიკურ ხანაში, როგორც ჩანს, ადგილობრივმა სამოსახლოებმა ცვლილებები განიცადა. ზოგიერთი სამოსახლო, რომლებსაც უფრო კარგი, მოხერხებული ფიზიკურ-გეოგრაფიული და ეკონომიკურ-კომუნიკაციური ადგილმდებარეობა ეკავა, დანინაურდა და გარკვეული რეგიონის ქალაქური ტიპის ცენტრად ჩამოყალიბდა. ამ ცენტრს ჰქონდა მასზე დამოკიდებული სასოფლო-სამეურნეო ტერიტორია. საფიქრებელია, რომ „*ვანი*“ საქალაქო

ცენტრი იყო, ხოლო „მთისძირი“ მისდამი დაქვემდებარებულ სასოფლო ტერიტორიაში შედიოდა. საქალაქო ცენტრს გარშემო გარკვეული თავდაცვითი სისტემა ჰქონდა, რომელიც მის უსაფრთხოებას ემსახურებოდა. ამგვარი გამაგრებული სოფელი იყო ძველი „მთისძირიც.“ ასეთი გამაგრებული სოფლები, ალბათ, განლაგებული იყო ქალაქისკენ მიმავალი კომუნიკაციების ჩასაკეტად. „მთისძირი,“ ერთი მხრივ, აკონტროლებდა მდ. რიონის ხეობის მარცხენა ნაპირზე მიმავალ გზას, ხოლო მეორე მხრივ, მდ. ყუმურის ხეობიდან მომავალ გზას კეტავდა. არქეოლოგიური მასალისა და ძველი წერილობითი წყაროების შეჯერების საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ: ქართველური მოსახლეობით დასახლებულ აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ძვ.წ. მე-3 ს-ის წინა პერიოდში გავრცელებული იყო ბორცვსა და გორაზე გამართული, ძელურ-ბათქაშიანი, ძელებიანი მესრით შემოზღუდული, კოშკებჩართული კომპლექსები, ხისაგან ნაგები გამაგრებული სამოსახლო. სოციალურად, ადგიშვილების გორისნაირი გამაგრებული გორები, ნათესაობრივი თემების საცხოვრისს წარმოადგენდა, რომელთა თავშიც ადგილობრივი ხელისუფალი იდგა. მაგალითად, ასეთ ადგილობრივ ხელისუფალს ეკუთვნოდა სოფ. *მთისძირში* აღმოჩენილი ნაგებობების თანადროული მდიდრული სამარხი [იხ. გამყრელიძე 1982: 69].

გვიანდელი ბრინჯაოს ეპოქიდან მოყოლებული და განსაკუთრებით ძვ.წ. მე-8 – მე-4 სს-ებში დასავლეთ საქართველოს ბარ-დაბლობი და მთისწინა ფართობი, არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, მჭიდროდ დასახლებული ჩანს. შეიმჩნევა *დემოგრაფიული აფეთქება*. არქეოლოგიური მასალები მოწმობს, აქ მეურნეობის განვითარების საკმაოდ მაღალ ნიშნულზე აწევას, რასაც უნდა უზრუნველყო ზედმეტი პროდუქტის წარმოება და აქედან გამომდინარე ვაჭრობის განვითარება. ამ პერიოდში შეიმჩნევა აგრეთვე ე.წ. *კოლხური* კერამიკის არაჩვეულებრივი სიმრავლე და მრავალფეროვნება, რაც მოწმობს მეთუნე-ხელოსანთა პროფესიონალიზმს. ეს კერამიკა საყოველთაო მოხმარებისთვისაა განკუთვნილი და ამიტომ მისი ძირითადი კომპონენტები გარკვეულ სტანდარტიზაციას განიცდის. ის მთელი კოლხეთის, ტერიტორიაზეა გავრცელებული და კოლხეთის ერთიანობის დამაჯერებელი არქეოლოგიური არგუმენტია [იხ. ლორთქიფანიძე 2002: 167]. ზემოთ ნახსენებმა გარემოებებმა და ძვ.წ. მე-8 ს-დან ბრინჯაოს უფრო მტკიცე ლითონით, რკინით, ჩანაცვლებამ ძვ.წ. მე-5 – მე-4 სს-ში ხელი შეუწყო პოლიტიკური ერთეულის კოლხეთის სახელმწიფოს განვითარებას.

მდინარეების მტკვრის, ჭოროხის, ზემო ევფრატის და არაქსის სათავეების მიმდებარე ტერიტორიაზე ძვ.წ. მე-11—მე-8 სს-ში ქართველურ ტომთა გაერთიანების შედეგად პროტოსახელმწიფოებრიობა განვითარდა. აქვე, მეზობლად ასურეთის და ურარტუს მძლავრი, აგრესიული ქვეყნები მდებარეობდნენ. ურარტული წერილობითი წყაროები ქართველური მოსახლეობის ერთ-ერთ შტოზე კო(უ)ლხებზე მიგვანიშნებენ. მათ მდ. ჭოროხის აუზიდან კავკასიონის ქედამდე მოიპოვეს ჰეგემონობა და ძლიერი გაერთიანება შექმნეს. ძვ.წ. მე-8 – მე-7 სს-ის კოლხეთი პროტოსახელმწიფოს ტიპის ქვეყანას წარმოადგენდა. მას მმართველობის გარკვეული სისტემა ჰქონდა, რომლის ბირთვიც დროთა განმავლობაში მდ. რიონის აუზში განლაგდა [შეადარ. მელიქიშვილი 1965: 78].

ქვემოთ, მაგალითად მოგვყავს, კოლხეთის ზოგიერთი გვიანბრინჯაო-ადრერკინა-ანტიკური პერიოდის სამოსახლოების მოკლე ჩამონათვალი:

ნამარნუს ხელოვნურ ბორცვებზე გამართული ნამოსახლართა სისტემა აბაშის მუნიციპ.-ში შემავალ სოფ. კეთილარის ტერიტორიაზე, მდ. ფიჩორის შუა წელზე მდებარეობს. ბორცვების მთელი კომპლექსი 11 ჰა-მდე ფართობს მოიცავს. ცენტრალური ნამოსახლარი ბორცვის დმ 165 მ-მდეა. ამ ბორცვს გარს უვლიდა 30 მ-ის სიგანის ხელოვნური თავდაცვითი თხრილი. *ნამარნუს* სამოსახლო ბორცვების ხის მრავალრიცხოვან ნაგებობებში დადასტურებული კულტურული ფენები გვიანბრინჯაოს ხანიდან მოყოლილი ადრეული რკინა-ანტიკური ხანის ჩათვლით თარიღდება [Микеладзе და სხვ. 1987: 40; გრიგოლია და სხვ, 1973: 34].

ანაკლია 1-ელის ხელოვნური ნამოსახლარი ბორცვი ამავე სახელწოდების სოფლის

ტერიტორიაზე, მდ. ენგურის მარცხენა მხარეს მდებარეობს. მისი დმ 85 მ-მდეა, ხოლო სიმაღლე 5მ. აქ ხის ნაგებობები და სხვა არტეფაქტები აღმოჩნდა; ნამოსახლარს ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოუყვებოდა [Куфтин 1950: 239]. ანაკლია მე-2-ის ნამოსახლარი ამავე სახელწოდების სოფლის განაპირას ადგილ *ჭითანყაროში* მდებარეობს. ხელოვნური ბორცვის სიმაღლე 5 მ, ხოლო დიამეტრი 55 მ-მდეა, ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოუყვებოდა. აქვე, ხის ძეგური ნაგებობები გამოვლინდა [იხ. მუსხელიშვილი და სხვ. 2010].

ერგეტას ნამოსახლარი სოფ. ერგეტასთან მდებარეობს. ხელოვნური ბორცვის სიმაღლე 5 მ, ხოლო დმ 70 მ-მდეა. ნამოსახლარს ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოუყვება. აქ ფენებში ხის ძეგური ნაგებობები, ხორბლეულის ნაშთები და სხვა არტეფაქტები აღმოჩნდა. სოფ. ერგეტას მიდამოებში კიდევ რამდენიმე ხელოვნურად გამართული სამოსახლო ბორცვია მიკვლეული [პაპუაშვილი 2017: 38-44; პაპუაშვილი და სხვ. 2005: 51].

ნაოხვამუს ხელოვნურად გამართული ნამოსახლარი სენაკის მუნიციპ.-ის სოფ. რეკასთან მდებარეობს. მისი სიმაღლე 4 მ, ხოლო დმ 60 მ-მდეა. აქ ხის ძეგური ნაგებობები გაითხარა. ბორცვს ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოსდევდა [Куфтин 1950: 168; ჯიბლაძე 2007: 22].

ნოსირი მე-3 ნამოსახლარი ქ. სენაკის მუნიციპ.-ის, ამავე სახელწოდების სოფლის ჩრდილოეთ მხარეს მდებარეობს. ხელოვნური ნამოსახლარი ბორცვის სიმაღლე 3 მ. აქ ხის ძეგებიანი შენობები გაითხარა. მეტალურგიულ ნარმოებასთან დაკავშირებული ლითონის ჩამოსასხმელი ყალიბები აღმოჩნდა. გამოვლინდა აგრეთვე ყურძნის წიპნები და ხორბლის სხვადასხვა სახეობა. ნოსირის ხელოვნური ნამოსახლარის ჩრდილოეთითაც, მდ. ტეხურის მარცხენა მხარეს ბორცვ-ნამოსახლარების მთელი წყება აღმოჩნდა [გოგაძე 1982: 36, 51].

აბედათის ნამოსახლარი მარტვილის მუნიციპ.-ის ტერიტორიაზე მდებარეობს, ამავე სახელწოდების სოფლის განაპირა მხარეს. სამოსახლო ბორცვის სიმაღლე 5 მ, ხოლო დმ 80 მ-მდეა; ირგვლივ 10 მ-მდე სიგანის ხელოვნური თხრილი შემოუყვებოდა. ნაჭვის ხელოვნური ბორცვის ნამოსახლარი მდებარეობს მარტვილის მუნიციპ.-ის სოფ. მუხურჩის დასავლეთით. მისი სიმაღლე 5 მ, ხოლო დიამეტრი 45 მ-მდეა. აქ ხის ძეგური ნაგებობები გამოვლინდა. *კეკელურის* ნამოსახლარი ხელოვნური ბორცვი მდებარეობს მარტვილის მუნიციპ.-ის სოფ. მუხურჩასთან, მდ. აბაშის ნაპირზე. მისი სიმაღლეა 4 მ, ხოლო ფართობი 1500 კვ.მ-მდეა. აქ გამოვლინდა ძეგური ნაგებობები [გოგაძე 1982: 29-59].

საელიაოს კურზიას ნამოსახლარი ხელოვნური ბორცვი, მარტვილის მუნიციპ.-ში, მდ. აბაშის მარჯვენა მხარეს მდებარეობს. მისი სიმაღლე 7 მ, რომელსაც ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოსდევდა. ბორცვზე ძეგური ნაგებობები გამოვლინდა. *ლეცავას* ნამოსახლარი ბორცვი, მარტვილის მუნიციპ.-ში, სოფ. სალხინოს აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარეობს. აქ, ხის ძეგებიანი სამოსახლო გაითხარა. *ზურგას* ხელოვნურად გამართული ნამოსახლარი ხობის მუნიციპ.-ის სოფ. ჭალადიდში, ე.წ. საბაჟოს უბანთან მდებარეობს. ბორცვის სიმაღლე 5 მ-ია, ხოლო ფართობი 1900 კვ. მ-მდეა. აქ გაითხარა ხის ძეგური ნაგებობები [მიქელაძე 1978: 21]. *საგვიჩიოს* სოფლის მიდამოებში (სენაკის მუნიციპ.), მდ. რიონის მარცხენა ნაპირის გასწვრივ სადაზვერვო თხრილებით შესწავლილ იქნა სამოსახლო ბორცვების მთელი წყება, რომლებზეც ხის ძეგური ნაგებობების ნაშთები აღმოჩნდა. ეს ნამოსახლარები ხელოვნური თხრილებით იყო გარშემოწერილი [ჯიბლაძე 2007]. *ყულევის* სოფლის მიდამოებში (ხობის მუნიციპალიტეტი), სანაპიროზე შესწავლილ იქნა ბორცვ-ნამოსახლარები, რომლებიც ხის ძეგურ ნაგებობების ნაშთებს შეიცავენ [პაპუაშვილი და სხვ. 2014: 204].

წყემის მე-3 ხელოვნური ბორცვი (აბაშის მუნიციპ.) ამავე სახელწოდების სოფლის განაპირა მხარეს, მდ. აბაშის მარჯვენა სანაპიროზე მდებარეობს. მისი სიმაღლე 6 მ-ია და ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოუყვებოდა. აქ, ხის ძეგური ნაგებობები აღმოჩნდა [მიქელაძე და სხვ., 1974: 33-35; ჯიბლაძე 2007].

კოდორი 1-ელის ხელოვნურად გამართული ნამოსახლარი ამავე სახელწოდების სოფლის ტერიტორიაზე (სოფ. ნაესაკოვოსთან; აბაშის მუნიციპ.), რიონის და ნოღელის შესართავთან

მდებარეობს. ბორცვის სიმაღლე 3 მ, ხოლო დმ 60 მ-მდეა. ირგვლივ მას ხელოვნური თხრილი შემოუყვებოდა. აღმოჩნდა ხის ძელური ნაგებობების ნაშთები. აქვე მდებარეობს კოდორი მე-2 ხელოვნურად გამართული ნამოსახლარიც, სადაც ხის ძელური ნაგებობების ნაშთებია აღმოჩენილი [Микеладзе 1990: 33]. *პალურის ჟირსუკის* ორი გორანამოსახლარი (წალენჯიხის მუნიციპ.) ამავესოფლში, ენგურის მარცხენა მხარეს მდებარეობს [გრიგოლია 1971: 29].

პატრიკეთის ხელოვნური ნამოსახლარი ბორცვი წყალტუბოს მუნიციპ.-ში მდებარეობს. ბორცვის სიმაღლე 7 მ, ხოლო დმ 90 მ-მდეა. ნამოსახლარს ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოსდევდა. ბორცვის გათხრისას ხის ძელური ნაგებობები გამოვლინდა. *დაბლაგომის* ნამოსახლარი (სამტრედიის მუნიციპ.) ამავე სახელწოდების სოფლში მდებარეობს, ე.წ. *ნაციხვართან*. ბორცვზე ხის ძელებიან-ბათქაშებიანი ნაგებობების ნაშთები გაითხარა. *მალლაკისა* და *საყულიას* ხელოვნური ნამოსახლარი ბორცვები წყალტუბოს მუნიციპ.-ში მდებარეობს. მათი სიმაღლე 6 მ, ხოლო დმ 100 მ-მდეა. აქ გათხრისას ხის ძელური ნაგებობები გამოვლინდა. *შუხუთის* ტერასული ნამოსახლარი ამავე სახელწოდების სოფლის თავზე, ე.წ. *ნაციხვარის* აღმოსავლეთით, ლანჩხუთის მუნიციპ.-ში მდებარეობს. გათხრისას ხის ძელური ნაგებობების ნაშთები გამოვლინდა. *არგვეთას* ნამოსახლარი საჩხერის მუნიციპ.-ში, ამავე სახელწოდების სოფელთან, მდ. ლაშურას მარცხენა სანაპიროზე მდებარეობს. *საირხის საბადურის* გორაზე და *მოდინახეში* ხის ძელებიანი ნამოსახლარის ნაშთები და მისი შესაბამისი მასალებია გამოვლენილი [ნადირაძე 1975: 21; 1990: 9; მახარაძე და სხვ. 1997: 21].

ოჩამჩირის ნამოსახლარი მდ. *ჯიხამურის* ზღვასთან შეერთების ადგილას მდებარეობს. აქ ხელოვნურ ბორცვთა მთელი რიგია. სადაც ხის ძელებიანი ნაგებობების ნაშთები გაითხარა. აქაც დასტურდება ბორცვების ირგვლივ ხელოვნური თხრილები. *მაჭარას* ნამოსახლარი დაბალ ტერასაზე, ამავე სახელწოდების მდინარის მარჯვენა სანაპიროზე მდებარეობს. აქაც ხის ძელებიანი ნაგებობების ნაშთები გაითხარა [Бжания 1966: 113-124].

სოხუმის მთის ნამოსახლარი მდებარეობს ამავე სახელწოდების მთის თხემზე. აქ ხის ძელებიანი ნაგებობების ნაშთები გაითხარა. ფენებში კერამიკასთან ერთად გამოვლინდა მეტალურგიულ წარმოებასთან დაკავშირებული ნივთები [კალანდაძე 1953: 18]. *კისტრიკის* ნამოსახლარი გუდაუთასთან, ამავე სახელწოდების მდინარის მარჯვენა სანაპიროზე, ზღვისპირა ტერასაზე მდებარეობს. აქ, ხის ძელური და ჯარგვალისნაირი ნაგებობების ნაშთები გამოვლინდა. *ტამიშის* ხელოვნურ ბორცვთა ნამოსახლარების კომპლექსი ქ. ოჩამჩირის ჩრდილო-დასავლეთით, ამავე სახელწოდების მდინარის მარჯვენა სანაპიროზე. გათხრისას ხის ძელური ნაგებობების ნაშთები გამოვლინდა.

ფიჩორის ხელოვნურ ბორცვ-ნამოსახლართა კომპლექსი მდ. ენგურის მარჯვენა სანაპიროდან 3 კმ-ზე, ზღვიდან 500 მ-ში მდებარეობს. ამ კომპლექსის საერთო ფართობი 10 ჰა-მდეა. შუაში 5მ სიმაღლის ცენტრალური ბორცვია აღმართული. მთელ კომპლექსს ირგვლივ 10 მ-ის სიგანის ხელოვნური თხრილი შემოსდევს. ცენტრალურ ბორცვზე ხის შენობები გაითხარა [ჯიბლაძე 2007:17]. *ჯვარალების* ხელოვნურად გამართული ნამოსახლართა კომპლექსი (ფართობი 7 ჰა) მდებარეობს სოფ. ფიჩორის განაპირა მხარეს. ის 7 ბორცვისაგან შედგება, სადაც გამოირჩევა ცენტრალური ბორცვი (სიმაღლე 4 მ, დმ 70 მ-მდე). ბორცვებს ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოსდევდა. *რეფო-შეშელეთის* ხელოვნურად გამართული ნამოსახლარი (სიმაღლე 7 მ, დმ 120 მ-მდე) მდებარეობს გალის მუნიციპალიტეტში, ამავე სახელწოდების სოფლში. ბორცვზე ხის ძელური ნაგებობების ნაშთები დადასტურდა. ნასახლარს ხელოვნური თხრილი შემოუყვებოდა.

ნაკარღალის ხელოვნურად გამართული ნამოსახლარი (სიმაღლე 5 მ, დმ 80 მ-მდე) სოფ. ფიჩორის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეს მდებარეობს. ბორცვს წრიულად შემოსდევდა ხელოვნური თხრილი. ბორცვზე ხის ძელური ნაგებობების ნაშთები დადასტურდა. *წიფურიას* ხელოვნურად გამართული ნამოსახლარი სოფ. *თავილონში*, მდ. ენგურის შენაკადის *ხაიას* მარჯვენა სანაპიროზე მდებარეობს. ბორცვის სიმაღლე 7 მ-ია, ხოლო დმ 100 მ-მდეა. აქ ხის

ძელური ნაგებობების ნაშთები დადასტურდა. *განმუხურის* ხელოვნურად გამართული ნამოსახლართა კომპლექსი მდებარეობს ზუგდიდის მუნიციპ.-ში მდ. ენგურის მარჯვენა სანაპიროზე. ბორცვის სიმაღლე 3 მ, ხოლო დმ 60 მ-მდეა. ბორცვზე ხის ძელური ნაგებობები დადასტურდა [ბარამიძე და სხვ. 1990: 23-27].

ისპანის ნამოსახლარი ქ. ქობულეთთან აეროდრომის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარეობს. აქ ხის ძელური ნაგებობების ნაშთები დადასტურდა [ინაიშვილი 1973: 15]. *ნამჭედურის* ხელოვნურად გამართული ნამოსახლარი ქობულეთთან მდ. ოჩხამურისა და ჩოლოქის შეერთებდან 1კმ-ზე მდებარეობს. აქ ხის ძელურ ნაგებობათა ნაშთები გამოვლინდა. ნამოსახლარს ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოსდევდა [Микеладзе და სხვ. 1985: 11-22]. ჩოლოქისპირა ნამოსახლარი ქობულეთთან მდ.-ის ჩოლოქისა და ოჩხამურის შესართავთან მდებარეობს. აქ, მეტალურგიულ წარმოებასთან დაკავშირებული სახელოსნოს ნაშთები გამოვლინდა. ნამოსახლარზე ხის შენობები დაფიქსირდა [ჩავლეიშვილი 1991: 17-25].

ძვ.წ. 1-ელი ათასწლეულის პირველ ნახევარში ურარტუელების და ნომადური ტომების აგრესიულმა მეზობლობამ კოლხეთის მთებით შემოსაზღვრულ რეგიონში მომხდურთან დასაპირისპირებლად საზოგადოების სხვადასხვა ჯგუფების თავდაცვითი ორგანიზება და შეკვრა-კონსოლიდაცია გამოიწვია. მოცემულ საგარეო ფაქტორს შემდგომში, ძვ.წ. მე-5 ს-თვის, კოლხეთის სახელმწიფოს განვითარების პროცესში საგრძნობი როლი უნდა შეესრულებინა. კოლხეთის სამეფოს განმტკიცებაში გამორჩეული, კონსტრუქციული ადგილი ეჭირა კულტურულ ინოვაციებსაც. საგარეო ფაქტორად უნდა ჩაითვალოს ე.წ. ბერძნული კოლონიზაციის მიმდინარეობა კოლხეთის ზღვისპირეთში. საბერძნეთიდან გასული მოსახლეობის ახალშენებს შორის გაიმიჯნა სავაჭრო და აგრარული კოლონია- აპოიკიები [იხ. Vallet 1973: 53-72]. პირველი, კონსტრუქციული საგარეო ფაქტორია — ემპორიონები. მეორე (ხორიანი პოლისები) — დესტრუქციულია ადგილობრივი მოსახლეობისთვის, რადგან მას თან ახლავს ტერიტორიის დაკარგვა და ადგილობრივი მოსახლეობის განდევნა. ე.წ. ბერძნულ კოლონიზაციას, როგორც საგარეო ფაქტორს, კოლხეთისთვის დადებითი ძვრები მოჰყვა. კერძოდ, ადგილობრივი მოსახლეობა გაეცნო იმ ხანად მონინავე ბერძნულ სამეურნეო და კულტურულ მიღწევებს, რამაც მნიშვნელოვანი სტიმული მისცა კოლხურ საზოგადოებაში საქალაქო ცხოვრების დანინაურებას. სანაპიროზე განვითარდნენ ქალაქები — *ფასისი*, *გიენოსი*, *დიოსკურია*.

ჰეროდოტეს (ისტ. წ.4, 37) მიხედვით შავი ზღვიდან სპარსეთის ყურემდე სულ ოთხი ხალხი სახლობს. ესენია ირანელები, მიდიელები, კოლხები და სასპერები. სახელი სპერი ძველი სამხრეთ საქართველოს ერთ-ერთი ისტორიული პროვინციის სახელში შემორჩა. საყურედღებოა, რომ ჰეროდოტე აღნიშნავს კოლხ და სასპერ მეომრებს ერთნაირი ჩაცმულობა და ბრძოლის მეთოდი ჰქონდათ: "... სასპერები ლაშქრობდნენ კოლხებივით"-ო (ისტ. წ.7, 78, 79). ეს კი კიდევ ერთხელ მიუთითებს ამ მოდგმის ხალხთა (კოლხების და სასპერების) ერთიან წარმომავლობაზე. სასპერები ეს ის ქართველური მოდგმის ტომია, რომლებმაც შემდეგ საზოგადოების კონსოლიდაციის შედეგად, მდ. მტკვრის შუა წელზე ცენტრით მცხეთაში ქართლის სამეფო შექმნეს და რომლებსაც ბერძნულ-რომაული წერილობითი წყაროები იბერიას უწოდებენ.

დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე პროტოსახელმწიფოს შემდგომ, ძვ.წ. მე-5—მე-4 სს-ში კოლხეთის ძლიერი სამეფო განვითარდა. კოლხეთის სამეფოს კეთილდღეობის ეპოქა თვალნათლივას ასახული როგორც წერილობით წყაროებში, აგრეთვე მრავალრიცხოვან და მრავალფეროვან არქეოლოგიურ მონაცემებში [ლორთქიფანიძე 2002: 124-237; Braund 1994]. მოცემული ეპოქის კოლხეთის სამეფოს გული მდინარე ფასისის (რიონის) შუა წელზე იყო განლაგებული. ძველი ბერძენი ავტორები მის მთავარ ქალაქს ქ(კ)უთაიას უწოდებდნენ. კოლხეთში მრავალდარგოვანი ხელოსნური წარმოება იყო განვითარებული. აქ ლითონის დასამუშავებელი, კერამიკის გასაკეთებელი, ხის და ტყავის დასამუშავებელი,

სხვადასხვაგვარი სამკაულების დასამზადებელი სახელოსნოები არსებობდა. კოლხეთის სამეფოს ეკონომიკური წინსვლის საყრდენს რკინის წარმოება წარმოადგენდა, რომელიც სამეურნეო საქმიანობას მრავალრიცხოვანი საწარმოო იარაღით ამარაგებდა. ამის მოწმობაა დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრების შედეგად დადასტურებული რკინის სახნისები, თოხები და ცულები. მიწათმოქმედების მაღალი დონის მაჩვენებელია სხვადასხვა ჯიშის მარცვლეულის აღმოჩენაც. სწრაფმზრუნავ სამეთუნეო ჩარხზეა დამზადებული მრავალფეროვანი კოლხური ჭურჭელი, რომელიც სამეფოს მთელ ტერიტორიაზე ფორმების და გაფორმების მიხედვით გარკვეულად სტანდარტულია. ძვ.წ. მე-5 – მე-4 სს-ში კოლხეთის სამეფოს ტერიტორიაზე ვრცელდებოდა თავისებური მონეტები — ე.წ. კოლხური თეთრის ნომინალები. არქეოლოგიური გათხრებით კოლხეთის სამეფოს უაღრესად თავისთავადი მხატვრული კულტურა წარმოჩინდა [იხ. ლორთქიფანიძე 1971: 51-63].

წერილობით წყაროებში დაცული ცნობები [იხ. ქც. 1955: 24], რომლის მიხედვითაც აზოს და შემდგომში ფარნავაზის დროს კოლხეთის ნაწილი იბერიის სამეფოს ფარგლებშია მოქცეული, სანდოდ გამოიყურება. ამ დროისთვის კოლხეთის სამეფო დასუსტებულია. ის კარგავს ტერიტორიებს. ჯერ აღმოსავლეთ, ხოლო შემდეგ შიდა კოლხეთზეც ვრცელდება იბერიის გავლენა [მელიქიშვილი 1965: 90]. ამ გარემოებას მხარს უბამს დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური მონაცემები. ძვ.წ. მე-4 ს-ის ბოლოს კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში, რომელიც ადრე ერთგვაროვანი იყო, შეინიშნება ცვლილებები. ძვ.წ. მე-3 ს-ში ეს ცვლილებები კიდევ უფრო გაღრმავდა. შემდგომ, განსხვავება შეიმჩნევა შიდა და ზღვისპირა კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში. პირველად ეს აისახა დაკრძალვის ახალი წესის გაჩენაში (ქვევრსამარხები). ამგვარი სამარხები ძირითადად შიდა კოლხეთშია აღმოჩენილი — *ნიგორზღვა, დაფნარი, დაბლაგომი, სოფ. მთისძირი, ფარცხანაყანევი, ქუთაისი, წყალტუბო, მალლაკი, ბანოჯა, ქვიტირი, გოდოვანი, ოდილაური, აჯამეთი, ჩხარი, ბანძა, ძეგრი, ციხესულორი, დიდვანი, ბზვანი, მუხიანი, ჭოგნარი, მესხეთი, უკანეთი, ბუკისციხე, ზენობანი, გოგორეთი, ზემოფარცხმა, თეკლათი, ისულა, ზანათი, ნოქალაქევი, ბატნაოხურო, ლანჩხუთი, ძირულა, საჯავახო, ბორი* [თოლორდავა 1980: ტაბ.1]. კოლხეთში ქვევრში დაკრძალვის წესის გაჩენა არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, დაახლოებით ძვ.წ. მე-4 ს. მიწურულიდან არის სავარაუდო. ამგვარი სამარხებიდან მომდინარე არქეოლოგიური მასალა რამდენადმე განსხვავდება მის წინა პერიოდში არსებულისგან და მიგვითითებს ცვლილებებზე [იხ. ლორთქიფანიძე 1972: 40]. ქვევრსამარხებში აღმოჩენილ სამკაულებში (მძივები, სამაჯურები და საყურეები) და კერამიკაში შეიმჩნევა ადგილობრივი და შემოტანილი ფორმა-გაფორმების სიმბიოზი. შიდა კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში ცვლილება პირველად *საირხეში* [იხ. ნადირაძე 1975: 99], *იოხვისში* და *ვანში* [იხ. ლორთქიფანიძე 1977: 20] წითლად მოხატული კერამიკის გაჩენით აღინიშნა. ამგვარი ჭურჭელი უცხოა ძვ.წ. მე-3 ს-მდე კოლხეთისთვის.

ძვ.წ. მე-3 ს-დან შიდა კოლხეთის არქიტექტურაზე, იბერიის გავლენა აისახა, მაგალითად: მსგავსება შეიმჩნევა *არმაზციხე, წინამური, ღართის კარი, ციხიაგორა, სამადლო, უფლისციხე* და კოლხეთის — *ვანი, საირხე*, სამშენებლო წესებში (აღიზის აგური; ქვათლილების მშრალი ნიშების ერთმანეთთან დაკავშირების წესი). *სამადლოს, ვანისა და მცხეთის* კრამიტების ნიშნებშიც მსგავსება აღინიშნება. მსგავსებაა სამადლოს, სარკინეს და ვანის ნაქალაქარების ტერასული პრინციპით დაგეგმარებაში. სამადლოს ნამოსახლარის სამშენებლო ქვის პეტროგრაფიული შესწავლის შედეგად გაირკვა, რომ ასეთი ჯიშის ქვა (ეკლარის კირქვა) მხოლოდ დასავლეთ საქართველოში ქუთაისის მახლობლად მოიპოვება. კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში გარდატეხის მიმანიშნებელია ისიც, რომ ძვ.წ. მე-4 ს-ის ბოლოდან ე.წ. *კოლხური თეთრი* აღარ ჩანს ადგილობრივ სამონეტო მიმოქცევაში. ისინი ალექსანდრე მაკედონელის და ლისიმაქეს მონეტებმა და მინაბაძებმა ჩაანაცვლეს.

ძვ.წ. მე-4 ს-ის მიწურულის საომარი მოქმედებების შედეგადაა დანგრეული, მაგალითად, ვარციხის *გიორგობიანების გორის, ვანისა და სოფ. მთისძირის ადგიშვილების გორის*

ნაგებობები. სოფ. ვარციხის გიორგობიანების გორაზე აღმოჩენილი ნაგებობა დანგრეულ-გადამწვარია ძვ.წ. მე-4 ს-ის მიწურულს [ჯაფარიძე 1977: 43-50]. ამავე პერიოდშია გადამწვარი ვანის ნაქალაქარის ცენტრალური ტერასის თეთრი ქვით ნაგები შენობა და ზედა ტერასაზე გათხრილი ძელურბათქაშიანი ნაგებობა. ძვ.წ. მე-4 ს-ის მიწურულისთვისაა დანგრეული სოფ. მთისძირის ადგიშვილების გორის ძელურ-ბათქაშიანი თავდაცვითი ნაგებობა (შენობის დანგრევის დრო რადიოაქტიური ნახშირბადის დაშლის მეთოდითაა განსაზღვრული) [იხ. გამყრელიძე 1982: 56-63, 93].

კოლხეთის ძვ.წ. მე-4 ს-ის მიწურულის და ძვ.წ. მე-3 ს-ის პირველი ნახევრის მატერიალურ კულტურაში ზემოთ აღნიშნული ცვლილებები შეიძლება, ერთი მხრივ, აზოს (აზონ) და, მეორე მხრივ, ფარნავაზ-ქუჯის მიერ ძალაუფლებისათვის ბრძოლით გამოწვეული საომარი მოქმედებების შედეგებით აიხსნას. როგორც ცნობილია, იბერიის სამეფოს ჩამოყალიბების პროცესი სწორედ ძვ.წ. მე-4 – მე-3 სს-ის მიჯნაზე მიმდინარეობს [იხ. მამულია 1979: 93-113]. ამ დროისთვის შიდა კოლხეთიც პოლიტიკურად იბერიის სამეფოს ფარგლებში ერთიანდება. საისტორიო გადმოცემა (*მოქცევაი ქართლისაი და ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა*) ქართლის სამეფოს წარმოშობის და აზო-ფარნავაზის ურთიერთობის შესახებ ძირითადად სანდოა. არიან-ქართლიდან (მდინარე მტკვრის, ჭოროხის სათავეების და ვანის ტბის ახლომახლო ტერიტორია; ჰეროდოტე ნ.3, 94) მოსულმა ალექსანდრე მაკედონელის მიერ აღზევებულმა აზომ ჯერ ქართლის გეოგრაფიულ-სტრატეგიული (მდ. მტკვრისა და არაგვის შესაყარი) ცენტრი *მცხეთა* დაიმორჩილა, ხოლო შემდგომში ქართველური მოდგმის ხალხით დასახლებული სხვა მხარეებიც დაიქვემდებარა (მათ შორის ეგრისიც — რესპ. კოლხეთი) [იხ. ძვ. ქართული აგიოგრაფ... 1963: 81].

კოლხეთში ლეონტი მროველს ნახსენები აქვს ციხე-გოჯის (*ნოქალაქევი*), *შორაპნისა* და *დიმნის* ციხეები [ქც. 1955: 24]. შორაპანი თანამედროვე დაბაა შორაპნის ციხესთან, ხოლო დიმნი სოფ. ზედა დიმის ნაციხართან არის გაიგივებული. იმხანად კოლხეთში ცალკეული მხარე-ერთეულების გათიშულობა-დაპირისპირებამ იმძლავრა, ხოლო იბერიაში, პირიქით, მეტი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური კონსოლიდაცია მოხდა და ცენტრალიზებულ ხელისუფლებიანი სამეფო განვითარდა. იბერიის სამეფომ ჩამოყალიბება-გაძლიერების პროცესში კოლხეთის ნაწილის ინკორპორაცია განახორციელა [იხ. გამყრელიძე 1985: 87- 89].

ასეთი მდგომარეობა გაგრძელდა მანამდე, ვიდრე კოლხეთის ზღვისპირეთი მითრიდატე მე-6 ევპატორის სამეფოს გავლენის ქვეშ არ მოექცა. კოლხეთის ზღვისპირეთში ძვ.წ. მე-4 ს-ის მიწურულიდან განვითარდა პოლისური ტიპის ქალაქები — *დიოსკურია*, *გიენოსი*, *ფასისი*, ხოლო შიდა კოლხეთი იბერიის სამეფოს პოლიტიკურ გავლენას დაექვემდებარა [იხ. გამყრელიძე 1985: 86-97]. იბერიის პოლიტიკური გავლენის ქვეშ იყვნენ კოლხეთის სტრაბონისეული სკეპტუხიები (იხ. სტრაბონი, ნ. 11, თ.2, 18): *საირხე* [იხ. ნადირაძე 1990], *ქუთაისი* [იხ. ლანჩავა 2007], *ნოქალაქევი* [იხ. ზაქარაია 1981], *ვანი* [იხ. კრებ. ვანი]. ამგვარი ტერიტორიული დანაწილება განვითარდა, პირველ რიგში, ფიზიკურ-გეოგრაფიული და ეკონომიკურ-კომუნიკაციური მდგომარეობის საფუძველზე. როგორც ჩანს, ზოგიერთი თემი უფრო დაწინაურდა და ჩამოყალიბდა გარკვეულ საქალაქო ცენტრად. საყურადღებოა კოლხეთის შესახებ სტრაბონის *გეოგრაფიაში* შემონახული ცნობა: “თუ როგორ იყო სახელგანთქმული ძველად ეს ქვეყანა, ... ამის შემდეგ შემკვიდრებმა სკეპტუხიებად დაყვეს ქვეყანა და ჰქონდათ ზომიერი ძალაუფლება” (ნ.11, თ.2; 18). როგორც გეოგრაფიის ამ ნაწყვეტიდან ჩანს და არქეოლოგიური მონაცემებიც ამას მოწმობენ, დაახლოებით ძვ.წ. მე-5 ს-თვის კოლხეთში უკვე გაფორმებულია ფიზიკურ-გეოგრაფიულ და ეკონომიკურ-კომუნიკაციურ საფუძველზე წარმოქმნილი ტერიტორიული ერთეულები, რომელთა სათავეში ადგილობრივი დაწინაურებული გვარის წარმომადგენლები იდგნენ. ამ ტერიტორიებიდან ზოგიერთი უფრო დაწინაურდა და ჩამოყალიბდა გარკვეულ საქალაქო ცენტრად თავისი მიმდებარე ტერიტორიით. ასეთებია, მაგალითად, “*ვანი*”, “*ქუთაისი*”, “*საირხე*”. *გეოგრაფიიდან*

ჩანს, რომ კოლხეთი სკეპტუხიებად დაანანილეს, რაშიც უნდა იგულისხმებოდეს ქვეყნის დაყოფა სამმართველო ერთეულებად. ეს დანანილება, ალბათ, ხელისუფლებამ ჩაატარა, რათა, ერთი მხრივ, გაადვილებოდა ადმინისტრაციულად ქვეყნის მართვა, ხოლო მეორე მხრივ, კიდევ მეტი პოლიტიკური ცენტრალიზაციისთვის მიეღწია [ლორთქიფანიძე 1977:15].

საფიქრებელია, რომ მათი წარმოქმნის პირველ ეტაპზე ისინი უფრო ტომობრივ-ტერიტორიული ერთეულებია, ხოლო თანდათან ერთ-ერთი ამ ერთეულის არისტოკრატიული გვარი წინაურდება და ახერხებს დანარჩენების დაქვემდებარებას. სწორედ ეს არისტოკრატიული გვარი შემდეგ სამეფოს უკეთ სამართავად და ხელისუფლების განსამტკიცებლად ადმინისტრაციულ რეფორმებს ატარებს. აქ, ალბათ, ისეთივე რეფორმები ტარდება, როგორიც იბერიაში გაატარა მეფე ფარნავაზმა [იხ. ქც, 1955: 24]. დროთა განმავლობაში კოლხეთში საგამგებლო ერთეულებს შორის მოხდა გარკვეული დიფერენცირება, რადგან აქაური რეგიონული გეოგრაფიული და აგროკლიმატური პირობები არათანაბარია (მაგ., რიონის დაბლობის სკეპტუხიები უფრო მდიდარი და შეძლებული უნდა ყოფილიყო, ვიდრე მთიანი გურიის). ამან შემდგომში, დაახლოებით ძვ.წ. მე-4 ს-ის მეორე ნახევარში, საგამგებლოებს შორის ურთიერთდაპირისპირება გამოიწვია, რაც საბოლოო ჯამში კოლხეთის სამეფოს დასუსტებით და იბერიასთან მისი ინკორპორაციით დასრულდა.

ძვ.წ. 1-ელი ს. დასაწყისიდან კოლხეთის ზღვისპირეთში პონტოს მეფე მითრიდატე მე-6 ევპატორი გამოჩნდა. პონტოს სამეფოს თავისი პოლიტიკური და სტრატეგიული ინტერესები ჰქონდა. აქ იყო განლაგებული *დიოსკურიის*, *გიენოსის*, *ფასისის* ქალაქები. ამ ქალაქების შემოერთებაში აისახა მითრიდატე ევპატორის ძირითადი მიზნის, მთელი შავიზღვისპირეთის გაერთიანების იდეის განხორციელება. ისეთი ძლიერი ხელისუფალის მმართველობაში შესვლა, როგორიც მითრიდატე იყო, ვაჭრობა-ეკონომიკასა და თავდაცვაში სტაბილურობის განმტკიცებას მოასწავებდა. იმ სანაპირო ნაქალაქარებზე, რომლებიც დღესდღეობით მეტნაკლებადაა არქეოლოგიურად შესწავლილი — *ეშერა*, *სოხუმი-დიოსკურია*, *ოჩამჩირე-გიენოსი* — არ არის დადასტურებული ძვ.წ. 1-ელი ს-ის დასაწყისის გადამწვარი ფენები და რაიმე საბრძოლო მოქმედების კვალი [გამყრელიძე 1985: 97]. სტრაბონის (წ.11, თ. 2; 17,18) ცნობებიდან ჩანს, რომ მითრიდატე დაინტერესებული იყო კოლხეთის სანაპიროთი, საიდანაც მას მისდიოდა მეტი წილი სანაოსნო საშუალებების გასამართავად, ხე-ტყე, სელი, კანაფი, ცვილი, ფისი — გემების ასაგებად. კოლხეთის სანაპირო ის სტრატეგიულ-კომუნიკაციური მხარე იყო, რომელიც აუცილებლად სჭირდებოდა პონტოს სამეფოს თავისი ჩრდილოშავიზღვისპირა ტერიტორიების ზედამხედველობისათვის. მითრიდატემ, დაიკავა რა დასავლეთ კოლხეთი, მის ადმინისტრაციულ ცენტრად აქცია ქალაქი დიოსკურია (იხ. სტრაბონი, წ.11, თ. 2; 18).

კოლხეთში სიტუაცია პონტო-რომის პირველი ომის დასასრულისთვის შეიცვალა, როცა მითრიდატემ მარცხი განიცადა საბერძნეთში. იბერიის დამარცხების შემდეგ პომპეუსი გადავიდა კოლხეთში (იხ. პლუტარქე, *პომპეუსი* 34). რომაელების გამოჩენის დროს შიდა კოლხეთი დანანილებული იყო სკეპტუხიებად (იხ. დიონ კასიუსი, *რომის ისტ.* 37; 3). მათი ნაწილი იბერიის პოლიტიკურ გავლენას ემორჩილებოდა (მაგ., *შორაპანი*, რომელიც უბრძოლველად გაიარა პომპეუსმა), ხოლო ნაწილი კი, ეტყობა შედარებით დამოუკიდებელ პოლიტიკას ატარებდა (მაგ. *ვანის* სკეპტუხია). მითრიდატე ევპატორის მოხელეს *მოაფერნეს* კი დასავლეთი კოლხეთი (რესპ. *პონტოს კოლხეთი*) ექვემდებარებოდა (სტრაბონი, წ.11, თ. 2; 18). პომპეუსი მდ. ფასისის გაყოლებით ზღვამდე ჩადის (ქ. ფასისში). რომაელები მათდამი დაქვემდებარებულ ქვეყნებში კი არ ცვლიდნენ არსებულ სამმართველო აპარატის სტრუქტურას, არამედ მას თავიანთ სამსახურში აყენებდნენ. ისინი, აქაც ასევე მოიქცნენ. შიდა კოლხეთის *სკეპტუხიებზე* (მაგ., *ოლთაკეს სკეპტუხიაზე*) საფიქრებელია, რომ რომის ძალაუფლება ეფემერული იყო. ჯერ კიდევ ლუკულუსი მითრიდატესთან ომის დროს აღნიშნავდა ამ მხარის სრულად დამორჩილების სიძნელეებს (იხ. პლუტარქე, *ლუკულუსი* 14).

იბერიის სამეფოსთან კოლხეთის ნაწილის ინკორპორაციამ კოლხეთის სამეფოს პოლიტიკური სტატუსის შეცვლა გამოიწვია. კოლხეთისთვის უარყოფითი საგარეო ფაქტორი გამოდგა პონტოს სამეფოს ექსპანსიამ, რომელსაც ზღვისპირეთის ანექსია მოჰყვა. რომმა გარკვეული ზემოქმედება მოახდინა კოლხეთის განვითარების პროცესზე. ერთი მხრივ, ეს ზემოქმედება უარყოფითი გამოდგა — ქვეყნის დასავლეთი მხარე რომის პოლიტიკურ გავლენაში მოექცა, ხოლო ზოგიერთ რეგიონში კი რომაელთა ცბიერი პოლიტიკის შედეგად არასტაბილური მდგომარეობა შეიქმნა, რაც შემდგომში რომისადმი ნახევრად დაქვემდებარებული “სამთავროების” განვითარებით დასრულდა (იხ. ფლავიუს არიანე, *მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო*, 11).

იბერიის (ქართლის) სამეფოში ძირითადი სამეურნეო-სამინათმოქმედო ფართობები შიდა ქართლის ვაკეზე, მდ. მტკვრის ხეობაში, ტირიფონის და მუხრანის ნაყოფიერ ველებზე, ქვემო ქართლის ბარში და ალაზნის ველზე იყო განლაგებული. აქ ჰავა მშრალი კონტინენტურია. ამიტომ ინტენსიური მინათმოქმედებისათვის საჭირო იყო სარწყავი არხების გაყვანა. სტრაბონი, იბერიის შესახებ გადმოგვცემს: “*იბერია უმეტესად კარგად არის დასახლებული ქალაქებით და სოფლებით; იქ არის კრამიტის სახურავიანი სახლები, რომლებიც არქიტექტურულად მოწყობილია; ბაზრები და სხვა... ქვეყნის ნაწილი კავკასიონის მთებითაა გარშემორტყმული ... შუაში არის დაბლობი, მდინარეებით მორწყული; უდიდესი მათ შორის არის მტკვარი. ... ის მოედინება საძოვრებით მდიდარ ველზე, ერთვის სხვა მრავალ მდინარეს, რომელთა შორის არის ალაზანი, ... ესენი ... უერთდებიან კასპიის ზღვას*” (იხ. წ.11, თ.3; 1,2). აქ საკმაო რაოდენობით მოიპოვება საშენი მასალა: ხე, თიხა, ქვა და მეტალურგიული ნედლეული — სპილენძი, რკინა. აქაური ნოყიერი ნიადაგი, მრავალფეროვანი რელიეფი, ჰიდრორესურსები, მადნეული, ფლორის და ფაუნის მრავალსახეობა საზოგადოების პროგრესის საფუძველს იძლეოდა. აქ დიდი ნაგებობების და სარწყავი არხების აგება შესაბამისი შრომის იარაღებისა და მრავალრიცხოვან ადამიანთა კარგად ორგანიზებული შრომის გარეშე წარმოუდგენელი იქნებოდა. ამ სამუშაოებს ხელმძღვანელობდნენ ცოდნა-გამოცდილების მქონე გამორჩეული პიროვნებები. სწორედ ეს ლიდერები ანხორციელებდნენ ამ მოსახლეობის დასახლებების დაცვას.

ამრიგად, თავდაცვითი და საცხოვრებელი პრობლემების ერთობლივი ძალისხმევით გადანაცვების პირობებში ხდებოდა გარკვეული პოლიტიკური კონსოლიდაცია. სამუშაოების მასშტაბების და თავდაცვითი მზადყოფნის ზრდასთან ერთად იზრდება ლიდერების როლი საზოგადოებაში. დროთა განმავლობაში აქ პროტოსახელმწიფოებრივი საზოგადოებრივი წყობა განვითარდა. სოციალური ამდაგვარი განვითარება, შესაძლოა ჯერკიდევ ე.წ. დიდი ყორღანების კულტურის დროს ჩაეყარა საფუძველი (დაახ. ძვ.წ. მე-2 ათასწლეული). ამ გარემოებებმა შემდგომ ხელი შეუწყო ძლიერი პოლიტიკური ერთეულის იბერიის სამეფოს წარმოქმნას. არქეოლოგიური მონაცემები მოწმობენ, რომ გვიანბრინჯაო ადრერკინის ხანაში, ინტენსიურად იყო დასახლებული ძველი საქართველოს ცენტრალური ნაწილი. მოსახლეობა აქ ძირითადად ბორცვ-გორებზე ცხოვრობდა. მაგალითად, ძვ.წ. მე-8—მე-6 სს-ის *ხოვლეს* გორასაცხოვრისი იღებს დაბური დასახლების სახეს. ძვ.წ. მე-6—მე-5 სს-ში იზრდება *ხოვლეგორას* საფორტიფიკაციო მნიშვნელობა. ამ გორას გაბატონებული მდგომარეობა უჭირავს და ის აკონტროლებს ირგვლივ ტერიტორიას [იხ. ხიდაშელი 2009: 24-28].

მდინარეების ზემო ევფრატის, ჭოროხის, მტკვრის და არაქსის სათავეების მიმდებარე ტერიტორიაზე ქართველურ ტომთა (*კოლხები, სასპერები, მესხები* და სხვ.) გაერთიანების შედეგად ძვ.წ. მე-11- მე-7 სს-ში განვითარდა პროტოსახელმწიფოებრიობა, რომელიც ჯერკიდევ უძველეს ლურსმულ წარწერებში მოიხსენიება. კოლხებს და სასპერებს პეროდოტეც (იხ. ისტორია წ.4, 37) ახსენებს. იბერიის ძვ.წ.მე-3 - ახ.წ.მე-3სს. ისტორიისთვის ძირითად წერილობით წყაროს წარმოადგენს *ქართლის ცხოვრების* ნაწილი “*ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა*”, რომლის შემდგენელ-

გადამწერია სწავლული ლეონტი მროველი. ის წინამორბედთა მრავალფეროვანი, ქართული და უცხოური თხზულებებით სარგებლობდა. აქ მოყვანილი ცნობების (პერსონაჟების, პუნქტების და სხვ.) უმეტესი ნაწილი, ახალი არქეოლოგიური გათხრების შედეგად, სადღეისოდ დოკუმენტურად დადასტურებულია. მაგ.: ციხე-ქალაქები: *ნასტაკისი, სარკინე, ციხე-გოჯი, არმაზციხე (ბაგინეთი), შორაპანი, დიშნა* [იხ. გამყრელიძე და სხვ. 2013].

ისტორიული პერსონაჟები: არტაგი (არტოკე), ფარსმან 1-ელი, ფარსმან ქველი, მითრიდატე (ანუ მიჰრდატი), ამაზასპი. არქეოლოგიურად აღმოჩენილ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში დასტურდება ისტორიულ პირთა სახელები: მეფე ფარსმანი ნახსენებია 75 წლით დათარიღებულ ე.წ. *ვესპასიანეს წარწერაში*. აქვე იხსენიება მეფე მითრიდატე. ის აგრეთვე იხსენიება ე.წ. №1 წარწერაში. მეფე მითრიდატე მოიხსენიება ქ. რომში აღმოჩენილ წარწერაშიც. მეფე ფარსმანი ფიგურირებს ქ. რომის ნავსადგურ ოსტიაში აღმოჩენილ წარწერაში. იგივე მეფე ნახსენებია მცხეთაში, არმაზში არქეოლოგიურად გათხრილ ე.წ. *არმაზის ბილინგვაზეც*. ამავე ბილინგვაზევე მოხსენიებულია *იბერთა მეფე ქსეფარნუგი. იბერთა მეფე ამაზასპე* მოიხსენიება არმაზციხეში არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად გამოვლენილ წარწერაში. “*ცხოვრება ქართველთა მეფეთაში...*” ნახსენებ ისტორიულ პირთა მოქმედებანი მრვალგზის აღიწერება აგრეთვე ბერძნულ-ლათინურ წყაროებში. მაგ.: იბერიის მეფე არტაგს ძვ.წ. 65 წელს პომპეუსის იბერიაში ბრძოლების აღწერისას ახსენებს — აპიანე და დიონ კასიუსი. მეფე ფარსმანს — ტაციტუსი. მეფე ფარსმან მე-2 იხსენიებს ფლავიუს არიანე; აელიოს სპარტიანე; იული კაპიტოლინი და სხვ. წერილობით წყაროებში ნახსენები იბერიის მეფეები ქართლის ხელმძღვანელ-ორგანიზატორები იყვნენ. მეფე ფარნავაზის მიერ გატარებულმა სამხედრო-ადმინისტრაციულმა რეფორმებმა საფუძველი დაუდო იბერიის სახელმწიფოს. შემდგომ ეს რეფორმები ფარნავაზიანთა დინასტიის სხვა მეფეებმა განაგრცეს.

ძვ.წ. 334 წელს მცირე აზიაში ალექსანდრე მაკედონელის ჯარი გამოჩნდა. მაკედონელების მხარდაჭერით სამხრეთ-დასავლეთ ტრანსკავკასიის ერთ-ერთი ქართველური გაერთიანების, *არიან ქართლის* მეთაურმა, აზონმა ილაშქრა და ციხე-ქალაქი *სარკინე* აიღო. იბერიაში მაკედონელთა მიერ აღზევებულმა აზონმა ხელთ იგდო ძალაუფლება. ამის შემდეგ, აქ აზონის მიერ, მმართველობის პრობერძნულ-მაკედონურ (*resp. ჰეროპოლი*) წესრიგი დამყარდა. იბერიის სამეფოს კონსოლიდაცია მტკიცეწეულად მიმდინარეობდა. ცალკეული მხარეების წარჩინებულ მემომართა გუნდები უცხო ძალის გამოყენებაში ხედავდნენ გამოსავალს, რათა უპირველესები გამხდარიყვნენ და ძალაუფლება ხელთ ეგდოთ. ამ ბრძოლებში ხან კიმერიელ-სკვითებს, ხან ირანელებს, ხანაც ბერძენ-მაკედონელებს იყენებდნენ. აზონს დაუპირისპირდა მცხეთელი წარჩინებული ფარნავაზი თავისი მომხრეებით (*აღმოსავლურ-პროირანული*). ამ დაპირისპირებას აზონის ხელისუფლების დამხობა მოჰყვა. აზონის და ფარნავაზის მომხრეთა შორის საბრძოლო მოქმედებებით გამოწვეული ნგრევის მოწმობაა საქართველოს ტერიტორიაზე დადასტურებული ძვ.წ. მე-4 ს-ის მიწურულის გადამწვარი ნამოსახლარები, რომლებიც არქეოლოგების მიერ არის შესწავლილი [იხ. გამყრელიძე და სხვ. 2013].

ძვ.წ. მე-3 ს-ის დასაწყისში ფარნავაზმა მოახერხა მთელი იბერიისა და კოლხეთის მნიშვნელოვანი ნაწილის გაერთიანება. მან საფუძველი ჩაუყარა ფარნავაზიანების სამეფო დინასტიას. წერილობითი წყაროები მას მიაწერს იბერიის სახელმწიფო-ადმინისტრაციული რეფორმების ჩატარებას. ფარნავაზის დროს კოლხეთის ნაწილი იბერიის სამეფოს ფარგლებშია მოქცეული. ფარნავაზიანთა ეპოქის იბერიის სახელმწიფოს პოლიტიკურ-სამხედრო ორგანიზაციის საკმაოდ კარგი სისტემა ჰქონდა. სახელმწიფო ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულებად იყო დაყოფილი. მათ ადგილობრივი სამხედრო-არისტოკრატიის წარმომადგენლები, ერისთავები, მართავდნენ, რომელთაც ბერძნული და არამეული წერილობითი წყაროები მოიხსენებს (იხ. სტრაბონი წ.11, თ.2, 18).

ერისთავის ინსიგნიებს წარმოადგენდა — კვერთხი-სკიპტრა, განსაკუთრებული საბეჭდავი-ბეჭედი, მდიდრული სარტყელი, შეიარაღება და სხვ. ხსენებული ნივთები

დოკუმენტურად დადასტურებულია საქართველოს არქეოლოგიურ მასალაში (იხ. მაგ. მცხეთის არქეოლოგიური აღმოჩენები). სამეფოს ჯარი (იხ. სტრაბონი, წ.11, თ.3, 3; წ.11, თ.4, 5; აპიანე, მითრიდატიკა, 103; ქც; პლუტარქე, ლუკულუსი, 31) შეიარაღებული იყო — შუბებით, სატევრებით, საბრძოლო ცულებით, მშვილდ-ისრებით, ჯაჭვ-ჯავშნებით, მუზარადებით, ფარებით; საბრძოლო ეტლებით, ქვის ყუმბარების სატყორცნი მანქანებით. მათ, შეტევის და თავდაცვის, იმ დროისათვის მონინავე, რკინის შეიარაღება ჰქონდათ [დანვრ. იხ. გამყრელიძე 2010]. იბერიის სამეფოს თავდაცვის სისტემაში მნიშვნელოვანი ადგილი საფორტიფიკაციო ნაგებობებს ეკავა, რომლებიც სტრატეგიულად მოხერხებულ და საჭირო ადგილებზე იყო განლაგებული — მაგ.: *მცხეთა, უფლისციხე, ურბნისი, სარკინე, ნასტაკისი, შორაპანი, დიშნა* და სხვ. განსაკუთრებით სატახტო ქალაქი მცხეთა იყო დაცული [იხ. გამყრელიძე 2010; გამყრელიძე და სხვ. 2013].

1-ელი ს-ის პირველ ნახევარში იბერიის სამეფო იმდენად გაძლიერდა, რომ გააფართოვა თავისი საზღვრები და მედგარი ბრძოლით აიღო მდ. არაქსთან მდებარე მნიშვნელოვანი ციხე-ქალაქი არტაქსატა. ამ დროისათვის იბერიამ დაიბრუნა სამხრეთ-დასავლეთით, მდ. ჭოროხის, მდ. მტკვრის და მდ. არაქსის სათავეების ტერიტორიები. ფარსმან მე-2 ქველი უკვე შეუფარავად ებრძვის რომის იმპერიას და ცდილობს მის განდევნას ზღვისპირა კოლხეთიდან და სამხრეთ ტრანსკავკასიიდან. იბერია, თავისი ინტერესების დაცვისათვის, გაბედულად უპირისპირდება იმ დროისათვის სამხედრო თვალსაზრისით უძლიერეს სახელმწიფოებს, რომსა და პართიას.

ხსენებული სახელმწიფოები, როგორც ჩანს, იბერიის სამეფოს ანგარიშგასაწევ ძლიერ ქვეყნად მიიჩნევდნენ. ამიტომ, იმპერატორ ანტონინუს პიუსის (138-161 წწ.) დროს იბერიას და რომს შორის ურთიერთობები გამოსწორდა. რომელი ისტორიკოსი ელიუს სპარტიანი მოგვითხობს, რომ რომის იმპერატორი პატივს სცემდა იბერთა მეფე ფარსმან მე-2, რადგან მისი სამხედრო მხარდაჭერა სჭირდებოდა სამხრეთ ტრანსკავკასიაში. ამის გამო, იბერთა მეფეს ურიცხვი ძვირფასი საჩუქარი (შესაძლოა, რომ სწორედ ეს ძვირფასი ნივთებია სადღისოდ, არქეოლოგიურად აღმოჩენილი მცხეთაში; იხ. მცხეთის არქ. გათხრების მასალები), საბრძოლო სპილო და ორმოცდაათკაციანი მეზრძოლთა რაზმი უბოძა (იხ. ელიუს სპარტიანი). ახ.წ. 140 წელს ფარსმან მე-2 ამალით, დიპლომატიური მისიით, იმპერიის სატახტო ქალაქ რომში ჩავიდა. აქ მას ზეიმით შეხვდნენ და პატივისცემის ნიშნად ფარსმანის ქანდაკებაც კი აღმართეს (იხ. დიონ კასიოსი, რომის ისტ. წ.70, თ.2, 3). იბერიის სამეფომ, რომსა და პართიას შორის მოქნილი პოლიტიკის წარმოების და წარმატებული ომების შედეგად საზღვრები გაიფართოვა.

ძვ.წ. 1-ელი ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან, ძველ საქართველოში, მსხვილი ქალაქური ტიპის დასახლებებიდან ქალაქები განვითარდა. ეს ქალაქები, ძირითადად გზების პირას, ვაჭრობის კონცენტრაციის და სამხედრო-სტრატეგიულ ადგილებზე წარმოიქმნენ. მათ შესახებ ინფორმაცია წერილობით და არქეოლოგიურ წყაროებშია შემორჩენილი. ასეთებია: მცხეთა-არმაზციხე — ქ. მცხეთასთან, ნასტაკის-სამადლო — ქ. კასპის აღმოსავლეთით, ძალისა — სოფ. ძალისთან, სარკინე — ქ. მცხეთის დასავლეთით, უფლისციხე — ქ. გორის აღმოსავლეთით და სხვ. [იხ. გამყრელიძე და სხვ. 2013].

საქართველოში არქეოლოგიურად გამოვლენილ ძველ ქალაქთა ნაგებობანი შექმნილია იმდროინდელი მონინავე სამყაროსათვის დამახასიათებელი თეორიული და პრაქტიკული მიღწევების საფუძველზე. ქალაქის ყველაზე გამაგრებულ მონაკვეთს აკროპოლისი წარმოადგენდა აქ სახელისუფლო არისტოკრატიის რეზიდენცია იყო განლაგებული და თავდაცვითი კედლები ერტყა. ბუნებრივია, რომ ქალაქების საზოგადოებრივი, ადმინისტრაციული, სამეურნეო, წყალსადენის (წყარო, ჭა), საკულტო, და თავდაცვითი ნაგებობების შექმნა შესაბამისი შრომის იარაღებისა და მრავალრიცხოვან ადამიანთა ორგანიზებული შრომის გარეშე წარმოუდგენელი იქნებოდა. ამ სამუშაოებს

ხელმძღვანელობდნენ სათანადო ცოდნა-გამოცდილების მქონე პიროვნებები. ერთ-ერთი პიროვნების, მცხეთის არქიტექტორ-მშენებლის სახელი — *ავრელი აქოლისი*, ცნობილი გახდა მცხეთაში აღმოჩენილი საფლავის ქვის წარწერიდან.

ქალაქები ხელოსნობის და ვაჭრობის მსხვილ ცენტრებს წარმოადგენდნენ. ისინი ირგვლივ მდებარე სასოფლო-სამეურნეო ტერიტორიებს ფლობდნენ, საიდანაც სურსათით მარაგდებოდნენ. იბერიის სამეფოს დედაქალაქი მცხეთა იყო, რომელიც ქალაქური ტიპის დაბების აგლომერაციას წარმოადგენდა. ის მდ. მტკვრის და მდ. არაგვის შესაყართან მდებარეობდა. მცხეთის ძირითადი ქალაქური დასახლებებია: არმაზციხე-მთაქართლი, კაციტავანა, არმაზისხევი, ღართისკარ-წინამურ-ზედაზნის სასიმაგრო ხაზი და მათ შორის ტერიტორია. მცხეთის არმაზციხე, დედაციხე აკონტროლებს მდ. მტკვრისა და მდ. არაგვის ხერთვის და გზათა შესაყარს. აქ იბერიის მეფეთა რეზიდენცია მდებარეობდა. არმაზციხის ერთ მხარეს მდინარე მტკვარი საზღვრავს, ხოლო დანარჩენს პარალელური ხეევები. თავდაცვითი კედლის შიგნით განლაგებული იყო სასახლეები, ტაძრები, აბანო და სხვ.

ბერძნულ სამყაროსთან სავაჭრო-ეკონომიკურმა ურთიერთობამ მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ძველი საქართველოს ეკონომიკურ-კულტურულ წინსვლაში. არსებითად ეს ნიშნავდა მის ინტეგრაციას ხმელთაშუაზღვისპირეთ-სამხრეთ ევროპის ეკონომიკურ სისტემაში. ალბათ, ამანაც, ძველი საქართველოს ორიენტაცია იმ თავითვე ევროპული ცივილიზაციის მიმართულებით განსაზღვრა. მდინარე რიონ-ყვირილა (ფასისი) და მდინარე მტკვარი თავისი ფიზიკურ-გეოგრაფიული მდებარეობით მოხერხებული სავაჭრო გზა იყო (იხ. სტრაბონი, წ.11, თ.7, 3; პლინიუს სეკუნდუსი, ბი, წ.6, 52). სწორედ ამ გზის გაყოლებაზე მდებარეობს კლასიკური ხანის და ადრეული შუა საუკუნეების ნამოსახლარები, რომელთა არქეოლოგიური კვლევის დროსაც აღმოჩნდა შემოტანილი უცხოური ნაწარმი.

ქართველური მოდგმა უძველესი დროიდან სახლობს დღევანდელი საქართველოს მიწაწყალზე. ქართველები, ქართველური ეთნოსი განვითარების თავდაპირველ საფეხურზე განსახლებული იყო სამი მდინარის: მტკვრის, რიონის და ჭოროხის აუზებში. ეს კი ზოგადად, ვანის ტბიდან შავზღვამდე და კავკასიონის ქედის ჩათვლით ტერიტორიას მოიცავს. ამ ტერიტორიაზე სახლობდა ძველი ქართველური მოდგმის ხალხი, რომელთა სხვადასხვა გაერთიანებებს საისტორიო წერილობითი წყაროები (იხ. პეროდოტე, ქსენოფონტი, სტრაბონი, არიანე, ლეონტი მროველი და სხვ.) სხვადასხვაგვარად მოიხსენიებენ. კერძოდ — *კოლხები, იბერები, ხალიბები, მოსუინიკები, სასპერები, მაკრონები, ჰენიოხები, მოსხები, ტაოხები, აფსილები, ტიბარენები, სანიგები; შემდგომ, ჭანები, ლაზები, სვანები, ეგრნი, ქართნი* და ა.შ. პროტოსახელმწიფოებრიობა უფრო მტკვრის, ჭოროხის მდინარეთა ზემო წელის აუზებში ჩაისახა და შემდგომ მყარი სახელმწიფოებრიობა მდ. რიონის აუზში განვითარდა და მდ. მტკვრის შუა წელიც მოიცვა. ძვ.წ. მე-3 ს-დან კი პირიქით, კოლხეთი, გაძლიერებული და კონსოლიდირებული იბერიის სამეფოს ფარგლებში მოექცა (იხ. ტაბ.1, 2, 15, 16, 17, 18, 19).

ვაჭრობის შესახებ (გზავი, ფული, ნავთობი)

ვაჭრობა წარმოადგენს საშუაშაველო ქმედებას მწარმოებელსა და მომხმარებელს შორის, რითაც წარმოებული საქონლის გადანაწილება ხდება. საზოგადოების განვითარების დონეზეა დამოკიდებული თუ როგორი იქნება ვაჭრობის ორგანიზება, გატანილი და შემოტანილი საქონლის სახეობა და რაოდენობა. ძველ საზოგადოებებში, თვითკმარი ეკონომიკის პირობებში სავაჭრო ურთიერთობების ნაწილი ძღვენის სახით ხორციელდებოდა. ძღვენ-საჩუქარს მიართმევდნენ ხოლმე ადგილობრივი ხელისუფლების წარმომადგენლებს მათგან კეთილგანწყობის სანაცვლოდ [Malinowski 1935]. ძველი ვაჭრობის (რესპ. გაცვლის) შესახებ არსებული მოსაზრებები მრავალფეროვანია [იხ. Renfrew 1969: 151-170; Polanyi 1975; Trade and Ancient Economy 1983; Семенов 1973]. ვაჭრობაზე გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ის ჩამოყალიბებულ, გარკვეულად რეგულირებად, პროფესიული რეგლამენტაციის სახეს ანტიკურ ხანაში იღებს. მოგვიანებით, ჩნდება სპეციალური თანამდებობები, რომლებიც ზრუნავდნენ სავაჭრო საქონლით დატვირთული გემების ან სხვა ტრანსპორტის უსაფრთხო მოგზაურობაზე [იხ. Casson 1984].

ძვ.წ. მე-7 ს-ში ბერძენი ვაჭრები შავიზღვისპირეთში გამოჩნდნენ. ისინი შეხებაში მოვიდნენ ადგილობრივ სოციალურ და ეკონომიკურ სამყაროსთან. დაახლოებით ამავე პერიოდიდან შავი ზღვის სანაპიროებზე არსდება პირველი ე.წ. ბერძნული კოლონიები. აქ არსებული ადგილობრივი მოსახლეობის ტრადიციულ სოციუმში შეიჭრა ახალი, უცხო ეკონომიკური კომპონენტი, რომელმაც მთელი რიგი ცვლილებები გამოიწვია. ამ ცვლილებების გამომწვევი ერთ-ერთი ფაქტორი სავაჭრო ურთიერთობები უნდა ყოფილიყო. შავიზღვისპირეთის სავაჭრო ურთიერთობების კვლევის ერთ-ერთ ძირითად წყაროს არქეოლოგიური ძეგლები და იქიდან მომდინარე ნივთიერი მასალა წარმოადგენს.

საქართველოში იბერია-კოლხურ პერიოდში ბერძნული ნაწარმის ყველაზე ადრეული ნიმუშები, მცირე რაოდენობით, ძვ.წ. მე-6 ს-ით არის წარმოდგენილი. ისინიც უმეტესად ზღვისპირა ნამოსახლარებზეა აღმოჩენილი ამფორების ტარის, მოხატული ჭურჭლისა და ატიკური კერამიკის სახით. ძვ.წ. მე-5 ს-იდან კი უკვე მთელ კოლხეთში, უცხოური ნაწარმი უფრო მრავალრიცხოვანია. საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ კოლხური ნაწარმის ნიმუშები (კოლხური ქვევრები, ამფორები) აღმოჩნდა ჩრდილო შავიზღვისპირეთში ნიმფეონში, პანტიკაპეონში [Гайдукевич 1981: 70; Зеест 1960: 108; Брашинский 1980: 32]. უცხოურ ნაწარმში რიცხვობრივად კვლავ უმეტესობაა ამფორები, ატიკური შავლაკიანი და მოხატული ჭურჭელი; პოლიქრომიული მინის ჭურჭელი; ლითონის ჭურჭელი; მონეტები (მაგ.: ათენური, ქიზიკური, სინოპური); გლიპტიკის ნიმუშები. ძვ.წ. მე-5 ს-ისთვის ატიკური ნაწარმი კოლხეთში წამყვან ადგილს იკავებს. ძვ.წ. მე-3 ს-იდან კოლხეთში ინტენსიური სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობები შეიმჩნევა ელინისტურ სამყაროსთან. განსაკუთრებულ ადგილს იკავებენ მცირეაზიური და სამხრეთ შავიზღვისპირეთის ქალაქები, გამორჩეულად კი სინოპი, რომლის ნაწარმსაც კოლხეთში აშკარად ძირითადი ადგილი უჭირავს. სინოპური ამფორების, კრამიტის და ჭურჭლის დამახასიათებელი, თიხის ფრაგმენტები, მთელ კოლხეთში მრავლადაა აღმოჩენილი [Брашинский 1973: 182-184] (იხ. ტაბ.41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49).

ამფორა, ანტიკურ სამყაროში, გადასატან სავაჭრო, კერამიკულ ტარას წარმოადგენდა, რომლის მეშვეობითაც ზეთი, ღვინო, მარცვლეული, დამდნარი ქონი, ნავთობი, წყალი, გადაჰქონდათ. ამფორას, ოვალური ტანი, წამახვილებული ბოლო და ორი ყური ჰქონდა. ასეთი კონფიგურაცია მოსახერხებელი იყო მისი ტრანსპორტირებისთვის. სავაჭრო ამფორა საშუალოდ ოცდახუთამდე ლიტრს იტევდა. მათი სავაჭრო ტარად წარმოება ძვ.წ. მე-7 ს-დან იწყება და შუასაუკუნეებშიც გრძელდება. ამფორების წარმოების ცენტრის იდენტიფიცირება

მათი ფორმის, ფერის, თიხის შემადგენლობისა და დამღებების მიხედვით ხდება. ამფორები ექვემდებარებოდნენ გარკვეულ სტანდარტს, რაც ვაჭრობის რეგულირებაზე მიგვანიშნებს. უცხოური სავაჭრო ამფორები ძირითადად დასავლეთ საქართველოს ძველ ნამოსახლარებზეა აღმოჩენილი. აქ ისინი სავაჭრო ტარად არის შემოტანილი: *სინოპედან*, *სამოსიდან*, *ლესბოსიდან*, *ქიოსიდან*, *თასოსიდან*, *მენდედან*, *როდოსიდან*, *კოსიდან*, *კორინთოდან*, *ქერსონესიდან*, *ჰერაკლეადან*, *კნიდიდან*. აქედან ყველაზე მრავლად არის წარმოდგენილი სინოპური ამფორები. მათი მახასიათებელია მოიასამნისფრო ბაცი ფერის, შავი მარცვლების ჩანარებიანი თიხა; კონუსური ტანი, ლილვისებური პირის გვირგვინი, მოცილინდრული დაბოლოვება, ოვალურგანივკვეთიანი ყურები; არსებობს მათი სხვადასხვა მოდიფიკაცია. ძვ.წ. მე-3 ს-ის პირველი ნახევრის ადგილობრივი, *კოლხური ამფორები* ფორმით *სინოპურს* გვანან, ოღონდ თიხის ზედაპირი უფრო ხორკლიანია, ფერი კი მოყავისფროა.

სინოპური ამფორები დასავლეთ საქართველოს, ძვ.წ. მე-5 ს-ის მეორე ნახევრიდან ადრეული შუასაუკუნეების ჩათვლით, ყველა ნამოსახლარზეა აღმოჩენილი: *ეშერი* [Шамба 1980: 27], *გუადიხუ* [Трапш 1969: 222], *ოჩამჩირე* [მათიაშვილი 1977: 78], ბიჭვინთა [ბერძენიშვილი და სხვ. 1975: 254], *ინკიტის* ტბასთან [ლორთქიფანიძე 1963:105], *ნოქალაქევი*; *გონიო* [ხალვაში 2002: 24; გძელიშვილი და სხვ. 1964: 78], *ბათუმის* ციხეზე, *ფიჭვნარში* [Кахидзе და სხვ. 1980: 161]; *ნამჭედურზე* [Микеладзе და სხვ. 1985]; *ფოთი* [გამყრელიძე 2003: 170], *სიმაგრე* [მიქელაძე 1978: 76], *ქვემო ჭალადიდი* [მიქელაძე 1978: 78], სოფ. *საქორქიო*, *სოხუმთან* [აფაქიძე და სხვ. 1965: 120 [Трапш 1969: 323], *ლესხინდრაო*, *საგვიჩიო* [გრიგოლია და სხვ. 1973: 23], *ნოსირი*, *დაფნარი*, *დაბლაგომი* [თოლორდავა 1983: 132], *ვარდციხე* [ჯაფარიძე ვ.მ. 1989: 39], *ციხესულორი*, *ვანი*; *ჭოგნარი* [ლორთქიფანიძე 1966: 127], სოფ. *მთისძირი* [გამყრელიძე 1983: 128] და სხვ.

სამოსური ამფორები საქართველოში ძვ.წ. მე-5 ს-ის დასაწყისიდან - ახ.წ. მე-6 ს-ის ჩათვლით შემოდის. მათ ახასიათებთ ღია მოყავისფრო, ქარსნარევი განლექილი თიხა; კვერცხისებური ტანი, ოვალურგანივკვეთიანი ყურები, ქვემოთ გაფართოებულ ფეხზე ღრმული. *ლესბოსური ამფორები* ძვ.წ. მე-5ს. მათ ახასიათებთ მონაცრისფრო, მორუხო ქარსნარევი თიხა; კვერცხისებური ტანი, შუა ნაწილში გამობერილი ცილინდრული ყელი, მრგვალგანივკვეთიანი ყურები, ცილინდრული ფეხი. *ქიოსური ამფორები* საქართველოში ძვ.წ. მე-5 ს-ის დასაწყისიდან - ძვ.წ. მე-2 ს-ში ჩნდება. მათ ახასიათებთ ღია მოყავისფრო, ქარსისა და კირქვის მინარევებიანი თიხა; კვერცხისებური ტანი, მკვეთრად გამობერილი დაბალი ყელით, ცილინდრისებური ფეხი, ქვემოთ შერღვევებით, ოვალურგანივკვეთიანი ყურები. *თასოსური ამფორები* საქართველოში აღმოჩენილია ძვ.წ. მე-5 – მე-3 სს-ში. მათ ახასიათებთ ბაცი-მოყავისფრო, ქარსის მინარევებიანი თიხა; სფეროსებური ან ოდნავ წაგრძელებული ტანი, ცილინდრული, ქვემოთკენ გაფართოებული ფეხი, ოვალურგანივკვეთიანი ყურები [ახვლედიანი, ფუთურიძე 2002: 50].

მენდეს ამფორები საქართველოში ძვ.წ. მე-5 – მე-4 სს-ში ჩნდება. მათ ახასიათებთ მოყავისფრო-მონაცრისფრო, ქარსის მინარევებიანი, განლექილი თიხა; კონუსისებური ტანი, პირის გვირგვინი სამკუთხაგანივკვეთიანი, დაბალი ყელი, ქვემოთ გაფართოებული ფეხი ფოსოთი. *ჰერაკლეური ამფორები* საქართველოს ტერიტორიაზე ძვ.წ. მე-4 - მე-3 სს-ით თარიღდება. მათ ახასიათებთ მოყავისფრო-ბაცი, შავ და თეთრ მინარევებიანი თიხა; დაქანებულმხრებიანი წელში ოდნავ შევიწროვებული კონუსური ტანი, ძირში გაფართოებული ფეხი, ოვალურგანივკვეთიანი ყურები. *როდოსული ამფორები* საქართველოში ძვ.წ. მე-3 - ახ.წ. მე-3 სს-ში ჩნდება. მათ ახასიათებთ ბაცი მოყავისფრო კარგად განლექილი, მინარევების გარეშე თიხა; კვერცხისებური ოდნავ წაგრძელებული ტანი, ცილინდრული ქუსლი, მრგვალგანივკვეთიანი ყურები. როდოსულ ამფორებზე ხშირად დამღები დაიტანებოდა. დამლაზე აღნიშნული იყო კ. როდოსის მეთაურის, ამფორათა მწარმოებელის სახელი და

ემბლემ. კოსური ამფორები საქართველოში ძვ.წ. მე-3 - მე-2 სს-ში ჩნდება. მათ ახასიათებთ მოვარდისფრო კარგად განლექილი, ქარსის მინარევებიანი თიხა; წაგრძელებული ტანი, ნახევარსფეროსებური ძირი; ნახევარლილვისებური პირის გვირგვინი, ორლულიანი ყურები. კორინთული ამფორა საქართველოში ძვ.წ. მე-3 - მე-2 (პირველი ნახევარი) სს-ში ჩნდება. მათ ახასიათებთ მოთეთრო-მოყვითალო თიხა; კვეცხისებური ტანით, წაკვეთილი კონუსისებური ფეხი, ოვალუგანიკვეთიანი ყურები, შესქელებული, გარეთ გადმოკეცილი პირის გვირგვინი. ქერსონული ამფორები საქართველოში მხოლოდ ორი ცალია (ძვ.წ. მე-3 ს) აღმოჩენილი. მათ ახასიათებთ მონითალო-მოყვითალო, კირქვის და შავმინარევებიანი თიხა; კვერცხისებური მოყვანილობა, დაბალი ყელი, შეღრმავებულ ძირიანი ქვემოთ გაფართოებული ფეხი, ოვალურგანიკვეთიანი ყურებით. კნიდური ამფორები საქართველოში (ძვ.წ. მე-2 ს) აღმოჩენილია ვანის ნაქალაქარზე. მათ ახასიათებთ მონითალო-მოყავისფრო ქარსის მინარევებიანი თიხა; კვერცხისებური ტანი, მაღალი კონუსური ფეხით, რომელზეც შემოვლებულია წრიული რელიეფი, მაღალი ოდნავ გამობერილი ყელი, ოვალურგანიკვეთიანი ყურები. ე.წ. იტალიკური ამფორების ფრაგმენტები, რომლებიც თარიღდება ძვ.წ. 1-ელი - ახ.წ. მე-3 სს-ით, გამოვლენილია ვანის ნაქალაქარზე [მათიაშვილი 2013: 39, 116] და გონიოში [ხალვაში 2002: 25]. მათ ახასიათებთ ბაცი მოყავისფრო კარგად განლექილი თიხა და მოთეთრო-მოვარდისფრო თხელი ანგობითაა დაფარული. მათ ამზადებდნენ იტალიში ან ხმელთაშუაზღვისპირეთის სხვა საქალაქო ცენტრში [Callender 1965: 47].

იბერია-კოლხური პერიოდის უცხოური სავაჭრო ამფორები ძირითადად დასავლეთ საქართველოს უმეტეს ძველ ნამოსახლარზეა აღმოჩენილი. რაც მიანიშნებს იმაზე, რომ ამ ამფორებით სავაჭროდ შემოჰქონდათ ზეთი, მარცვლეული, ღვინო, ნავთობი და სხვ. ამ პერიოდში, უცხოური საქონლის შემოსვლა, ქვეყანაში არსებულ ვითარებაზე იყო დამოკიდებული (იხ. ტაბ.25).

გზაში. საქართველოში წყალუხვ მდინარეებს: ხობს, ტეხურას, ფიჩორს, სუფსას, ჭოროხს და განსაკუთრებით, რიონ-ყვირილას, ალაზანს და მტკვარს სატრანსპორტო გზებად იყენებდნენ. მათზე სავაჭრო-სატრანსპორტო ნაგებობები და ტივებით დაცურავდნენ. წერილობით წყაროებში მდ. რიონის შუა და ქვემო წელი ხშირად მოიხსენება ფასისის სახელით. მდინარე რიონ-ყვირილა (ფასისი) და მდინარე მტკვარი თავისი ფიზიკურ-გეოგრაფიული მდებარეობით მოხერხებული სავაჭრო-სატრანზიტო და სტრატეგიული გზა იყო [იხ. ბერძნიშვილი 1969: 99; ლორთქიფანიძე 1957: 377; Гамкрелидзе 1992: 7]. ცნობები მისი სატრანზიტო მაგისტრალად გამოყენების შესახებ, სტრაბონისა და პლინიუსის ნაწერებშია შემონახული. სტრაბონი აღწერს ამ მაგისტრალს: “ფასისზე აღმა ცურვა შეიძლება შორაპნამდე; ... შორაპნიდან ფეხით, საურმე გზით, ოთხ დღეში მიისვლება მდ. მტკვრამდე” (წ.11, თ.2, 17). ამ გზის გაგრძელებას იგი ასე აგვიწერს: “... ინდოეთიდან სავაჭრო საქონელი მოაქვთ ჰირკანის (კასპიის) ზღვამდე, ხოლო აქედან ალბანეთში გადააქვთ და შემდეგ მტკვარზე და მისი მომდევნო ადგილებით ევქსინის (შავ) ზღვამდე ჩააქვთ” (წ.11, თ.7, 3).

ამრიგად, ნათელია, რომ სტრაბონი აღწერს სავაჭრო გზას, რომელიც მოემართებოდა აღმოსავლეთიდან მდ. მტკვრის და მდ. რიონის გავლით შავი ზღვისაკენ. ამავე გზას აღწერს 1-ელი ს-ის ავტორი პლინიუს სეკუნდუსი: “...პომპეუსის ... ბრძანებით შესწავლილი იქნა, რომ ინდოეთიდან შეიძლება შვიდ დღეში ჩასვლა ბაქტრიაში, მდ. ბაქტრთან, რომელიც ერთვის ოქსს. აქედან ინდური სავაჭრო საქონელი გადააქვთ კასპიის ზღვის იქით მდ. მტკვარზე და ხმელეთით არა უმეტეს ხუთი დღისა მათ შეუძლიათ მიაღწიონ ფასისს, რომელიც შავ ზღვას უერთდება” (ბი, ნაწ. 6, 52). სწორედ ამ გზის გაყოლებაზე მდებარეობს ანტიკური ხანის და ადრეული შუა საუკუნეების ნამოსახლარები, რომელთა არქეოლოგიური კვლევის დროსაც აღმოჩნდა შემოტანილი უცხოური ნაწარმი (კერამიკა, სამკაულები, მონეტები, თიხის, ლითონის და მინის ჭურჭელი). ასეთი ნამოსახლარები მდ. რიონ-ყვირილას გაყოლებაზე აღმოჩენილია შორაპანში, კლდეეთში, ვარციხე-პატრიკეთში, ვანში, შუამთაში,

ფარცხანაყანეში, სოფ. მთისძირში, დაბლაგომში, დაფნარში, საჯავახოში, პატარა ფოთში, ჭალადიდში, ფოთთან და სხვ. [იხ. Гамкრелидзе 1992: 7-17]. აღმოსავლეთ საქართველოში: ზღუდერში, ურბნისში, უფლისციხეში, ტახტიძირი, ყანჩაეთში, ნასტაკისში, სამადლოში, სარკინეში, მცხეთაში და სხვ.

რიონ-ყვირილას (ფასისის) სავაჭრო გზის ბოლო პუნქტი იყო ტბა პალიასტომთან მდებარე ქალაქი, რომლის შემდეგაც სავაჭრო კარჭაპები შავ ზღვაში გადადიოდა კაბოტაჟური ცურვისათვის. ძველად აქ მდინარე რიონის ლიმანი იყო. ბუნებრივია, რომ წინათ სწორედ ამ მოხერხებულ ლიმანში, რომლის ნაპირზედაც ქალაქ-ნავსაყუდელი მდებარეობდა, სავაჭრო და საბრძოლო ხომალდები შემოდებოდა. ხომალდებიდან შემდეგ ტვირთი ბრტყელძირა სამდინარო კარჭაპებში გადაიტვირთებოდა და პალიასტომის გავლით მდინარე რიონზე ანდა ფიჩორზე აგრძელებდა გზას. ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით “...ფოთის სამხრეთით, ზღვის კიდეზე, არს ტბა პალიასტომისა. ამ ტბიდან შესდის ზღუას მდინარე. აქედამ შემოვლენან ნავნი და დგებიან ტბასა შინა განსუენებისათვის...” [ვახუშტი 1973: 790]. აგათია პალიასტომის შესახებ გადმოგვცემს “... ხომალდები ზღვის ნაპირას და ფასისის შესართავთან მიაცურეს ქალაქის მახლობლად” [გეორგიკა 1936: 102; გამყრელიძე 1987: 98]. რიონზე ჩამოცურებული სატრანსპორტო ნაგებებიდან ტვირთი პალიასტომზე მდებარე ნავსაყუდელში უკვე საზღვაო ხომალდებში გადაჰქონდათ და შავი ზღვის გავლით მიჰქონდათ სხვა ქვეყნებში.

წერილობითი და არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, კოლხეთის ზღვის სანაპიროზე მთელი რიგი ნაქალაქარები და სხვა დასახლებებია: აფსაროსი (გონიოსთან), ციხისძირი, ქობულეთ-ფიჭვნარი, ურეკი, ფასისი (ფოთთან), ანაკლია, ფიჩორი, გიენოსი (ოჩამჩირესთან), დიოსკურია-სებასტოპოლისი (სოხუმთან), ეშერა, პიტიუნტი (ბიჭვინთასთან). ჩამოთვლილი დასახლებები, ბუნებრივია, ცხოვრების წესით ზღვასთან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული. ისინი წამყვან როლს ასრულებდნენ უცხოეთთან ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ურთიერთობაში. პირველ რიგში, სწორედ ზღვისპირა ქალაქების მეშვეობით ხორციელდებოდა კონტაქტები შავი და ხმელთაშუა ზღვების ქვეყნებთან და ქალაქებთან: მილეტთან, ქიოსთან, როდოსთან, ათენთან, სინოპთან, რომთან (ოსტია). შემდგომ ბიზანტიასთან და სხვ.

ზღვისპირა ქალაქში, ვაჭრობის გარდა, ხელოსნობის სხვადასხვა დარგები (მეთუნეობა, მჭედლობა, ხურობა, ფეიქრობა და ა.შ.) იყო განვითარებული; მაგრამ აქ განსაკუთრებული ადგილი მაინც ზღვასთან დაკავშირებულ საქმიანობას, საზღვაო ვაჭრობას, მეთევზეობას, ზღვის მარილის მოპოვებასა და ზოგადად ზღვაოსნობას ეჭირა. სტრაბონი აღნიშნავს, რომ შავი ზღვის “ძველი ხალხები დაცურავდნენ მეკობრეობის და ვაჭრობისათვის... ნაპირ-ნაპირ” (კაბოტაჟურად) (წ.1, თ.3, 2). სტრაბონი, კოლხეთში “...მოიპოვება გემთსაშენი ყოველივე მასალა, რადგან იზრდება აქ მრავალი ტყე და მდინარეებით ჩამოაქვთ; ამოშავენ ბევრ სელს, კანაფს, ცვილსა და ფისს. ხოლო სელის წარმოება განთქმულია და გარეთაც კი გააქვთ (სავაჭროდ)” (წ.11, თ.2, 17). აგათიაც კოლხეთის შესახებ გადმოგვცემს: “ეხლანდელი მცხოვრებლები დაცურავენ ... და ვაჭრობაშიც ნახულობენ დიდ სარგებელს” (აგათია, თ.3, 5).

შავი ზღვის, ბოსფორის სრუტის უვინროესი ადგილი 700 მეტრამდეა, ამიტომ მისი კონტროლი ადვილია. ვის ხელშიაც ეს გასასვლელი იყო, ის აკონტროლებდა საზღვაო მიმოსვლას და ვაჭრობას. სამხრეთ კავკასია აღმოსავლეთ-დასავლეთის და ჩრდილოეთ-სამხრეთის დამაკავშირებელი ისეთი რეგიონია, რომელიც ათასწლეულთა მანძილზე კულტურათა გზაჯვარედინზე მდებარეობს. კასპიისა და შავ ზღვებს შორის მოქცეული ტერიტორია უმნიშვნელოვანეს საკომუნიკაციო სარბიელს წარმოადგენდა. სამხრეთის ძველ ცივილიზაციებსა და ჩრდილოეთის ნომადურ ტომებს შორის მოქცეული ეს რეგიონი, კულტურათა შეხვედრის მნიშვნელოვანი ადგილი იყო. სამხრეთ კავკასიაზე გამავალი სავაჭრო-სატრანზიტო გზების შესახებ არსებული წერილობითი წყაროები ძირითადად, ძვ.წ. 1-ელი ათასწლეულის მეორე ნახევარს ეხება. ურარტული, ძველბერძნული, რომაული, ბიზანტიური, ქართული და სომხური წერილობითი წყაროები, რომლებიც ძველი ქართველური

ხალხის შესახებ მოგვითხრობენ. მათში შემონახულია ცალკეული მინიშნებანი სამიმოსვლო გზების შესახებ. ტრანსკავკასიის ტერიტორიაზე ანტიკურ ხანაში გამავალ გზებზე ცნობები ბერძნულ წყაროებში ხშირად იჩენს თავს. საყურადღებო ცნობა სამხრეთ კავკასიაზე გამავალი სავაჭრო გზის შესახებ სტრაბონთანაა შემონახული [იხ. ლორთქიფანიძე 1957, 377-384; გამყრელიძე 1993: 28- 30].

ასევე, მნიშვნელოვანია *ქართლის ცხოვრებაში* დაცული ერთი ცნობა, რომელიც ეგრისთან დამაკავშირებელი გზის არსებობაზე მიგვითითებს: “და გარდამოვლეს გზა თაკურისა, და მოვიდეს ერისთავთა თანა ეგრისათა” [ქც. 1955: 57]. ტრანსკავკასიაზე გამავალი სავაჭრო გზების, სავაჭრო ცენტრების შესახებ უმნიშვნელოვანესი წყაროა ე.წ. *ტაბულა პეუტინგერიანა*, საგზაო რუკა, რომელიც ახ.წ. მე-4 ს-შია შედგენილი [ლომოური 1958: 99]. ამ რუკაზე ტრანსკავკასიაში ეს გზა ბიზანტიიდან შავი ზღვის სანაპიროს მიუყვებოდა და ტრაპეზუნტ-აფსაროს-ფასის (ფოთი) გზით სებასტოპოლისისკენ (სოხუმი) მიემართებოდა [იხ. გამყრელიძე 1993: 75, 68 და რუკა; გამყრელიძე 2001: 62]. დიდი და მცირე კავკასიონის მთებში გამავალი იბერია-კოლხეთის გარე სამყაროსთან დამაკავშირებელი გზა-ბილიკები ფუნქციონალური თვალსაზრისით დღესაც შემორჩა. ამ გადასასვლელებს (რიკოთი, მამისონი, ნაკრა და ქლუხორი) შორის ლიტერატურაში სახელდება *გოდერძის*, *ზეკარისა* და *მეფისწყაროს* გადასასვლელებიც [გამყრელიძე 2001: 8]. არაა გამორიცხული, რომ პომპეუსთან დამარცხების შემდეგ მითრიდატე ევპატორი, რომელიც “*მთების გადაღმა კოლხეთში გაიქცა*,” იქ *ზეკარის*, ან *მეფისწყაროს* უღელტეხილებით გადასულიყო [იხ. გამყრელიძე 1993: 70; გამყრელიძე 2001: 52], ხოლო ამის შემდეგ *დიოსკურიაში* ჩასასვლელად კასტორიუსის რუკაზე აღნიშნული გზით ესარგებლა.

მთებით შემოსაზღვრულ კოლხეთს მთიანი რელიეფისა (ქედები, ხეობები, კანიონები, ტაფობები, ბორცვ-გორაკები, გაუვალი ტყეები) და რთული ლანდშაფტის გამო, დიდი ტვირთით ძნელად გადასადგომი გარემო ჰქონდა. მოსახლეობის განსახლების დიდ მდინარეთა აუზებში რამდენიმე ისეთი სტრატეგიული პუნქტი გამოიყოფა, რომლებიც აღმოსავლეთითა და დასავლეთით გამანაწილებლის ფუნქციას ასრულებდა. ამ მსხვილ დასახლებულ პუნქტებში იკვრებოდა სატრანზიტო- საქარავნო ცენტრალური მაგისტრალები. მაგ. სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ამდაგვარი სტრატეგიული რეგიონები იყო — ჭოროხის და მტკვრის აუზები.

ამ დიდ მდინარეთა შორის არსებულ ტერიტორიაზე, გზაჯვარედინებზე ხდებოდა ახალი დასახლებული პუნქტების ჩამოყალიბება. ახალი პოლიტიკურ-ეკონომიკური ინტერესები, ახალი სავაჭრო-სატრანზიტო გზების გაჩენას მოითხოვდა. ჭოროხის სათავეებიდან ევფრატისა და ტიგროსის მეშვეობით მაგისტრალები წინა აზიისა და აღმოსავლეთის უფრო შორეულ გზაჯვარედინებს აღწევდა, ხოლო არტაან-ჯავახეთსა და ახალციხესთან მტკვრის ხეობის მეშვეობით კასპიის ზღვის სტრატეგიულ დასახლებებსა და მდინარე არაქსის გასწვრივ არსებული მაგისტრალით ირანისკენ მიდიოდა. მაგ. *გოდერძის* უღელტეხილიდან შავი ზღვისაკენ მიმავალი გზა აჭარისწყლის ხეობის სათავეებთან, *დიდაჭარის* მიდამოებში ერთ მაგისტრალად იკვრებოდა. აჭარისწყლის ხეობა ერთმანეთს აკავშირებდა შავი ზღვის, მტკვრისა და ჭოროხის ხეობების შენაკადი ხეობების მოსახლეობას. ცენტრალურ მაგისტრალებს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა შიდა საგზაო სისტემის განვითარებისთვის. საცალფეხო და საურმე გზები არა მხოლოდ ხეობათა სოფლების დამაკავშირებელი არტერიები იყო, არამედ ხელს უწყობდა ამ დასახლებათა დიდ სამიმოსვლო გზებზე მიმდინარე სავაჭრო-ეკონომიკურ ცხოვრებაში ჩართვას [ნარიშკინი, მგელაძე 2007: 70-80].

მე-7 ს-ის წერილობით წყარო *მოქცევა ქართლისაში* იბერიის ქალაქებია: *მცხეთა*, *სარკინე*, *კასპი*, *უფლისციხე*, *ოძრახე*, *ურბნისი*. მეორე წერილობითი წყარო, *ქართლის ცხოვრება* კი მათ ამატებს: *შორაპანს*, *დიმნას*, *ნუნდას*, *თუხარისს*, *გაჩიანს* და *არტაანს*. ამ ნაქალაქარებზე მოპოვებული არქეოლოგიური მასალები უმეტესად მიუთითებს, რომ ისინი უკვე ანტიკურ

პერიოდში არსებობდნენ [იხ. გამყრელიძე და სხვ. 2013]. მდ. მტკვრის და მდ. რიონის გასწვრივ განლაგებული ქალაქები, ეკონომიკური ცხოვრების მარეგულირებელ, გადამანაწილებელ სავაჭრო ცენტრებს წარმოადგენდნენ. ჯერ კიდევ ძვ.წ. მე-6—მე-5 სს-დან მოსახლეობის სამეურნეო ცხოვრებაში იწყება წვრილი ხელოსნური წარმოების კონცენტრაცია და უფრო მსხვილი ცენტრების წარმოქმნა, რომელთა პროდუქცია უკვე სასაქონლო-სავაჭრო ხასიათს იღებს. შემდგომ, ამ ტიპის სახელოსნოები ქალაქებში უზნებად იყო განლაგებული (მაგ. გავიხსენოთ სტრაბონის ცნობა; იხ. წ.11, თ.3, 1).

ფულს, მონეტას, ძვ.წ. მე-6 ს-დან მოყოლებული უმეტესი ბერძნული ქალაქები ჭრიდნენ. ანტიკური სამყარო, რომელიც ეკონომიკურ აღმავლობას განიცდიდა, სავაჭრო-ფულად ურთიერთობებში საგრძნობლად დანიშნულა. ადგილობრივ და საერთაშორისო ვაჭრობაში უკვე დიდი როლდენობით მიმოიქცეოდა ლითონის მონეტები. ამ მონეტების სახელი დრაქმა იყო, ხოლო წონა განსხვავებული; მაგ. ატიკურ-ათენური — 4.25 გრ იყო. იბერია-კოლხურ პერიოდში საქართველოს ტერიტორიაზე უცხოურ მონეტებიდან აღმოჩენილია: ძვ.წ. მე-6 ს-ის - *ლიდიური* მონეტა სიკლი; ქ. *კიზიკის* ელექტრუმის სტატერები; *კარიული* მონეტები; აქემენიდური სიკლები; ძვ.წ. მე-5 ს-ის *სინოპური* დრაქმები; *ათენური* დრაქმები; *ამისოს* სიკლები; *პანტიკაპეიონის* მონეტები; *თეოდოსიის* მონეტები; *აპოლონიის* მონეტები; *ქერსონესის* დიხალკები; ფილიპე მე-2-ის სტატერი; *ნიმფეონის* დიობოლი და სხვ.

აქედან ჩანს, რომ ძვ.წ. მე-6—მე-4 სს-ში უცხოური მონეტები საქართველოში, ძირითადად, შავი ზღვის სანაპიროსა და ცენტრალურ კოლხეთში მიმოიქცეოდა. სინოპური მონეტების სიმრავლე იმის დასტურია, რომ სინოპე და ზოგადად, მცირე აზია, ათენთან ერთად განსაკუთრებულ სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობებში იყო კოლხეთთან. ამ დროს, ათენი თავის ეკონომიკური ძლიერების მაღალ ნიშნულზეა. წარმატებული საგარეო პოლიტიკის შედეგად ის ახერხებს შექმნას შავი ზღვის ქვეყნების ერთიანი ეკონომიკური სივრცე. ერთიანი სავაჭრო ურთიერთობებით და მეტ-ნაკლებად იდენტური სამონეტო ბაზრით. ათენის ამ სივრცეში საქართველოს ზღვისპირეთიც ექცეოდა. ძვ.წ. მე-3 ს-იდან საქართველოს ტერიტორიაზე უმეტესად ვრცელდება ალექსანდრე მაკედონელის სახელით მოჭრილი, საერთაშორისო მონეტა (სტატერი 8,50 გრ). საქართველოში ალექსანდრეს სახელით მოჭრილი 400-მდე ოქროს მონეტაა აღმოჩენილი. შემდგომ საქართველოში, ლისიმაქეს სახელით მოჭრილი *თრაკიული* ოქროს მონეტებიც (8,45 გრ) გავრცელდა. ალექსანდრეს და ლისიმაქეს სტატერების გარდა მცირე რაოდენობით აღმოჩენილია ამ დროის სხვა მონეტებიც [დუნდუა, დუნდუა თ. 2009: 61, 87, 110-132]. ძვ.წ. მე-3—1-ელი სს-ის საქართველო საერთაშორისო სავაჭრო ურთიერთობის გაფართოებულ ქსელში ექცევა. მისი ურთიერთობები ხმელთაშუაზღვისა და მცირე აზიის ბერძნულ ქალაქებთან კიდევ უფრო ინტენსიური ხდება [ინაძე 1962: 106]. შემდეგში, საქართველოს ტერიტორიაზე ადგილობრივად მზადდებოდა და ვრცელდებოდა ლისიმაქეს და ალექსანდრეს სტატერების მინაბადები, რომლების გამოსახულებებიც ფრიად სცილდება ორგინალებს [იხ. დუნდუა 1987: 71-82].

დასავლეთ საქართველოში ადგილობრივი მონეტის მოჭრა და მისი მიმოქცევა ძვ.წ. მე-5 სს-ში იწყება, ხილო აღმოსავლეთ საქართველოში მონეტების ემისია შედარებით მოგვიანებით მოხდა. დასავლეთ საქართველოში იჭრება ე.წ. *კოლხური თეთრი*, რომელიც ძვ.წ. მე-5 — მე-3 სს-ში ყველაზე უფრო გავრცელებული ვერცხლის მონეტაა ისტორიული კოლხეთის ტერიტორიაზე. ჯერჯერობით დაახლოებით 5.600 ცალამდეა აღმოჩენილი. *კოლხური თეთრის* რამოდენიმე ნომინალი იჭრებოდა: ორდრაქმიანი, დრაქმა, ნახევარდრაქმა და ჰემიტეტარტემორიონი (დრაქმის უმცირესი - 1/48) [იხ. დუნდუა 2003: 33-49]. კოლხური თეთრის შესახებ მრავალნაირი მოსაზრებაა გამოთქმული [კაპანაძე დ. 1969: 27; დუნდუა 2003: 33; ლორთქიფანიძე გ., გერაძე, 2005: 9; ლორთქიფანიძე გ., გერაძე გ., 2007: 26].

საფიქრებელია, რომ ე.წ. *კოლხური თეთრი* იჭრებოდა ადგილობრივ ხელისუფალთა დაკვეთით, კოლხეთის შიდა, სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობების გასაუმჯობესებლად,

ბერძნული შავი ზღვის ქვეყნების ერთიანი ეკონომიკური სივრცის გავლენის ქვეშ მყოფი კოლხეთის სანაპიროზე არსებული ქალაქების მიერ. შეიძლება ეს ფასისიკ ყოფილიყო [იხ. დუნდუა 2003: 33-49]. ვფიქრობ, ძვ.წ. მე-5 — მე-4 სს-ში ქალაქი ფასისი ანტიკურ ქვეყნებსა და შიდა კოლხეთს შორის ბუფერული, სპეციალური სავაჭრო პუნქტი *ემპორიონი* იყო, რაზეც პიპოკრატიც [ჰაერთა..., 15; ყაუხჩიშვილი თ. 1965: 45] მიუთითებს. ეს სავაჭრო პუნქტი ძვ.წ. მე-3 ს-დან, კოლხეთის სამეფოს დაშლის მერე, ფასისი თანდათან პოლისური ტიპის ქალაქად გარდაიქმნა. უცხოელი ვაჭრების ადგილობრივ მოსახლეობასთან კონტაქტის მიზანი ალბათ ადგილობრივი ნედლეულის გატანა იყო. სანაცვლოდ, ძველ საქართველოში სხვადასხვა ფუფუნების საგნები (ნატიფი — სამკაულები, ლითონის ჭურჭელი, ნელსაცხებლები, კერამიკა) შემოჰქონდათ. ეს კი წერილობითი და არქეოლოგიური წყაროებით დასტურდება. ამდენად, ზღვის სანაპიროზე ემპორიონების წარმოქმნა უცხოელების და ადგილობრივების საერთო ინტერესებში შედიოდა [დანვრ. იხ. გამყრელიძე 2001: 56-59-80]. როგორც უკვე ითქვა, კოლხური თეთრი ათასობითაა აღმოჩენილი დასავლეთ საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ ის არეგულირებდა ქვეყნის შიდა სავაჭრო ბაზრის მოთხოვნილებას და ადგილობრივი მოსახლეობაც ძვ.წ. მე-5 — მე-3 სს-ში მზადაა სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობებისთვის. ეს მოსახლეობა უკვე მაღალგანვითარებული საზოგადოებაა [იხ. დუნდუა 2013: 8] (იხ. ტაბ.19).

არქეოლოგიურმა გათხრებმა მცხეთასა და დანარჩენ საქართველოში საყურადღებო მასალა მოგვცა **იბერია-კოლხეთის სავაჭრო-ეკონომიკური ისტორიის შესასწავლად**. სამწუხაროდ ეს არქეოლოგიური მასალა ქალაქური ხელოსნობის ცალკეული დარგების შესასწავლად არათანაბრადაა გამოვლენილი და შემორჩენილი. იმ ეპოქის წარმოების ერთ-ერთი ნამყვანი დარგი ლითონის მოპოვება-გადამუშავება იყო. მაგალითად, ამ მხრივ საყურადღებოა *სარკინე*, რომელიც *მცხეთასთან* მდებარე, მელითონეობის ცენტრს წარმოადგენდა. აქ არქეოლოგიურად აღმოჩენილია, როგორც ლითონის წარმოებასთან დაკავშირებული ქურები და იარაღები, ისედასრულებული ნაწარმი და წარმოების ნახევარფაბრიკატები. აქ, წარმოების ციკლი ლითონის ნივთის დამზადებით არ მთავრდებოდა, შემდეგი პროცესი, მისი სავაჭროდ ბაზრებისაკენ ტრანსპორტირება და გაყიდვა იყო [ხახუტაიშვილი 1966: 128].

ქალაქური ტიპის სამოსახლოები ადგილობრივ სავაჭრო ცენტრებსაც წარმოადგენდნენ, სადაც მიწათმოქმედი მოსახლეობა საკუთარი ნაწარმის ჭარბ მოსავალს ასაღებდა და სამაგიეროდ მისთვის საჭირო ხელოსნურ ნაწარმს იძენდა. ქალაქსა და სოფელს შორის შრომის დანაწილების გაღრმავება ქმნიდა სტაბილურ პირობებს რეგულარული გაცვლა-გამოცვლისთვის. ამ პერიოდისთვის შედარებით მოწესრიგებულ სტაბილურ სახეს იღებს საშინაო ვაჭრობა, რომელიც ძირითადად ქალაქებში არსებული ბაზრობების მეშვეობით ხორციელდებოდა. ამ პერიოდის არქეოლოგიურ არტეფაქტებში გამოიყო ისეთი მასალები, რომლებიც არამარტო საშინაო, არამედ უცხოეთთან ვაჭრობის გააქტიურებაზეც მიგვანიშნებენ, რაზეც ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი. მდ. მტკვრისპირა ქალაქები, როგორც ჩანს, ის სავაჭრო ცენტრები იყო, სადაც ადგილობრივი მოსახლეობა უცხოურ ნაწარმს ეცნობოდა. უცხოეთთან სავაჭრო ურთიერთობის გარკვეულ გაცხოველებაზე მიგვითითებს ნუმიზმატიკური მონაცემებიც. ამ დროს აქ გადიოდა საერთაშორისო მნიშვნელობის სავაჭრო გზა, რომელიც აღმოსავლეთის ქვეყნებს შავიზღვისპირა ქალაქებთან აკავშირებდა.

ახ.წ. 1-ელი — მე-3 სს-ში საგარეო ვაჭრობა ძირითადად რომაული და ირანული სამყაროს საქალაქო ცენტრებთან ურთიერთობის გზას ადგა. რომი და ირანი ერთმანეთს ეკონომიურ გავლენას ეცილებიან. ამის ერთ-ერთ მაგალითად და მონმობად ირანული და რომაული სავაჭრო ნაწარმის შედარებით მოზღვაება; მიმოქცევაში რომაული და პართული მონეტების სიმრავლე-თანაარსებობა. უცხოური არტეფაქტებიდან აგრეთვე ნივთიერ კულტურაში დადასტურებულია ეგვიპტის, სირიის, მცირე აზიის, ევროპის სახელოსნო ცენტრების პროდუქცია. ვაჭრობა ქალაქების კეთილდღეობის ერთ-ერთი ძირითად ეკონომიკურ პირობას

წარმოადგენდა, მაგრამ ქალაქების არსებობა წარმოუდგენელი იყო გამართული საგზაო-საკომუნიკაციო ქსელის გარეშე.

ქალაქების განვითარების ადრეულ საფეხურზევე, სასაქონლო ხელოსნური წარმოების ჩასახვა-განვითარების კვალდაკვალ თანდათანობით სავაჭრო გზებიც ფორმირდებოდა. მაგისტრალურ მნიშვნელობას იძენს მდ. მტკვრის გასწვრივ არსებული გზა, რომელიც ჰირკან-ფასისის სავაჭრო-სატრანზიტო გზის უმნიშვნელოვანეს მონაკვეთად იქცა. ამ სავაჭრო გზის საკვანძო პუნქტს კი მცხეთა წარმოადგენდა. სავაჭრო გზების მშენებლობა და მათი ექსპლოატაცია წარმოუდგენელია ცენტრალური ხელისუფლების მონაწილეობის გარეშე, რომელიც დაინტერესებული იყო ქვეყნის ეკონომიკური აღმავლობით. სამეფო ხელისუფლება ანხორციელებდა გზების მშენებლობაზე მზრუნველობას, ხოლო მისი დაცვა კი შესაბამისი ადმინისტრაციული რეგიონის მმართველს ევალებოდა.

მისვლა-მოსვლისთვის ხმელეთის გზების გარდა მდინარეებიც გამოიყენებოდა. მაგ.: ნავებით დაცურავდნენ მდ. რიონზე, მტკვარზე, სუფსაზე, ხობზე, ფიჩორზე და ალაზანზე. სტრაბონის ცნობით (წ.11, თ.3, 4) მდ. ფასისზე 100-მდე ხიდი ყოფილა გადებული. სავაჭრო-ეკონომიური ურთიერთობის გამო გაყვანილმა გზებმა ხელი შეუწყვეს ანტიკური და ირანული სამყაროდან ხელოვნების ძეგლების გავრცელებას ქვეყნის ქალაქურ ცენტრებში. ამ თვალსაზრისით საყურადღებო არქეოლოგიური მასალებია ნაპოვნი მდ. რიონ-ყვირილას და მდ. მტკვრის აუზებსა და შენაკადების ხეობებში. ამ გზებთან მდებარე ნამოსახლარებზე აღმოჩნდა ანტიკური ხანის ბერძნული, ირანული, რომაული კერამიკის, ტორეეტიკის, მონეტებისა და ოქრომჭედლობის ნიმუშები.

მე-3 ს-ის მიწურულიდან გარკვეული ეკონომიკური აღმავლობა შეიმჩნევა დასავლეთ საქართველოში, რაც, სავაჭრო ურთიერთობის განვითარებით აღინიშნა. აგათიას შეფასებით ადგილობრივი *“...მცხოვრებლები ...ვაჭრობაშიც დიდ სარგებელს ნახულობენ”* [გეორგიკა: 51], ხოლო მათ ვაჭრობაზე რომაელებთან არაერთგზის ლაპარაკობს პროკოპი კესარიელიც (გეორგიკა: 73, 97). სავაჭრო ურთიერთობის განვითარებაზე მიუთითებს აგრეთვე არქეოლოგიური მასალაც. ხოლო მე-4 ს-ის რომაულ რუკაზე აღნიშნულია საქართველოზე გამავალი სავაჭრო გზებიც. ამ გზაზე მდებარე საქართველოს ზღვისპირა ქალაქების არქეოლოგიურ მასალაშიც აისახა ბიზანტიის იმპერიასთან სავაჭრო ურთიერთობა. მე-3 — მე-5 სს-ში ეს ზღვისპირა ქალაქები: *ფასისი, სებასტოპოლისი, ბიჭვინთა*, კვლავ მსხვილ სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრებად ჩანან. მე-3 ს-ის ეკონომიკურმა კრიზისმა რომის იმპერიაში უარყოფითი ზეგავლენა მოახდინა საერთაშორისო ვაჭრობაზეც. საერთაშორისო ვაჭრობის ისევ აღმავლობა ბიზანტიურ-სასანურ ხანაში დაიწყო.

იბერია-კოლხური პერიოდის საქართველოში ხელოსნური წარმოების განვითარებამ (რკინის იარაღების ინტენსიურად გავრცელებამ) ხელი შეუწყო ვაჭრობის განვითარებასაც. ამ მხრივ მნიშვნელოვანი იყო აგრეთვე ადგილობრივი მოსახლეობის კონტაქტები გარე სამყაროსთან და საგარეო ვაჭრობაში მათი გარკვეული მონაწილეობა. შემდგომ, სწორედ ტრანსკავკასიაზე გადიოდა სავაჭრო-სატრანზიტო გზა, რომელიც აღმოსავლეთის ქვეყნებს დასავლეთთან აკავშირებდა (იხ. სტრაბონი წ.11, თ.2, 17; თ.7, 3; პლინიუსი, იბ, ნაწ. 6, 52). აქ სავაჭრო ურთიერთობები განსაკუთრებით ძვ.წ. მე-5 ს-დან ხდება შესამჩნევი. ამ დროს ბერძნულ-ირანულ ომებში გამარჯვებული, ელინური სამყაროს სავაჭრო ინტერესების არეალში ხვდება აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი. აქ ბერძნული სამყაროს პროდუქცია ჭარბობს რაოდენობით და სახეობის მიხედვით, რაც არქეოლოგიური კვლევით დასტურდება. ესენია: ამფორების გარდა, ტორეეტიკის, ოქრომჭედლობის, მინის, კერამიკის და სამკაულის მაღალმხატვრული ნიმუშები; ფუფუნების საგნები. მდიდრული ნეკროპოლების მაღალმხატვრული ინვენტარი მეტყველებს ამ ნაკეთობათა მფლობელების განსაკუთრებულ, დახვეწილ გემოვნებაზე და მიაწინებს წარჩინებული ფენის წარმომადგენელთა მდიდრულ ყოფაზე და მაღალ კულტურულ დონეზე. ეს ნიმუშები აქ მხოლოდ სავაჭრო ოპერაციების

შედეგად არ მოხვდა. ის ზოგჯერ ე.წ. *პოლიტიკურ ძღვენს* წარმოადგენდა, ადგილობრივი ხელისუფლებისთვის საპასუხო კეთილგანწყობის და დახმარების სანაცვლოდ. ზოგ შემთხვევებში ამ ნივთების დამზადება ადგილობრივი მმართველების შეკვეთით ხდებოდა. ამას ადასტურებს, საქართველოში აღმოჩენილი მდიდრული ნეკროპოლები; მაგ.: *მცხეთის, ვანის, საირხის, ქობულეთ-ფიჭვნარის*. რასაკვირველია პირველ რიგში მაინც სავაჭრო-გაცვლითი და პოლიტიკური ურთიერთობები იდგა.

იბერია-კოლხური პერიოდის საქართველოს მოსახლეობის საქმიანობაში სავაჭრო ურთიერთობები მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა. ძვ.წ. მე-5 — მე-4 სს-ში უცხოური ნაწარმი საქართველოში ძირითადად ორი სამყაროდან შემოდიოდა: დასავლეთის ბერძნული სამყაროდან და აღმოსავლეთის ირანული სამყაროდან და წარმოდგენილი იყო სხვადასხვა სახის სამკაულით, ჭურჭლით, იარაღით, ქანდაკებებით, ტერაკოტებით და სხვა ნაკეთობებით. ბერძნული ნაწარმი რაოდენობრივად სჭარბობს არაბერძნულს და შემოტანილი საქონლის უდიდეს ნაწილს წარმოადგენს. მთში პირველობა უჭირავს თიხის ნაწარმს (ტარას, მხატვრულ და სადა ჭურჭელს, სანელსაცხებლებს, ტერაკოტებს).

ყველაზე ადრეული ძვ.წ. მე-5 ს-ის დასაწყისის უცხოური ნაწარმია აღმოსავლურ-ბერძნული, იონიური კერამიკის ფრაგმენტები აღმოჩენილია *სიმავრის* ნამოსახლარზე [იხ. მიქელაძე 1978: 65], *ვანში*; *ბათუმის ციხეზე* [კახიძე 2007: 123], *ციხისძირში*. ამ სახის უცხოური დიდი რაოდენობის კერამიკა აღმოჩნდა *ფიჭვნარის* ნეკროპოლში: *ლეკითოსები, ოინოხოები, ამფორები, ამფორისკები, დოქები, გუტუსები, კრატერები, ასკოსები* [კახიძე და სხვ. 2004: 38; კახიძე 2007: 123]. შემდგომ, თანდათანობით *ატიკური* კერამიკა (შავლაკიანი და მოხატული) მოწინავე ადგილს იკავებს კოლხეთის ბაზარზე. ასეთი ჭურჭლის ყველაზე მეტი რაოდენობა აღმოჩენილია ქობულეთის *ფიჭვნარის არქეოლოგიურ ძეგლზე* [კახიძე 2007: 75; კახიძე, ვიკერსი 2004: 68-71].

ატიკური მოხატული კერამიკა დიდი რაოდენობით, შიდა კოლხეთში, *ვანშია* აღმოჩენილი [ყიფიანი ნ. 2009: 80]. ასეთივე კერამიკა აღმოსავლეთ კოლხეთის ძეგლებზეც არის გამოვლენილი. მაგ. *საირხეში* [მახარაძე და სხვ. 2007: 59; ნადირაძე 1990: 39]. ატიკური კერამიკა აღმოჩენილია დასავლეთ საქართველოს თითქმის უმეტეს არქეოლოგიურ ძეგლზე [იხ. კახიძე, ვაშაქიძე 2010: 91; გამყრელიძე 1983: 128; ხარაბაძე 2005: 32]. ატიკური შავლაკიანი კერამიკა აღმოსავლეთ საქართველოს ზოგიერთ ძეგლზეც აღმოჩნდა. მაგ.: *ტახტიძირში* (გაგოშიძე იულ.), *ანყურში* [დემეტრაძე 2009: 25]. ძვ.წ. მე-3 — 1-ელ სს-ში მცირეაზიური და ეგეოსი-შავი ზღვის ცენტრების ნაწარმის სხვა, ახალი ნიმუშები გამოჩნდა კოლხეთის სავაჭრო ბაზრებზე. კერძოდ, მოყავისფრო ლაკიანი ჭურჭელი; კანთაროსები, თასები, ლეკითოსები, სათევზე ლანგრები, იხთიები, პირგადაშლილი თასები [იხ. კალანდაძე 1954: 31; მათიაშვილი 2011: 73; Шамба 1980: 35].

თიხის ჭურჭლის გარდა ძველ საქართველოში უცხოეთიდან ბრინჯაოსა და ვერცხლის ჭურჭელიც შემოდიოდა. კერძოდ, ესენია: პატერა, ოინოხოა, კილიკი, სკიფოსი, სანური, ჩამჩა, კოვზი, დოქი, ლანგარი [იხ. გიგოლაშვილი 2003: 29-32; გიგოლაშვილი 2011: 63; კახიძე 2007: 161; მახარაძე და სხვ. 2007: 94; მათიაშვილი 2013: 59]. უცხოეთიდან შემოჰქონდათ აგრეთვე მინის ჭურჭელი, ოქროს სამკაული, მძივები [იხ. ჭყონია 1981: 63-67; ჭყონია 2010: 13; კახიძე, და სხვ. 2010: 51; გოგიბერიძე და სხვ. 2010: 25; კახიძე 2007: 174; კაჭარავა და სხვ. 2013: 151].

იბერია-კოლხური პერიოდის საქართველოს საკმაოდ ინტენსიური ურთიერთობა ჰქონდა აღმოსავლურ, ირანულ სამყაროსთან. აქედან შემოსული ნაწარმი ძირითადად აღმოსავლეთ საქართველოდან და შიდა კოლხეთიდან არის ცნობილი. აქ ისინი წარმოდგენილია ძირითადად ჭურჭლით და სამკაულით. საქართველოში არქეოლოგიურად აღმოჩენილია აქემენიდური ირანიდან შემოტანილი ჭურჭელი, რომელიც დამზადებულია ვერცხლისა და მინისაგან. ძვ.წ. მე-4 ს-ის დასასრულისაა *ახალგორის განძის* ირანული ვერცხლის ფიალები [იხ. ლორთქიფანიძე 2003: 37]. ირანული ფიალები აღმოჩენილია: *ყაზბეგში, ვანში, ფიჭვნარში,*

საირხეში, ყანჩეთში [გაგოშიძე 1964: 62; გიგოლაშვილი 2001: 35; Kakhidze 2004: 85]. აქემენიდური ირანიდანაა აგრეთვე შემოტანილი პოლიქრომიული მინის ჭურჭელი: ალგეთის წინწყაროდან და საირხიდან [მახარაძე და სხვ. 2007: 109]. აქემენიდური ოქრომჭედლობისთვის დამახასიათებელი სამკაულია ვანში აღმოჩენილი ოქროს ზურგშენიქილი და ბოლოებზე ცხოველების თავებით შემკული სამაჯურები [ჭყონია 1981: 48].

რომაელები პომპეუსის მეთაურობით საქართველოს ტერიტორიაზე, ძვ.წ. 1-ელი ს-ის 60-იან წ-ში, გამოჩნდნენ. აქ რომს ეკონომიკურ-სტრატეგიული გამორჩენა იზიდავდა — ახალი სავაჭრო გზები; კავკასიის თავისი გავლენის სფეროში მოქცევა. რომის აღმოსავლურ პოლიტიკაში შავიზღვისპირეთის კომუნიკაციები აუცილებელი იყო პართიის მსგავს ძლიერ სახელმწიფოსთან ქიშპობისას. ანტიკური ხანის საქართველოს (*კოლხეთ-იბერიას*) გეოპოლიტიკურად ერთ-ერთი საკვანძო ტერიტორია ეკავა. რომაელებს ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონდათ ადგილობრივების სამეურნეო-ეკონომიკურ რესურსებზე და კომუნიკაციურ-საგზაო მდგომარეობაზე. მიუხედავად ძლევამოსილებისა, პირველ ეტაპზე, რომმა ვერ მოახერხა შიდა კოლხეთის დამორჩილება. ეს ვერ მოხერხდა ვერც არისტარქეს, ვერც მითრიდატე პერგამონელის და ვერც პოლემონის ხელით. რამდენადმე გამართლდა ლუკულუსის წინასწარმეტყველება, რომელიც აღნიშნავდა — *ამ მხარის დამორჩილება ძალიან ძნელიაო* (პლუტარქე, *ლუკულუსი*, 14).

იბერია-კოლხეთი თავისი ხეობებით, მთებით, სწრაფი, ძნელად გადასალახი მდინარეებით უღრანი ტყეებით — ადვილად დასამორჩილებელი არ უნდა ყოფილიყო. ზღვისპირეთისთვის კი რომაელები გარკვეული კონტროლის განევენას ახერხებდნენ. ამაში მათი ძირითადი საყრდენი უნდა ყოფილიყო სანაპირო ქალაქები რომლებშიც, შიდა კოლხეთისგან განსხვავებით, ანტიკური სამეურნეო-კულტურული გავლენა შედარებით ძლიერი იყო. კოლხეთის ზღვისპირეთი ის სტრატეგიულ-კომუნიკაციური მხარე იყო, რომელიც აუცილებლად სჭირდებოდა რომს თავისი გავლენის დასამყარებლად კავკასიაში, მცირე აზიასა და ბოსფორში. რომმა — იმ დროისათვის მაღალგანვითარებულმა სახელმწიფომ, რამდენადმე დადებითი როლიც ითამაშა. კერძოდ ადგილობრივი მოსახლეობა გაეცნო იმ დროისათვის მოწინავე რომაულ კულტურას და გამოჩნდა რომაული სავაჭრო კაპიტალიც. აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში რომაული დასახლებების სახით კლასიკური ტიპის კანაბები არ წარმოქმნილა. დიოსკურია-სებასტოპოლისსა და აფსაროსში რომაული სამხედრო შენაერთების სამოქალაქო დასახლების ფუნქციას ასრულებდა ადგილობრივი საქალაქო ცენტრები; *პიტიუნტისა* და *ფასისის* კასტელუმებთან კი არსებობდა ვიკუსის კატეგორიის რომაული მცირე სავაჭრო-სახელოსნო დასახლებები, რომელთა მოქმედების არე კონკრეტული სანაპირო ზოლით შემოიფარგლებოდა.

პონტო-კავკასიის სასაზღვრო სისტემის ორგანიზაციული ჩამოყალიბებისა და გარნიზონთა რიცხოვრივ ზრდასთან ერთად აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში რომაული ნაწარმი (კერამიკის, მინის, ლითონის ნაკეთობები, სამკაულები) გავრცელდა, რომელთა შორის მცირე აზიის რომაული ცენტრების ნაწარმი სჭარბობდა. უცხოური პროდუქციის ტრანსპორტირება უპირატესად საზღვაო გზით ხორციელდებოდა. ის ძირითადად ორიენტირებული იყო რომაული სამხედრო შენაერთების მომარაგებაზე. რომაული გარნიზონების მატერიალურ-ტექნიკური მომარაგება კი მე-2 — მე-3 სს-ში *ტრაპეზუნტიდან*, ხოლო შემდგომ, ანტიოქიიდან ხდებოდა. ზღვისპირა კოლხეთში რომის გარნიზონების დისლოკაციის შედეგად აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი ჩაერთო რომაული სამყაროს სისტემაში. უწინარეს ყოვლისა ეს პროცესი კოლხეთ-იბერიაში იმპორტული ნაწარმის გავრცელებაში აისახა. რომაული სამყაროს სხვადასხვა ცენტრებიდან ძველი საქართველოს შავიზღვისპირეთში შემოტანილი უცხოური პროდუქცია სხვადაცხვა სახისაა. კერძოდ, არქეოლოგიურად დასტურდება: კერამიკა, მინის ნაწარმი, ლითონის ჭურჭელი და სამკაულები. მაგ. ერთ-ერთი დამახასიათებელი არტეფაქტია იტალიკური წარმომავლობის ფიბულები, ე.წ. *ავცისები*. მსგავსი ფიბულები აღმოჩენილია:

სტეფანწმინდაში, სოფ. ლიაში (4 სამ.), ბიჭვინთაში, ნებელდაში, ურბნისში, კლდეეთში [ლომთათიძე 1957: 107; წითლანაძე 1973: 67; სულავა 1996: 30; ლორთქიფანიძე გ. 1991: 138].

ე.წ. იტალიკური წარმომავლობის ამფორები აღმოჩენილია გონიოში [იხ. ხალვაში 2002: 24]; სოხუმში [აფაქიძე, ლორთქიფანიძე 1965: 120]; ბიჭვინთაში [ბერძენიშვილი და სხვ. 1975: 254], ფოთში [გამყრელიძე 1987: 98-117]. წითელლაკიანი ჯამები აღმოჩენილია ბიჭვინთის ნაქალაქარზე, სოხუმში, ვანში [მათიაშვილი 1977: 50; ბერძენიშვილი 1963: 109]. თიხის იტალიკური ჭრაქები [ლორთქიფანიძე გ. და სხვ. 2002: 170]. მინის მოცისფრო-მომწვანო კონუსურტანიანი იტალიკური სანელსაცხებლები [ლომთათიძე 1957: 23].

რომაულ-სირიული წარმოშობის ე.წ. ხალიანი მინის ჭურჭელი [თოდუა 2003: 74]. სასარკმლე მინა აღმოჩენილია ბიჭვინთაში, სოხუმში, ფოთში [გამყრელიძე 2001: 98]. სამხრეთ იტალიკური წარმომავლობის მაღალყელიანი ბრინჯაოს სურები აღმოჩენილია: ნიზბისში, ბორში, მცხეთაში [ლორთქიფანიძე 1968: 78]. რომაული სამყაროდანაა შემოტანილი ვერცხლის თასები, რომლებიც აღმოჩნდა: მცხეთაში, კლდეეთში, ბორში [ლომთათიძე 1957: 119; აფაქიძე და სხვ. 1996: 9]. რომაულ-იტალიკური წარმომავლობის არის ოქროსა და ვერცხლის, გემიანი ბეჭდები: ტიხე-ფორტუნას, ათენა-მინერვას, ნიკე-ვიქტორიას, მარსი-არესის, ჰელიოსის, ფორტუნა-ისიდას, პლუტონის, ასკლეპიოსის გამოსახულებებით; აღმოჩენილია მცხეთაში, ბორში, ბოლნისში, საძვეურში, თბილისში [ლორთქიფანიძე მ. 1954-56: 8-28].

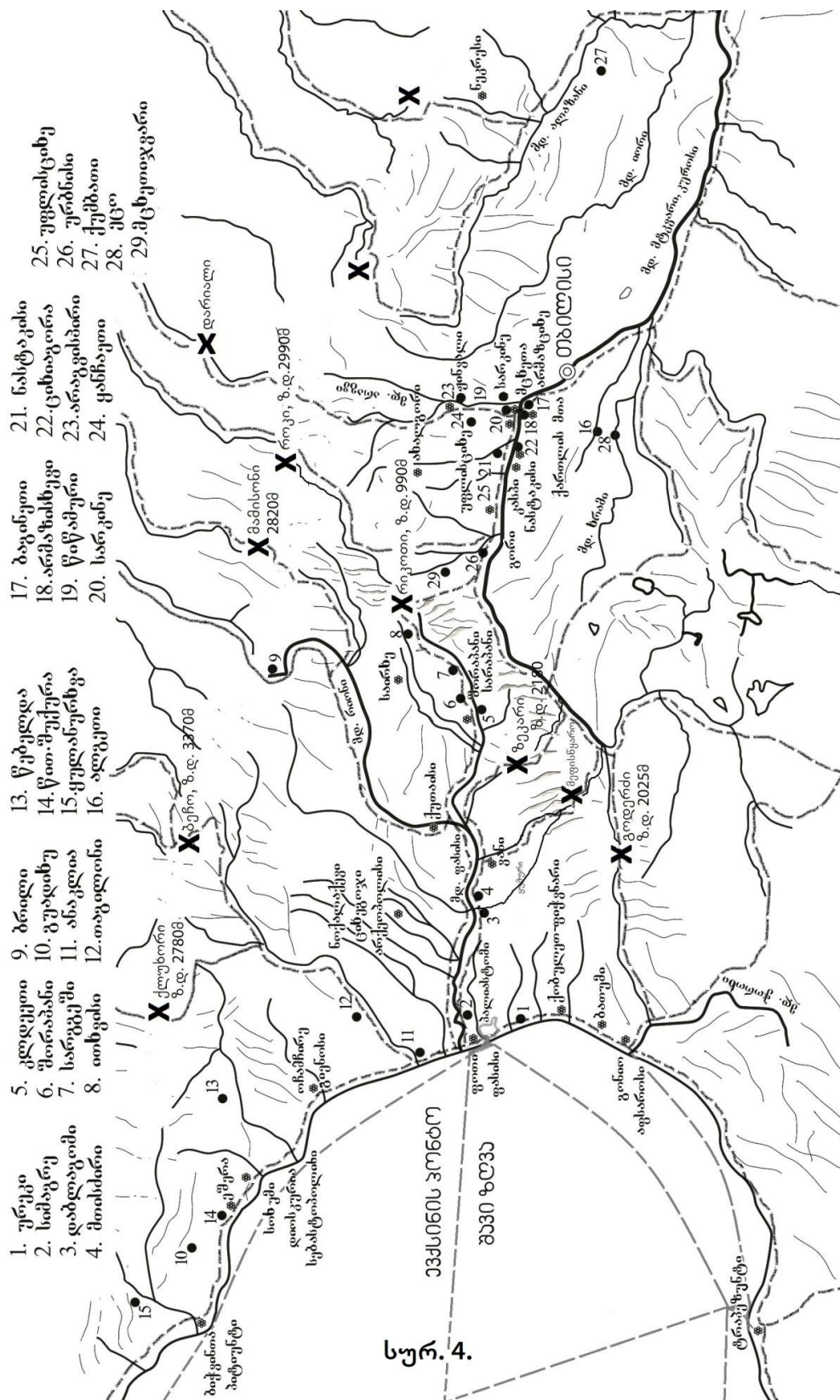
კოლხეთში აგრეთვე აღმოჩენილია რომაული ოქროსი და ვერცხლის ფალერები: ბიჭვინთის №345 სამარხში ვერცხლის სამკლავური (დმ. 9.2 სმ) ტიხე-ფორტუნას გამოსახულებით; მე-2 ს. ოქროს გარსაკრავი (დმ. 13.5 სმ) გონიოსთან; კლდეეთის (მე-3 სამარხში) აღმოჩენილი მახვილის ტარი, ვიქტორიას და გვირგვინიანი არწივის გამოსახულებით. ფალერებად ანუ რომაულ ჯილდოებად იყენებდნენ აგრეთვე: ბალთებს, ბეჭდებს, სამაჯურებსა და იარაღს. იმპერიის ეპოქაში ფალერებით აჯილდოებდნენ არა მარტო ცალკეულ მეომრებს არამედ პრორომაული ორიენტაციის ადგილობრივ მმართველებსაც. კოლხეთში ამგვარი ხასიათის ნივთებით რომაელები, თავის სამსახურში მყოფ ადგილობრივ წარჩინებულ პირებს აჯილდოებდნენ. მაგალითად, ტაციტუსის ცნობით, რომაელებმა ადგილობრივ მმართველს ძვირფასი საჩუქარი მიართვეს (ტაციტუსი, ისტ. წ.3, 48; ანალები, წ.6, 32).

“პოლიტიკური სახის ვაჭრობის” მექანიზმს შეიძლება დაუკავშირდეს საქართველოს არქეოლოგიურ მასალაში დადასტურებული რომაული მონეტებიც. ცნობილია, რომ ფულადი კომპენსირების გზით რომაელები არცთუ იშვიათად მიმართავდნენ პერიფერიული ქვეყნების მეთაურებისა თუ წარჩინებულთა მოსყიდვის პოლიტიკას, რომელიც რომის დიპლომატიის ერთ-ერთ ინსტრუმენტს შეადგენდა. რომაელები იმპერიის საზღვრებს არამარტო სამხედრო ძალით, არამედ მოქნილი დიპლომატიური ხერხებითაც აფართოებდნენ. იმპერიის საზღვრების მეზობლად მოსახლე ხალხებს ადგილობრივი დამოუკიდებელი მეფე-მთავრები განაგებდნენ. რომი დიპლომატიურ ძალისხმევას არ იშურებდა, რათა ამ მმართველებთან მეგობრული ურთიერთობა დაემყარებინა. სასურველი მიზნების მიღწევისათვის, რომაელები დიპლომატიის სხვადასხვა მეთოდებს მიმართავდნენ: მოსყიდვას, შანტაჟს, დაშინებას.

მე-2 — მე-4 სს-ში აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში უცხოური ნაწარმის ერთი ნაწილი ალბათ, რომაული საინტენდანტო სამსახურის მიერ არის შემოზიდული. ასეთ საგანთა რიცხვს უნდა განეკუთვნოს არქეოლოგიურად შესწავლილ ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი მრავალრიცხოვანი ტარა და ე.წ. რომაული წითელლაკიანი კერამიკა. სამხედრო სამოსის ფიბულები, ფალერები, გემიანი ბეჭდები, რომლებზეც გამოსახულია რომაულისთვის დამახასიათებელი სტილის — არწივი, ლომი, კიბორჩხალა, მორიელი, კუ და სხვ. სავაჭროდ შემოსულ პროდუქციათა რიცხვს უნდა განეკუთვნოს, ნაქალაქარების ტერიტორიაზე დადასტურებული მრავალფეროვანი რომაული მცირე აზიის მინის ნაწარმი. აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის გამაგრებულ ფორპოსტთა მომარაგება ერთიანი სისტემით ხდებოდა

ტრაპეზუნტიდან, სადაც რომაელთა შავი ზღვის ფლოტის ძირითადი ბაზა იყო განლაგებული.

სავაჭრო გზები და არქეოლოგიური ძეგლების განლაგება

რომელთა ეკონომიკური ინტერესების სფეროში ექცეოდა ის სავაჭრო გზა, რომელიც აღმოსავლეთის ქვეყნებს კავკასიაზე გავლით დასავლური ქვეყნების სამყაროსათან აკავშირებდა. ცნობილია, რომ პომპეუსი საგანგებოდ იყო დაინტერესებული ამ გზაზე სავაჭრო ურთიერთობათა განხორციელების შესაძლებლობების შესწავლით (იხ. პლინიუსი, ბი, ნაწ. 6, 52). 1-ელ — მე-2 სს-ში იბერიის სამეფო გარკვეულ როლს ასრულებს რომის იმპერიის საგარეო პოლიტიკაში და მის მოკავშირედაც კი გვევლინება. ტაციტუსის და დიონ კასიუსის მიხედვით იბერიის სამეფოს გავლენის ქვეშ აღმოჩნდნენ ზოგიერთი ჩრდილოკავკასიური ტომებიც. იბერიის ხელისუფალნი აკონტროლებდნენ უმნიშვნელოვანეს სავაჭრო გზებს და გადასასვლელებს (მაგ. *დარიალის*).

ახ.წ. მე-4 — მე-6 სს-ში საქართველოს ზღვისპირეთის და აღმოსავლეთ რომის (ბიზანტიის) იმპერიის ურთიერთობები ფრიალ ცვალებადია. კოლხეთ-ლაზიკის (რესპ. ეგრისი, ქართული წერილობითი წყაროების) სანაპიროზე ბიზანტიელებმა თავიანთი გარნიზონები ჩააყენეს: *ფასისში* (დღევანდელი ფოთი), *აფსაროსში* (დღევანდელი გონიო), *პეტრაში* (დღევანდელი ციხისძირი), *სებასტოპოლისსა* (დღევანდელი სოხუმი) და *პიტეუნტში* (დღევანდელი ბიჭვინთა). ამ გამაგრებული პუნქტების ხასიათი და ამოცანები დაახლოებით იგივე რჩებოდა, რაც მე-2 — მე-3 სს-ში. მათ ევალებოდათ კავკასიის რეგიონის გაკონტროლება და ვაჭრობის უსაფრთხოების უზრუნველყოფა შავი ზღვის სანაპიროზე. აღსანიშნავია, რომ იუსტინიანეს ეპოქაში გარე სამყაროსთან კოლხეთის სავაჭრო-ეკონომიკური კონტაქტები შემცირებულია. ეს კი იუსტინიანეს მიერ აქ სავაჭრო მონოპოლიის დაწესებით უნდა აიხსნას. ამის შესახებ პროკოპი კესარიელი მოგვითხრობს: „*ლაზიკის (კოლხეთის) მინა-წყალზე, ..., იუსტინიანემ ჩემს დროს ქალაქი პეტრა გააშენა ... ვაჭრებს ხომ უკვე ნება აღარ ჰქონდათ კოლხიდაში შეეტანათ მარილი და სხვა საქონელი, რაც ლაზებისთვის აუცილებლად საჭიროა, არც აქედან შეეძლოთ რაიმე ეყიდათ, მან ეგრეთწოდებული მონოპოლია შემოიღო*“ [გეორგიკა 1965: 21].

ნავთობით ვაჭრობის შესახებ არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით. ქ. ფოთში არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ მიკვლეულ ადგილ *ნატეხებში* გამორჩეულ ყურადღებას იპყრობს სამი ამფორის ქვედა ნაწილი და ამავე ტიპის ამფორების სხვა ფრაგმენტები. მოცემული ტიპის ამფორების ფსკერზე დადასტურდა ბიტუმისებური მოშავო ფერის ნალექი მასა. მისი ლაბორატორიული გამოკვლევის შედეგად გაირკვა, რომ აღნიშნული ნალექი შეიცავს ნავთობპროდუქტის ნახევრად მყარ ასფალტ-ფისოვან ნარჩენებს. დროთა განმავლობაში ნავთობის მსუბუქი ფრაქციები, როგორც ჩანს, ამფორის დაზიანებისას ამოქარდა, ხოლო მძიმე ფრაქციების დაჟანგვის შედეგად და ინერტული ნაერთების შერევით იქცა ასფალტ-ფისოვან მასად (ანალიზი ჩაატარა აკც-ს ინტერდისციპლინარულმა განყოფილებამ, ხელმძღვანელი გ. ინანიშვილი). ადგილი *ნატეხები*, სადაც აღნიშნული ამფორები დაფიქსირდა, მდებარეობს ქ. ფოთის სამხრეთ მხარეს, ზღვის შესართავიდან (მალთაყვა) კილომეტრზე, კაპარჭინას გადმოღმა *პალიასტომის* ტბის მცირე ყურეში [დანვრ. იხ. გამყრელიძე 1987: 97; გამყრელიძე 1998: 22].

ნავთობის ნალექიანი ამფორების ტიპის სამი მთლიანი ეგზემპლარი ტბაშიც აღმოჩნდა. საერთოდ, ამ ტიპის ამფორები 0,50 მ სიგრძისაა და გამოირჩევა ნაგრძელებული ფორმით, კონუსისებური ქუსლით, ტანზე ქვედა მხარეზე ხშირად შეიმჩნევა დაბალი ჰორიზონტალური ღარები, თიხა ღია მოყავისფროა. ისინი ჰგვანან ადგილობრივ, კოლხურ, მოყავისფრო თიხიან წელშეზნექილ ამფორებს; რომელთა თიხა ხშირად არათანაბრად არის გამომწვარი და შეიმჩნევა კირქვის და ქარსის მცირე მინარევები. საერთოდ, ამ სახეობების ამფორები ბევრია აღმოჩენილი დასავლეთ საქართველოს ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ ძეგლებზე: *ბიჭვინთა*, *სოხუმი*, *განთიადი*, *ნებელდა*, *ოჩამჩირე*, *გუდავა*, *ნოსირი*, *ბათუმი*, *ნოქალაქევი*, *სოფ. მთისძირი*, *ურეკი*, *ციხისძირი* და სხვ. [იხ. გამყრელიძე 1982: 114; ზაქარაია, ლექვინაძე 1974: 139; ინანიშვილი 1993: 54; რამიშვილი 1965: 114; ფუთურიძე 1959: 70; ფუთურიძე 1959: 70]. ამის მაგვარი წელშეზნექილი მომცრო ამფორები აღმოჩენილია *ყირიმში* ქალაქ *ტირიტაკეს*

გათხრისას. ამ ტიპის ერთ-ერთ დახუფულ ამფორაში, რომელიც გაითხარა ქ. *ტირიტაკეში* მე-13 ნაკვეთზე, ნავთობი დადასტურდა. ეს მე-4 ს-ის ამფორაც წაგრძელებულ ტანიანი და ნელშეზნექილია, კონუსისებური დაბოლოება აქვს (სიმაღლე 0,58მ) [Гайдукевич 1952: 62]. ქიმიურ-ლაბორატორიული ანალიზის შედეგად ამფორაში დადასტურდა თხევადი ნავთობი, ხოლო ფსკერზე ბიტუმისებური დანალექი მასა [Успенский 1952: 415]. ეს ნავთობი, შემადგენლობის მიხედვით, მოპოვებულია *ქერჩის ჩონგელეკის* ძველ საბადოში. ძირითადად ნავთობით აქედან მარაგდებოდა ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთი, *ტირიტაკე*, *ტანაისი*, *ქერსონესი* [Кострин 1971: 264; Кострин 1965: 291]. მოცემული ტიპის ამფორები მრავლად არის აღმოჩენილი *ქერსონესში* (სადაც ისინი ამფორების საერთო რაოდენობის თითქმის ნახევარს წარმოადგენს), *ტირიტაკეში*, *მირმეკიონში*, *ისტრიაში*, *ვარნაში* [Якобсон 1979: 12]. სამხრეთ შავიზღვისპირეთშიც ქ. *სინოპთან* (*დემირსში*) აღმოჩნდა ნელშეზნექილი კონუსისებურ ძირიანი ამფორები [Kassab Tezgör 2010].

ნავთობი და ნავთობპროდუქტების დამახასიათებელი თვისებები იცოდნენ და მოხერხებულად იყენებდნენ კიდევაც მთელ ძველ ცივილიზებულ სამყაროში — იხ. პეროდოტე (წ.1, 179; წ.4, 195; წ. 6, 119), სტრაბონი (წ.16, თ.1, 5, 9, 15), პლუტარქე (*ალექსანდრე*, 35), ქსენოფონტი (*ანაბასისი*, ნაწ.2, 4), პლინიუს უფროსი (ნაწ.2, 109; ნაწ.35, 15), ვიტროვიუსი (*არქ. ისტ.* წ.1, 5, 8); აგრეთვე, დაბადება (თ.6, 14), გამოსვლა (თ.2, 3). ამ ტექსტებში მოთხრობილია ნავთობის და ნავთობპროდუქტების მოპოვების და გამოყენების შესახებ. კერძოდ, მათში მოყვანილია ცნობები ნავთობის, მალთის საბადოების შესახებ *მესოპოტამიაში*, *პალესტინაში* და *ირანში*; სადაც ის მოიპოვებოდა ბუნებრივი წყაროებიდან და მცირე სიღრმის ჭებიდან.

ნავთობი, *მალთა*, *ასფალტი* გამოიყენებოდა, როგორც სამშენებლო მასალა; წყალგაუმტარი საშუალება; კულტმსახურებისას (ცეცხლის საკურთხევლებში ურევდნენ სხვა ზეთებში); სოფლის მეურნეობაში, სამედიცინო და ვეტერინალური წამლების დასამზადებლად; მუმიფიცირებისთვის; სამხრედრო საქმეში; გასანათებელ საშუალებად (ჭრაქ-ლამპრებში, საზღვაო შუქურებში, ჩირაღდნებში და ა.შ.). ნავთობი, შავი-მოყავისფრო მომწვანო ელფერის წყალში უხსნადი ზეთოვანი ნივთიერებაა. ის ბუნებრივი წყაროებიდან მოიპოვება. მისი სახეობებია — *ნავთობის ზეთი*, *მალთა*, *ბიტუმი*, *ბუნებრივი ასფალტი* და ა.შ. ბერძნულ-ლათინურ წერილობით წყაროებში ისინი ხშირად მოიხსენებიან [ანდრონიკაშვილი 1966: 345]. ნავთობის და *კოლხი მედეას* შესახებ საყურადღებო ცნობას გვანვდის პროკოპი კესარიელი (ოგ, წ.8, 11). საინტერესოა აგრეთვე ნიკანდროს კოლიფონელის (ძვ.წ. მე-2 ს) წერილობითი ცნობა — “*მედეასი, ...ნამაღია ..., რომელსაც ეწოდება კოლხიდური ... მისი მომზადება მედეამ აღმოაჩინა, ამიტომ კოლხურს ეძახიან*” (იხ. სქოლიონი 249 და შემდ. [ურუშაძე 1964: 335]).

კოლხეთში კარგად იცნობდნენ ნავთობის თვისებებს და იყენებდნენ კიდევაც მას. ამ მხრივ საყურადღებოა ფოთის (სადაც ნავთობის ნაშთიანი ამფორები დადასტურდა) სამხრეთით რამდენიმე კილომეტრზე მდ. სუფსის და ნატანების ქვემო წელზე ნავთობის საბადოების და ბუნებრივი ასფალტის [იხ. ძველაია 1973: 51] ნაშთების არსებობა, რაც აქ ძველად ბუნებრივი წყაროებიდან ნავთობის მოპოვებას არ უნდა გამორიცხავდეს. აქ დღესაც არის ნავთობის სარეწები. საქართველოში სხვაგან ნავთობის ბუნებრივი წყაროები ძველთაგანვე ცნობილია *სამგორი-პატარძული-ნავთლულის* (თბილისის ერთ-ერთი უბნის ნავთლულის სახელი ნავთობს უკავშირდება [თბილისის..., 1990: 339]) მონაკვეთზე. ნავთობის საბადოები მდებარეობს აგრეთვე *მირზაანში*, *შირაქში*, *ელდარში* და *ფოთთან* ახლოს *ჭალადიდში*. ქ. ფოთი (სადაც ნავთობიანი ამფორები აღმოჩნდა), კარგად ცნობილი ევროპა-აზიის საზღვაო-სამდინარო-სახმელეთო სავაჭრო გზის ერთ-ერთი ძირითადი პუნქტი იყო (იხ. სტრაბონი წ.11, თ.2, 17; პლინიუს, ბი, ნაწ.6, 52). ფასისზე გავლით ხდებოდა ტრანსპორტირება სამშენებლო ხე-ტყის, სელის, ფისის, თაფლის, ღვინის, ლითონის, ტყავულის და სხვა პროდუქციის. ჩამოთვლილ სავაჭრო პროდუქციას შეიძლება არქეოლოგიურად დადასტურებული ნავთობიც

დაემატოს, რომელიც ამფორებით ტრანსპორტირდებოდა საზღვაო ხომალდების საშუალებით. შესაძლებელია აგრეთვე, რომ ფოთში ნავთობი სატრანზიტო გზით კასპიის ზღვიდან ან ზემოთ მოხსენებული, საქართველოს ტერიტორიაზე მდებარე სარეწებიდანაც მოხვედრილიყო (იხ. ტაბ.41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49).

სამხედრო იარაღის და ორგანიზაციის შესახებ

საქართველოში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად, იბერია-კოლხური პერიოდის საბრძოლო იარაღის შესახებ ფრიად მრავალფეროვანი მონაცემები დაგროვდა. ამ არქეოლოგიური და წერილობითი წყაროების საფუძველზე გარკვეულად ხერხდება ძველი საქართველოს იარაღის ისტორიის შესწავლა (დანვრ. იხ. [გამყრელიძე 2010; გამყრელიძე და სხვ. ნაწ. 1-ელი, 2018; გამყრელიძე და სხვ. 2018 ნაწ. მე-2]) (იხ. ტაბ. 20, 21, 22, 54, 55).

ძვ.წ. მე-6 ს-დან საქართველოს ტერიტორიაზე რკინის საბრძოლო, შეტევითმა იარაღმა ბრინჯაოს იარაღი ხმარებიდან თითქმის მთლიანად გამოდევნა. შეტევითი იარაღის ისეთი სახეობები, როგორიცაა შუბები, ცულები და სატევარ-მახვილები უკვე მხოლოდ რკინისაგან მზადდებოდა, რამაც მათი საბრძოლო თვისებები მკვეთრად გააუმჯობესა. ბრინჯაოს იყენებდნენ თავდაცვითი საჭურველისა (მაგ.: ფარი, მუზარადი, ჯავშანი, საწვივეები) და ისრებისათვის. ივანე ჯავახიშვილმა წერილობითი წყაროების მონაცემების საფუძველზე, პირველმა მოგვცა საბრძოლო იარაღის კლასიფიკაცია: საძგერებელი, სატყორცნ-საძგერებელი, სატყორცნი, სასროლი, დასარტყმელი, მკვეთრ-მკვეთებელი, თავსაბურავი, გულმკერდის საცავი, ქვედა ნაწილის საცავი, ფარი და ჩელითი [იხ. ჯავახიშვილი 1962].

სატყვარი და მახვილი ინდივიდუალური საბრძოლო იარაღია. ის ხელჩართულ ბრძოლაში გამოიყენებოდა. იბერია-კოლხური პერიოდის საქართველოში გავრცელებული სატევრებისა და მახვილების სიმრავლეში შეიძლება გაიმიჯნოს ორი დიდი ჯგუფი, ტიპი: ორპირლესული და ცალპირლესულები. მათი ხმარების წესიდან გამომდინარე, ორმხრივი პირის შემთხვევაში პირის ორივე მხარე საბრძოლოა, ცალპირა კი თავისი მახასიათებლებით მხედრისთვის მოსახერხებელი უნდა ყოფილიყო.

სატევრისა და მახვილის ძირითადი ნაწილებია ტარი, ვადა და პირი. ორივე ტიპის, როგორც ორპირლესული, ასევე ცალპირლესული მახვილი და სატევარი შეიძლება იყოს ტარიანი და ყუნწიანი. ამ ორს შორის განსხვავება ისაა, რომ ე.წ. *ტარიანი* იარაღის შემთხვევაში მას აქვს პირთან ერთად გამოჭედილი ბრტყელი ღერო. ე.წ. *ყუნწიანი* სატევრებსა და მახვილებს კი ბრტყელი ღეროს ნაცვლად აქვთ ასევე პირთან ერთად გამოჭედილი ვიწრო, მრგვალ განივკვეთიანი, ზემოთკენ დავიწროებული ყუნწი, რომელზეც ჩამოიკმებოდა ტარი. ე.წ. *ტარიანი* სატევრებისა და მახვილების ჯგუფი, თავის მხრივ, რამდენიმე ვარიანტად იყოფა: ტარისთავიანი, ძელაკისებური, ნახევარწრიულ ტარისთავიანი და ტარგოლიანი ნიმუშები. ამ უკანასკნელს, ე.წ. *ტარგოლიანი მახვილებს* უწოდებენ, რომელსაც $\approx 4,5$ სმ დმ რგოლი აქვს. ამ ტიპის მახვილების პირის სიგრძე მერყეობს 60-80 სმ. ამ ტიპის მახვილები ძვ.წ. 1-ელი ს-ის (მეორე ნახევარში) — ახ.წ. მე-3 ს-მდე საქართველოს მრავალ არქეოლოგიურ ძეგლზეა ნაპოვნი [იხ. ნითლანაძე 1973: 70; ფუთურიძე 1959: ტაბ. 5; ხარაბაძე 2003: 165; ჩიხლაძე 2015: 22-25; ტაბ.

11]. ძვ.წ. 1-ელი ს-ის ბოლოდან ფართოდ ვრცელდება ე.წ. *ყუნწიანი* მახვილებიც [ჩიხლაძე 2015: 110, 150; აფაქიძე და სხვ. 1955: ტაბ. 1-3; ნადირაძე 1975: 59; ბრაგვაძე, ჩიგოგიძე 2002: 98; ლომთათიძე 1957: 132; ბრაგვაძე 1997: 9, 30-32; Трапш 1971: 143-145]. საქართველოში აღმოჩენილი, მეორე ტიპის, ანუ ცალპირლესული მახვილები და სატევრები, ხშირ შემთხვევაში ისეა დაჯანგული, რომ ტიპის განსაზღვრა ჭირს [გაგოშიძე 1964: 51, ტაბ. 12, 32; გობეჯიშვილი 1952: 29; ჩიხლაძე 2015: 110; ინაიშვილი 1993: ტაბ. 35, 2; Трапш 1971: 75, 144; Шамба 1980: 47].

ძვ.წ. მე-7 — მე-5 სს-ის არქეოლოგიურ ძეგლებზე, საქართველოში გავრცელებულ სატევრებსა და მახვილებს შორის არის ნიმუშები, რომლებიც ე.წ. *პეპლისებური* ან ე.წ. *თირკმლისებური* ვადიანებია და სკვითურ სამყაროს უკავშირებენ და აკინაკს უწოდებენ. ისინი საქართველოს ნივთიერ კულტურაში 90 ცალამდეა წარმოდგენილი. ბერძნული, ნისკარტმოხრილი ფრინველის თავიანი, *მახაირას* ნაირი (ცალპირი) სატევარი სულ რამოდენიმე ცალია საქართველოში ნაპოვნი. *მახაირას* შემცველი არქეოლოგიური კომპლექსებია: *ახულ აბაას №4* სამარხი, *იოხვისის №2* სამ. [გაგოშიძე და სხვ. 2006: 42], *ეშერას* [Шамба 1980: 47, ტაბ. 12, 1], *ტახტიძირის №8* სამ. საქართველოს მოცემული პერიოდის არქეოლოგიურ ძეგლებზე რკინის დანების აღმოჩენა ხშირია. მათ, იმ სამარხში ვხვდებით, სადაც საბრძოლო იარაღია აღმოჩენილი [იხ. გამყრელიძე და სხვ. ნაწ. I, 2018].

შუბი, ძველ საქართველოში, ყველაზე მეტად გავრცელებული იარაღი იყო, რასაც არქეოლოგიასთან ერთად, წერილობითი წყაროებიც ადასტურებს. ჰეროდოტეს, ქსენოფონტის, სტრაბონისა და პლუტარქეს ცნობების მიხედვით შუბი კოლხების, ხალიბების, მოსხებისა და იბერებისთვის ძირითადი იარაღი იყო (იხ. ჰეროდოტე, წ. 7; 78, 79; ქსენოფონტი, *ანაბასისი*, წ. 5, 2, 22; 4, 12; 4, 25; სტრაბონი, წ. 11, 4, 5; პლუტარქე, *ლუკულუსი*, 31). *სამადლოსა* და *ციხიაგორის* არქეოლოგიურ ძეგლებზე აღმოჩენილ მოხატულ ჭურჭლებზე ბრძოლის სცენებია გამოსახული. მათზე შუბიანი ადამიანები არიან გამოსახტულნი. *დედოფლის გორაზე* აღმოჩენილია ფირფიტები შეიარაღებული ადამიანების გამოსახულებებით, რომლებსაც შუბები უჭირავთ [გაგოშიძე 2004: 119]. სოფ. *გომის* სასამისზე გამოსახულ ბრძოლის სცენაზე მარცხნიდან პირველ მეომარს, ზეანეულ ხელში, წვერით ქვემოთ, საძგერებლად გამზადებული შუბი უჭირავს; ასეთივე შუბით იბრძვის მეოთხე მეომარიც. მეომრების პოზა და მტერთან უშუალო კონტაქტი, აგრეთვე შუბის წვერით ქვემოთ დახრა თითქოს იმაზე მიგვანიშნებს, რომ ეს შუბები საძგერებელია და არა სატყორცნი [დანვრ. იხ. გამყრელიძე 2002: 39-49].

წერილობით წყაროებსა და ზეპირსიტყვიერებაში შუბის შესახებ განსხვავებული სახელებია შემონახული. მაგ.: *ლახვარი*, *ზუფანი*, *შუბაკი*, *ხელშუბა*, *სათხედი*, *ოროლი* და სხვ. არქეოლოგიური მონაცემებიდან ჩანს, რომ შუბისპირები, სხვა იარაღთან შედარებით, რაოდენობით პირველ ადგილზეა, რაც იმაზე მოგვანიშნებს, რომ იმ დროს შუბი ძირითად საბრძოლო იარაღს წარმოადგენდა. შუბი შედგება შუბისპირისა და ტარისაგან. შუბის კლასიფიკაციისას ამოსავალია შუბისპირი. თავის მხრივ, შუბისპირი შედგება მასრისაგან, რომელიც უზრუნველყოფს შუბისპირის ტარზე მორგებას და ორლესული საძგერებლისაგან, რომელსაც აქვს წვერი, გვერდები და მხრები. საქართველოს იბერია-კოლხური პერიოდის არქეოლოგიურ ძეგლებზე გამოიყოფა რვა ტიპი:

1 ტიპი - ვიწროპირიანი შუბისპირი, რომელსაც აქვს ვიწრო და გრძელი პირი, წვერისკენ თანაბრად დავიწროებული გვერდები, კონუსური, გახსნილი მასრა, თანდათან გადამავალი ვიწრო პირში. 2 ტიპი - რომბისებურპირიანი შუბისპირი, რომლისთვისაც დამახასიათებელია წაგრძელებული რომბის მოყვანილობა, მკაფიოდ გამოკვეთილი, გრძელი ან საშუალო ზომის, ზემოთ აწეული მხრები, კონუსური, მრგვალგანივკვეთიანი, გახსნილი მასრა. 3 ტიპი - წაგრძელებულ სამკუთხაპირიანი შუბისპირი, რომელსაც აქვს გრძელი და ვიწრო, წაგრძელებული სამკუთხედის ფორმის პირი, სწორი გვერდები, ოდნავ აწეული ან ჰორიზონტული მხრები, კონუსური, გახსნილი მასრა. 4 ტიპი - მომრგვალებულმხრებიანი

შუბისპირი, რომელსაც აქვს მომრგვალებული მხრები, სწორი, წვერისკენ თანდათან დავიწროებული გვერდები. ეს ტიპი არქეოლოგიურ ლიტერატურაში მოიხსენიება, როგორც ე.წ. *ფოთლისებური*. 5 ტიპი - მომრგვალებულგვერდებიანი შუბისპირი: მასრა თანდათან გადადის პირზე, რომელიც წვერისკენ ჯერ ფართოვდება, უდიდეს სიგანეს შუა ნაწილში აღწევს, ბოლო მესამედში კი ვიწროვდება. ეს ტიპი არქეოლოგიურ ლიტერატურაში მოიხსენიება, როგორც ე.წ. *ლანცეტური*, ან ე.წ. *დაფნის ფოთლისებური*. 6 ტიპი - ისრისპირისებური, მხრებდაშვებული შუბისპირი. მას აქვს სამკუთხა პირი, რომლის ქვედა გვერდის კუთხეები წვეტების სახით ეშვება ქვემოთ. მასრა გრძელი, ვიწრო და გახსნილია და ქედიან პირს მრგვალგანივკვეთიანი ღეროთი უერთდება. ამ ტიპის შუბისპირებს ლიტერატურაში ე.წ. *ხელშუბის პირებად* მოიხსენიებენ. 7 ტიპი - იშვიათი ტიპის შუბისპირებია, რომელთაც აქვთ მოკლე, რომბული, ქედიანი პირი და გრძელი მასრა, რომელიც პირს ვიწრო და გრძელი, განივკვეთში ოთხკუთხა „წელით“ უკავშირდება; მასრა კონუსურია, გახსნილი. 8 ტიპი - ამ იარაღს შუბი არც ეთქმის, ეს არის სატყორცნ-საძგერებელი იარაღის ე.წ. *ხიშტიმავარი* სახეობა, რომელსაც აქვს ოთხნახნაგა, გრძელი პირი.

ხელშუბი მცირე ზომის, სატყორცნი შუბია, რომელიც შუბისაგან მხოლოდ ზომით განსხვავდება. ანტიკური ხანისა და შუასაუკუნეების განმავლობაში ხელშუბი როგორც ფეხოსანთა, ისე ცხენოსანთა შეიარაღებაში შედიოდა. გამოიყოფა ხელშუბის რამდენიმე მნიშვნელოვანი მახასიათებელი, რითაც ის შუბისაგან განსხვავდება. შუბს, როგორც საძგერებელ იარაღს, მსხვილი ტარი ჭირდება, რათა ის ძგერებისას არ გადატყდეს, ამიტომაც მას საკმაოდ ფართო მასრა უნდა ქონდეს. შესაბამისად, ის იარაღი, რომელსაც წვრილი მასრა აქვს, ხელშუბისპირად უნდა ჩავთვალოთ.

ცალკე დგას რომაული სატყორცნი შუბი — *პილუმი*, რომელიც რომაელი ლეგიონერების შეიარაღებაში შედიოდა. შედგებოდა ხის ტარისაგან და რკინის წვერისაგან, რომელიც შუბის ტარს უტოლდებოდა. პილუმის სროლისას მონინალმდევე ან კვდებოდა ან ფარში ისე ესობოდა, რომ მეომარი იძულებული იყო ფარის გარეშე გაეგრძელებინა ბრძოლა. საქართველოს ტერიტორიაზე ერთი ცალი პილუმი აღმოჩენილი *ვანის* ნაქალაქარის ძვ.წ. 1-ელი ს-ის ნგრევის ფენაში. ის წარმოადგენს რკინის მრგვალგანივკვეთიან ღეროს, რომელსაც აქვს ოთხნახნაგა, პირამიდული პირი. სიგრძე 32 სმ [ლორთქიფანიძე გ. 1976: 178, სურ. 136].

არქეოლოგიურ ძეგლებზე აღმოჩენილ სხვა იარაღთან შედარებით შუბისპირები რიცხოვნობით პირველ ადგილზეა. ამასვე გვიდასტურებს წერილობითი წყაროები სადაც კი ქართველური მოსახლეობის შეიარაღების ხსენებაა, ყველგან ფიგურირებს შუბი. სტრაბონის ცნობით, იბერები შუბოსნები არიან (წ.11, 4-5). შუბოსან იბერებს, როგორც განსაკუთრებით ძლიერ მებრძოლებს, ახსენებს პლუტარქეც (*ლუკულუსი*, 31). საგულისხმოა, რომ ზოგიერთ კომპლექსში შუბის სამარხში ჩატანების გარკვეული ნესი შეინიშნება. მაგ., *ვანის* №9 სამარხში მეომარს სამი მხრიდან ჰქონდა შემოწყობილი 53 შუბი [ლორთქიფანიძე და სხვ. 1972: 202]; *ვარსიშაანთკარის* №3 სამარხში 70 ც. შუბი ვერტიკალურად იყო ჩარჭობი [წითლანაძე 1983: 54].

ყურადღებას იპყრობს სხვადასხვა ტიპის შუბის თანაარსებობა ერთსა და იმავე ხანაში, ერთი მხრივ, და მეორე მხრივ, ერთ სამარხში ერთი ტიპის, მაგრამ მკაფიოდ განსხვავებული ზომის შუბისპირების არსებობა. მაგ.: *ვანის* №9 სამარხი სადაც სახეზეა განსხვავებული ზომის, ვიწროპირიანი და წაგრძელებულ რომბისებრი შუბისპირები. მსგავს მოვლენას ვხვდებით *სოხუმის მთის* №6 სამარხშიც, *წითელი შუქურას* უმცროსი ჯგუფის №1 სამარხში, *დაბლაგომში*, *ვარსიშაანთკარში*. ის, რომ ერთ მეომარს რამდენიმე სახის შუბს ატანდნენ სამარხში, გვაფიქრებინებს შუბების განსხვავებულ ფუნქციაზეც. შედარებით მსუბუქი შუბები სატყორცნი შეიძლებოდა ყოფილიყო, სხვა, საძგერებელი. ვიწროპირიანი შუბები გამიზნული იყო აბჯრის გასარღვევად და ქვეითი ლაშქრისთვის მოსახერხებელი იქნებოდა შეჯავშნულ ცხენოსანთან შესაბამელად.

შუბების მრავალფეროვნებაზე მოგვითხრობენ წერილობითი წყაროებიც. ჰეროდოტე და

ქსენოფონტი ქართველური მოსახლეობის შეიარაღების აღწერასაც გვთავაზობენ. პეროდოტეს მიხედვით, *კოლხებს* ჰქონდათ „*მოკლე შუბები*“, ხოლო მოსხების „*შუბის წვერები გრძელი იყო*“ (ნ.7, 78-79), *ხალიბებში* კი „*თითოეულს ორი შუბი ეპყრა*“ (ნ.7, 76). იგივე *ხალიბებს*, ქსენოფონტის მიხედვით, „*ეკავათ ხუთი წყრთის სიგრძის შუბები*“ (ნ.4, 7, 15-16). ამ ცნობაში ხაზგასმულია განსხვავება ბუნიკიანი შუბისაგან, რომელიც ქსენოფონტს ხვდება მოსინიკებთან. მათ ეკავათ „*მარჯვენა ხელში ექვსწყრთიანი შუბი, რომელსაც თავში წვეტი ჰქონდა, ბოლოში კი სფერო*“ (ნ.5, 4-12). *მოსინიკების* შეიარაღებაში, როგორც თვითმხილველი, ქსენოფონტი, მკვეთრად მიჯნავს სატყორცნ შუბს საძვერებლისაგან და ასე ახასიათებს მას: *მონინააღმდეგემ მათ „დაუშინა შუბები. სხვებსაც ჰქონდათ შუბები, მაგრამ იმდენად მსხვილი და გრძელი, რომ კაცი ძნელად თუ შეძლებდა მის ტარებას“* (ნ.5, 4-25). ძვ.წ. მე-5 ს-თვის, წყაროების ზემოთ მოტანილი ცნობების დროისათვის, შემდეგი ტიპის შუბისპირებია: ვიწროპირიანი, წაგრძელებულ სამკუთხაპირიანი, რომბისებრი, მომრგვალებულმხრებიანი, მომრგვალებულგვერდიანი, ისრისპირისებური, ყუნწიანი, ხიშტისებური. ჩამოთვლილ ნიმუშთაგან ყველაზე გავრცელებული ჩანს მომრგვალებულმხრებიანი შუბები [იხ. გამყრელიძე და სხვ. 2018, ნაწ. 1-ელი; გამყრელიძე და სხვ. 2018 ნაწ. მე-2 (კატალოგი)].

საბრძოლო ცული შეტევითი შეიარაღების სახეობას განეკუთვნება. ის ხელჩართული ბრძოლისას გამოიყენებოდა. საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი, იბერია-კოლხური პერიოდის რკინის ყველა ცული მსუბუქია, მისი გამოყენება ცალი ხელითაა შესაძლებელი და ის, როგორც მხედრების, ისე ფეხოსნების შეიარაღებაში შედიოდა. ასეთი იარაღით მეომარს შეეძლო მტრისათვის მიეყენებინა ღრმა ჭრილობა, დაებლოკა მისი დარტყმები ან ფარი გაეგდებინა. შესაძლო იყო ცულის ტყორცნაც. აღსანიშნავია, რომ რკინის საბრძოლო ცულს, როგორც *მოსინიკების* შეიარაღების კომპონენტს, ქსენოფონტი *ანაბასისში* (ნ.5, 4, 13) ახსენებს. ხის ტარზე დაგებული ცული შედგება ყუისგან, სატარე ხვრელისა და პირისგან.

რკინის საბრძოლო ცულები ტრანსკავკასიაში ძვ.წ. მე-6 ს-დან ჩნდება. ადრეულ ნიმუშებს ახასიათებს მაღალი ყუა, ვიწრო პირი და წაგრძელებული პროპორციები. საქართველოს იბერია-კოლხური პერიოდის ძეგლებზე გამოიყოფა საბრძოლო ცულების სამი ტიპი: 1-ელი ტიპი, რომლისთვისაც დამახასიათებელია მოკლე, ოთხხაზნაგა ყუა, ე.წ. ჩაქურჩისებრი, ოვალური სატარე ხვრელი, ასიმეტრიული, წაგრძელებული პირი [დავითაშვილი ამ. და სხვ. 2010: 54, ტაბ. 2, 29; ხოხობაშვილი, ძნელაძე 2008: 71, 92; კალანდაძე 1954: ტაბ. 9; დავლიანიძე 1983: 132; გაგოშიძე 1982: 44; ლომთათიძე 1957: 15; ხარაბაძე 2003: 164].

მე-2 ტიპი, რომლისთვისაც დამახასიათებელია მოკლე ყუა, დაბრტყელებული ან გამობერილი ყუისთავი, ოვალური სატარე ხვრელი, განიერი პირი სატარეს ვიწრო ყელით უერთდება, არის სიმეტრიულ და ასიმეტრიულ პირიანი ნიმუშები. ამ ტიპის ცულების დამახასიათებელი ნიშანია ის, რომ სატარე ხვრელთან პორიზონტალური გაზიდულობანი ჩნდება [გაგოშიძე 1964: 52; კალანდაძე 1954: 28, ტაბ. 8, 1; 9, 15; Трапш 1969: 242, 266, ტაბ. 33; 7, 11; Шамба 1980: 47, ტაბ. 12, 1]. მე-3 ტიპის ცულები ე.წ. *ნებელდურის* სახელით არის ცნობილი. მათთვის დამახასიათებელია გრძელი ან ოდნავ შესამჩნევი, მილისებრი სატარე, განიერი, ასიმეტრიული პირი, რომელიც სატარეს ყელით უერთდება. პირი ტარის მხარეს მკვეთრადაა განეული და ოდნავ მოკაუჭებული. ეს ტიპი ძირითადად *ნებელდის* არქეოლოგიურ ძეგლებზე ვრცელდება [ჯაფარიძე 1989: 107; ინაიშვილი 1993: 54, ტაბ. 32; კახიძე და სხვ. 2004: 128].

ჩუბლუში მოცემული პერიოდის საქართველოში შეტევითი კატეგორიის შეიარაღების ერთ-ერთი სახეობაა. ის ტარზე დასაგები რკინის პირნამახული იარაღია, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში *ჩულ-წერაქვად* მოიხსენიება. სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, ჩუგლუგი არის „*წერაქვი ხელთ საპყრობი საომრად*“ [სულხან-საბა 1993: 371]. ჩუგლუგის, როგორც სახეობის განმსაზღვრელი სწორედ წანვეტებული პირია, ხოლო ყუა მოყვანილობის მიხედვით სხვადასხვანაირია [ფირცხალავა, ლანჩავა 2013: 106].

ლახტი დასარტყმელ-საცემელ იარაღს წარმოადგენს. მას ხის ან ლითონის ტარი და

ლითონის, ბურცობებიანი ან წვეტიანი, მომრგვალებული თავი აქვს. სულხან-საბა ორბელიანის გამარტებით ლახტი „*უმკუთეთლო საცემი საომარი იარაღი*“ [სულხან-საბა 1991: 409]. ლახტის სინონიმებად გამოიყენება *გურზი*, რომელიც სულხან-საბას განმარტებით, ლახტით დიდია, მაგრამ უფროა [იხ. გამყრელიძე და სხვ. 2018]. ის აღმოჩენილია მხოლოდ სამ არქეოლოგიურ ძეგლზე: *კლდეეთში*, *ბორსა* და *რგანშია* [იხ. ლომთათიძე 1957:13; ფუთურიძე 1959: 78; ბრაგვაძე 2000: 108, სურ. 32].

მშვილდ-ისრის არსებობაზე, მოცემული პერიოდის საქართველოში ძირითადად ისრისპირები მოგვითხრობენ, ვინაიდან როგორც მშვილდის ხის საფუძველი, ასევე მისი ლარი, დროთა განმავლობაში მინაში იშლება. ამისდა მიუხედავად, მიკვლეულია ნივთები და დეტალები, რომლებიც მშვილდთანაა დაკავშირებული: ესაა მშვილდის საფუძვლის ძვლის გარსაკრავები, ასევე მშვილდის ბუდის, *გორიტის* შემამკობელი ლითონის დეტალები. მშვილდის ტიპზე მოგვითხრობენ საქართველოში მოპოვებულ სხვადასხვა ნივთებზე დატანილი მშვილდოსნების გამოსახულებები. მშვილდის კონსტრუქციის მთავარი პრინციპი უხსოვარი დროიდან მოდის. როგორც ეთნოლოგიური მასალიდან ჩანს, მისი ძირითადი ნაწილი, ხის საფუძველი, საგანგებოდ შერჩეული და შემდეგ დამუშავებული ხის ტოტისგან მზადდებოდა. მას ორივე ბოლოზე ლარის დასაჭიმად განკუთვნილი ამოღარული ნაჭდევეები, ე.წ. *კილონი* აქვს. ლარი მსხვილი რქოსანი საქონლის ტყავისა ან მყესებისა იყო. მშვილდის შუა, შემსხვილებული ნაწილია სახელური, რომლის აქეთ-იქით ამაღლებული ნაწილები მშვილდის მხრები, ანუ იგივე *გოზანებია*. სწორედ მათზე მოდის ყველაზე დიდი დატვირთვა [ელიაშვილი 1959: 27]. მშვილდოსნებს ისრებიცა და მშვილდიც ტყავის ან ხის საგანგებო ბუდეებში, *კაპარჭსა* (ისართ ბუდე) ან *გორიტში* (მშვილდის ბუდე) ეწყობო. კაპარჭის ბრინჯაოს გარსაკრავის ფრაგმენტები ნაპოვნია ვანის №9 სამარხში [ლორთქიფანიძე და სხვ. 1972: 211]. სამარხში ორ ადგილას, მიჯრით ეწყო 30ცალი ისრისპირი, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ისინი საგანგებო ბუდეში ელავა.

საქართველოში მოცემულ ეპოქაში სხვადასხვა სახის ისრისპირები გვხვდება. ისარი შედგება ისრისპირისგან, რომელიც შეიძლება იყოს ბრინჯაოსი, რკინისა ან ძვლისა და ისრის ტარისაგან. საკუთრივ ისრისპირი შედგება მასრისა ან ყუნწისგან და თავისგან. მისი მახასიათებლებია მასრის ან ყუნწის და თავის ფორმა. თავი კი შეიძლება იყოს ორფრთიანი, სამფრთიანი, სამწახნაგა, ოთხწახნაგა და ბრტყელი, კიდეებმომრგვალებული. უმასრო ისრისპირები არისსამფრთიანი, ოთხწახნაგა და სამწახნაგა.

ძვ.წ. მე-5 – 1-ელი სს-ის საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზე ისრისპირები მცირე რაოდენობითაა აღმოჩენილი. ალბათ, ამ პერიოდში მშვილდ-ისარს სამხედრო შეიარაღებაში მეორეხარისხოვანი ადგილი ეჭირა. თითქოს ამასვე ადასტურებს ჰეროდოტეს (წ. 7, 78-79) და ქსენოფონტის (წ. 7, 15-16; წ. 4, 8; წ. 5, 22) ცნობებიც. ისინი *კოლხების*, *მოსხების*, *მოსინიკების*, *ხალიბების* შეიარაღების ჩამოთვლა-აღწერისას მშვილდ-ისარს არ ახსენებენ. თვალშისაცემია, რომ *სოხუმსა* და მის მიდამოებში, სადაც არქეოლოგიურ კომპლექსებში იარაღის რამდენიმე სახეობაა თავმოყრილი (შუბი, სატევარი, მახვილი, ცული) არ არის ისრისპირები. როგორც ჩანს, მოგვიანებით (ძვ.წ. 1-ელი ს-ის მეორე ნახევრიდან) მშვილდ-ისარი ქართველური მოსახლეობის შეიარაღებაში პოპულარული ხდება. გვაქვს ბერძენ-რომაელ მწერალთა ცნობები ქართველური მოსახლეობის მიერ ისრების ხმარების შესახებ (იხ. სტრაბონი, დიონ კასიოსი). იბერიასა და ალბანეთში პომპეუსის ლაშქრობის დროს, სტრაბონი იბერების შეიარაღების ჩამოთვლისას მშვილდ-ისარსაც ახსენებს (წ.11, 4, 5). მშვილდოსანი იბერების შესახებ გადმოგვცემს აპიანეც (*მითრიდატეს ომები*, 101). სვანების მონამულ ისრებს აღნიშნავს სტრაბონი (წ.11, 2, 19).

შურდული გამოიყენებოდა მოცემული პერიოდის საქართველოში, როგორც ამას არქეოლოგიური მონაცემები და წერილობითი წყაროები მოწმობენ. ეს ქვისასროლი მარტივი იარაღი წარმოადგენდა ორად მოკეცილ სალტეს ან ბანარს, რომელსაც შუაში ბრტყელი

ნაწილი ჰქონდა ქვის ჩასადებად. ეს იყო უძველესი და ადვილად ხელმისაწვდომი იარაღი, რომელიც ანტიკურ სამყაროშიც გამოიყენებოდა. ნამოსახლარების ნანგრევებში, ხშირად ჩნდება 4-6 სმ დმ-ის მრგვალი მოყვანილობის რიყის ქვები, რომლებსაც შურდულით ტყორცნიდნენ. ასეულობით ასეთი საშურდულე ქვა ნაპოვნია ვანის ნაქალაქარზე. შურდული მსუბუქად შეიარაღებული ქვეითი ლაშქრის შეტევით, სატყორცნ იარაღად ითვლება [გამყრელიძე და სხვ. 2005: 147].

თავდაცვითი საჭურველიდან მოცემული პერიოდის საქართველოში დადასტურებულია: აბჯარი, მუზარადი, ფარი და წვივსაფარი (კნემიდები).

ფარის აღმოჩენა, საქართველოს მოცემული პერიოდის არქეოლოგიურ ძეგლებზე იშვიათია. მათი მცირერიცხოვნება იმითაც შეიძლება აიხსნას, რომ ფარი იყო ტყავადაკრული ხის ან ტოტებისაგან დანული და მიწაში არ შემოინახა. ნიშანდობლივია, რომ ბერძნულ წერილობით წყაროებში მოიხსენიება ქართველური მოსახლეობის (*კოლხების, მოსინიკების, მოსხების, ხალიბების*) ფარები. კერძოდ, ჰეროდოტე აღნიშნავს „*კოლხებს თავზე ხის მუზარადები ჰქონდათ, გამოუქნელი ტყავის პატარა ფარები, მოკლე შუბები და დანები*“. ქსენოფონტის *ანაბასის*ში ხარის ტყავისაგან გაკეთებული, *ხალიბების* ფარები მოიხსენიება, ასევე მოტანილია ცნობა, რომ *მოსინიკების* მეომრებს „...*ხელში ეკავათ სუროს ფოთლისნაირი ფარი, ხარის ... ტყავით დაფარული*“. სტრაბონის მიხედვით ალბანელები „*არიან შუბოსნები და მშვილდოსნები, აქვთ ტყავის აბჯრები და ფარები იბერების მსგავსად*“. აქვე ნახსენებია რომაული *სკუტუმის* მსგავსი ფარი. მნიშვნელოვანია, რომ „*გეოგრაფიის*“ ეს მონაცემით ქრონოლოგიურად, კავკასიაში რომაელი სარდლის პომპეუსის იბერებთან ომის პერიოდს ემთხვევა. ასევე, უნდა ითქვას, რომ ლითონის საფარიანი ფარებს (ისევე, როგორც თავდაცვითი აღჭურვილობის სხვა ელემენტები) მხოლოდ წარჩინებული მეომრები ფლობდნენ.

საქართველოში აღმოჩენილია ლითონიანი რამდენიმე ფარი, რომლებიც გარსაკრავებით განირჩევიან: ლითონის მთლიანი ფურცლით დაფარული; ლითონის სარტყლებით ან ფირფიტებით დაფარული; ლითონის *უმბონებიანი*. იბერია-კოლხური პერიოდის ძეგლებზე დადასტურებულ ფარებს შორის ყველაზე ადრეულია *ნითელი შუქურას* სამაროვნის №7 სამარხში აღმოჩენილი ძვ.წ. მე-5 ს-ის *ჰოპლიტური* წრიული ფარის (დმ 86 სმ) არწივის გამოსახულებიანი ბრინჯაოს ფირფიტა. ფარის ბრინჯაოს ფირფიტის დეტალებია ნაპოვნი აგრეთვე *ახულ-აბას* ნეკროპოლშიც [კვირკველია 2001: 32, სურ. 1, 2]. საქართველოს იბერია-კოლხური პერიოდის არქეოლოგიური ძეგლებიდან ცნობილია ფარის წრიული, ბრინჯაოსა და რკინის გულები ანუ *უმბონები* (ნახევარსფერული და კონუსური).

ფარების ფორმებისა და ნაირსახეობების აღდგენისთვის მნიშვნელოვანია გამოსახულებები არტეფაქტებზე: ამ მხრივ საინტერესოა *სამადლოში* აღმოჩენილი მოხატული კერამიკა, სოფ. *გომში* აღმოჩენილი სასმისი, და *დედოფლის გორაზე* აღმოჩენილი ბრძოლის ეპიზოდიანი ფირფიტა. *გომის* სასმისზე ორთაბრძოლის ორი სცენაა გამოსახული [იხ. გამყრელიძე 2010: 138]. ოთხი მეომრიდან ორს, მარცხნიდან პირველს და მესამეს ერთნაირი კონფიგურაციის ფარი უჭირავს, რომელიც მენჯიდან მხრამდე ფარავთ. ფარი ოთხკუთხაა და მარჯვენა ზედა კუთხე ამოჭრილი აქვს. ის ისეა გამოსახული, რომ მკლავზე მარყუჟით დამაგრებული ჩანს და ხელის ჩასაჭიდიც უნდა ჰქონოდა. ამგვარად, მეზრდოლს ფარი უფრო მარჯვენად, მოხერხებულად ეკავა და თუ დასჭირდებოდა, ბრძოლის დროს ორივე ხელის ხმარება შეეძლო. *გომის* სასმისის ფარის მარჯვენა კუთხე ამოჭრილი იყო, რაც მეომარს ლავირების დროს გამოხედვის საშუალებას აძლევდა და მოხერხებული უნდა ყოფილიყო. მაგ.: ადრეული რომაული ფარები წრიულია, ხოლო დაახლოებით ძვ.წ. მე-3 ს-დან ჩნდება ოთხკუთხა, ვერტიკალზე ოდნავ მოღუნული ფარები. პოლიბიოსი (ისტ.6, 23, 2-4) გადმოგვცემს, რომ ფარები შედგება ხის ფირფიტებისაგან და დაფარულია ტყავით. ფარის ზედა და ქვედა მხარეს, შესაკვრელად რკინის გარსაკრავები ერტყა. შემდგომ, კუთხეებიანთან ერთად თანაარსებობენ ოვალური და მოგრძო ნაკვეთილ ბოლოებიანი რომბისებური, ექვსკუთხა ფარებიც. ფარის

ცენტრში წრიული ლითონის უმბონი იყო. სამივე ტიპის ფარი რომში ლუციუს სეპტიმიუს სევერუსის ტრიუმფალური თაღის რელიეფებზეა გამოსახული. ოთხკუთხა ფარებია გამოსახული *პომპეიში* აღმოჩენილ გლადიატორთა ბრძოლის სცენებზეც. რომელი ქვეითის ძირითად ფარად იქცა ოთხკუთხა ფარი, *სკუტუმი*. აქედან მოყოლებული, დაახლოებით ახ.წ. მე-3 ს-მდე ამ ტიპის ფარები დომინირებენ რომის ქვეითთა არმიაში, ხოლო ცხენოსნებს ოვალური ფარი აქვთ. ამგვარი ოთხკუთხა ფარები უნდა ჰქონოდათ პომპეუსის ლეგიონერებს, როცა ძვ.წ. 65 წელს გამოჩნდნენ ტრანსკავკასიაში და *იბერიის* მეფე *არტოკესთან* მოუხდათ შეტაკება [დანვრ. იხ. გამყრელიძე 2001: 57]. რომის იმპერიის ეპოქაში ფარის ზომები შემცირდა და ძირითადად მეომრის ტორსს ფარავდა [Connolly 1988: 230].

მუზარადი. საქართველოს იბერია-კოლხური პერიოდის არქეოლოგიურ ძეგლებზე ლითონის მუზარადი იშვიათად გვხვდება. წერილობითი წყაროები ქართველური მოსახლეობის შეიარაღების აღწერისას აღნიშნავენ, რომ *კოლხებს* და *მოსხებს* თავზე ხის მუზარადები (ჰეროდოტე, წ.7, 79, 78), *იბერებს* კი ტყავის მუზარადები ეხურათ (სტრაბონი, წ.11, 4, 5). შესაბამისად, ორგანული მასალისაგან დამზადებული მუზარადები მინაში დაიშალა და ჩვენამდე ვერ მოაღწია. ანტიკური ხანის მუზარადების შესახებ ინფორმაციას ვიღებთ ამ პერიოდში დამზადებულ არტეფაქტებზე დატანილი გამოსახულებებიდანაც. ამ მხრივ, აღსანიშნავია ზემო რაჭაში, სოფ. *გომში* აღმოჩენილი ბრძოლის სცენის გამოსახულებიანი ვერცხლის სასმისი, რომელიც ქუთაისის მუზეუმში ინახება [იხ. გამყრელიძე 2002: 39].

საქართველოში აღმოჩენილი იბერია-კოლხური პერიოდის ლითონის ყველა მუზარადი უცხოურია და განეკუთვნება ე.წ. *ქალკიდური* მუზარადის ტიპს. ამნაირი ბრინჯაოს მუზარადები აღმოჩენილია ძვ.წ. მე-4 ს-ის *ახულ-აბას* №4 და 5 სამარხში [Воронов 1991: 226]. *ეშერის* ნაქალაქარზე სამი ცალი. *ქალკიდური* მუზარადები აგრეთვე აღმოჩენილია *ქუთაისთან* (ინახება მოსკოვის ისტორიულ მუზეუმში) და სოფ. *კობთან*, სოფ. *ქვიანში* (ინახება *ლანჩხუთის* მუზეუმში) [იხ. გამყრელიძე 2002: 43]. *ვარსიმანთკარში*, ძვ.წ. მე-4 ს-ით დათარიღებულ №18 და 65 სამარხში მიკვლეულია ბრინჯაოს ოვალური მუზარადები [მუხიგულაშვილი 2015: 84, ტაბ.4, სურ.8]. ბრინჯაოს მუზარადი აღმოჩენილია *კამარახევის* ძვ.წ. მე-4 ს-ის №27 სამარხში. ერთი მუზარადი *დედოფლისწყაროს* მუნიციპ.-ში, სოფ. *ზემო ქედში*, აღმოჩნდა [გამყრელიძე 2002: 43]. ის ნახევარსფერულია, აქვს ფართო, კისრის დამცავი ფირფიტა. ის ე.წ. რომაული *იმპერიულ-გალური* ტიპის მსგავსია და ბრინჯაოსგანაა დამზადებული [Robinson 1975: 54, სურ.113]. რკინის მუზარადის ფრაგმენტი აღმოჩნდა *თავილონის* მდიდრულ სამარხში [ფუთუხიძე 1959: 75].

აბჯარი. საქართველოს იბერია-კოლხური პერიოდის ძეგლებზე ნაპოვნია ლითონის (ბრინჯაოსა და რკინის) პატარა ზომის ფირფიტები, როგორც ნატეხებად შეკრული, ასევე ცალკეული ფირფიტების სახით. ფირფიტებს სხვადასხვა მოყვანილობა აქვთ, ძირითადად წარმოდგენილია წაგრძელებული ფორმის ფირფიტები, რომელთაც ზედა მხარე სწორი აქვთ, ქვედა, მომრგვალებული, ხოლო ზედა კიდეზე ნახვრეტებია ტყავის ან ქსოვილის საფუძველზე დასამაგრებლად. რკინის სამოცი ცალი საჯავშნე ფირფიტა აღმოჩნდა *ვანში*, რომელთა პარამეტრებია: 2,8 X 2,8 სმ; 3,7 X 2 სმ; 2,8 X 2,2 სმ; 2,5 X 1,8 სმ; სისქე - 1-3 მმ. ფირფიტის ზედა მხარე სწორია, ხოლო ქვედა, მომრგვალებული; აქვთ ერთი, ორი ან სამი ნახვრეტი ტყავის საფუძველზე დასამაგრებლად [ლორთქიფანიძე გ. 1976: 183, სურ.139]. რკინის საჯავშნე ფირფიტები (3,5 X 1,5სმ) ასეულობით აღმოჩნდა ძვ.წ. მე-4 ს-ის *საირხის* №8 აკლდამაში [ნადირაძე 1990: 58, 52, ტაბ.31, 6]. ფირფიტები დამაგრებული იყო ტყავის საფუძველზე [მახარაძე და სხვ. 2007: 53, სურ. 26; 64, სურ. 38]. ბრინჯაოს ე.წ. *ქერცლისებური* საჯავშნე ფირფიტები აღმოჩენილი იქნა სოფ. *ნატახტრში* [აფაქიძე და სხვ. 2004: 70]. საჯავშნე ბრინჯაოს ფირფიტები ცნობილია *ფიჭვნარის* ნეკროპოლიდან (სამ. №55 და 95) [კახიძე 2010: 87]. ასობით საჯავშნე ფირფიტა მიკვლეულია *დედოფლის გორაზე* [Gagoshidze 2008: 138, ტაბ.51-53].

იბერია-კოლხური პერიოდის საქართველოში ჯავშნის ყველაზე პოპულარული ტიპი ე.წ. *ქერცლისებური* აბჯარი იყო. მეომრის სხეულის დამცავი სამოსი შესაძლოა გაცილებით მრავალფეროვანი ყოფილიყო. ამ კატეგორიის ძეგლების სიმცირე იმით უნდა აიხსნას, რომ ჯავშანი, ძირითადად ტყავისა ან სელისა იყო და ამიტომ არ შემოინახა. ბერძენი მწერლები ახსენებენ ქართველურ მოსახლეობას, რომელსაც სელის აბჯრები ჰქონდა. ქსენოფონტის *ანაბასისში* ნათქვამია, რომ *მოსინიკებს „ეცვათ ტილოს მოკლე ქიტონები,“ ხალიბებს კი „ჰქონდათ სელის აბჯრები“* [იხ. ნ.4; 7,15]; სტრაბონის მიხედვით *„ალბანელებს ტყავის აბჯრები აქვთ იბერების მსგავსად“* [იხ. ნ.11, თ. 4, 5]. ამავე კონტექსტში მეტად საინტერესოა სოფ. გომთან აღმოჩენილი ვერცხლის ყანწ-რიტონი, რომელზედაც გამოსახულ ორ მეომარს (ერთი მუხითა და ფართო, ხოლო მეორე მშვილდ-ისრითაა შეიარაღებული), ტყავის უმკლავებო სამოსი აცვია [იხ. გამყრელიძე 2002: 42].

საყურადღებოა აგრეთვე *ვანში* ძვ.წ. 1-ელი ს-ის არქ. ფენაში აღმოჩენილი შეჯავშნული მხედრის სხმული ბრინჯაოს ქანდაკების ფრაგმენტები, რომელზედაც ე.წ. *ანატომიური კირასა* (ჯავშნის ერთერთი ტიპი) გამოსახული. ის წარმოადგენდა მეტალის ან ტყავის კორსეტს და შედგებოდა მკერდისა და ზურგის დამცავი ორი ფირფიტისაგან, მხრის დამცავი სამხრეებისგან და მეომრის ბარძაყის დამცავი ტყავის, თექის ან სელის, მეტწილად ლითონით გამყარებული ლენტისებური ფირფიტებისაგან [D’Amato 2009: 38, 134]. *ვანის* ნაქალაქარზე აღმოჩენილი ფრაგმენტები ასახავენ კირასის მკერდსაფარს, სამხრეს, კორსეტის ქვედა ფორებიან კიდე და კირასის ქვეშა ტუნიკის ქობას [გიგოლაშვილი და სხვ. 2012: 39-40].

საწივი, მეომრის ჯავშნის ნაწილს შეადგენდა, რომელიც მეომრის ფეხს იფარავდა მუხლიდან ტერფამდე. ლითონის საწვივები, ანუ *კნემიდები*, ელინური აღჭურვილობის ნაწილია. საქართველოში იბერია-კოლხური პერიოდის ძეგლებიდან ცნობილია სამი წყვილი. ისინი ბრინჯაოსია და ერთი ტიპისაა: მუხლი და კუნთები რელიეფურადაა გამოყოფილი, სიგრძეზე გასდევს რელიეფური ქედი, გასდევთ ხაზი და აქვს ნახვრეტები, თასმით ფეხზე დასამაგრებლად. მათი სიგრძე 30-35 სმ. ბრინჯაოს კნემიდები *ახულ-აბას* და *ვანის* №9 ძვ.წ. მე-4 ს-ის სამაროვნებზეა ნაპოვნი [ლორთქიფანიძე და სხვ. 1972: 203].

ცხენის ალკაზმულობა. იბერია-კოლხური პერიოდის საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზე აღმოჩენილი ცხენის ალკაზმულობის ძირითადი ნაწილია ალვირი, რომლის მნიშვნელოვანი დეტალი ლაგამია. ის ცხენს დასამორჩილებლად პირში ამოედებოდა. ალვირის შემადგენელი ნაწილებია ლაგამი საყბურებითურთ; ცხენის თავზე ჩამოსაცმელი ღვედები; საშუბლე ფირფიტები. საქართველოში აღმოჩენილია ბრინჯაოს ორწილადი მოძრავი საყბურები და მარყუჟიანი საყბურების მქონე ლაგმები. ძვ.წ. მე-5 ს-დან ჩნდება ბრინჯაოს ლაგამსაყბურის ახალი ტიპი, რომელიც დასავლეთ აზიაშია გავრცელებული (ე.წ. *აქემენიდური ტიპის ლაგმები*). ლაგმები აღმოჩენილია: *საირხეში*, *ენაგეთში*, *ითხვისში*, *ნითელ შუქურასთან*, *სვირში*, *ვანში* და სხვ. [ნადირაძე 1990: 85; მარგიშვილი 1992: 30, 68; გაგომიძე და სხვ. 2006: 56; Куфтин 1941: 60; Трапш 1969: 185]. ლაგმების შორისაა რკინის ლაგმები, რომლებიც ე.წ. *აქემენიდური* ბრინჯაოს ლაგმების ნაირად არის დამზადებული. ცხენის სხვა აღჭურვილობიდან არქეოლოგიურად აღმოჩენილია: *საშუბლე* ფირფიტები (მაგ. სოფ. *ბაღლანიდან* ძვ.წ. მე-3ს) [კვირკველია 2001: 56]; ვერცხლის ვარდულები, ნალისებური საკიდები [მახარაძე და სხვ. 2007: 44; ფირცხალავა და სხვ. 2013].

საბრძოლო ეტლები. სამხედრო ტექნიკის განვითარების მოწმობაა საბრძოლო ეტლების არსებობა. საქართველოში არქეოლოგიურ აღმოჩენათა ეს კატეგორია შემდეგი სახით გვაქვს წარმოდგენილი: ორი ეტლის ნაშთი *უფლისციხიდან*, ეტლის ბრინჯაოს მოდელი *გოხებიდან*, რელიეფის ფრაგმენტი ეტლის ნაწილის გამოსახულებით *ვანის* ნაქალაქარიდან [ყიფიანი 2000: 80; გამყრელიძე და სხვ. 2005: 149].

საალყო იარაღი. ამ იარაღთა შორის აღსანიშნავია ქვისა და დიდი ისრების სატყორცნი

მოწყობილობები, ბალისტები და კატაპულტები. მოცემული ეპოქის საქართველოს ნაქალაქარების არქეოლოგიური მასალიდან ირკვევა, რომ ყუმბარსატყორცნ, ონაგრის ან ბალისტას ტიპის მანქანებს თავდამსხმელებიც იყენებდნენ და ქალაქის დამცველებიც. თავდამსხმელები ყუმბარებით, ქალაქის ნაგებობებს, ხოლო ქალაქის გარნიზონი მომხდურების სააღყო მანქანა-მოწყობილობებს აზიანებდნენ [გამყრელიძე 2010: 152].

ქვის ყუმბარები, უმეტესწილად, *ვანის* ნაქალაქარის თავდაცვითი კედლისა და მთავარი კარიბჭის ნანგრევებში დადასტურდა. ყუმბარმტყორცნი მანქანები ძირითადად გალავანზე იყო განლაგებული. ყუმბარმტყორცნიდან ნასროლი ჭურვი მოწინააღმდეგეს 200 მ-ზე სწვდებოდა და აზიანებდა. *ვანის* ნაქალაქარზე აღმოჩენილი ტუფის ქვისაგან გამოთლილი მრგვალი ბირთვების, ყუმბარების დიამეტრი 10-დან 30 სმ-მდეა. შესაბამისად, ისინი სხვადასხვა კალიბრისა იყო [ახვლედიანი 2003: 7-13]. ასეთი, სპეციალურად მრგვლად გამოთლილი ყუმბარები, ეტყობა ძირითადად ქალაქის გარნიზონის იყო. მომხდურები კი ჩვეულებრივ, არამრგვალ ლოდებს იყენებდნენ სატყორცნად, რომლებიც მდინარეების ჭალებიდან მოჰქონდათ. *ვანის* ნაქალაქარზე 300-მდე ქვის მრგვლად გათლილი ყუმბარაა აღმოჩენილი. ყუმბარები მიკვლეულია აგრეთვე *უფლისციხის*, *მცხეთის*, *ეშერის*, *სოხუმის*, *ბიჭვინთის*, *ურბნისისა* და *ნოქალაქევის* ნაქალაქარებზე. საერთოდ, ყუმბარმტყორცნების დამზადებისთვის სათანადო მატერიალურ-ტექნიკური ბაზა იყო საჭირო. მათი ამოქმედება კი სპეციალურ მომზადებას მოითხოვდა. უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ქალაქში სპეციალურად განვრთნილი მეომარი, ყუმბარმტყორცნელები ჰყავდათ. აღსანიშნავია, რომ ასეთი იარაღი მხოლოდ ეკონომიკურად ძლიერ ქალაქებს ჰქონდათ. მაგალითად, ბალისტის დეტალი *ბიჭვინთის* ნაქალაქარზე ერთ-ერთ კოშკშია აღმოჩენილი. ის ბრინჯაოსგანაა ჩამოსხმული და 20 სმ დმ აქვს. აღსანიშნავია, რომ ფასისის გარნიზონსაც, არიანეს ცნობით, სამხედრო მანქანები ჰქონია (იხ. არიანე, *პერიპლუსი...*, 9). სატყორცნი მანქანები განლაგებული იყო გალავანზე ან კოშკზე [გამყრელიძე და სხვ. ნან.1, 2018].

ურნალი. ტარანს ანუ ურნალს წარმატებით იყენებდნენ საფორტიფიკაციო კედლების, კოშკებისა და კარიბჭეების შესანგრევად იბერია-კოლხეთის პერიოდის საქართველოში. ეს საომარი საშუალება შეტევითი, საძვრებელი იარაღის მძიმე სახეობა იყო და ლითონის თავისა და ხის, მსხვილი ძელისაგან შედგებოდა. ლითონის ტარანის პირი წვეტიანი იყო, მასრა კი გაფართოებული ჰქონდა, რაც უზრუნველყოფდა თავზე ხის მსხვილი ძელის მორგებას. ტარანი ქალაქების ფორტიფიკაციის დასანგრევ ძირითად იარაღს წარმოადგენდა. *ვანის* ნაქალაქარზე ტარანის ერთი მეტრის სიგრძის რკინის ნაჭედი პირია აღმოჩენილი, რომელიც სამფრთიანი წვეტიანი წვერის, ცილინდრული ტანისა და კონუსისებური მასრისაგან შედგება [იხ. ლორთქიფანიძე გ. 1976: 167]. საყურადღებოა პროკოპი კესარიელის ცნობა იმის შესახებ, რომ არქეოპოლის- ნოქალაქევისა და პეტრა-ციხისძირის ციხესიმაგრეების კარიბჭეების შესანგრევად გამოყენებულ იქნა ტარანი, რომელსაც ანტიკურ სამყაროში ვერძის თავს ანუ „*კრიოს მანქანებს*“ უწოდებდნენ. ხშირად ტარანს ურემზე ამაგრებდნენ და ასე მიმართავდნენ კარიბჭეების შესაღწენად [იხ. გამყრელიძე 2010: 154].

საზღვაო-სამხედრო საქმი. იბერია-კოლხეთის პერიოდის საქართველოში ზღვასთან ახლოს მდებარე რეგიონებში მცხოვრებლებს, სახმელეთო ბრძოლების გარდა, საზღვაო ბრძოლების გამოცდილებაც ჰქონდათ. ამის შესახებ ცნობები შემონახულია ბერძნულ-ლათინურ წერილობით წყაროებში. ქსენოფონტი გადმოგვცემს, რომ სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ძვ.წ. 401 წელს ბერძენთა ჯარს საომარი ოპერაციების დროს ერთ-ერთმა ქართველური მოდგმის ხალხმა, *მოსუნიკებმა* საზღვაო-სადესანტო მხედრობა მიაშველეს. კერძოდ: „... გამოვიგ ზავნეთ ნავები და მებრძოლები, რომლებიც თქვენთან ერთად იომებენ...“; „... ისინი (მოსუნიკები) მოვიდნენ მორებისაგან გამოთლილი ნავებით. ყველა ნავეში სამ-სამი მებრძოლი იჯდა; ორი მათგანი იარაღს ისხამდა და ნაპირზე გადმოდიოდა, ერთი კი რჩებოდა ნავეში...“ „... ნაპირზე დესანტირებულები დაენყვნენ ასეულებად ცალკეული დანაყოფების

მიხედვით“, „...ყველას ხელში ეჭირა ფარი, ...შუბი.“ „...თავზე ტყავის მუზარადები ეხურათ“. როცა მწყობრად დაეწყენ, ერთ-ერთმა მათგანმა სიმღერა წამოიწყო, სხვებმა ამ სიმღერის ტაქტს ფეხი აუწყვეს და გაემართნენ საბრძოლველად (იხ. ანაბასისი წ. 5, ნ. 4, 9-14).

სტრაბონი მოგვითხრობს, რომ კავკასიონის გასწვრივ, ზღვასთან, კოლხეთში მცხოვრებნი „...ზღვაზე ყაჩაღობენ, აქვთ ... მსუბუქი ნაგები, რომლებშიც დაახლოებით ოცდახუთი მეტრძოლი ეტევა, ...ბერძნები მათ კამარებს უწოდებენ.“ „...ესენი ამ ნაგებისაგან ფლოტილებს ქმნიან და თავს ესხმიან სატვირთო ხომალდებს, ...ქალაქებს და ამგვარად აკონტროლებენ ზღვას“ (წ.11, თ.2, 12). ტაციტუსის ცნობით: „...კამარებს უწოდებენ დაბალგვერდებიან, ფართოძირიან, სპეციალურ სამხედრო ნაგებს; ასეთი ნაგები ბრინჯაოს ანდა რკინის სამაჯურების გარეშეა შეკრული; როცა ზღვა ღელავს, ტალღების სიდიდის მიხედვით ნაგებს ფიცრებით სიმაღლეს უმატებენ, სანამ სახურავის თაღივით, კამარასავით არ გადაიხურება... ამ ნაგებს ორივე მხარეს ერთნაირი ცხვირები და ერთნაირი ნიჩბები აქვთ“ (ანალები, წ.3, 47).

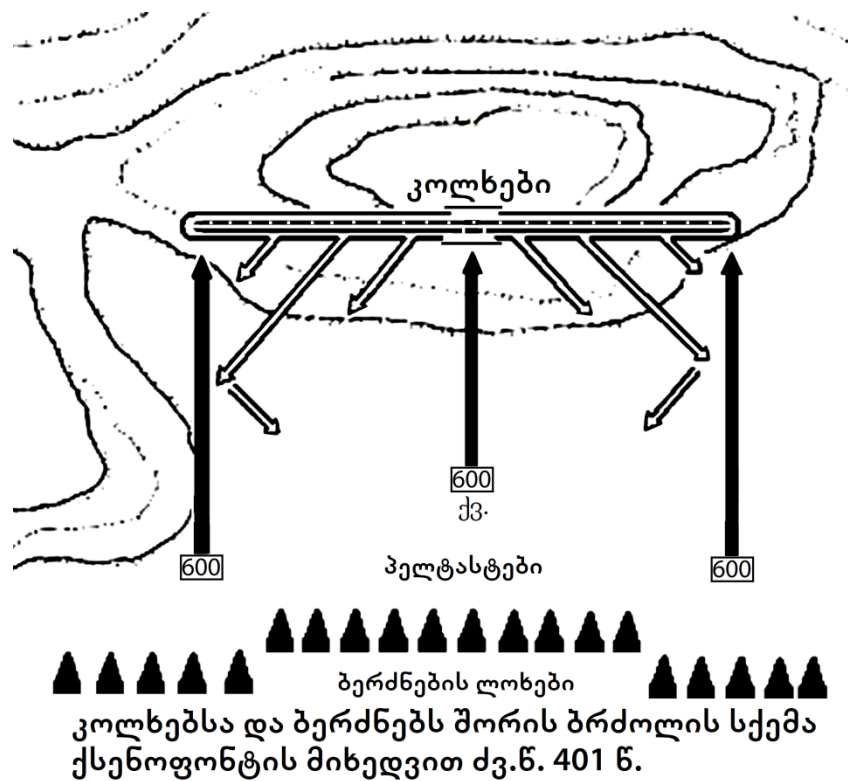
ნავ-კამარები ბრძოლის დროს მოძრაობდნენ ნიჩბების საშუალებით, აფრას კი გრძელ მანძილზე გადაადგილების დროს იყენებდნენ. ამ ტიპის ნაგები გამოირჩეოდა კარგი სანავიგაციო თავისებურებებით და ნაპირთან სწრაფი მიდგომის უნარით, რაც ნაპირზე სამხედრო დესანტირებისას ძალიან მოსახერხებელი უნდა ყოფილიყო. კოლხების სამხედრო ფლოტილის შესახებ ცნობა მოიპოვება, აგრეთვე აპოლონიოს როდოსელთანაც (არგონავტიკა, წ.2, სტრ. 1090; წ.4, სტრ.235). აღსანიშნავია, რომ სოფ. ყოლოთოში აღმოჩენილ ძვ.წ. მე-3 ს-ის ინტალიოზე გამოსახულია ნიჩბებიანი ნავი. მნიშვნელოვანია ისიც, რომ სტრაბონი შავი ზღვის აღმოსავლეთ მხარეს „კოლხეთის ზღვას“ უწოდებს და დასძენს, რომ კოლხეთში მოიპოვება „გემთსაშენი ყოველივე მასალა, რადგან იზრდება მრავალრიცხოვანი ტყეები...“ (იხ. სტრაბონი, წ.11, თ.1, 6; თ.2, 17); რითაც ხაზს უსვამს ძველი საქართველოს ამ რეგიონის მნიშვნელობას საზღვაო საქმის ცოდნის თვალთახედვით.

პონტოს სამეფოს სამხედრო საზღვაო ძალების გემების ეკიპაჟები ძირითადად კოლხეთის მოსახლეობისაგან კომპლექტდებოდა და ხომალდების ცალკეული ნაწილები და აღჭურვილობაც აქედან მიეწოდებოდა, კერძოდ, სელისა და კანაფის თოკები, აფრები, ხის მასალა და ფისი. სტრაბონი აღნიშნავს, რომ მითრიდატე ევპატორს სწორედ კოლხეთიდან „მისდიოდა უმეტესი ნაწილი საზღვაო-სანაოსნო ძალებში სამსახურისათვის“ (წ.11, თ.2, 18). ფრიად საყურადღებოა აგრეთვე ანიკეტის ამბოხის ამბავი. ანიკეტი ადრე სამხედრო ფლოტის მეთაური ყოფილა. შესაძლოა, რომ იგი წარმომავლობით კოლხი იყო. როცა პოლემონის სამეფო რომაელებმა პროვინციად აქციეს, ანიკეტმა პროტესტი განაცხადა, რისთვისაც დასაჯეს და დაატყვევეს. ანიკეტი გაიქცა, მიიმხრო პონტოს ადგილობრივი უკმაყოფილო და უპოვარი მცხოვრებლები და სათავეში ჩაუდგა მათ. შემდეგ ამბოხებულებთან ერთად სწრაფად შეიჭრა სამხრეთ-აღმოსავლეთ პონტოში და აიღო ქალაქი ტრაპეზუნტი, სადაც ერთი რომაული დანაყოფი ამოხოცა და ნავსადგურში მდგარი ფლოტის ნაწილი ხელთ იგდო, ნაწილი კი დაწვა. მან ტრაპეზუნტის გასწვრივ ზღვაზე კონტროლი დააწესა, სადაც „... ადგილობრივები გაბედულად მოძრაობდნენ სახელდახელოდ აგებული ნაგებით, რომლებსაც კამარებს უწოდებენ...“. ამის შემდეგ „ანიკეტი მდინარე ხობის (დღევანდელი მდ. ხობის) შესართავში“ თავისი საზღვაო ფლოტილით დაბანაკდა (იხ. ტაციტუსი, ანალები, წ.3, ნაწ.47,48).

როგორც ჩანს, იბერია-კოლხურ ხანაში საქართველოს სამხედრო საზღვაო ფლოტის ძირითადი ძალა ნიჩბიანი კატარღები იყო. შემდგომ ბერძნული და რომაული, იმ დროისათვის მოწინავე საზღვაო ტექნიკის გამოყენებაც დაიწყო და მათი მსგავსი მოზრდილი ხომალდებიც ააგეს. საერთოდ, ბუნებრივია, რომ საზღვაო საქმის განვითარებას ძველ საქართველოში ხელს უწყობდა მისი შავ ზღვასთან მდებარეობა და სანაპიროზე ფართო სამდინარო ქსელის არსებობა. მომდევნო პერიოდში კოლხეთში ნაოსნობის განვითარების შესახებ აღნიშნავს

ბიზანტიელი ავტორი აგათიაც: „ძლიერნი და მამაცნი არიან ლაზები; ... ამჟამად კოლხთა ძველი სახელით...“ (იხ. აგათია, თ.3, 5). (იხ. ტაბ. 20, 21, 22, 54, 55).

სამხედრო ორგანიზაციის, ტაქტიკის და სტრატეგიის შესახებ. ძვ.წ. 401 წელს მომხდარი ბრძოლის დროს, როგორც ამას ბერძენთა ერთ-ერთი სარდალი, ქსენოფონტი გადმოგვცემს, კოლხების „ფალანგა“ ბერძენების შეტევისას სწრაფად, მწყობრად ორად გაიყო. ამის შედეგად ფალანგის ერთი ნაწილი მარჯვნივ, ხოლო მეორე მარცხნივ გადაჯგუფდა. ამ ქმედებით კოლხების ხელმძღვანელობამ გარკვეული მანევრი ჩაატარა. მათ ფალანგის ცენტრალური ნაწილის გახსნით ისეთი მდგომარეობა შექმნეს, რომ ბერძენები შეეტყუებინათ და შემდგომ ფალანგებიდან აპირებდნენ შეტევას. მოცემული მანევრით კოლხებმა თავიდან აიცილეს ბერძენების ლოხებისაგან გარშემოვლის საშიშროება. კოლხებმა ტაქტიკურად სწორი მანევრი განახორციელეს, მაგრამ ამ შემთხვევაში გადამწყვეტი მნიშვნელობა მაინც ბერძენთა მეტოქეობის რიცხოვნობა სიმრავლემ ითამაშა [დანვრ. იხ. გამყრელიძე 2010: 62] (იხ. სურ.5).

სურ. 5.

ზემოხსენებული, კოლხთა ფალანგის მანევრი, მათი წინასწარ სტრატეგიულ სიმაღლეზე განლაგება, იმის მაჩვენებელია, რომ კოლხებს სამხედრო საქმე არც თუ ცუდად ჰქონდათ დაყენებული. ისინი ბერძნულ, იმ დროისათვის მოწინავე სამხედრო ხელოვნებასაც იცნობდნენ. კოლხების და ბერძენების ბრძოლის ამბავს ქსენოფონტი მოკლედ შემდეგნაირად გადმოგვცემს: „როდესაც მოწინააღმდეგემ (ბერძენი მეომრები) შენიშნა; ისინი (კოლხი მეომრები) გამოემართნენ მათკენ და ამის მერე გაიშალნენ ნაწილი მარჯვნივ, ხოლო ნაწილი, მარცხნივ; ამგვარი გადაჯგუფებით თავისი ფალანგის ცენტრში ფართე დერეფანი შექმნეს“ (ანაბასისი, წ.4, თ.8, 17).

კოლხებმა ჯერ კიდევ ძვ.წ. 401 წ. ზემოხსენებულ ბრძოლაში, მოწინააღმდეგის ჭარბი ძალების წინააღმდეგ, ე.წ. ქიმიურ-ბიოლოგიური იარაღის მაგვარი რამ გამოიყენეს [იხ.

გამყრელიძე 2010: 64]. კერძოდ, როცა ბერძენმა ჯარისკაცებმა აიღეს კოლხების დასახლებული პუნქტები და იქ შევიდნენ, ადგილობრივებმა იქ დატოვეს სპეციფიკური თაფლი. ბერძენ „მეომართაგან ყველამ ვინც კი თაფლის ფიჭა შეჭამა, გონება დაკარგა, ალებინა, კუჭი აშალა და არც ერთს ფეხზე დგომა აღარ შეეძლო,“ ... „უმრავლესობა ეყარა ისე, როგორც დამარცხების შემდეგ ბრძოლის ველზე“ (იხ. ანაბასისი, წ.4, თ.8, 20-21).

კოლხი მეზრძოლების ამ ტაქტიკურმა ფანდმა ბერძენი მეომრები მწყობრიდან გამოიყვანა და მათი შეტევა რამდენიმე დღით შეაჩერა. სპეციფიკური თაფლის საომარი მიზნით გამოყენება წერილობით წყაროებში აგრეთვე ძვ.წ. 1-ელ ს-შია დადასტურებული. ეს ამბავი დაახლოებით იგივე ადგილებში მოხდა. კერძოდ, რომაელ სარდალს პომპეუსს „... ამოუწყვიტეს სამი სპეირა (დაახლოებით 350 მეომრიანი რაზმი), რომლებიც მოძრაობდნენ ამ მთებში. მათ (მეომრების) გზებზე ქოთნებით დადგეს შერეული გამაცოფებელი თაფლი,“ რომელმაც მეომრებმა „... შეჭამეს ის და გაცოფდნენ; მაშინ მათ თავს დაესხნენ და ადვილად დახოცეს“ (იხ. სტრაბონი, წ.12, თ.3, 18). ასევე ე.წ. ქიმიურ იარაღად შეიძლება ჩაითვალოს სპეციფიკური შხამიანი ისრები. კერძოდ, სპეციალური მომწამვლელი ნივთიერებით დაფარული ისრისპირები, რომლის მოხვედრის შემთხვევაში მოწინააღმდეგის მეომრები მცირე ჭრილობითაც სწრაფად ილუპებოდნენ, მაგ. „სვანები ისრისპირებისთვის სანამლავს ხმარობენ...“ (იხ. სტრაბონი, წ.11, თ.2, 19).

კოლხეთში სამხედრო მოქმედებების დროს გამოიყენებოდა „მედეას ზეთი“ ანუ ნავთობი [დანვრ. იხ. გამყრელიძე 2001: 26] და სხვა კომპონენტები, რომელიც თანამედროვე „ნაპალმს“ ჰგავდა თავისი მოქმედებით. კერძოდ, ბიზანტიელი ისტორიკოსი პროკოპი კესარიელი აღწერს კოლხეთში ქ. ფასისიდან სამხრეთით ციხე-ქალაქ პეტრასთან (დღევანდელი ციხისძირი ქობულეთთან) 550 წელს რომაელებისა და ირანელების ბრძოლას, რომელშიც ადგილობრივი მოსახლეობა იღებდა მონაწილეობას: „მათ აავსეს ქოთნები გოგირდით, ასფალტით და ერთი სანამლავით, რომელსაც მიდიელები ნავთს ეძახიან, ელინები კი მედეას ზეთს, მოუკიდეს მათ ცეცხლი და ესროდნენ კედლის დამანგრეველ მანქანებს, რომლებიც თითქმის უმეტესობა დაწვეს“, „... მაგრამ მათ დიდხანს ვერ გაუძლეს ამას; ვინაიდან ცეცხლი, სადაც კი მოედებოდა, მაშინვე აგიზგიზდებოდა, თუ ის მაშინვე არ იყო უკუგდებული,“ „ცეცხლი ავარდა, მოედო და კოლხი მედეას სახელით ცნობილი ზეთისა და სხვა მომარაგებულ ნივთიერებათა წყალობით მთელი კოშკი და იქ მყოფი მეომრები გადაწვა“ (იხ. პროკოპი კესარიელი, ოს, წ.8, 11, 36-40).

სამხედრო საქმის განვითარების გარკვეულ დონეზე მიუთითებს ალბათ ისიც, რომ ჯერ კიდევ ძვ.წ. 400 წლებში მოიხსენიებიან ქართველური წარმომავლობის მეომრები, რომლებიც აქემენიდთა ირანის სახელმწიფოს ჯარში მოქირავნებულ მსახურობდნენ: „...ტირიბაზს ყავს ჯარი და მოქირავნეები: ხალიბები და ტაოხები“ (იხ. ანაბასისი, წ.4, 4, 18). ისინი ომობდნენ გასამრჯელოსთვის. მოქირავნეებზეა ლაპარაკი ჰეროდოტესთანაც, როცა ის აღწერს ირანის მეფე ქსერქსეს მიერ, ძვ.წ. 480 წელს საბერძნეთში ლაშქრობას (იხ. ჰეროდოტე, ისტ., წ.7, 53-79). დაქირავებული მეომრები უნდა ყოფილიყვნენ აგრეთვე, შემდეგ, მითრიდატეს და ტიგრანის ჯარში მყოფი იბერიელი მეომრებიც (იხ. პლუტარქე, ლუკულუსი, 26). იქვე აღნიშნულია, რომ „ლუკულუსის წინააღმდეგ მტრის რჩეული და მრავალრიცხოვანი ჯარი იდგა. ჯარს წინ ცხენოსანი მშვილდოსნები ... შუბოსანი იბერები უძლოდნენ“ (იხ. პლუტარქე, ლუკულუსი, 30).

ტრანსკავკასიაში რომაელთა საომარ-პოლიტიკური მოქმედებების შედეგად იბერია, ალბანეთი და არმენია გარკვეულად რომის გავლენის ქვეშ მოექცნენ. შავიზღისპირეთში (კოლხეთსა და პონტოს სამეფოში) კი რომმა უფრო მტკიცედ მოიკიდა ფეხი. ძვ.წ. 60-50-წლებში ტრანსკავკასიაში გნეუს პომპეუს მაგნუსის ხელმძღვანელობით რომის ლეგიონერები გამოჩნდნენ. რომს კავკასიაში ძირითადად იზიდავდა ეკონომიკურ-სტრატეგიული გამორჩენა, ახალი ქვეყნების თავისი გავლენის სფეროში მოქცევა; ახალი სავაჭრო გზებისა და საქონლის გასასაღებელი ბაზრების ხელში ჩაგდება. საყურადღებო იყო შუა აზიიდან მომავალი გზა,

კასპიის ზღვიდან მდ. მტკვარზე *ლიხის* ქედის გადასვლით, მდ. ფასისზე გავლით შავ ზღვამდე. ეს გზა განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს მას შემდეგ, რაც გაძლიერებულმა პართიის სახელმწიფომ თავის კონტროლს დაუქვემდებარა ჩინეთიდან და ინდოეთიდან მომავალი სამხრეთის სატრანზიტო მაგისტრალები. კავკასიონის ქედი კარგი წინააღმდეგობა იყო ჩრდილოკავკასიური მომთაბარე-მეომარი ტომების ტრანსკავკასიასა და მცირე აზიაში შემოჭრის შეკავებისთვის. საყურადღებოა *მამისონისა* და *დარიალის* გადასასვლელები. ვის ხელშიც ეს გზები იყო, მას შეეძლო კონტროლი გაენია ჩრდილოკავკასიური მეომარი ტომების მოძრაობისთვის. პატივმოყვარე პომპეუსმა სენატისგან აღმოსავლეთში შეუზღუდავი ძალაუფლება მიიღო. მას აღმოსავლეთის პროვინციებში მყოფი ყველა ლეგიონი და საზღვაო ფლოტი ექვემდებარებოდა. პომპეუსს თავისი შეხედულების მიხედვით შეეძლო დაენიშნა მმართველები და ეწარმოებინა ომები.

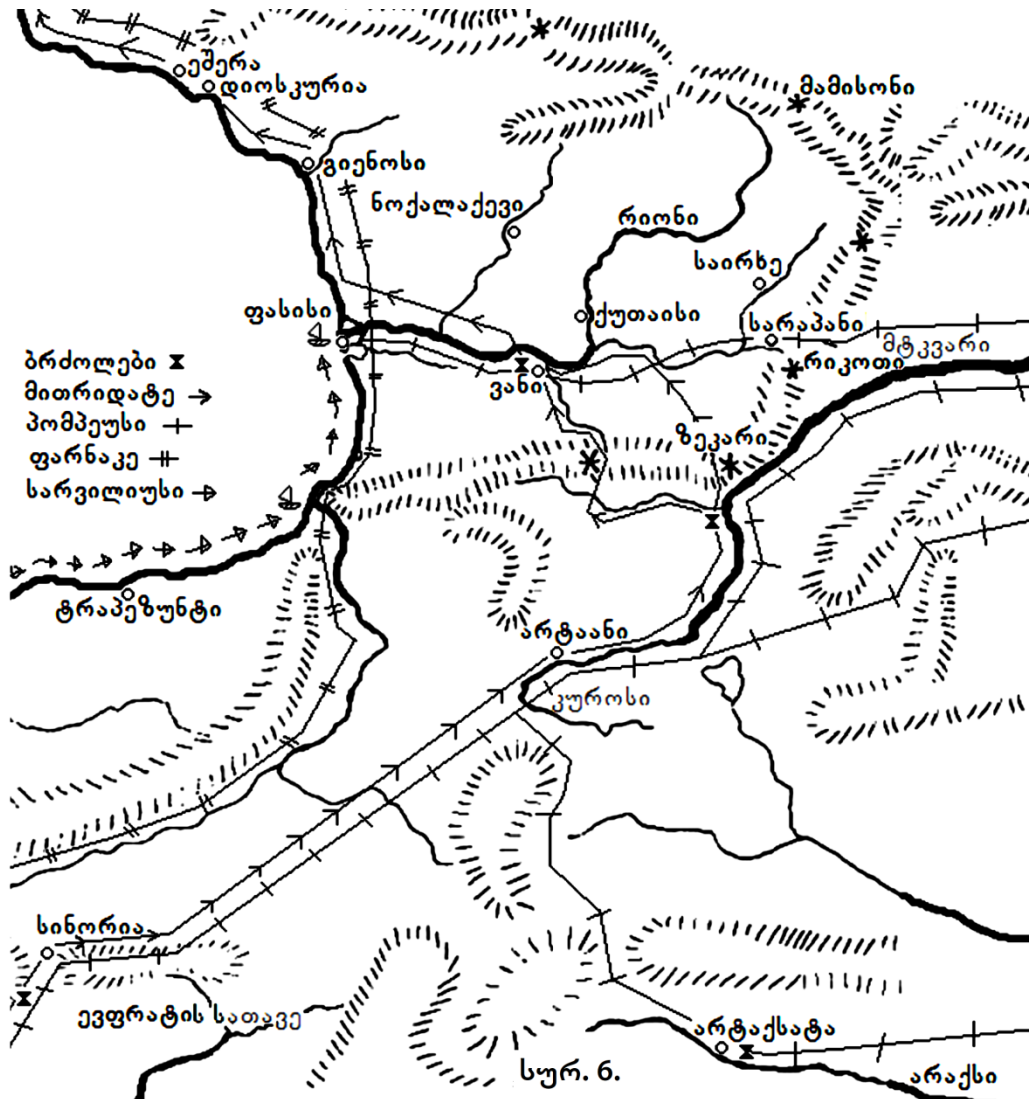
იბერიაში პომპეუსი მოულოდნელად შეიჭრა. იბერიის მეფე არტოკე (არტაგი) დაზვერვის შედეგად საქმის კურსში იყო რომაელების საომარი გადაადგილების თაობაზე. მიუხედავად ამისა, არტოკემ, იმდროინდელი უძლიერესი სახელმწიფოს კარგად შეიარაღებული და განვრთნილი, ბრძოლებში გამობრძმედილი ჯარისთვის წინააღმდეგობის განევა ვერ მოახერხა. ამიტომ იგი ამ შემთხვევაში ერთადერთ სწორ გზას, დროის გაყვანის ტაქტიკას დაადგა, რადგან მიხვდა, რომაელებთან პირდაპირ შეჯახებისას მათთან გამკლავება გაუჭირდებოდა.

პომპეუსის ჯარი მდ. მტკვრის ზემო წელთან დაბანაკდნენ და დროებით ბანაკს თხრილები შემოავლეს. არტოკემ უკან მცხეთისკენ დაიხია, მდ. მტკვარზე გადავიდა და ხიდი დაწვა. არმაზციხის გარნიზონი უთანასწორო ბრძოლაში ჩაება. მეფე არტაგმა ზავი ითხოვა და მტერს აღუთქვა, მტკვარზე ხიდს აღვადგენთ და სურსათს მოგანვდითო. არტოკემ მიცემული სიტყვა შეასრულა, რომაელები ახალ ხიდზე გადავიდნენ და არტოკეს მეომრებს ისევ შეუტყეს. არტოკემ ჯარის ნაწილით ახლა მდ. არაგვზე გადასვლა მოასწრო და აქაც დაწვა ხიდი. არტოკეს მეომართა გადარჩენილმა ნაწილმა ტყეს შეაფარა თავი და პარტიზანული ომი დაიწყო. მშვილდოსნები და მეშურდულები მტერს ისარსა და ქვას უშენდნენ, რითაც რომაელ მეომრებს ზიანს აყენებდნენ. პლუტარქემ ამ ომს „*დიდი ბრძოლა*“ უწოდა. მეფე არტოკე ბოლოს იძულებული გახდა, საზავო მოლაპარაკება განეხილებინა. პომპეუსს მან ამჯერად ძვირფასი საჩუქრები შესთავაზა. პომპეუსმა ძღვენი მიიღო, მაგრამ არტოკეს დამატებით მძევლად შვილები მოსთხოვა. საზავო მოლაპარაკებებში დრო გადიოდა. პომპეუსს ეს ლაშქრობა მეტად გაუჭიანურდა და გაუძნელდა.

არტოკეზე გამარჯვების შემდეგ პომპეუსი *კოლხეთში* გადავიდა და დამორჩილებული ქვეყნების მართვა-გამგეობის მოწესრიგება დაიწყო. პონტოს სამეფო რომის პროვინციად გამოცხადა, იბერია და ალბანეთი კი რომაელთა „*მოკავშირედ და მეგობრად*“. კოლხეთის სანაპირო უშუალოდ რომის მიერ კონტროლირებულ პონტოს ხელისუფლებას დაუმორჩილა. პომპეუსის ჯარმა ანატოლია, ტრანსკავკასია, სირია და პალესტინა დაიმორჩილა. გამარჯვებულ პომპეუსს რომში ზეიმი და ტრიუმფალური შეხვედრა მოუწყვეს. იბერიასთან ურთიერთობების მოგვარების შემდეგ პომპეუსი „*კოლხეთში შეიჭრა*“ (იხ. პლუტარქე, „*პომპეუსი*“, 34). ციხესიმაგრე შორაპანს არავითარი წინააღმდეგობა არ გაუწევია პომპეუსისთვის, რაც იმაზე მიგვანიშნებს, რომ იმ დროისთვის შორაპანი არტოკეს ექვემდებარებოდა, მას კი რომთან სამოკავშირეო ხელშეკრულება ჰქონდა დადებული. სტრაბონი *სარაპანის (შორაპნის)* შესახებ გადმოგვცემს: „*სიმაგრეს შეუძლია დაიტიოს მთელი ქალაქის მოსახლეობა; კოლხეთიდან იბერიაში შესავალი დახშულია კლდეებით და სიმაგრეებით*“ (წ.11,თ.2, 17; თ.3, 4).

პომპეუსი რომ მხოლოდ მშვიდობიანი გზით არ მოქმედებდა *კოლხეთში*, ამაზე მიუთითებს აპიანეს ცნობა (*მითრიდატეს ომები*, 114). რომაელთა აგრესიულობის დასტურია ისიც, რომ რომში პომპეუსის ტრიუმფის დროს ტყვეთა შორის წარმოდგენილია „*კოლხების სკეპტუხი*

ოლთაკე“ (იხ. აპიანე, *მითრიდატე*. 117; Латышев, 1904: 210). შესაძლებელია, ოლთაკე „ვანის“ საგამგებლოს წარჩინებულთა გვარიდან იყო, რომელმაც წინააღმდეგობა გაუწია პომპეუსს. აქვე გავიხსენოთ ვანის ნაქალაქარის ნგრევის კვალი. ასევე, რომაელებს არ დაემორჩილა კოლხთა ერთ-ერთმა მმართველმა *ოროზმა*, როგორც ამას გადმოგვცემს რომაელი ავტორი ფლორუსი (*მითრიდატეს ომები*, წ.10, 28). ოროზი, ჩანს, ოლთაკეს მსგავსად კოლხეთის რომელიღაც მხარის წინამძღოლმმართველი იყო. პომპეუსი მდ. ფასისის გაყოლებით ჩავიდა ზღვამდე, ფასისში, სადაც მას სერვილიუსი ფლოტი შეეგება (პლუტარქე, *პომპეუსი*, 34).

რომაელები დიოსკურიის, მითრიდატე ევპატორის კოლხური რეზიდენციის მიმართულებით აღარ წავიდნენ. შესაძლებელია, მითრიდატეს გაქცევის შემდეგ ქალაქი თავისი ნებით გადავიდა პომპეუსის მხარეზე. სოხუმ-დიოსკურიის არქეოლოგიურ ძეგლზე ძვ.წ. 1-ელი ს-ის არქეოლოგიური ფენები სუსტად არის წარმოდგენილი. აქ რაიმე ნგრევის კვალი ჯერჯერობით არ ჩანს. ზღვამდე მისულმა პომპეუსმა მითრიდატეს დევნა მიზანშეწონილად აღარ ჩათვალა (იხ. პლუტარქე, *პომპეუსი*, 34, 41). პომპეუსმა კოლხეთის გამგებლად არისტარქე დანიშნა (აპიანე, 114). (იხ. სურ.6). აღზევებული არისტარქე შიდა კოლხეთში კი არ გაუფროსდა, არამედ დიოსკურია აირჩია რეზიდენციად, რომელიც ადრე მითრიდატეს კოლხური რეზიდენცია იყო.

სანაპირო ქალაქი კომუნიკაციური თვალსაზრისით არისტარქესთვის რეზიდენციად უფრო მოსახერხებელი უნდა ყოფილიყო. აქედან უფრო კარგად შეიძლებოდა, ერთი მხრივ, კოლხეთის კონტროლი, ხოლო მეორე მხრივ, რომაელებთან კავშირი (სტრაბონი, წ.11, თ.2, 17). რომაელები მათდამი დაქვემდებარებულ ქვეყნებში კი არ ცვლიდნენ არსებულ სამმართველო სტრუქტურას, არამედ მას თავის სამსახურში აყენებდნენ. ისინი ასე მოიქცნენ კოლხეთშიც. საფიქრებელია, რომ შიდა კოლხეთის სამთავროებზე (მაგ., ოლთაკეზე) არისტარქეს ძალაუფლება ეფემერული იყო. ჯერ კიდევ ლუკულუსი აღნიშნავდა მითრიდატესთან ომის დროს ამ მხარის სრული დამორჩილების სიძნელების შესახებ (პლუტარქე, *ლუკულუსი*, 14).

ძვ.წ. 1-ელი ს-ის მეორე ნახევარში რომში შიდა პოლიტიკური ბრძოლა განსაკუთრებით გამწვავდა. რა ხდებოდა ამ დროს კოლხეთში, წერილობითი წყაროებიდან უცნობია. ერთადერთი ცნობა ამის შესახებ *ლეგოთეას* სამლოცველოს დარბევას. ამ ბრძოლების შესახებ ცნობების უქონლობა იმითაც შეიძლება აიხსნას, რომ დასავლეთ კოლხეთი ამ ომებში მხოლოდ სტრატეგიული მხარე იყო, სადაც უმოკლესი გზა გადიოდა ბოსფორიდან მცირე აზიისაკენ. რომისთვის შავიზღვისპირეთის კომუნიკაციები აუცილებელი იყო *პართიის* მსგავს ძლიერ სახელმწიფოსთან ქიშპობისას. ამ დროისთვის დასავლეთ კოლხეთი მართალია უშუალოდ არა, მაგრამ პონტოს სამეფოს საშუალებით რომის პოლიტიკურ გავლენაში მოექცა. რომის აღმოსავლური პოლიტიკის ერთ-ერთი ქვაკუთხედი იყო, აღმოსავლეთის საზღვრებთან შეექმნა ფაქტობრივად მასზე დამოკიდებული, ხოლო ფორმალურად დამოუკიდებელი ქვეყნები, რომელთა ხელითაც რომი სასაზღვრო რეგიონებში სათავისო პოლიტიკას გაატარებდა. ერთ-ერთი ასეთი სამეფო მცირე აზიაში პოლემონის პონტო იყო, რომელშიც ზღვისპირა კოლხეთის ნაწილიც შედიოდა. პოლემონის პონტოს მნიშვნელოვანი ცენტრი, ქალაქი ტრაპეზუნტი, ტერიტორიულად ახლოს მდებარეობდა მასთან.

რომმა ვერ მოახერხა შიდა კოლხეთის დამორჩილება. ეს ვერ მოხერხდა ვერც არისტარქეს, ვერც მითრიდატე პერგამონელის და ვერც პოლემონის ხელით. გამართლდა *ლუკულუსის* წინასწარმეტყველება, რომელიც აღნიშნავდა, ამ მხარის დამორჩილება ძალიან ძნელიაო. მართლაც, შიდა კოლხეთი თავისი ფიზიკურ-გეოგრაფიული გარემოთი: ხეობებით, მთებით, სწრაფი, ძნელად გადასალახი მდინარეებით, უღრანი ტყეებით, ადვილად დასამორჩილებელი არ უნდა ყოფილიყო. ამას ემატებოდა, აგრეთვე, აგრესიულად განწყობილი, ძლიერი სამთავრო და მთის მეომარი მოსახლეობა. ზღვისპირეთისთვის კი რომაელები გარკვეული კონტროლის განევას ახერხებდნენ.

1-ელი ს-იდან იბერიის სამეფო კავკასიის ტერიტორიაზე ანგარიშგასაწევ სახელმწიფოდ იქცა, რაც აქ მისთვის მომგებიანი გეოპოლიტიკური სიტუაციით იყო განპირობებული. ამ დროისთვის „მეგობრული“ რომის ლეგიონერები კავკასიონის ერთ-ერთ გადმოსასვლელს, *დარიალის ხეობას* იცავდნენ (იხ. ტაციტუსი, *ანალები*, წ.წ.4, 5). რომის იმპერატორ ვესპასიანეს დროს იბერიის დედაქალაქ მცხეთაში რომაელთა გარნიზონი არ იდგა. თუმცა რომაელთა მონაწილეობა მცხეთის საფორტიფიკაციო სამუშაოებში ეჭვს არ უნდა იწვევდეს, რასაც ადასტურებს მცხეთაში აღმოჩენილი ახ.წ. 75 წლით დათარიღებული იმპერატორ ვესპასიანეს წარწერა: „იმპერატორმა ვესპასიანე სებასტოსმა... იბერთა მეფეს... იმპერატორის მეგობარსა და რომაელთა მოყვარე იბერიელ ხალხს ეს კედლები განუმტკიცა“. მცხეთაში ვესპასიანეს ეს ქმედება მეგობრობის ნიშანი იყო. რომმა გარკვეული ზემოქმედება მოახდინა კოლხეთის და შემდეგ იბერიის განვითარების პროცესზე. ეს ზემოქმედება უარყოფითი გამოდგა, ზღვისპირეთი რომის პოლიტიკურ გავლენაში მოექცა, ხოლო ზოგიერთ რეგიონში, რომაელთა მოქნილი, ცბიერი პოლიტიკის შედეგად, არასტაბილური მდგომარეობა შეიქმნა, რაც შემდგომში რომისადმი ნახევრად დაქვემდებარებული „სამთავროების“ განვითარებით დასრულდა (იხ. არიანე, 11). რომმა, იმ დროისათვის მაღალგანვითარებულმა სახელმწიფომ, რამდენადმე დადებითი როლიც ითამაშა. კერძოდ, ადგილობრივი მოსახლეობა გაეცნო იმ დროისათვის მოწინავე რომაულ კულტურას და ახალ საომარ ტაქტიკასა და ტექნიკას.

საისტორიო წყაროები იბერიის სამეფოს სატახტო ქალაქად მცხეთას მოიხსენიებენ, რომელიც მდინარეების მტკვრის და არაგვის შესართავთან იყო გაშენებული. მცხეთაში ჯერჯერობით არქეოლოგიურად დადასტურებული ძირითადი სასიმაგრო ნაგებობებია: მთაქართლი და არმაზციხე, წინამური, ღართისკარი და ზადენი. სტრაბონი გადმოგვცემს (წ.11, თ.3, 5): „...მდ. მტკვრისა და არაგვის შერთვის ადგილას მდებარეობს გამაგრებული ნაგებობები კლდეებზე, რომლებიც დაცლებული არიან ერთმანეთს; მტკვარზე მდებარეობს ჰარმოზიკე (არმაზციხე), ხოლო იქით, სევსამორა (წინამური).“ არმაზციხე ანუ ბაგინეთი თავისი საფორტიფიკაციო ნაგებობებით, ქალაქ მცხეთის აკროპოლისი ანუ მთავარი ციხე იყო. საისტორიო წყაროები გვაუწყებს და ამას არქეოლოგიური მონაცემებიც ადასტურებს, რომ აქ ანგარიშგასაწივი საფორტიფიკაციო სისტემა არსებობდა. ფარნავაზიანი მეფეები მუდმივად არმაზის აღმშენებლობა-გამაგრებით იყვნენ დაკავებული. კერძოდ, ფარნავაზმა „მოქმნა ზღუდე წყლით კერძო“. საურომაგმა „ინყო არმაზს შენებად“. მირვანმა „მთასა ზედა აღაშენა ციხე“, არსოკმა „ქალაქსა ზღუდენი მოაქმნა“ და არიკმა „შიდა ციხე აღაშენა არმაზსა“ (იხ. დ.ქ.ა.ლ.დ: 82). არმაზციხეზე არქეოლოგიურად დაფიქსირებულია: დედა ციხე-აკროპოლისი, სამოქალაქო საცხოვრისი და სასიმაგრო ნაგებობები. მცხეთის აკროპოლისი ანუ დედა ციხე (არმაზციხე) კლდოვან შემაღლებაზე განლაგებული საფორტიფიკაციო ადგილია. არქეოლოგიური კვლევით დადგინდა, რომ სასიმაგრო გალავნით შემოფარგლული ეს ტერიტორია ებმის ქართლის მთის ქედის გაყოლებაზე მდებარე სასიმაგრო ხაზს.

კავკასიისთვის პართიისა და რომის ბრძოლამ მწვავე ხასიათი მიიღო. ახ.წ. 35 წელს პართიის ხელისუფლებამ რომაელთა არმენიის ხელში ჩაგდება სცადა. იმპერატორმა ტიბერიუსმა ამ ბრძოლაში ურთიერთობის მოგვარება და მხარდაჭერა „მეგობარს“, იბერიის მეფე ფარსმანს სთხოვა. ფარსმანის ჯარმა პართელები მდ. არაქსისპირეთიდან განდევნა. შემდგომ წლებში იბერიის ჯარი მდ. არაქსისპირეთში გარნის ციხესიმაგრე მედგარი ბრძოლით აიღო. პართელთა დიდი ლაშქარი ძირითადად ცხენოსნებისგან შედგებოდა. იბერიის მეფის ჯარი კი ამ დროისათვის ძლიერ ქვეითთა ლაშქარს და ცხენოსანთა სწრაფ რაზმებს ფლობდა. ამას ემატებოდა იბერიის მიერ დაქირავებული სარმატი და ალბანელი მეომრებიც. მეფე ფარსმან 1-ელმა ჩინებულად გამოიყენა ადგილობრივი გარემო-პირობები და ბრძოლის ნაცადი ხერხები. პართიის ცხენოსანი ჯარი ასეთ მთაგორიან გარემოში მოქმედებას მიუჩვენებელი იყო. ფარსმანის ცხენოსნებმა ჯერ ისრები სტყორცნეს პართელებს, ხოლო შემდეგ ქვეითებმა მწყობრად მიიტანეს იერიში, რამაც პართელების სრული მარცხი განაპირობა. ბრძოლის პირველ ეტაპზე ფარსმანმა ალყა შემოარტყა მტრის საგუშაგოებს და ხელთ იგდო სტრატეგიული, საკვებისა და ფურაჟის მარაგი. ტაციტუსი გადმოგვცემს: ფარსმანი „...ამხედრებული მიადგა პართელთა სამხედრო ბანაკს, დაარბია ფურაჟის საცავები და ალყა შემოარტყა გამაგრებულ საგუშაგოებს...“. ბრძოლის წინ ფარსმანმა სიტყვით მიმართა თავის მხედრობას: „პართელების ბატონობა არ გვინწევია. თუ ცდას არ დავაკლებთ, დიდ სახელს მოვიხვეჭთ გამარჯვებით; ხოლო თუ მტერს ზურგი ვუჩვენეთ, სირცხვილსა და ხიფათში ჩავცვივდებით... აქ ვაჟკაცი მხედრობაა, იქ კი საშოვარი“ (იხ. ტაციტუსი, ანალები, წ.6, 34). ამ ბრძოლაში მეფე ფარსმანი ჯარს პირადად მიუძღოდა. მან სწორად გათვლილი მანევრით მოახერხა პართელების დამარცხება. ახ.წ. 50-იან წლებში მეფე ფარსმან 1-ელმა სამხედრო დახმარება აღმოუჩინა რომაელ სარდალს გნეუს დომიციუს კორბულონს, რომელიც სამხრეთ ტრანსკავკასიაში პართელებს ეომებოდა. სამაგიეროდ, ფარსმანმა მდ. არაქსამდე მიწები შემოიმიტკიცა (იხ. ტაციტუსი, ანალები, წ.14, 23).

ფარსმან 1-ელის შემდეგ იბერიის სამეფო ტახტზე ფარსმან მე-2 (ქველი) ავიდა. მის შესახებ „ქართლის ცხოვრება“ მიგვითითებს: „...ფარსმან ქველი იყო კაცი კეთილი და უხუად მომნიჭებელი და შემნდობელი, ასაკითა შუენიერი, ტანითა დიდი და ძლიერი, მხნე მხედარი და შემმართებელი ბრძოლისა, უშიში ვითარცა უხორცო...“ (ქ.ც. 1: 51). ფარსმან მე-2 ცდილობდა რომაელების განდევნას ზღვისპირა კოლხეთიდან და სამხრეთ ტრანსკავკასიიდან. იბერია

თავისი ინტერესების დაცვისათვის გაბედულად დაუპირისპირდა იმ დროისათვის სამხედრო თვალსაზრისით უძლიერეს სახელმწიფოებს, რომსა და პართიას. ხსენებული სახელმწიფოები, როგორც ჩანს, იბერიის სამეფოს ანგარიშგასაწევ ძლიერ ქვეყნად მიიჩნევდნენ. იმპერატორ ანტონინუს პიუსის (138-161 წწ.) დროს იბერიასა და რომს შორის ურთიერთობები გამოსწორდა. რომაელი ისტორიკოსი ელიუს სპარტიანი მოგვითხრობს, რომ რომის იმპერატორი პატივს სცემდა მეფე ფარსმან მე-2-ს, რადგან მისი სამხედრო მხარდაჭერა სჭირდებოდა სამხრეთ ტრანსკავკასიასა და აღმოსავლეთში. ამის გამო მეფე ფარსმან მე-2-ს ძვირფასი საჩუქრები, საბრძოლო სპილო და ორმოცდაათკაციანი მებრძოლთა რაზმი უბოძა. შესაძლოა, მცხეთაში სწორედ ეს ძვირფასი ნივთებია არქეოლოგიურად აღმოჩენილი (იხ. *მცხეთა*, 1-ელი). ახ.წ. 140 წელს ფარსმან მე-2 ამალით, დიპლომატიური მისიით, იმპერიის სატახტო ქალაქ რომში ჩავიდა. აქ მას ზეიმით შეხვდნენ და პატივისცემის ნიშნად ფარსმანის ქანდაკებაც კი აღმართეს (იხ. დიონ კასიოსი, *რომის ისტორია*, წ.20, 2).

ახ.წ. მე-3 ს-თვის პართია შინაგან წინააღმდეგობათა და ომების გამო იმდენად დასუსტდა, რომ ერთიანი სახელმწიფო რამოდენიმე სამეფოდ დაიყო. მის ადგილზე ირანის ახალი გამაერთიანებელი გახდა წარჩინებული სასანის ოჯახის წევრი არტაშირი. მან მთელი პართია დაიმორჩილა. ამჯერად რომს სასანიანთა ირანი დაუპირისპირდა, რომელმაც პართიის საგარეო პოლიტიკა გააგრძელა. სასანიანებს სურდათ, ხმელთაშუა და შავ ზღვაზე გასულიყვნენ და კავკასიის ქვეყნები თავიანთი გავლენის სფეროში მოექციათ. ვინც ტრანსკავკასიაში გაბატონდებოდა, მის ხელთ იქნებოდა ჩრდილო კავკასიასთან დამაკავშირებელი კავკასიონის მთიანეთის გადასასვლელები.

იბერიის სამეფომ მოქნილი პოლიტიკით, რომსა და პართიას შორის ლავირებით და წარმატებული ომების შედეგად საზღვრები გაიფართოვა. ქვეყანაში დიდძალი სიმდიდრე შემოვიდა, რამაც ეკონომიკური წინსვლა და წარმოების სწრაფი ტემპით განვითარება გამოიწვია. კოლხეთ-იბერიაში ხშირი საბრძოლო მოქმედებები და ოპტიმალური, სტრესული სიტუაციები, რომლის დროსაც საჭირო იყო ორგანიზაციული საკითხების სწრაფი გადანწყვეტა, ხელს უწყობდა ადგილობრივ მოსახლეობაში საზოგადოებრივ კონსოლიდაციას და სოციალურად კიდევ უფრო მეტად განვითარებას. იბერია-კოლხეთის პერიოდის მეორე ნახევარში საქართველოს სახელმწიფოებრივი ცხოვრების უკვე საკმაოდ დიდი გზა ჰქონდა განვლილი. აქ საზოგადოებრივი მნიშვნელობის ნაგებობებს, ციხესიმაგრეებს, ხიდებს, წარჩინებულთა სასახლეებს, გზებს აგებდნენ. მოსახლეობის ძირითადი ნაწილი, სასოფლო თემების მცხოვრებლები, მიწას ამუშავებდა. საზოგადოების წარჩინებულ წევრებად მეფის საგვარეულო, სამხედრო-სამოხელეო პირები და ქურუმები მიიჩნეოდნენ. ძვ.წ. 1-ელი ს-დან იბერიის სამეფოს აღმავლობის ხანა დაიწყო. ამას გარკვეულწილად ხელს უწყობდა ხელსაყრელი გეოპოლიტიკური სიტუაცია. კერძოდ, რომსა და პართიას შორის გახანგრძლივებული ომი. *იბერია* ამ ვითარებას მოხერხებულად იყენებდა. იბერიის სამეფო იმდენად გაძლიერდა, რომ ბრძოლით აიღო მდ. არაქსთან მდებარე მნიშვნელოვანი ციხე-ქალაქი არტაქსატა და დაიბრუნა სამხრეთ-დასავლეთით მდინარეების: ჭოროხის, მტკვრისა და არაქსის სათავეების ტერიტორიები და თითქმის ზღვის სანაპიროზე გავიდა.

იბერიის (რესპ. *ქართლის*) სამეფოში, ძვ.წ. მე-3 ს-დან უკვე ჩამოყალიბებულია სამხედრო არისტოკრატია. ფარნავაზიანთა ეპოქის იბერიის სამეფოს, რომელშიც კოლხეთის ნაწილიც შედიოდა, სამხედრო ორგანიზაციის საკმაოდ კარგი სისტემა ჰქონდა. როგორც ჩანს იბერიელები ინფორმირებულები იყვნენ ბერძენთა, ირანელთა და რომაელთა მოწინავე სამხედრო ხელოვნების შესახებ. ისინი ამ ცოდნას მოხერხებულად უხამებდნენ საკუთარ შესაძლებლობებს. სტრაბონი გადმოგვცემს, რომ: „*იბერთაგან... დიდ ნაწილს, რომლებიც მეომარი ბუნების არიან, უკავიათ მთიანი მხარე ... მისდევენ მინათმოქმედებასაც; როცა შფოთი და ომიანობა თავისი სახსრებით მრავალი ათასი (მეომარი) გამოჰყავთ*“ (იხ. სტრაბონი, წ.11, თ.3, 3; თ.4, 5; ქც, 1955: 23). მეფეს, აგრეთვე, მომთაბარე მთიელების, ჩრდილო

კავკასიური დაქირავებული რაზმები ჰყავდა [იხ. გამყრელიძე 2010: 66]. როგორც ჩანს იბერიის მეფეს საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ჯარი შეეძლო საომრად გამოეყვანა. ამ ჯარის ნაწილი კარგად გაწვრთნილი იყო და ფრიად მრისხანე ძალას წარმოადგენდა (იხ. არტაგი; ქც, 1955: 30; აპიანე, *მითრიდატიკა*, 103).

იბერიის სამეფოს უმაღლესი მთავარსარდალი მეფე იყო, რომლის ხელშიც სახელმწიფოებრივი მართვის მთავარი სადავეები იყრიდა თავს. მეფეს მთელი სამხედრო-ადმინისტრაციული სისტემა ემორჩილებოდა. ხშირად, ბრძოლის დროს მეფე ჯარს თავად მიუძღოდა. სტრაბონის მონაცემებით, მეფის შემდეგ მეორე პირი მხედართმთავარი იყო, რომელიც სამეფო გვარიდან ინიშნებოდა (იხ. სტრაბონი, წ.11, თ.3, 6). ასეთივე, მთავარი სამხედრო პირი, რომელიც უშუალოდ ხელმძღვანელობდა ქვეყანაში სამხედრო საქმეს, ნახსენებია „ქართლის ცხოვრებაში“. იქვე აღნიშნულია, რომ მას ქვეყნის სამხედრო-ადმინისტრაციული მხარეების ხელმძღვანელები, ერისთავები ექვემდებარებოდნენ. თავის მხრივ ერისთავებს ექვემდებარებოდნენ ათასისთავები [იხ. ქც, 1955: 24-25] და ასისთავები.

აქედან გამომდინარე უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ჯარი, ასეულებად და ათასეულებად იყო დაყოფილი. მეფის შემდეგ მეორე პირის არსებობა, რომელსაც სამხედრო უწყება ებარა, იმაზე მიუთითებს, რომ სახელმწიფოში უპირველესი მნიშვნელობა სამხედრო საქმეს ენიჭებოდა. მთავარსარდალი, ერისთავთ-ერისთავი განაგებდა ამ უწყებას და ევალეობდა სამეფოს შეიარაღებული ძალების მართვა. ის, აგრეთვე, პასუხს აგებდა ჯარის მობილიზებაზე, მოწინააღმდეგის შესახებ სადაზვერვო ინფორმაციის მოპოვებაზე და საბრძოლო წრთვნა-მზადყოფნაზე. ასეთივე მოვალეობები ეკისრებოდათ გარკვეული ტერიტორიების მფლობელ ერისთავებს, რომლებიც მათდამი დაქვემდებარებულ ტერიტორიებს და აქედან გამოსულ მეგრძოლებს ხელმძღვანელობდნენ. სამხედრო-არისტოკრატიული გვარის შვილები ბავშვობიდანვე ეჩვეოდნენ სამხედრო წრთობას, რადგან მომავალში, ეს მათი ძირითადი საქმე და მოვალეობა იყო. აღზრდა-წვრთნაში წამყვანი ადგილი ნადირობას ენიჭებოდა. ნადირობა ომისთვის მზადების საუკეთესო ხერხი იყო და ფიზიკური მომზადების კომპლექსურ საშუალებას წარმოადგენდა. ის მომავალ მეომარს იარაღის ხმარებას, შუბის და ისრის მიზანში ტყორცნის უნარს, ცხენოსნობას; სხვადასხვა საბრძოლო ხერხს, სწრაფ მანევრირებას, მამაცობას, ფიზიკურ გამძლეობას უვითარებდა და აჩვენებდა [იხ. გამყრელიძე 2010: 1712].

იბერიის სამეფო ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულებად იყო დაყოფილი [ქც, 1955: 24]. მათ ადგილობრივი სამხედრო-არისტოკრატიის წარმომადგენლები, *ერისთავები* მართავდნენ, რომელთაც ბერძნული და არამეული წერილობითი წყაროები *სკეპტუხებად* ან *პიტიახებებად* მოიხსენებს (იხ. სტრაბონი, წ.11, თ.2, 18) [იხ. წერეთელი გ. 1943: 37]. ერისთავი, მისდამი დაქვემდებარებულ ტერიტორიაზე, სამეფო ხელისუფლების უმაღლესი წარმომადგენელი იყო. იგი აქ საჯარო და სამხედრო ხელისუფლებას ახორციელებდა; ომის დროს სარდლობდა საერისთავოდან გამოსულ ლაშქარს. ერისთავის ინსიგნიებს, რომელსაც ის მეფისაგან იღებდა, წარმოადგენდა: კვერთხი-სკიპტრა, განსაკუთრებული საბეჭდავი-ბეჭედი, მდიდრული სარტყელი და შეიარაღება. ეს ნივთები დადასტურებულია საქართველოს არქეოლოგიურ მასალაში; მაგ. *მცხეთაში* აღმოჩენები [იხ. აფაქიძე და სხვ. 1955].

იბერიის სამეფოს სახელმწიფო აპარატის მოქმედების ერთ-ერთი უმთავრესი საზრუნავი სამხედრო კონტინგენტის (თავისუფალი მეთემეების, არისტოკრატიული გვარის შვილების, დაქირავებული პროფესიონალი მეომრების) შევსება იყო. მეფეს მუდმივი, ძირითადი სამხედრო რაზმები და პირადი მცველი რაზმი ჰყავდა. ეს რაზმები დაკომპლექტებული იყო სამხედრო-არისტოკრატიული გვარის შვილებით (შუა საუკუნეების ტერმინოლოგიით მათ *აზნაურებს* უწოდებენ) და დაქირავებული პროფესიონალი მეომრებით. ისინი მეფის სამსახურისათვის მაღალ გასამრჯელოს და მინის ფართობებს იღებდნენ. ამათგან შედგებოდა სამეფოს მართვის რეპრესიული ძალები. მათი ხელით ხდებოდა გადასახადების ამოღება და ქვეყნის შიგნით წესრიგის დამყარება. ამ კატეგორიის მეომრები უფრო სწრაფად

წინაურდებოდნენ. ამის მთავარი პირობა კი იყო, დამსახურება სამხედრო სარბიელზე, ომიანობის დროს თავის გამოჩენა და მეფის კარზე ერთგული სამსახური.

ომის დროს ძირითადად ისინი აკომპლექტებდნენ მძიმედ შეიარაღებულ ცხენოსანთა რაზმებს, რომელთაც შეეძლოთ სწრაფი მანევრირება. ამათგან შედგებოდა საშუალო და უმცროსი ოფიცრობა, კერძოდ, ათასისთავები და ასისთავები. მათი ნაწილი მშვიდობიან პერიოდში სამოქალაქო ფუნქციას ასრულებდა და გარკვეულ მცირე ტერიტორიულ ერთეულებს განაგებდა. ომის დროს კი მეთაურობდნენ ამ საგამგებლოებიდან მობილიზებულ სამხედრო რაზმებს, რომლებიც მეთემეებისაგან კომპლექტდებოდა. სტრაბონი ამ მეთემეებს „*მეომართა და მიწათმოქმედთა*“ (იხ. სტრაბონი, წ.11, თ.3, 6) ფენას უწოდებდა. ეს, იბერიის სამეფოს მიწათმოქმედი მეთემეების ის სოციალური ფენაა, რომელიც საომარი საფრთხის შემთხვევაში, სამხედრო სამსახურს ეწეოდა და კოლექტიურად იცავდა თავის კარ-მიდამოს და მთლიანად სამეფოს. სწორედ ამ საგვარეულო თემებიდან გამოჰყავდათ ხალხი, რომელიც საომრად თავისი შეიარაღებით მიდიოდა და სახელმწიფო ჯარის უმეტეს მასას წარმოადგენდა. ამათგან ძირითადად კომპლექტდებოდა მსუბუქად შეიარაღებული ქვეითი ლაშქარი. ასეთი კატეგორიის მეთემეები ომის დასრულების შემდეგ უბრუნდებოდნენ თავის კარმიდამოს და სამიწათმოქმედო საქმიანობას.

იბერიის სამეფოს შეიარაღებული ძალების იერარქიული სტრუქტურა ზოგადად ასეთი უნდა ყოფილიყო: უმაღლესი მთავარსარდალი — მეფე; მთავარსარდალი — სამეფო სამხედრო უწყების უშუალო ხელმძღვანელი, ერისთავთ-ერისთავი; დღევანდელი ტერმინოლოგიით უფროსი ოფიცრობა — უმაღლესი სარდლობა, ტერიტორიული ერთეულებიდან გამოსული მეომრების სარდლები, ერისთავები; საშუალო და უმცროსი ოფიცრობა — ათასისთავები, ციხისთავები (სიმაგრეების გარნიზონის ხელმძღვანელები), ასისთავები (არისტოკრატიული გვარის უმცროსი შვილები), დაქირავებული პროფესიონალი სამხედროები; ჯარისკაცები — ომის შემთხვევაში მობილიზებული მეთემეები [იხ. გამყრელიძე 2010: 174].

იბერიის სამეფოს ჯარი (იხ. სტრაბონი, წ.11, თ.3, 3; წ.11, თ.4, 5; აპიანე, *მითრიდატიკა*, 103; ქც, 1955: 24; პლუტარქე, *ლუკულუსი*, 31) ძირითადად, ქვეითი და ცხენოსანი დანაყოფებისგან შედგებოდა. ესენია: მეფის მცველი მძიმედ შეიარაღებული და კარგად განვრთნილი რაზმი. ისინი შეიარაღებული იყვნენ: შუბებით, სატევრებით, საბრძოლო ცულებით, მშვილდ-ისრებით, ჯაჭვ-ჯავშნებით, მუზარადებით, ფარებით; ცხენოსანთა და ქვეითთა კარგად შეიარაღებული ასეულები. ამ ორივე გვარეობის ჯარის შეიარაღებაც ალბათ, ძირითადად მეფის რაზმისნაირი იყო. მათ შეიარაღებაში საბრძოლო ეტლები და ქვის ყუმბარების სატყორცნი მანქანებიც ჰქონდათ; ქვეითთა მსუბუქად, დამცავი ჯაჭვ-ჯავშნის გარეშე, შეიარაღებული ლაშქარი ძირითადად, შუბებით, შურდულებით, მშვილდ-ისრებით და ხის ფარებით იბრძოდა. ისინი ყველაზე მრავალრიცხოვანი იყვნენ.

იბერიის სამეფოს თავდაცვის სისტემაში მნიშვნელოვანი ადგილი საფორტიფიკაციო ნაგებობებს ეკავა, რომლებიც სტრატეგიულად მოხერხებულ და საჭირო ადგილებზე იყო აგებული. ასეთები იყო, მაგალითად: *მცხეთა*, *უფლისციხე*, *ურბნისი*, *სარკინე*, *ნასტაკისი*, *მორაპანი*, *დიმნა* და სხვ. განსაკუთრებით კარგად სატახტო ქალაქი მცხეთა იყო დაცული. აქ მთავარ ციხესიმაგრესთან, *არმაზციხესთან* ერთად სხვა მძლავრი საფორტიფიკაციო სისტემაც იყო აგებული. საფორტიფიკაციო ნაგებობებით გამაგრებულ-გადაკეტილი იყო აგრეთვე ქვეყანაში შემომავალი გზები. ბუნებრივია, ციხესიმაგრეებსა და ციხე-ქალაქებში მეციხოვნეთა გარნიზონები იდგა. ამ ციხე-ქალაქების თავდაცვითი სისტემა მოიცავდა სქელ კედლებს, კოშკებს, კარიბჭეებს, ცალკეულ საგუმბაოებს, რაც მაშინდელი სამშენებლო საქმისა და რელიეფის გამოყენების კომპლექსური გააზრების ნაყოფი იყო.

ნერილობითი წყაროებიდან კარგად ჩანს, რომ იბერიის სამეფოს სამხედრო ძალები კარგად ფლობდნენ მაშინდელი საომარი საქმის ძირითად ელემენტებს. მათ იცოდნენ და წარმატებით იყენებდნენ საომარ-ტაქტიკურ ხერხებს: სწრაფ იერიშს, გადაჯგუფებას, რელიეფის

მოხერხებულად გამოყენებას, ე.წ. *პარტიზანული* ბრძოლის ელემენტებს (იხ. დიონ კასიუსი, წ. 37, 1,2; აპიანე, *მითრიდატიკა*, 103; პლუტარქე, *პომპეუსი*, 34; ქც, 1: 28). ისინი ომში მამაცნი, მოხერხებულნი და შეუპოვარნი იყვნენ. ამის განსახორციელებლად კი მათ, შეტევის და თავდაცვის, იმ დროისათვის მოწინავე, რკინის შეიარაღება ჰქონდათ.

საქართველოს მიწაზე ისტორიული განვითარების თავისებური პროცესი ათასწლეულების განმავლობაში მიმდინარეობდა. შესაბამისად იხვეწებოდა სტრატეგია და ტაქტიკა, ვითარდებოდა შეიარაღება. აქ ანტიკურ ეპოქაში პოლიტიკური ჰეგემონობა მოიპოვეს *კოლხეთისა* და *იბერიის* სამეფოებმა, რომელთა საფუძველზეც შემდეგ ერთიანი საქართველო განვითარდა. ძველი საქართველოს პოლიტიკურ-ეკონომიკური მდგომარეობა სხვადასხვა ეპოქაში სხვადასხვანაირი იყო. ქართველური მოდგმის ხალხი განვითარების თავდაპირველ საფეხურზე მდინარეების: *მტკვრის*, *რიონისა* და *ჭოროხის* აუზში იყო განსახლებული.

მათ გაერთიანებებს საისტორიო წერილობითი წყაროები სხვადასხვაგვარად მოიხსენიებენ. კერძოდ, *კოლხები*, *იბერები*, *ხალიბები*, *მოსინიკები*, *სასპერები*, *მოსხები*, *ტაოხები*, *აფსილები*, *სანიგები*; შემდეგ: *ჭანები*, *ლაზები*, *სვანები*, *ევრნი*, *ქართნი*. კოლხეთი და ნაწილობრივ იბერიაც მთებით შემოსაზღვრული ისტორიულ-გეოგრაფიული რეგიონები იყო, რაც სამხედრო-სტრატეგიულად გარკვეულ ბუნებრივ დამცავ არეს ქმნიდა. მრავალფეროვანი რელიეფი, ნოყიერი ნიადაგი, ზომიერი კლიმატი, ჰიდრორესურსების სიმრავლე, მადნეული, ფლორისა და ფაუნის მრავალსახეობა საზოგადოების განვითარების საფუძველს ქმნიდა, რაც საზოგადოების სამეურნეო-ეკონომიკური და სამხედრო განვითარების დონეზე აისახებოდა. კოლხეთსა და იბერიას გეოპოლიტიკურად ერთ-ერთი საკვანძო ტერიტორია ეკავა.

სამხედრო-საბრძოლო მოქმედებებისას ადგილობრივი მეზობლები ფლობდნენ და წარმატებით იყენებდნენ მთებს, ხეობების ჩასაკეტად ვიწრო ადგილებს, მთა-გორებზე მოხერხებულად განლაგებულ თავდაცვით ნაგებობებს, მდინარეების ფონებს. იგივე ფაქტორები უარყოფითად აისახებოდა მომხდურთა სამხედრო ძალის მოქმედებაზე. ისინი არ იცნობდნენ და ტაქტიკურად სწორად ვერ იყენებდნენ ადგილობრივი გარემოს ამ რესურსს. მომხდურები ადგილობრივი პირობების შესახებ სრულყოფილი ინფორმაციის ნაკლებობას განიცდიდნენ. კერძოდ, ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონდათ მოწინააღმდეგის სამეურნეო-ეკონომიკურ რესურსებზე, რაოდენობაზე, კომუნიკაციურ და სამხედრო-ტექნიკურ საშუალებებზე, საზოგადოებრივ წყობაზე და სხვ. ფიზიკურ-გეოგრაფიული გარემოდან გამომდინარე, იბერია-კოლხეთში შეუძლებელი იყო ფართო, მასშტაბური, ფრონტალური, მრავალრიცხოვანი ჯარით მოქმედება. გამართული საგზაო კომუნიკაციები მნიშვნელოვანი ფაქტორი იყო ჯარის მობილურობისთვის. კონკრეტული ვითარების მიხედვით, მცირერიცხოვანი მობილური რაზმების მოქმედება დიდ როლს თამაშობდა წარმატების მიღწევაში [დანვრ. იხ. გამყრელიძე 2010].

ჭურჭელი

ჭურჭელი არქეოლოგიურ ძეგლებზე ყველაზე გავრცელებული და მრავალრიცხოვანი ნივთიერი ფაქტია; ესენია: **კერამიკული, ლითონისა და მინის ჭურჭელი**. ხის (მაგ. გობი) და ტყავის (მაგ. ტიკი) ჭურჭელი მინაში ცუდად ინახება და არქეოლოგიურ ძეგლებზე ნაკლებად გვხვდება. ძველი საქართველოს სამეურნეო და საოჯახო ყოფაში უდიდესი ადგილი ეკავა ჭურჭელს, რომელიც პრეისტორიული პერიოდიდან ადამიანისთვის ერთ-ერთი ყველაზე საჭირო ნივთი იყო. როგორც არქეოლოგიური მონაცემებიდან ჩანს ადამიანმა ჭურჭლის ნაირგვარი სახეობები შექმნა. საყოფაცხოვრებო საქმიანი დანიშნულების გარდა მხატვრული შემეცობის და ფორმოებრივად განსხვავებული ტრადიციები წარმოიშვა. ამიტომ ჭურჭლს, რა მასალისგან არის დამზადებული, როგორი ფორმისაა და მხატვრულად რანაირადაა შემკული უდიდესი მნიშვნელობა აქვს არქეოლოგიური და კულტურის ისტორიის შესწავლისთვის. რაც ბევრად განსაზღვრავს ადამიანების, ეთნო-სოციუმების განვითარების დონეს.

უხსოვარი დროიდან მოყოლებული დღემდე თიხა ჭურჭლის დასამზადებელი უცვლელი მასალაა. კერამიკის წარმოების ძირითადი ეტაპებია: ძერწვა პრიმიტიულად და ე.წ. *ლენტური* წესით; ყალიბში ჩაძერწვა ფორმის მისაცემად; მეთუნის მბრუნავი მორგვის გამოგონება; ჭურჭლის ჰაერზე გამოშრობა; ჭურჭლის ცეცხლზე გამონვა; სპეციალური სხვადასხვა ნაირი ქურების აგება. ათასწლეულების განმავლობაში ტექნოლოგიურ პროგრესში მომხდარ ცვლილებებზე და მეთუნეთა ხელობის პროდუქციაზე თვალის გადავებით იკვეთება ამა თუ იმ ძველი საზოგადოების განვითარების საფეხურები. იბერია-კოლხურ პერიოდში, ძველი საქართველო გეოპოლიტიკური (ანტიკური და ირანული სამყარო) და ბიოგეოგრაფიულიდან გამომდინარე ორ კერამიკულ მხარედ იყოფა. ესენია: *კოლხური* და *იბერიული* კერამიკა.

კოლხური კერამიკული ჭურჭელი და სავაჭრო ტარა (ამფორა) (იხ. ტაბ.23, 24).

კერამიკულ წარმოებას განვითარების ხანგრძლივი ისტორია აქვს. იბერია-კოლხური პერიოდის კერამიკული ნაწარმი დასავლეთ საქართველოში ცნობილია ნამოსახლარებიდან და სამაროვნებიდან. თითქმის არ მოიძებნება დროის ამ მონაკვეთის არქეოლოგიური ძეგლი, რომელზეც არ იყოს დადასტურებული თიხის ჭურჭლის ესა თუ ის სახეობა [იხ. ფირცხალავა და სხვ. 2021: 86]. მისი გავრცელების ძირითადი პუნქტებია: *ვანის* ნაქალაქარი [ლორთქიფანიძე და სხვ. 1981: 15; მათიაშვილი 1977: 52; მათიაშვილი 2013], სოფ. *მთისძირი* [გამყრელიძე 1982: 82, 107], სოფ. *ნოსირი* [გოგაძე 1982: 57], სოფ. *ჭალადიდი* [იხ. მიქელაძე 1978: 40], სოფ. *ნიგეზიანი* [მიქელაძე 1985: ტაბ.4], *საჩხერე* [ნადირაძე 1990: 16], *ყვირილის* ხეობის ნამოსახლარები [ნადირაძე 1975: 21], *ბათუმის ციხე* [ვაშაკიძე და სხვ. 1975: 96], *ქობულეთ-ფიჭვნარი*, ქ. *ფოთის* მიდამოები [მიქელაძე 1978: 55; გამყრელიძე 1987: 97], *ოჩამჩირე* [ლორთქიფანიძე 1966: 58], *ქუთაისი* და მისი მიდამოები [ლორთქიფანიძე 1966: 42], სოფ. *ერგეტა* [პაპუაშვილი და სხვ. 2005], *შორაპანი* [ჯაფარიძე ვ. 2006], *სოხუმი* და მისი მიდამოები [კალანდაძე 1954: 35; Трапш 1969: 121, 143], *ნებელდა* [Воронов და სხვ. 1985: 74], *დაბლაგომი*, *ნაოხვამუ* [Куфтин 1950: 20, 19], სოფ. *დაფნარი* [Кигурадзе 1976: 7] და სხვ.

იბერია-კოლხურ პერიოდში წარმოებული ადგილობრივი თიხის ჭურჭელი სახეობებისა და ტიპების მრავალფეროვნებით ხასიათდება. კერამიკული მონაცემები დანიშნულების მიხედვით შემდეგნაირად ნაწილდება: სამეურნეო (ქვევრი, დერგი), სამზარეულო (ქოთანი, ხუფი), სუფრის (დოქი, სასმისი, ლანგარი, თეფში, ჯამი, თასი), სამგზავრო (მათარა), სავაჭრო-სატრანზიტო (ამფორა). ეს დაყოფა პირობითია, რადგან ამა თუ იმ ჯგუფის ჭურჭელი სხვა დანიშნულებითაც შეიძლება ყოფილიყო გამოყენებული.

ქოთანი, ე.წ. *კოლხური კერამიკული*, სამზარეულო ჭურჭლის ყველაზე გავრცელებული სახეობაა. ის მრავალფეროვანი ფორმებით არის წარმოდგენილი: ადრეულ ეტაპზე, ძვ.წ. მე-8 — მე-7 სს-ში კანელურებიანი და პირგადაშლილი ქოთნებია გავრცელებული; ზოგჯერ ისინი ასტრალური ნიშნებით არის შემკული. ზოგჯერაც ქოთანი ცალყურაა ან ორყურა. მომდევნო

საუკუნეებში გვხვდება სხვადასხვა ზომის ქოთნები, ბიკონუსურტანიანი ცალყურა ნიმუშები. მათ უმეტესობას გაპრიალებული ზედაპირი აქვს, ყელი შემკულია სხვადასხვა ორნამენტით: ტალღოვანი, ე.წ. წინვისებური ქდეები; ირიბი ღარები, რომბული ბადე და სხვ. [ლორთქიფანიძე და სხვ. 1981: 28; გამყრელიძე 1982: 63-67; კახიძე 2007: 128]. ძვ.წ. მე-3 — ახ.წ. 1-ელი სს-ის ქოთნები სადაზღუდაპირიანია [მათიაშვილი 1977: 68. მათიაშვილი 2013: 52].

ქვევრი, სამეურნეო დანიშნულების ჭურჭელია. ეს სახეობა ძვ.წ. მე-8 ს-დან მოყოლებული საქართველოში დღემდე მოიხმარება. ქვევრი უმეტესად გარკვეული ეპოქის სტილს გამოხატავს. მისი ფორმა ძირითადად უცვლელია: ვიწრო ყელი, ვიწრო ძირი და სხვადასხვა პროპორციის განიერი კორპუსი (სფერული, ე.წ. კვერცხისებური, მხრებგანიერი, ძირისკენ დავიწროებული). ძვ.წ. მე-7 — მე-6 სს-ის ქვევრების უაღრესი ნიმუშებისთვის ვიწრო პირი და განიერი ტანია დამახასიათებელი, რომელიც ბრტყელი ძირისკენ ვიწროვდება. ამ ქვევრის დამახასიათებელი ნიშანია პირის გვირგვინი, რომლის გარეთა გვერდი დაკბილული ქდეებით, ხოლო მხრებიდან ძირისკენ ეშვება სწორი ან ირიბად დახრილი კანელურები; ხშირად, გვირგვინის გარეთა გვერდი დაფარულია ირიბი ღარებით.

ქვევრს მეურნეობაში იყენებდნენ მარცვლეულის, ზეთის, ღვინის შესანახად. გარდა ამისა, გარკვეულ ეპოქაში ეს ჭურჭელი ზოგჯერ გამოიყენებოდა მიცვალებულთა დასაკრძალად, ე.წ. *ქვევრსამარხად*. ქვევრის ფორმის სტანდარტიზაცია ძვ.წ. მე-7 ს-ის დასასრულიდან ივარაუდება და მის ძირითად ფუნქციად ღვინის დაყენება-შენახვაა მიჩნეული [ვაშაკიძე და სხვ. 1975: 93]. ძვ.წ. მე-6 ს-დან მოკიდებული დასავლეთ საქართველოში არ მოიძებნება ისეთი ნამოსახლარი, სადაც დიდი რაოდენობით არ იყოს წარმოდგენილი კოლხური ქვევრების ნატეხები. მექვევრეობა წარმოგვიდგება, როგორც კერამიკული ხელოსნობის ცალკე დარგი. ამ პერიოდის ქვევრებისთვის დამახასიათებელია გადაშლილი, მასიური, ორნამენტირებული პირის გვირგვინი; ზემოთკენ გაფართოებული, გამოყვანილი მხრები; გამობერილი კორპუსი, რომელიც თანდათან ვიწროვდება ბრტყელი ძირისკენ.

ძვ.წ. მე-6 — მე-5 სს-ში თანაარსებობს ქვევრის ორი ძირითადი ტიპი: პირის ოთხკუთხა განივკვეთიანი და განივკვეთში სამკუთხა მოყვანილობის. ხშირად პირის გვირგვინის გვერდები შემკულია: რომბული ბადის, ე.წ. წინვისებური, ტალღისებური და ჯვარედინი ხაზების კომბინაციით [ლორთქიფანიძე და სხვ. 1981: 20; გამყრელიძე 1982: სურ. 36-38; ვაშაკიძე და სხვ. 1975: 99]. ქვევრების ძირი მბრუნავ ჩარხზე კეთდება, მისი შემდგომი კედელი კი ნაწილ-ნაწილ შენდება. ამ ხანის ქვევრების სიმაღლე 80 სმ-სა და 120 სმ შორის მერყეობს, პირის დიამეტრი 25-45 სმ შორის, ძირისა 17-30 სმ შორის. ძვ.წ. მე-4 ს-დან კოლხურმა ქვევრმა თანდათანობითი ევოლუცია განიცადა. განსხვავებით ადრინდელი ნიმუშებისგან, ამ ქვევრებს გაუჩნდათ კვერცხისებური მოყვანილობა. განსხვავებულია პირის გვირგვინიც. ის შემსხვილებულია და ირგვლივი ღარებითაა შემკული. ძვ.წ. მე-3 — 1-ელ სს-ში ორნამენტი ცოტაა, გვხვდება სადაზღუდაპირიანი ნიმუშები. ამ პერიოდში ქვევრებზე გარკვეული ნიშნებია ამოჩხაპნილი: ჯვარი, სვასტიკა, სამთითა, რქები; სტილიზებული: ადამიანის, ცხოველის, ფრინველის გამოსახულებები [ვაშაკიძე და სხვ. 1975: 103; მათიაშვილი 2013: 53, 109]. ახ.წ. მე-2 — მე-4 სს-ში გვხვდება სადაზღუდაპირიანი ქვევრები. ისინი დამზადებულია კარგად განლექილი თიხისაგან; აქვთ გამობერილი, ძირისკენ დავიწროებული კორპუსი; ოთხკუთხაგანივკვეთიანი და სადა პირის კიდე; ზოგჯერ მხარი დაფარულია ტალღოვანი ხაზებით.

დერგები ქვევრებზე უფრო მცირე, ხოლო ქოთნებზე უფრო დიდი ზომისანი არიან. კოლხურ დერგებს აქვთ გადაშლილი პირი. დერგის კორპუსის ყველაზე განიერი ნაწილია მხრები, აქედან ის ვიწროვდება ბრტყელი ძირისკენ. მხრებიდან ქვემოთ ეშვება კანელურები ან ირიბი ღარების რიგები. ძვ.წ. მე-6 — მე-4 სს-ში, გავრცელებულია ქვევრის ნაირი დერგები; განსხვავება, მხოლოდ ზომებში. ძვ.წ. მე-3 — 1-ელი სს-ის დერგები სხვადასხვა ზომის, მორგავალბუნებრივი, სადაზღუდაპირიანი, ყურიანი ან უყუროა [მათიაშვილი 2013: 52].

სასმისი, ძვ.წ. მე-7 — მე-4 სს-ის *კოლხური კერამიკის* ერთ-ერთი განმსაზღვრელი ჭურჭლის

სახეობაა. სუფრის ჭურჭლის ეს სახეობა მკაფიოდ ჩამოყალიბებული და მხოლოდ ამ ეპოქისთვის დამახასიათებელი ფორმით გამოირჩევა. ესენია ძირწვეტიანი სასმისები, რომლებსაც ზედა ნაწილზე მიმაგრებული აქვთ ე.წ. ზოომორფული ყური. არის სადაზედაპირიანი, კანელურებიანი რომბული ბადით და ირიბი ღარების რიგებით შემკული ეგზემპლარები. ცალკე ჯგუფს ქმნიან, ცალყურა, პირფართო, ძირისკენ დავიწროებული ჭურჭლები; მათი შემკულობის მოტივებია რელიეფური სალტეები, ირგვლივი ღარებით შემოსაზღვრული ტალღოვანი ხაზების სარტყელი [მიქელაძე 1974: 62]. არის აგრეთვე ცილინდრულტანიანი ცალყურა სასმისები, რომელებიც ძირთან ბრტყელია და გამოზიდული. ამნაირი სასმისების ტანი დაფარულია ტალღოვანი ორნამენტით. გავრცელებულია აგრეთვე ცალყურა ფეხიანსასმისები. მათი აქვთ გაპრიალებული ტანი და ირგვლივი ღარები. გვხვდება კათხისებური სასმისებიც [გამყრელიძე 1982: სურ.14].

ძვ.წ. მე-3 – 1-ელ სს-ში, ადგილობრივ კერამიკულ წარმოებაში ჩნდება სუფრის ჭურჭლის უცხოური, ბერძნულის მსგავსი ფორმები. მზადდება უფრო თხელკედლიანი, ნატიფი სასმისები; *კანთაროსის* ნაირი ორყურა თასები. გვხვდება როგორც სადა, ისე წნეხვით გამოყვანილი რომბული ბადიანი ცალები [მათიაშვილი 1977: 62].

ჯამ-ფიალების სახეობის ჭურჭელი ძვ.წ. მე-6 — მე-4 სს-ის კოლხურ კერამიკაში მრავლადაა წარმოდგენილი. არის სხვადასხვა ზომის სადა, პირგადაშლილი და პირმოყრილი ნიმუშები. ამ პერიოდისთვის დამახასიათებელია ბრტყელიძირი, რომელიც თანდათან გამოყვანილ ფორმას იძენს და ძვ.წ. მე-3 ს-თვის მათ უკვე ქუსლი უჩნდებათ. შემდეგ გავრცელდა კალთადახრილი და პირმოყრილი ნიმუშები გამოყვანილი ძირებით. მათთან ერთად, ჩნდება ბერძნულის ნაირი კერამიკა [მათიაშვილი 1977: 66]. ახ.წ. 1-ელ—მე-4 სს-შიც, ადგილობრივი ტრადიციული კერამიკული ფორმების გვერდით მზადდება ბერძნულ-მცირეაზიული ჭურჭლის მინაბადები.

დოქი, კოლხური კერამიკის ერთ-ერთი შემადგენელი ელემენტია. საქართველოში ჭურჭლის ეს სახეობა დღემდე არსებობს ფორმისა და შემკულობის მრავალფეროვანი ვარიაციებით. ფორმათა ამ სიმრავლეში განსაკუთრებულ ჯგუფს ქმნიან ე.წ. ყურმილიანი დოქები, რომელებიც ძვ.წ. მე-7— მე-3 სს-ში დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზეა გავრცელებული. აქ ძნელად თუ მოიძებნება ამ ხანის ძეგლი, სადაც არ არის აღმოჩენილი ყურმილიანი დოქები (მაგ.: *ფიჭვნარი*, *ბათუმისციხე*, *სიმაგრე*, *რიონისპირა დასახლებები*, *ერგეტა*, *სოფ. მთისძირი*, *შუამთა*, *დაბლაგომი*, *დაფნარი*, *ოჩამჩირე*, *ქუთაისი*, *მოდინახე*, *საირხე*, *მუხურჩა*, *მერხეული*, *იოხვისი*, *ბრილი* და სხვ.). ამ დოქების განმსაზღვრელი ნიშანია თავისებური ყური, რომელიც შედგება სწორი, მრგვალგანიკვეთიანი მილისაგან და რკალისაგან, რომლითაც მილი ყელს უერთდება. მოყვანილობის მიხედვით დოქებში გაირჩევა ბიკონუსურტანიანი და სფერულტანიანი ნიმუშები; ცნობილია სადაზედაპირიანი და ორნამენტირებული ცალები [გამყრელიძე 1982: 63, სურ.36].

ყურმილიან დოქებს გარდა თანადროული ბიკონუსური დოქებიც არის კოლხურ კერამიკაში. ამ დოქების ყურები პირის კიდიდანაა მიმაგრებული. აქაც, როგორც ყურმილიანი დოქების შემთხვევაში, ტიპურია ორნამენტის სარტყლებად განლაგება ჭურჭლის ტანის ზედა ნაწილზე: ტალღოვანი, ე.წ. წინვისებური, კონცენტრული წრეები და სხვ. ძვ.წ. მე-3 ს-ში ჩნდება კორპუსის ე.წ. მსხლისებრი მოხაზულობა [კახიძე 2007: 132, სურ.14; მახარაძე და სხვ. 2007: 43, სურ.11]. ძვ.წ. მე-2 - 1-ელ სს-ში ჩნდება დაბალყელიანი, სფერულტანიანი, სადაზედაპირიანი და მონითალო საღებავის მოხატული დოქები. ამ დოქების ერთ ნაწილს სამტურა პირი აქვს [მათიაშვილი 1977: 62]. ახ.წ. 1-ელი ს-დან დასავლეთ საქართველოში წარმოებული დოქები გამოირჩევიან კარგად განლექილი, მოვარდისფროდ გამომწვარი თიხით.

მათარა, დაბრტყელებული წრიული ფორმის, ყელიანი, ზოგჯერ ორყურიანი და ზოგჯერ უყურო საღაშქრო-სამგზავრო ჭურჭელია. ორნამენტირებულია ჭურჭლის ორივე მხარე. მთელი ნიმუშების მიხედვით ნახატი ჭურჭლებზე არ მეორდება და ამ მხრივ ყოველი მათგანი უნიკალურია; ცნობილია ძვ.წ. მე-6 — მე-5 სს-ის რამდენიმე მათარა [მახარაძე და სხვ. 2007: 97,

სურ. 94; კახიძე 2007: 128, სურ.72; ჭანიშვილი 2013: 257].

ძვ.წ. მე-4 ს-ის მიწურულიდან კოლხურ მეთუნეობაში ცვლილებები ხდება. იცვლება ჭურჭლის ტანის ფორმა, გაბატონებული ბიკონუსური მოყვანილობა ადგილს უთმობს სფერულ ტანს, ხდება პროპორციების დაგრძელება, ჩნდება ქუსლი; ტრადიციულ სახეობათა გვერდით ბერძნული კულტურის გავლენით ჩნდება ჭურჭლის ახალი ფორმები. დავიწყებას ეძლევა კერამიკის ზოგიერთი სახეობა. ნაკლები ყურადღება ექცევა ჭურჭლის შემკობას, რაც წარმოების ინტენსიფიკაციითა და მასობრივ წარმოებაზე გადასვლით აიხსნება. ამ პერიოდში, კოლხეთში, ტრადიციული სახეობების გვერდით, წარმოდგენილია ბერძნული ფორმების მიბაძვით დამზადებული კერამიკა. ბერძნული კერამიკული ფორმების დანერგვამ უფრო ფართო ხასიათი მიიღო ძვ.წ. მე-3 — 1-ელ სს-ში. ესენია: სამტუჩა დოქები, თასები, ე.წ. სათევზე ლანგრები და ა.შ. ეს ჭურჭელი ხშირად ლაკის იმიტაციითაა დაფარული ან მონითალო საღებავით არის მოხატული. ისინი მოყვანილობით ელინისტურ სამყაროში გავრცელებულ ნითელი და შავი ლაკით დაფარულ ჭურჭელს ჰგავს [მათიაშვილი 1977: 66, ტაბ.21].

ძვ.წ. მე-8 — მე-4 სს-ის ე.წ. კოლხური კერამიკის ორნამენტული დეკორი განსაკუთრებული სიუხვით გამოირჩევა. შემდეგ თიხის ჭურჭლის ზედაპირის შემკობა გამარტივების გზით მიდის. დასავლეთ საქართველოს ნამოსახლარებზე ნაპოვნია ჭურჭლის უამრავი ორნამენტირებული ნატეხი, რომლებიც აფართოებენ წარმოდგენას ამ ხანის კერამიკის შემკულობის მოტივებსა და მათი შესრულების ტექნიკურ ხერხზე. გამოსახულების დატანისას გამოყენებულია სხვადასხვა ტექნიკა: კვეთა, დაძერწვა, წნეხვა, გაპრიალება; გვხვდება რთული ნახატიც, სხვადასხვა ორნამენტული სახის კომბინაცია, კერძოდ, ნერტილების, კოპების, ჭდეებისა და ღარების მონაცვლეობა. ამ პერიოდის კოლხური კერამიკის განმსაზღვრელი ნიშანია ჭურჭლის ზედაპირის კანელურებით დაფარვა, ასევე მისი პრიალა ზოლების კომბინაციით ან რომბული ბადით შემკობა და გაპრიალება [იხ. მიქელაძე 1974: 56; ფირცხალავა და სხვ. 2021: 86].

ძვ.წ. მე-6 — მე-4 სს-ში კოლხური კერამიკის შემკულობის ძირითადი ტრადიციული სახეებია: ტალღისებური, ე.წ. წიწვისებური, რომბული ბადე, ირგვლივი და შვეული ხაზები, ირიბი ნაჭდევები, კონცენტრული წრეები, ერთდროულად გვხვდება სხვადასხვა ნაკეთობებზე. ამასთან, კონკრეტულ მორფოლოგიურ ნიშნებს გარკვეული სახის ორნამენტი შეესაბამება. საერთოა ორნამენტის დატანის პრინციპიც, ორნამენტული მოტივების სარტყლებად განთავსება (ქვევრებზე, დერგებზე, ქოთნებზე, დოქებზე, სასმისებზე); წინა ეპოქის მსგავსად, ტექნიკური ხერხებიც იგივეა [გამყრელიძე 1982: 63]. კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში ძვ.წ. მე-5 — მე-4 სს-ის თიხის ნაწარმის არაჩვეულებრივი სიმრავლე და მრავალფეროვნება კერამიკული წარმოების ფართო მასშტაბებსა და ხელოსანთა კარგ პროფესიულ დონეზე მიუთითებს. ჩანს, რომ ამ დროს ხდება ფორმების სტანდარტიზაცია, მეთუნეობის სპეციალიზაცია (მაგ. მექვევრეობის ცალკე გამოყოფა), მეთუნეობა სასაქონლო ხასიათს იღებს, რასაც დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა შიდაკოლხური ეკონომიკური კავშირების განვითარებისთვის, ხოლო ამ ხანის თიხის ნაწარმის საყოველთაო გავრცელება დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე თანხვდება ამავე პერიოდის ხელოსნობის სხვა მნიშვნელოვანი დარგების გავრცელების არეს და გარკვეულად შეესაბამება კოლხეთის სამეფოს პოლიტიკურ-ტერიტორიულ საზღვრებს [ლორთქიფანიძე 2002: 209].

დასავლეთ საქართველოს მოცემული პერიოდის თიხის ჭურჭლის განვითარებაზე დაკვირვების შედეგად, ჩანს, თუ როგორ ხდება ძველი, ტრადიციულის შერწყმა ახალ ფორმებთან. იშვიათი გამონაკლისის გარდა, კოლხურმა კერამიკამ გვერდი აუარა უცხო ფორმების გავლენას და გარკვეულ ხანამდე შეინარჩუნა ტრადიციული თვითმყოფადობა. ის თავისი გზით ვითარდებოდა, ვიდრე ძვ.წ. მე-4 ს-ის მიწურულიდან არ შემოიჭრა ბერძნული სამეთუნეო ნაწარმის გავლენით შექმნილი სახეობათა ახალი ფორმები. ამ დროიდან კოლხურ მეთუნეობაში ტრადიციულ სახეობათა გვერდით ბერძნული გავლენით ჩნდება ჭურჭლის

ახალი სახეობები: დასაწყისში ეს არის ადგილობრივად დამზადებული ამფორები, შემდეგში კი, ბერძნული კერამიკის მიბაძვით დამზადებული სხვა ჭურჭელი.

ახ.წ. 1-ელი ს-დან დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთი რომის პოლიტიკის გავლენის ქვეშ მოექცა, აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ე.წ. პონტო-კავკასიის სასაზღვრო სისტემის ჩამოყალიბების შედეგად ამ სისტემაში შემავალი ქალაქები სასაზღვრო მილიტარისტული ხასიათის ციხე-ქალაქებად გარდაიქმნა. ეს მოვლენა მატერიალურ კულტურაზეც აისახა აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში რომაული ნაწარმის, უპირატესად კი მცირე ზომის რომაული პროვინციების ცენტრების წარმომავლობის ნაწარმის მომძლავრებით. ამ პერიოდში ადგილობრივ სამეთუნეო ნაწარმში წარმოდგენილი ტრადიციული კერამიკული ფორმების გვერდით ინტენსიურად მზადდება მცირეზომიანი პროვინციების ნაწარმის მინაბაძები.

აფხორების წარმოება კოლხეთში ძვ.წ. მე-4 ს-ის მიწურულიდან იწყება. ეს ადგილობრივი წარმოების ამფორები — *კოლხური ამფორების* (რესპ. ყავისფერთიხიანი) სახელითაა ცნობილი [იხ. გამყრელიძე 2010: 176]. ამ პერიოდისთვის ე.წ. კოლხური ამფორები *სინოპურს* ჰგვანან. საქართველოს კოლხური ამფორების მრავალრიცხოვან არქეოლოგიურ მონაპოვარში, ფორმის, მოცულობის და თიხის მიხედვით სხვადასხვა ტიპოლოგიური ვარიანტები შეინიშნება [იხ. ლორთქიფანიძე 1966: 137; ფუთურიძე 2003: 98; გამყრელიძე 1982: 96; გამყრელიძე 2010: 176; ხალვაში 2002: 10; Брашинский 1980: ტაბ.23; Внуков და სხვ. 1991: 170; და იქ დასახ. ლიტ.]. აგრეთვე სხვაობაა ქრონოლოგიურადაც. კოლხური ამფორები, როგორც ჩანს დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე არაერთ ადგილას მზადდებოდა. ეს, ადგილობრივი წარმოების ამფორები ძვ.წ. მე-4ს-ის მიწურულიდან ახ.წ. მე-8ს-მდე და შემდეგაც სხვადასხვა მოდიფიკაციით კეთდებოდა. კოლხური ამფორები ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიურად ლაგდება შემდეგნაირად:

1. ძვ.წ. მე-4 ს-ის მიწურულის – მე-3 ს-ის პირველი ნახევრის კოლხური ამფორები სინოპურს გვანან, ოღონდ თიხის ზედაპირი უფრო ხორკლიანია, ფერი კი მოყავისფრო. ადგილობრივი, კოლხური ამფორის ტანი კვერცხისებურია და ცილინდრული ყელი აქვს; ქუსლი ნაკვეთილი კონუსისებურია; ყურები თანაბრად მორკალური და ჭრილში ოვალურია.

2. ძვ.წ. მე-2 – 1-ელი სს-ის კოლხურ ამფორებს წელზე შეზნექილობა უჩნდებათ; ყელი ცილინდრულია და შედარებით მოკლე; ოვალურგანივკვეთიანი ყურები თანაბრად მორკალური და შედარებით მოკლეა; თიხა ზედაპირზე ხორკლიანია და მოყავისფრო ელფერისაა. საერთოდ, კოლხური ამფორების ერთ-ერთი ძირითადი დამახასიათებელი ნიშანია ფსკერზე სპირალური ხვია, რომელსაც ზოგი მეცნიერი ე.წ. *ვარდულისებურსაც* უწოდებს. ამგვარი სპირალური ხვია უცხოური ამფორებისათვის არ არის დამახასიათებელი. კოლხური ამფორების თიხის სტრუქტურა ხაოიან-ფოროვანია. თიხა შეიცავს მოთეთრო და მოშავო მცირენატეხოვან ნამცეცხვს. შერეულია დიაბაზის და ბაზალტის, პიროქსენიტების, კვარცის, ქარსის, რკინის ჰიდროქსანგის მინარევები და სხვ. ჩატარებულია თიხის მინერალოგიურ-პეტროგრაფიული ანალიზი, რის შედეგადაც დადასტურდა, ადგილობრივი, კოლხეთის სხვადასხვა რეგიონის თიხასთან მათი იდენტურობის ფაქტი.

ძვ.წ. მე-2 — 1-ელი სს-ის კოლხური ამფორების ზოგიერთ ეგზემპლარზე გვხვდება ნიშნები. შესაძლოა ისინი ხელოსნის მიერ ამფორის მოცულობას ან რაოდენობას აღნიშნავდეს. კოლხურ ამფორაზე დატანილი ნიშნები ჰგავს ადგილობრივ დამზადებულ ქვევრებზე და კრამიტზე აღბეჭდილ ნიშნებს. აგრეთვე აღსანიშნავია, რომ ვანში აღმოჩენილ ერთ-ერთ ადგილობრივ ამფორას ზედაპირი ისევე აქვს დამუშავებული, როგორც ადგილობრივ ქვევრებს, ვერტიკალურ ხაზებიანი ჰორიზონტალური სარტყლებით. კოლხეთში აღმოჩენილია კერამიკის გამოსაწვავი ქურები, სადაც სხვა ტიპის კერამიკის ნატეხებთან ერთად ამფორების ფრაგმენტებიცაა დადასტურებული. ასეთი ქურა აღმოჩენილია სოფ. *გვანდრასთან* (აფხაზეთი), რომელიც ძვ.წ. მე-3 ს-ისაა. ასეთივე ქურაა სოხუმთან ე.წ. *წითელი შუქურას* ნამოსახლარზე გათხრილი.

ძვ.წ. მე-2 -1-ელი სს-ის კოლხურ ამფორებს ფსკერზე ისევ სპირალური ხვია აქვს. ცილნდრული ქუსლი უფრო სოკოსთავისებრ მომრგვალებურ ფორმას იღებს და ბოლო უფრო შესქელებულია. ზოგი მეცნიერი მას ე.წ. *ლილისებურსაც* უწოდებს. ამ პერიოდის კოლხური ამფორების კედელი შედარებით თხელია. ამფორებს ტანზე უფრო შესამჩნევი შეზნექილობა უჩნდებათ. ფიქრობენ, რომ ეს შეზნექილობა ამფორის ხმელეთზე ტრანსპორტირებასთანაა დაკავშირებული. ამგვარად, ამფორას უფრო ადვილად მოედებოდა შეზნექილობაზე ბანარი და უფრო მოხერხებული იქნებოდა ცხენისთვის საპალნედ გადაკიდება. კოლხური ამფორების ტევადობა 13-დან 22 ლიტრამდე მერყეობს. კოლხური ამფორები მრავლადაა აღმოჩენილი. აქ თითქმის არ არის ამ პერიოდის ნამოსახლარი, სადაც ამგვარი ამფორები არ აღმოჩენილიყო. კოლხური ამფორები დადასტურებულია შემდეგ პუნქტებში: ეშერაში, სოხუმში, ოჩამჩირეში, მდ. ენგურის ხეობაში, ქ. ფოთის მიმდებარე ტერიტორიაზე, სოფ. ურეკში, მდ. სუფსა-ნატანების შუამდინარეთში, სოფ. ციხისძირში, ქ. ქობულეთის ფიჭვნარში, სოფ. მახვილაურში, ბათუმში, სოფ. გონიოში, სოფ. ბუკისციხეში, სოფ. გურიანთაში, სოფ. დაფნარში, სოფ. დაბლაგომში, სოფ. მთისძირში, ქუთაისის მიდამოებში, სოფ. საგვიჩოში, ვანში და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე და სხვ. კოლხური ამფორები ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთშიც სხვადასხვა ნამოსახლარებზეა აღმოჩენილი. ესენია: *გორგიპია, კიტეი, ნეაპოლი, ქერსონესი, დონუზლავი, ბელიაუსი, კარატობე, კერკინიტიდა* და სხვ. [Внүков და სხვ. 1991: 170].

3. კოლხური ამფორების შემდგომი პერიოდის გაგრძელებად ახ.წ. მე-2 — მე-3 სს-ის ე.წ. *ყელნიბოიანი* ნელშეზნექილი ამფორები უნდა იყოს, რომლებსაც წაგრძელებული ტანი, თითქმის თანაბრად მორკალული ყურები და ფსკერზე აგრეთვე სპირალური ხვია ახასიათებთ. მათი კედელი შედარებით კიდე უფრო თხელია და ყელზე, ყურების მიძერწვის ადგილზე გამოხატული წიბო აქვთ, რომელიც შიდა მხრიდან ოდნავ ჩაზნექილია. ამ ტიპის ამფორები მიკვლეულია: *ბიჭვინთაში, სოხუმში, ეშერაში, ნებელდაში, ფოთში (პალიასტომი), ურეკში, ქობულეთის ფიჭვნარში, ციხისძირში, გონიოში* და სხვ. [იხ. ხალვაში 2002: 10-20].

4. ახ.წ.მე-3 — მე-4სს-დან ნელშეზნექილი და ფსკერზე სპირალურხვიაანი კოლხური ამფორების ახალი ტიპი ვითარდება. ამ ამფორებს ყურები მკვეთრად აქვთ ზედა ნაწილში მოხრილი და ტანი კიდე უფრო ვიწრო და წაგრძელებული აქვთ. ზოგიერთ ეგზემპლარს ტანზე დაბალი გოფრირება უჩნდება. ყურები განივკვეთში უფრო ბრტყელი ხდება.

5. აღმოჩენილია ჯვრიანდამღიანი კოლხური ამფორები: *ფოთში, პალიასტომის* ტბასთან (ამფორის ყურზე დამლა ანეპიგრაფიკულია) [გამყრელიძე 2010: 176]; ჯვრის დამღიანი აღმოჩნდა მდ. *ჩოლოქთან* [ცეცხლაძე, იაშვილი 1991: 58]; აგრეთვე აღმოჩნდა *ვანის* ნაქალაქარის ზედა ტერასაზე; ნაკ. 213-212; სავ. №07:1-04:470, ნაკ. 222; სავ. №07:1-74:360, ნაკ.67, ცისტერნასთან; სავ.№07:1-79:2067, ნაკ.127-142; სავ.№07:1-04:2287; ჯვრიანდამღიანი აღმოჩნდა მდ. სულორთანაც ვანის ნაქალაქარიდან აღმოსავლეთით [დანვრ. იხ. გამყრელიძე 2010: 176-189] (იხ. ტაბ.23, 24).

იზარიული კარამიკული ჭურჭელი (იხ. ტაბ.26). იბერია-კოლხური პერიოდის კერამიკული ნაწარმი აღმოსავლეთ საქართველოში ცნობილია ნამოსახლარებიდან და სამაროვნებიდან. არ მოიძებნება დროის ამ მონაკვეთის არქეოლოგიური ძეგლი, რომელზეც არ იყოს დადასტურებული თიხის ჭურჭლის ესა თუ ის სახეობა [იხ. ნარიმანიშვილი 2017: 21-71; ნარიმანიშვილი 2018: 77-144; Нариманишвили 1991]. მისი გავრცელების ძირითადი პუნქტებია: *ალაიანი* [ბოხოჩაძე 1981], *აბელია, ბარგიყარია* [აფაქიძე და სხვ. 1955], *ბეშთაშენი* [დავლიანიძე 1983], *გომარეთი* [გაგოშიძე 1982; დავლიანიძე 1983]; გაგოშიძე 1982], *დაჭრილები* [ნაკაიძე 1980], *დედოფლის მინდორი* [გაგოშიძე 1975], *თეთრინყარო* [ბოხოჩაძე 1963], *კამარახევი* [აფაქიძე და სხვ. 1978], *კაზრეთი* [სინაურიძე 1985], *კუშჩი* [დავლიანიძე 1983], *კარიაკი* [დავლიანიძე 1983], *ნარეკავი* [აფაქიძე და სხვ. 1983], *ნერონ-დერესი* [გაგოშიძე 1975], *სამთავრო* [აფაქიძე და სხვ. 1955; ნიკოლაიშვილი და სხვ. 2012], *სამადლო* [გაგოშიძე 1967]; *სანთა* [გაგოშიძე 1982], *საყარაულო სერი* [ჯინჯიხაშვილი 1980; ყაზახიშვილი 1980],

ურბნისის [ზაქარაია 1965; ქორიძე 1965], უფლისციხე [ხახუტაიშვილი 1970], ქასრაანთ მინები [ბერაძე 1980], ჩხიკვათა [კვიფინაძე 1973], ციხედიდისხევი [გაგოშიძე 1975], წნისისხევი [კვიფინაძე 1983], წინამური [აფაქიძე 1963], ხოვლე [მუსხელიშვილი 1978], კაცითავანა, მუხათვერდი, ღართისკარი [Апакидзе და სხვ. 1980] და სხვ. [იხ. ნარიმანიშვილი 2017: 21-71].

იბერია-კოლხურ პერიოდში წარმოებული ადგილობრივი თიხის ჭურჭელი სახეობებისა და ტიპების მრავალფეროვნებით ხასიათდება. კერამიკული მონაცემები დანიშნულების მიხედვით შემდეგნაირად ნაწილდება: სამეურნეო (ქვევრი, დერგი), სამზარეულო (ქოთანი, ხუფი), სუფრის (დოქი, სასმისი, ლანგარი, თეფში, ჯამი, თასი), სამგზავრო (მათარა), სავაჭრო-სატრანზიტო (ამფორა). ეს დაყოფა პირობითია, რადგან ამა თუ იმ ჯგუფის ჭურჭელი სხვა დანიშნულებითაც შეიძლება გამოყენებული. ე.წ. *იბერიულ კერამიკაში* კლასიფიკაციას, როგორც ტიპოლოგიური, ისე ქრონოლოგიის თვალსაზრისით, ექვემდებარება მხოლოდ ის სახეები, რომლებიც მრავალრიცხოვანია და არსებობენ დიდი ხნის განმავლობაში. ზოგიერთი სახის ჭურჭელი თითო-ოროლაა აღმოჩენილი და ამდენად ძნელია ქრონოლოგიურ ჭრილში გაედევნოს თვალი მათი ფორმის განვითარებას [ნარიმანიშვილი 2017: 21; ნარიმანიშვილი 2018: 77]. ძვ.წ. მე-6 – მე-4 სს-ის *იბერიული კერამიკა* კოლხურისგან განსხვავებით ნაკლებ სტანდარტიზირებულია და გეოგრაფიულადაც არ შეესატყვისება იბერიის პირობით პოლიტიკურ ისტორიულ საზღვრებს.

ქოთანი, სამზარეულო ჭურჭლის ერთ-ერთ ყველაზე გავრცელებულ სახეა. მათ უმრავლესობას ფართო პირი, დაბალი ყელი, მომრგვალებული მუცელი და ბრტყელი ძირი აქვს; უორნამენტოა. ამ ჭურჭლის ფორმა დიდი ხნის განმავლობაში უცვლელი რჩება. არ იცვლება მათი დამზადების ტექნოლოგიაც. მათში გამოიყოფა ორი ტიპი: უყურო და ყურიანი. ქოთნის ფორმის, პატარა ზომის (ყველაზე მაღალი 15 სმ) ჭურჭელია კოჭობი, გადაშლილი პირი, დაბალი, გამოყვანილი ყელი, სფერული ტანი და ბრტყელი ძირი აქვს. კოჭები უმეტესად მსხვილმარცვლოვანი თიხისგანაა დამზადებული და მუქადაა გამომწვარი.

ქვევრი. მოცემული ეპოქის იბერიული ქვევრები ორ ძირითად ტიპად იყოფა: დაბალყელიანი და მაღალყელიანი. პირველი ტიპის ქვევრებისათვის დამახასიათებელია დაბალი ყელი, ფართო პირი, გამობერილი მხრები, დაქანებული კალთები და პატარა, ბრტყელი ძირი. მეორე ტიპის ქვევრებისათვის დამახასიათებელია გადაშლილი პირი, მაღალი ყელი, ვიწრო ბრტყელი ძირი. ყველა ქვევრი კარგად განლექილი თიხისაა და მოწითალოდაა გამომწვარი. ზოგჯერ, გვხვდება წითლად მოხატული ცალები; უმეტესწილად გამოსახულია გეომეტრიული ან ნადირობის სცენები. აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე აგრეთვე გამოვლენილია ე.წ. *კოლხური ქვევრები* (მაგ. *მცხეთასთან, გრძელ მინდორზე და სარკინეზე* [იხ. ნარიმანიშვილი 2017: 21-71]).

დერგი სამეურნეო ჭურჭლის ერთ-ერთი გავრცელებული სახეობაა. მათი უმრავლესობა ნამოსახლარებზეა აღმოჩენილი, ხოლო სამარხებში არ გვხვდება. მათში სამი ტიპი გამოიყოფა: ქვევრისებური; ორყურა, გადაშლილპირიანი; პირსწორი, პირმოყრილი დერგები. დერგის თითოეული ტიპი ერთმანეთისგან განსხვავდება.

სასმისი სუფრის, ყოველდღიურად სახმარი ჭურჭელია. სასმისები ფორმის მიხედვით არის: ჭიქისებური, ხელადისებური, ქოთნისებური, კათხისებური. მაგ. ხელადისებურისთვის დამახასიათებელია გარეთ გადაშლილი პირი, დაბალი ყელი, მომრგვალებული მუცელი და ბრტყელი ძირი; ყური მიძერწილია მუცელზე. ჭიქისებურებს აქვთ ცილინდრული ტანი. კათხისებური სასმისები ღრუქუსლიან მცირე ზომის ჭურჭლებს წარმოადგენენ, რომლებიც კარგად განლექილი თიხისაა.

ჯამ-ფიალები სამზარეულო ჭურჭლის ყველაზე მრავალრიცხოვან სახეს მიეკუთვნება. ჯამებს ახასიათებთ ფართო, მოყრილი, სწორი ან გადაშლილი პირი, მკვეთრად დაქანებული კალთები, ქუსლიანი ან უქუსლო ძირი. **ფიალა** ინდივიდუალურად სახმარი, სუფრის საზეიმო-სარიტუალო სასმისია. დაკავშირებული იყო ღვინის შეწირვასთან. ისინი ფორმით

პროფილირებულპირიან ჯამებს მოგვაგონებენ. მათთან შედარებით პატარა ზომისაა და ძირიც მომრგვალებული აქვთ. ზოგჯერ ძირზე ომფალოსი აქვს. გავრცელებულია ორი ტიპის ფიალები: ნახევარსფერული და გადაშლილპირიანი. დიდი ბრტყელი თევზია ლანგარი, რომლის პირის დმ 25 სმ-მდეა. ისინი დამზადებულია განლექილი თიხისგან. მათ გადაშლილი პირი, დაქანებული კალთები და ბრტყელი ძირი აქვთ [ნარიმანიშვილი 2018: 77-144].

დოქი სუფრის ჭურჭლის ყველაზე გავრცელებულ სახეს მიეკუთვნება. ისინი სხვადასხვა ზომისაა, მათი სიმაღლე მერყეობს 15 სმ-დან 35 სმ-მდე. მათში სამი ძირითადი ტიპი გამოიყოფა: მხრიანი, სფერულტანიანი და ე.წ. მსხლისებურტანიანი. ძვ.წ. მე-7 — მე-6 ს-ში ძირითადად მხრიანი და სფერულმუცლიანი ჭურჭლებია გავრცელებული. ამ პერიოდის დოქებს ახასიათებს მაღალი ძაბრისებური ყელი, რომელზეც მიძერწილია ყური. ძვ.წ. მე-5 ს-დან ძვ.წ. მე-3 ს-მდე სამტუჩა პირიანი დოქები დიდი რაოდენობით არის გავრცელებული. ე.წ. მსხლისებურტანიანი დოქებში გვხვდება სამტუჩა პირიანი და მრგვალპირიანი ცალები. ისინი დამზადებულია მინარევებიანი თიხისგან. დიდი ზომის თიხის ჭურჭელია ჩაფი, რომელიც ფორმით დოქის მსგავსია. მასში 10 ლიტრამდე სითხე ეტევა. მოცემული პერიოდის არქეოლოგიურ ძეგლებზე დაფიქსირებული ჩაფები კარგად განლექილი თიხისაგანაა დამზადებული და თხელკეციანია. მათ მრგვალი პირი, ვიწრო ყელი, წაგრძელებული ფორმის ტანი და ბრტყელი ძირი აქვთ; ყური პირსა და მხარზეა მიძერწილი. საიტერესო ჭურჭელია ე.წ. მილიანი დოქი. მოცემული პერიოდის არქეოლოგიურ ძეგლებზე გვხვდება: ე.წ. *ყურმილიანი* და ე.წ. *ჩაიდნისებური* დოქები [დავლიანიძე 1983: 17; ნარიმანიშვილი 2018: 77].

იბერია-კოლხური პერიოდის *იბერიულ* კერამიკულ ნაწარმში ერთეულების სახით აგრეთვე გვხვდება: რძის სადღვებელი, ლუთერიუმის ნაირი ჭურჭელი, თიხის ძაბრი [მუსხელიშვილი 1978: 59, ტაბ.9], თიხის საწური და მათარა. მოცემული პერიოდის არქეოლოგიურ ძეგლებზე, იბერიულ კერამიკულ ნაწარმში, ხშირია ხუფების ანუ სარქველების აღმოჩენა. ისინი დამოუკიდებელ ჭურჭელს არ წარმოადგენენ და იხმარება დერგების, ქოთნების ან ქილების სარქველად. ხუფებში გვხვდება სახელურიანი და უსახელურო ცალები [ნარიმანიშვილი 2017: 21]. იბერიის მოცემული პერიოდის კერამიკამ ტექნოლოგიური თვალსაზრისით არაერთი ცვლილება განიცადა. ეს კერამიკა, თიხის ფერის მიხედვით, მუქკეციან და მოვარდისფროკეციანად იყოფა. გვხვდება არათანაბრად გამომწვარი ჭურჭელიც. ამ ჯგუფის კერამიკა ტექნოლოგიურად წინამორბედი ხანის კერამიკის მსგავსია [ჭილაშვილი 1964; ხახუტაიშვილი 1970; გაგოშიძე 1975]. ძვ.წ. მე-7 — მე-4 სს-ის კერამიკის შემკულობას უმეტესად ამოღარული, წრიული ორნამენტი წარმოადგენს. ხშირია ტალღისებური ორნამენტი და ირიბი, მოკლე ნაჭდეგები. გვხვდება გაპრიალებული ხაზებით შემკული ჭურჭლები [მუსხელიშვილი 1978: 89]. გარკვეული სიახლეები ძვ.წ. მე-3 ს-ის დასაწყისიდან შეინიშნება, მაგრამ წინაპერიოდთან გენეტიკური კავშირი გრძელდება. კერძოდ, სიახლეა, შავპრიალა კერამიკის გამოჩენა. ეს კერამიკა კარგად განლექილი თიხისაგან არის დამზადებული. ჭურჭლების შემდეგი ცვლილება ძვ.წ. 1-ელი ს-ის მეორე ნახევარიდან შეიმჩნევა და ალბათ იბერიის რომთან ურთიერთობებს უკავშირდება. ახ.წ. 1-ელ — მე-4 სს-ში კერამიკა კარგად განლექილი თიხისაა და ძირითადად მოვარდისფროდ ან მოჩალისფროდაა გამომწვარი.

ლითონის ჭურჭელი (იხ. ტაბ.28, 53). საქართველოს ტერიტორიაზე მოპოვებული, იბერია-კოლხური პერიოდის, არქეოლოგიური მასალები ადასტურებენ ლითონის ჭურჭლის საკმაოდ ფართო მოხმარებას. ამ დროისთვის უკვე კარგად ათვისებულია ლითონის დამუშავების სხვადასხვა რთული ხერხები: ლითონის წნევით დამუშავება; მხატვრულ-ორნამენტიანი ნაწილების (ყური, ქუსლი, სხვადასხვა ფიგურების) მიღწილვა, ჭედვა და თევვა. ჭედვით მიიღებოდა გლუვი ზედაპირი, ხოლო თევვით, უფრო რთული ნაკეთობანი. ჩამოსხმით მზადდებოდა მთელი ნაკეთობა და მისი ცალკეული ნაწილები: ყური, ძირი, დეკორი — მცენარეული ორნამენტი, ცხოველების, მითიური პერსონაჟების ფიგურები. იბერია-კოლხური პერიოდის ძველ საქართველოში სავაჭრო-ეკონომიკურმა კონტაქტებმა გარე

სამყაროსთან, გამოიწვია მაღალმხატვრულ ფუფუნების საგნებზე: ლითონის ჭურჭელზე, მინის ნაწარმზე, სამკაულზე, კერამიკაზე მოთხოვნილების გაზრდა. ეს ჩანს ძვ.წ. მე-5 ს-იდან, როცა ქვეყანა ათენის სავაჭრო ინტერესების სფეროში ხვდება.

საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი მდიდრული სამარხები (*საირხეში, ვანში, ქობულეთის ფიჭვნარში, მცხეთაში*) საკმაო რაოდენობით შეიცავენ დახვეწილ, მაღალი გემოვნებით შესრულებულ ლითონის ჭურჭელს. ზოგ შემთხვევაში ამ ჭურჭლის დამზადება ადგილობრივი მმართველი ფენის რომელიმე წარმომადგენლის დაკვეთითაც ხდებოდა. ან შესაძლოა წარმოადგენდა “პოლიტიკურ ძღვენს,” ადგილობრივი ხელისუფლებისთვის მირთმეულს, საპასუხო დახმარების და კეთილგანწყობის მოსაპოვებლად.

ძვ.წ. მე-3 ს-იდან, არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, ინტენსიური სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა იწყება ელინისტურ სამყაროსთან. ეს სასაქონლო ნაწარმი სავაჭრო გზებით შემოდის იბერიაში, მცხეთაში, რომელიც გზაჯვარედინზე მდებარეობდა. შემდგომ, ვაჭრობის გარდა უცხოური საქონელი რომაული სამხედრო ბანაკებიდანაც ვრცელდებოდა. საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ლითონის ჭურჭელი უცხოურ და ადგილობრივ ნაწარმად იყოფა. ის ძვირადღირებული და პრესტიჟული ნივთი იყო და მისი ფლობა მხოლოდ წარჩინებული და მდიდარი ფენის წარმომადგენელს შეეძლო. რაც უფრო დახვეწილია ჭურჭლის ფორმები და მათი დამზადების ტექნიკა, მით უფრო მეტად მეტყველებენ ისინი მოსახლეობის მაღალ კულტურულ დონეზე და მხატვრულ გემოვნებაზე. თავის მხრივ უცხოური ნაწარმი სხვადასხვა ლითონის ჭურჭლის წარმოების ცენტრებს აერთიანებს: ატიკურ, მცირეაზიურ, ირანულ, იტალიკურ-რომაული და სხვ. საქართველოში აღმოჩენილია უცხოური ჭურჭლის სხვადასხვა სახეობები: კილიკი, ოინოხოია, თასი, ფიალა, პატერა და სხვ. [გიგოლაშვილი 2011: 63-72].

ლითონის ჭურჭლის ფრიად გავრცელებულ სახეობას წარმოადგენს ფიალა, რომელიც დაბალტანიანი და უყურა, პირის კიდე ოდნავ შიგნით აქვს გადახრილი, ძირზე ხშირად ომფალოსი აქვს [Strong 1966: 55]. აგრეთვე ხშირად შემკულია ე.წ. ოვებით, ოვალური ბურცოვებით, ცხოველური გამოსახულებებით და ლოტოსის გაშლილი ყვავილის ფურცლების მაგვარი ორნამენტით. ფიალა, გამოიყენებოდა რელიგიურ რიტუალებში და გავრცელებული იყო ბერძნულ და ირანულ სამყაროში. საქართველოში ფიალები აღმოჩენილია მაგ.: *საირხეში* (ძვ.წ. მე-5 ს. სამ. №13, 3ც. ვერცხლის) [მახარაძე და სხვ. 2007: 91]. *ფიჭვნარში* (ძვ.წ. მე-5 ს. სამ. №15 ვერცხლის) [კახიძე 2007: 156, სურ. 33]. *იოხვისში* (ძვ.წ. მე-5 ს. სამ. №1 ვერცხლის) [გაგოშიძე 1968: 36]. *ვანში* (ძვ.წ. მე-4 ს. სამ. №6 ოქროს). *ენაგეთში* (ძვ.წ. მე-4 ს. სამ. №1 ვერცხლის) [მარგიშვილი 1992: 72]. ე.წ. *ახალგორის* განძში (ძვ.წ. მე-4 ს. ვერცხლის, 5ც.) [ლორთქიფანიძე 2003: 35]. *ყანჩაეთში* და *წინწყაროში* [იხ. გაგოშიძე 1964: 63]. აგრეთვე, საყურადღებოა ძვ.წ. მე-5 ს-ის ე.წ. *ფასისის* ვერცხლის ფიალა, რომელიც შემკულია ირმის თავის და გველის რელიეფური გამოსახულებებით; ჭურჭლის პირზე ამოკანრულია ბერძნული წარწერა, „ვეკუთვნი აპოლო ჰეგემონს რომელიც ფასისშია“ [ყაუხჩიშვილი 2004: 10].

სათლი, სიტულა, (ვედროსებური) სხვადასხვა ზომის ლითონის ჭურჭლია. საქართველოში აღმოჩენილია ძვ.წ. მე-8 — მე-6სს-ის სათლებს მომრგვალებული ტანი და მირჩილული ყური აქვთ, ხოლო შემდგომი პერიოდისებს წაკვეთილი კონუსისებური ზემოთ გაფართოვებული ტანი და რკალისებური სახელური გააჩნიათ. ზოგიერთი სიტულა სხვადასხვა ორნამენტით არის შემკული. ლითონის თხელ ფურცლებს მოქლონებით აერთებდნენ, ძირს გამოჭედვდნენ და მოარგებდნენ ჭურჭლის ქვედა ნაწილს. ფიქრობენ, რომ სიტულის ჩამოყალიბებაზე გავლენა იქონია ადგილობრივმა კერამიკულმა ფორმებმა. საქართველოში *სათლები* აღმოჩენილია მაგ.: *ოყურეთთან, მარტვილთან, ნითელ შუქურასთან, ნამარნუსთან, ფასანაურთან, იოხვისთან, თლიასთან, ქობულეთის ფიჭვნართან, ვანში* და სხვ. [იხ. სახაროვა 1965: 46; გოგაძე 1982: 57; კახიძე 2000-01: 55; ნადირაძე 1990: 44].

საქართველოში მოპოვებულ ტორევიტიკულ ნაწარმში ინტერესს იწვევს ჭურჭლის კიდე

ერთი სახეობა, ყანწ-რიტონები. რიტონი ძირითადად ღვინის სასმელად იხმარებოდა, მას საკრალური ფუნქციაც ჰქონდა; გამოიყენებოდა მიცვალებულთან დაკავშირებულ რიტუალში. ვერცხლის რიტონი სოფ. *მთისძირის* ძვ.წ. მე-4 ს-ის სამარხშია აღმოჩენილი. ის ხარის რქის მოყვანილობისაა და ბოლოვდება ვაც-კაცის გამოსახულებით; ყანწის შემორჩენილი ნაწილები დაფარულია გოფრირებით და შემკულია პირს ქვემოთ სუროს ფოთლების გირლანდით და წნული ორნამენტით. შემკულობაში გამოყენებულია ამოკანვრის და დაჭდევის ტექნიკა. სოფ. *მთისძირის* ყანწ-რიტონი მიჩნეულია ადგილობრივი ხელოსნის ნახელავად, რომელშიც შერწყმულია აღმოსავლური, აქემენიდური ხელოვნების გავლენა და ადგილობრივი რელიგიური წარმოდგენები [იხ. გამყრელიძე 1982: 73; Gamkrelidze 2010: 205].

მეორე ვერცხლის ყანწ-რიტონი ნაპოვნია ზემო რაჭის სოფ. *გომში*. ის წაგრძელებული კონუსის ფორმისაა, პირ-ყელის ნაწილი დაზიანებულია, ქვედა ნაწილი მოტეხილი (შემორჩენილი სიმაღლე 13სმ) ორნამენტირებულია სამი სარტყლით: ზედა, კანელურებიანი ფრიზია, შემდეგ სარტყელზე გამოსახულია ბრძოლა შუბებით, სატევრებითა და მშვილდ-ისრით შეიარაღებულ ოთხ ადამიანს შორის, მათ ხელში ფარები უჭირავთ, თავზე კი მუზარადი ახურავთ. მესამე სარტყელზე მოთავსებულია ორი ცხოველისა და ხის გამოსახულება. ფიგურები სქემატურია, შესრულებულია ჩაჭდებული ხაზებით. მიჩნეულია, რომ ვერცხლის ეს ჭურჭელი ადგილობრივი ნაწარმია, დამზადებულია ზოგადად გვიანანტიკურ ხანაში და სავარაუდოდ, *ბრილის* სამაროვნიდანაა [იხ. გამყრელიძე 2002: 39, 41-44; Gamkrelidze 2010: 206-210]. მესამე ძვ.წ. მე-4 ს-ის ვერცხლის მოოქროვილი ირმის (ირემლალის) თავის ნაირი რიტონი, გზის გაყვანისას შემთხვევით აღმოჩნდა სტეფან წმინდასთან (ყაზბეგი). ამჟამად ინახება ს-პეტერბურგის *ერმიტაჟში*.

საქართველოში დოქის ნაირი უცხოური ლითონის ჭურჭელია აღმოჩენილი. ასეთი ჭურჭლის ერთ-ერთი ნაირსახეობაა *ოინოხოია*, რომელსაც სამტურა პირის კიდე, მომრგვალებული, ქვემოთ შევიწროებული ტანი, პირთან მიერთებული ყური და ბრტყელი ძირი ახასიათებს. რიგ შემთხვევაში ყური შემკულია პალმეტი ან მითოლოგიური გამოსახულებით. ხშირად *ოინოხოია* სარიტუალო ცერემონიებში გამოიყენებოდა ღვინის ჩამოსასხმელად. საქართველოში არქეოლოგიურად მოპოვებული ძვ.წ. მე-5 — მე-4 სს-ის *ოინოხოიები* ბრინჯაოსგან არის დამზადებული და მათი ნაწილი ათენის პროდუქციას წარმოადგენს. ისინი აღმოჩენილია: *საირხეში* (სამ. №13) [მახარაძე და სხვ. 2007: 94]; *ფიჭვნარში* (სამ. №15) [კახიძე 2000-01: 44]; *ვანში* (სამ. №11) [ლორთქიფანიძე 1972: 234]; *დაბლაგომში* (სამტრედიის მუნიციპ.) კრამიტით დახურულ სამარხში [თოლორდავა 1983: 134].

საინტერესოა, *კაზრეთში* (ქვემო ქართლი) აღმოჩენილი *ოინოხოია*, რომელსაც ტანზე გრავირებით დატანილი აქვს *მენორიანი* საკრალური მოტივი [იხ. გამყრელიძე და სხვ. 2006ა: 26]. დოქისებური ბრინჯაოს ჭურჭლის კიდევ ერთი ნაირსახეობაა ახ.წ. 1-ელი ს-ის ე.წ. იტალიკური წარმოების სურები. მათ აქვთ მაღალი, ქვემოთ გამობერილი ტანი, წრიული მოყვანილობის გადაშლილი პირი, რომელიც ე.წ. *ოვებით* არის შემკული. სურების ძირითადად მცენარეული ორნამენტითაა შემკული, თუმცა ზოგჯერ ადამიანის და ცხოველის გამოსახულებასაც ვხვდებით [ლორთქიფანიძე 1968: 76]. საქართველოში ასეთი სურები აღმოჩენილია: *ნიჩბისში* (2ც.), *ბორში*, *ახალდაბაში* (ახმეტის მუნიციპ.), *ალაიანში* [ლორთქიფანიძე 1968: 78; მირიანაშვილი 1983: 65; Придик 1914: 102].

ანტიკურ სამყაროში ლითონის ჭურჭლის ერთერთი გავრცელებული სახეობაა პატერა, რომელიც საქართველოშიც არის არა ერთი აღმოჩენილი. პატერა მოგრძო ტარიან ტაფისებურ ჭურჭელს წარმოადგენს. ის მზადდებოდა ბრინჯაოს, ვერცხლისა და თიხისგანაც. პატერის ტარი სხვადასხვა ფიგურებით იყო შემკული. საქართველოში აღმოჩენილ პატერებს შორის ყველაზე ადრეულია ვანში ძვ.წ. მე-5 ს-ის №11 სამ-ში მოპოვებული პატერა (დმ 28სმ). მისი ტარი (სიგრძე 19სმ) შიშველი ადამიანის გამოსახულებას წარმოადგენს [გიგოლაშვილი 2011:

63]. *დაბლაგომის* ძვ.ნ. მე-3 ს-ის კრამიტით გადახურული სამარხში ცხვრისთავიანი ტარის მქონე ბრინჯაოს პატერა აღმოჩნდა. *მცხეთაში*, *სამთავროს* სამაროვანში აღმოჩენილია ახ.ნ. 1-ელი ს-ის ბრინჯაოს პატერა (დმ 17,5სმ; ტარის სიგრძე 13,5სმ) რომელიც იტალიის *კაპუაში* დამზადებულად არის მიჩნეული. საქართველოში შედარებით ხშირია ცხვრისთავიანი ტარის მქონე ახ.ნ. 1-ელი — მე-3 სს-ის პატერების აღმოჩენა. ამნაირი პატერები აღმოჩენილია: *ზღუდერში* სამ. №3 [ბრაუნდი და სხვ. 2009: 88]; *კლდეეთში*, სამ. №3 [ლომთათიძე 1957: 134, 151]; *მცხეთაში*, *არმაზისხევის* სამ. №6 [აფაქიძე და სხვ. 1955: 82]; *მცხეთაში* №905 აკლდამაში [აფაქიძე და სხვ. 1996: 20]; *ბორში* (2ც.) [Придик 1914: 103; ლორთქიფანიძე 1968: 94]; *ციხისძირში* [ინაიშვილი 1993: 37].

საქართველოში გამოვლენილი ვერცხლისა და ბრინჯაოს უყურო და ყურიანი თასები მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. უყურო ვერცხლის თასები, როგორც სადა, ისე ორნამენტულები. მაგ.: ვერცხლის თასები *საირხის* №13 და *ვანის* №11 სამარხიდან სადაზედაპირიანებია, ძირი ბრტყელია, პირის კიდე გადამოღლია; ორივე თასი ძვ.ნ. მე-5 ს-საა [მახარაძე და სხვ. 2007: 95]. *ვანის* №6 სამ-ში, ძვ.ნ. მე-4 ს-ის ვერცხლის თასი (დმ 4,5სმ) აღმოჩნდა, რომლის ტანი კანელურებითაა შემკული. ამგვარი ლითონის თასები აქემენიდურ ნაწარმად არის მიჩნეული. *არმაზისხევის* №7 სამარხში, ახ.ნ. მე-2 ს-ის ვერცხლის თასი აღმოჩნდა, რომლის ზედაპირი ვაზის მტევნებისა და ფოთლების გამოსახულებებით არის შემკული. ასეთივე შემკულობა აქვს ახ.ნ. მე-3 ს-ის ვერცხლის თასს (დმ 25 სმ) *ხოვლედან* [შატერაშვილი 2007: 90]. ვერცხლის თასზე *არმაზციხიდან* რელიეფური ორნამენტით გადმოცემულია: ტახტი, დათვი, მგელი, ირემი. *მცხეთაში* აღმოჩენილია ვერცხლის თასები, რომელთა ფსკერზე ადამიანებია გამოსახული, ასეთია: მარკ ავრელიუსის, ანტინოეს, უცნობი მამაკაცის, ტიხე-ფორტუნას, სასანელი წარჩინებულის პორტრეტიანი თასები; თარიღებიან ახ.ნ. მე-2 – მე-3სს-ით [მაჩაბელი 1983: 96,99, 107, 113].

საქართველოში აღმოჩენილია ბერძნული ორყურა ვერცხლის თასები, *კილიკები*; ძვ.ნ. მე-5 ს-ის ორი ცალი ვანიდან და ერთი, *საირხედან* [ლორთქიფანიძე 1972: 23; მახარაძე და სხვ. 2007: 94]. რამდენადმე განსხვავებულია მომდევნო ხანის, ძვ.ნ. მე-3 ს-ის ვერცხლის კილიკები. მაგ.: *ვანში*, სამ. №4 და *დაბლაგომის* კრამიტით გადახურულ სამარხში აღმოჩენილი კილიკები. ისინი პირგადაშლილია, ქუსლმალაღია და ყურებზე მცენარეული ორნამენტი აქვთ. ახ.ნ. 1-ელი ს-ის ორყურა თასები შემკულია: ვაზის, სუროსა და მუხის ფოთლების ნატიფი ორნამენტით. საქართველოში მცენარეული რელიეფური ორნამენტით შემკული ახ.ნ. 1-ელი – მე-2 სს-ის თასები მოპოვებულია მაგ.: *ხაშიდან* (2ც.), *თავილონიდან* (3ც.), *ბორიდან*, *რიყიანებიდან*, *ბოგვიდან* და *ზღუდერიდან* [მირიანაშვილი 1983: 61; მარგიშვილი 1992: 74; ბრაუნდი და სხვ. 2009: 76]. ასეთი ჭურჭლი გავრცელებული იყო რომაულ სამყაროში. საქართველოს არქეოლოგიურ მასალაში ყურადღებას იქცევს ვერცხლის ბრტყელი სინები. ამ ჭურჭლის ცენტრში მედალიონია მოთავსებული. უმეტესი სინების (6ც.) მედალიონში საკურთხევლის წინ მდგარი ცხენია გამოსახული. ამ სინებს აქვთ საკრალური დანიშნულება და შეიძლება საქართველოში მითრიაზმის გავრცელებას უკავშირდებოდეს [ბრაუნდი და სხვ. 2009: 56; Мацабели 1976: 80-84].

ლითონის ჭურჭლის საკმაოდ ფართო მოხმარების ფაქტს ადასტურებენ საქართველოში მოპოვებული იბერია-კოლხური პერიოდის არქეოლოგიური მასალები. უცხოური ლითონის ჭურჭლი ძვ.ნ. მე-5 ს-დან ჩნდება და ძირითადად *ატიკური* პროდუქციით შემოიფარგლება. ძვ.ნ. მე-4 ს-დან *ატიკიდან*, ათენიდან შემოტანილი ნაწარმი იკლებს და მის ადგილს ირანული სამყაროს, აქემენიდური პროდუქცია იკავებს. მომდევნო საუკუნეებში კი ელინისტური სამყაროს სხვადასხვა ქვეყნებიდან შემოტანილი საქონელი უფრო მრავალფეროვანი ხდება. რომაული პერიოდი გამოირჩევა შემოტანილი ლითონის ჭურჭლის რაოდენობით, მხატვრული ხარისხით, მრავალგვარობით. რომაელთა ეკონომიკური ინტერესების სფეროში მოექცა ამ

დროს სავაჭრო გზა, რომელიც აღმოსავლეთის ქვეყნებს კავკასიაზე გავლით დასავლეთის ქვეყნებთან აკავშირებდა; რომაული კულტურის გავლენა განსაკუთრებით გაძლიერდა ახ.წ. მე-2 — მე-4სს-ში შავი ზღვის სანაპირო ქალაქებში და იბერიის პოლიტიკურ ცენტრში, *მცხეთაში* [გამყრელიძე 2011: 79].

მინის ჭურჭელი (იხ. ტაბ.27). მინის თვისებებია: სიმყიფე, ქიმიურად მედეგობა; დნობისას ბლანტობა; გამჭვირვალე ან გაუმჭვირვალე. ძველად, მინა, სამკაულის, ჭურჭლის, მოჭიქული კერამიკის დასამზადებლად გამოიყენებოდა. მინის ჭურჭლის წარმოებაში, ტექნიკური ხერხის მიხედვით, ორ პერიოდს გამოყოფენ: მინის ჭურჭლის წარმოება ე.წ. *გამობერვის* ტექნიკის დანერგვამდე და მის შემდეგ. საქართველოში მინის ჭურჭელი პირველად ძვ.წ. მე-5 ს-ში ჩნდება. ესენია მცირე ზომის პოლიქრომიული მინის ჭურჭელი. საქართველოში მოპოვებული იბერია-კოლხური პერიოდის არქეოლოგიურ მასალაში გამოიყოფა ე.წ. *ქვიშის გულარის* ტექნიკით დამზადებული მინის ჭურჭელი [იხ. Barag 1962: 10]. ესენია უცხოური: *ამფორისკები, ოინოხოები, არიბალოსები, ალაბასტრონები*, რომლებიც სურნელოვანი ნელსაცხებლისთვის განკუთვნილ ჭურჭელს წარმოადგენდნენ. საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილია: *ფიჭვნარში, ციხისძირში, ვანში, ბრილში* [ჩხაიძე 1979: 39; კახიძე და სხვ. 2009: 29, 39; მახარაძე და სხვ. 2007: 45]. პოლიქრომიულია აგრეთვე *ქოჰლ-თიუბ* [Kohl-tube იხ. Barag 1975: 23] ოთხნახნაგა სანელსაცხებლები, რომლებიც აღმოჩენილია *ფიჭვნარში, ვანში, ტახტიძირში, კუშჩში, შავსაყდარა 2-ში* [საგინაშვილი 2000: 73; მარგიშვილი 1992: 24].

პოლიქრომიული მინის ჭურჭლის ხსენებული სახეობები უამრავი ნიმუშითაა წარმოდგენილი მთელ ხმელთაშუაზღვისპირეთში. ამ ჭურჭელმა ყველაზე დიდი გავრცელება, ძვ.წ. მე-6 — მე-4სს-ის, სირიაში, ანატოლიაში, იტალიაში, ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე, ჩრდილოეთ და დასავლეთ შავიზღვისპირეთში ჰპოვა. მინის ამ პროდუქციის ასეთ დიდ ტერიტორიაზე გატანას ატიკელ ვაჭრებს მიაწერენ [Кунина 1997: 247]. ე.წ. საბერავი მილის გამოგონებამდე ე.წ. *გულარის* ტექნიკის გარდა, მინის ფორმაში ჩანწეხვის მეთოდსაც მიმართავდნენ. ასეთი მეთოდით დამზადებული მოყვითალო მინის, ოვალურ ბურცობებიანი თასები საქართველოშიც არის ნაპოვნი: *ალგეთში, საირხეში* [Күфтин 1941: 37, ტაბ. 8].

საბერავი მილის გამოგონება ძველი ნელთალრიცხვის მიწურულს ივარაუდება. უკვე ახ.წ. 1-ელ ს-ში *სირია* მინის ჭურჭლის მზა პროდუქციის მთავარი მიმწოდებელი გახდა იმდროინდელ მსოფლიო ბაზარზე. ამ მილის გამოყენებით, ე.წ. *გამობერვის მეთოდით*, შესაძლებელი გახდა თხელკედლიანი ჭურჭლის დამზადება. ასეთი ტექნიკით მინის ჭურჭლის გამობერვისას ამა თუ იმ ტიპის ჭურჭლისთვის განკუთვნილი, მოდულებული ცხელი ნამზადიდან საბერავი მილის საშუალებით, ბოლოდან ჩაბერვით, წარმოიქმნება თხელ კედლიანი ბურთულა. იმის მიხედვით, თუ რა ფორმის ჭურჭელი უნდა დამზადდეს, ხელოსანი აჩერებს ბერვას და სხვა ინსტრუმენტების გამოყენებით სასურველ ჭურჭელს ქმნის.

საქართველოში აღმოჩენილი მინის ნაწარმს შორისაა წახნაგოვანტანიანი ჭურჭელი ე.წ. *კუბიკოსები, ბოთლები*. მათი საერთო ნიშანია მაღალი, ოთხნახნაგა ტანი და კვადრატული ფორმის ძირი. ის გამჭვირვალე, მოთეთრო, მოცისფრო ან მომწვანო მინისაა და ყალიბშია გამობერვით დამზადებული. მათ აქვთ ბრტყელი პირი; ცილინდრული ყელი; ყური მიმაგრებულია პირსკვემით და მხარზე. ამ ოთხნახნაგა ბოთლების სიმაღლე მერყეობს 19 სმ-დან 33 სმ-მდე. საქართველოში ასეთი ბოთლები ახ.წ. 1-ელი — მე-4სს-ის არქეოლოგიურ ძეგლებზეა აღმოჩენილი: *მცხეთაში, ზღუდერში, ურბნისში, ჟინვალში, გონიოში, ბიჭვინთაში* [საგინაშვილი 2005: 42; ბრაუნდი და სხვ. 2009: 84; რამიშვილი რ. 1983: 94, 117; შალიკაძე 2004: 26-29]. ამგვარი ჭურჭელი გავრცელებული იყო ახ.წ.1-ელი — მე-4სს-ის განმავლობაში ხმელთაშუა, შავიზღვისპირეთსა და ევროპის ტერიტორიაზე [Кунина 1997: 285]. ახ.წ. 1-ელი ს-დან საქართველოში თავისუფალი გამობერვის მეთოდით დამზადებული მინის ჭურჭელი ვრცელდება. *საბერავი მილის* გამოყენებამ შესაძლებელი გახდა მინის მოჭარბებული

ნარმოება და თხელკედლიანი და მსუბუქი მინის ჭურჭლის მიღება. სახელოსნოებში ერთი მხრივ, იმეორებენ ლითონისა და თიხის ჭურჭლის ფორმებს, და ამავე დროს ერთმანეთისგან განსხვავებული ახალი ფორმებიც იქმნება. ამ ფორმათა შორის არის მინიატურული სანელსაცხებლები, ე.წ. კოლბისებურები. მათი ზომები მერყეობს 3 - 5 სმ-ს შორის. ისინი აღმოჩენილია მცხეთაში (*სამთავრო*, ახ.წ. 1-ელი ს.), *ურბნისში*, *გონიოში* [შალიკაძე 2004: 39; საგინაშვილი 1970: 20, 59; უგრელიძე 1961: ტაბ.13]. საქართველოსთვის იშვიათია და საყურადღებოა *ხოვლეს* არქეოლოგიური ძეგლის გათხრისას ნაპოვნი გაუმჭვირვალე თეთრი მინის ორი ერთნაირი სურა. ის ფერადი მინით მოხატული და თხელი ოქროთია გაწყობილი. მათ აქვთ გადაშლილი პირი; ძირისკენ დავიწროებული ტანი; სიმაღლე 9სმ. ყელზე ოროქროსფერ სარტყელს შორის მოყავისფრო საღებავით ორნამენტი შესრულებული. ერთ სურაზე, დიონისე და მასთან დაკავშირებული ხუთი პერსონაჟია თალებში ჩასმული, მეორეზე კი ადამიანები და ცხენია გამოსახული [შატერაშვილი 2007: 88, ტაბ. 4, 5].

საქართველოში არქეოლოგიურად მოპოვებულ ახ.წ. მე-4 — მე-6 სს-ის მინის ჭურჭელი წინა პერიოდთან შედარებით მეტი მრავალფეროვნებით ხასიათდება. ნელსაცხებელი ჭურჭელის ნაირგვარობა და სიმრავლესთან ერთად ახალი სახეობებიც ვრცელდება: სასმისები, ჭიქები, თასები, ლამპარი, სურა, ბოთლი და სხვ. მაგ. ტექნიკური სიახლეა ე.წ. *ხალიანი* ჭურჭელის გამოჩენა. საქართველოში აღმოჩენილია ხალებით შემკული ჭურჭლის სხვადასხვა სახეობები. ამ ნაირი ჭურჭელი შავიზღვისპირეთშია აღმოჩენილი: *ციხისძირში*, *ბიჭვინთაში*, *ნებელდაში*, *ფიჭვნარში*, *გონიოში* [ინაიშვილი 1993: 67; შალიკაძე 2004: 56]. მე-3 (მინურული) — მე-6 სს-ის ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული მინის ჭურჭელია ე.წ. ფეხიანი სასმისები. ისინი დამზადებულია მოცისფრო, მომწვანო ან მოყვითალო მინისაგა; ის თანდათან ვიწროვდება ძირისკენ; დგას სხვადასხვა სიმაღლის ფეხზე. საქართველოში აღმოჩენილია: *ბიჭვინთაში*, *ციხისძირში*, *ვაშნარში*, *გონიოში*, *ფოთის (ნატეხებში)*, *სოხუმში*, *ნებელდაში*, *მცხეთაში*, *ურბნისში*, *დმანისში* [ლორთქიფანიძე გ. 1991: 187; ინაიშვილი 1993: 75, ტაბ.31; შალიკაძე 2004: 46, სურ.47; უგრელიძე 1967: 68; გამყრელიძე 1987: 114]. მცხეთაში მინის ჭურჭლის ნარმოება ივარაუდება [იხ. საგინაშვილი 1970: 45].

მინის ნაწარმის ერთ-ერთი სახეობაა სარკმლის მინა. საქართველოს არქეოლოგიური მონაპოვარიდან უძველესი სარკმლის მინა, ახ.წ. მე-2 — მე-3 სს-ით თარიღდება. მინის ფირფიტები ჩამოსხმის ხერხით არის დამზადებული. ისინი გამჭვირვალე, ღია მომწვანო ან მოყვითალო ფერისაა და დიდი რაოდენობით შეიცავენ ბუშტულებს. სარკმლის მინა აღმოჩენილია შემდეგ არქეოლოგიურ ძეგლებზე: *მცხეთაში*, *ურბნისში*, *ბიჭვინთაში*, *სოხუმში*, *პალიასტომის ტბის ადგილ ნატეხებში*, *ციხისძირში*, *გონიოში*, *ნოქალაქევეში* [იხ. ჩხატარაშვილი 1978ა: 72; ინაიშვილი 1993: 79; შალიკაძე 2004: 68; გამყრელიძე 1987: 114].

საქართველოს არქეოლოგიური მასალის მიხედვით მინის ნაწარმი ძვ.წ. მე-5 ს-ში ჩნდება. ეს არის ე.წ. პოლიქრომიული მინის სანელსაცხებლების ჭურჭელი, რომლებიც ე.წ. *ქვიშის გულარის* ტექნიკითაა დამზადებული. ეს ჭურჭელი, როგორც წესი, მდიდრული სამარხეული ინვენტარის შემადგენელი ნაწილია. ისინი მსოფლიოს სხვადასხვა ცენტრებიდან (ანტიკური თუ ირანული სამყარო) შემოჰქონდათ. ე.წ. *საბერავი მილის* ტექნიკის დანერგვისთანავე იცვლება მინის ნაწარმის ასორტიმენტი. 1-ელი ს-დან საქართველოში ვრცელდება ფორმაში გამოზერილი ჭურჭელი [საგინაშვილი 1970: 45].

სამკაული

საქართველოს ტერიტორიაზე, ძვ.წ. 1-ელი ათასწლეულის პირველ ნახევარში რკინის წარმოება-გამოყენებაზე გადასვლამ შეცვალა ადგილობრივი ეკონომიკურ-კულტურული ყოფა და სოციალური შემდგომი აღმავლობის გზაზე დააყენა. ამ დროისთვის, აგრეთვე, კვლავ გრძელდებოდა ბრინჯაოს წარმოებაც, თუმცა ის უმეტესად სამკაულისა და საკულტო ნივთების გასაკეთებლად გამოიყენებოდა. მზადდებოდა მხატვრული მელითონების თავისებური და მომხიბლავი ნიმუშები. ამ პერიოდის საქართველოში და კავკასიაში გავრცელებული სტილის მიხედვით ბრინჯაოსგან დამზადებული ნივთები შემკულია გრაფიკული დეკორით და ე.წ. ცხოველსახოვანი და გეომეტრიული კომპოზიციებით, რომლებიც გამოირჩევიან გამოსახულებების სტილიზაციით [იხ. ამირანაშვილი 1971; ხიდაშელი 1982; ლორთქიფანიძე, 2002: 113; ფანცხავა 1988; რამიშვილი ქ.რ. 2010: 195; რამიშვილი ქ.რ. 2003; რამიშვილი ქ.რ. 2021: 376]. არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, იბერია-კოლხური პერიოდის საქართველოს, არქეოლოგიურად აღმოჩენილი, ადგილობრივ დამზადებული, სამკაულების უმეტესი ნაწილი, მხატვრულ-სტილისტური თვალთახედვით წინამორბედი პერიოდის მონაცემებს უკავშირდება.

კისრის რკალი (იხ. ტაბ.29, სურ.1), საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზე ძვ.წ. მე-15 ს-იდან ჩნდება და ძირითადად ბრინჯაოსია, ხოლო ძვ.წ. მე-6 ს-იდან რკინის ცალეებიც გვხვდება. ის ფორმის მიხედვით, ხანგრძლივი დროის განმავლობაში, უცვლელია. კისრის რკალი წრიულად მორკალულია და ღერო სადა და გლუვი ან გრეხილი ან მობრტყელო აქვს; ღეროს ბოლოები სხვადასხვანაირია. კისრის რკალები აღმოჩენილია მამაკაცის და ქალის სამარხებში ყელ-კისერთან, როგორც სამკაული, მაგრამ მას საკრალურ-სარიტუალო დანიშნულებაც ჰქონდა. ზოგიერთი კისრის რკალი: გრავირებული ან ნაჭდევიანია; თავებჩახვეული ან თავებისკენ გაფართოებული; ბიკონუსური დაღარული და რომბული თავები. საქართველოს ტრადიციულ ყოფაში კისრის რკალს (რესპ. კირკალი, საკისრე რგოლი, საყელური რგოლი, ხატისუღელი) სხეულის შემკობის გარდა, საზეიმო, საკრალურ-სარიტუალო დანიშნულებაც ჰქონდა [იხ. მაკალათია 1930:145; ბარდაველიძე 1971: 24, 49-65].

ძვ.წ. მე-6 — მე-4სს-ში საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზე ჩნდება კისრის რკალის ვერცხლის და ოქროს ცალეები. ისინი მდიდრული სამარხების ხშირ არტეფაქტებს წარმოადგენენ. კისრის რკალების ნაირი ორნამენტაცია გვხვდება სამაჯურებზეც, რაც ერთი კულტურული გარემოსა და მხატვრული სტილის მიმანიშნებელია და მათ ადგილობრივ წარმომავლობაზე მიგვანიშნებს [ჭანიშვილი 2010: 125]. ახ.წ. 1-ელი-მე-2სს-იდან კისრის რკალი სამარხებში თითქმის აღარ გვხვდება [ლომთათიძე 1957:147]. ეს შესაძლოა საკრალურ-რიტუალურ ცვლილებებთან იყოს დაკავშირებული. იბერია-კოლხურ პერიოდში კისრის რკალი წარმოადგენს წარჩინებული პიროვნების კუთვნილ ნივთს ან ქურუმთა შემკულობას [მათიაშვილი 2005: 36; ლორთქიფანიძე 2002: 212; ჭანიშვილი 2010: 125-143].

იბერია-კოლხურ პერიოდის საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზე კისრის რკალები აღმოჩენილია, მაგ.: მცხეთის *სამთავროს* სამ. 25, 207; *ვანის* სამ. 1, 6 და 12; *იოხვისის* სამ. 2; *ქობულეთის ფიჭვნარის*; *ერგეტას* სამ. 1, 3; *ნიგეზიანის* სამ. 12; *ემერში*; *მოდინახში*; *ეცოში*; *დღვაბას* სამ. 1; *წითელი შუქურას* სამ. 10, 24; *თლიას* სამ. 51; *საირხის* სამ. 8; *გუადიხუს* სამ. 23; *დაფნარის* სამ. 21 *დაბლაგომის* სამ. 4; სოფ. *მთისძირში* (ვანის მუნიციპ.) და სხვ. [იხ. მიქელაძე 1985: 83; ჭყონია 1981: 38, 74.; ფანცხავა 1988: 66, 81; კახიძე, ვაშაკიძე 2010: 57; თოლორდავა 1980:16; გამყრელიძე 1982: 72; Гогибериძე 2003: 47; Шамба 1980: 44; Кигураძე, 1976: 28].

სამაჯური (იხ. ტაბ.29, სურ.2). სამაჯურები სამკაულია, რომელსაც ატარებდნენ ქალები, მამაკაცები და ბავშვებიც. თუმცა მას ძველად აგრეთვე საკრალური ან სოციალური

სტატუსის მნიშვნელობაც შეიძლება ჰქონოდა. სამაჯურები საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზე მიცვალებულის ზედა და ქვედა კიდურებზეა აღმოჩენილი. ის ლითონის, ძვლის და მინისაგან მზადდებოდა. ლითონის სამაჯურები გვხვდება ჩამოსხმული გლუვი, ბრტყელი, ნაჭედი; წრიული, ოვალური ან კუთხოვანი განივკვეთით; შეკრული ან გახსნილი ბოლოებით; წრიული ან ზურგმედრეკილი. მათი შემკულობა მრავალფეროვანია [Гогинеридзе 2003: 3-21].

იბერია-კოლხური პერიოდის საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზე, ძვ.წ. მე-5 ს-იდან ვრცელდება ოვალური ან წრიული ფორმის წრიულგანივკვეთიანი სამაჯურები, რომლების ბოლოებზეც ცხოველების (ქურციკი, ცხვარი, ჯიხვი, ხბო, გველი, ლომი, დრაკონი) რეალისტური ან სტილიზებული გამოსახულებებია. ძვ.წ. მე-5 მეორე ნახევრიდან — მე-2 სს-ში ვრცელდება სამაჯურების ახალი ფორმა, ე.წ. ზურგმედრეკილი სამაჯურები. ამგვარი უცხოური ოქროს სამაჯურები დადასტურებულია მაგ.: *ვანის* №6, 11 სამ.-ში, *ფიჭვნარის* ბერძნული სამაროვნის №57 სამ.-ში, *საირხის* №8 სამ.-ში [ჭყონია 1981: 47; კახიძე 2007: სურ. 82, 5; ნადირაძე 1990: 49]. აღმოჩენილია აგრეთვე რკინის ოვალური ფორმის, ბურცოებოვანი სამაჯურები: *შავსაყდარა*, *ეცო*, *პაპიგორა*, *ბოგვისხევი*, *კავთისხევი*, *კამარახევი*, *ტახტიძირი*, *ვარსიშაანთკარი*, *იოხვისი*, *მოდინახეს* არქეოლოგიურ ძეგლებზე [დავლიანიძე 1983; გაგოშიძე 1982; ნაკაიძე 1980; ნადირაძე 1975; Гогинеридзе 2003: 77].

ზემოაღწერილ სამაჯურებთან ერთად გვხვდება ბრტყელფეროვანი სამაჯურები. მაგ.: *ვანის* №11 სამარხიდან, *დაბლაგომიდან*, *ბრილიდან*. ძვ.წ. 1-ელი ს-დან ახ.წ. მე-4 ს-ის ჩათვლით ერთ-ერთ ყველაზე გავრცელებულ ტიპს წარმოადგენს ე.წ. ბოლოგადახვეული სამაჯურები, რომლებიც აღმოჩენილია საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზე; მაგ.: *არმაზისხევში* [აფაქიძე და სხვ. 1955: სურ.139], *სამთავროში* [აფაქიძე და სხვ. 1955: სურ.139; 3,4,5]. ამ პერიოდში ვრცელდება თვლებით შემკული ე.წ. სახსრიანი სამაჯურებიც. საქართველოში დადასტურებული სამაჯურები ძირითადად ადგლობრივად არის დამზადებული, თუმცა ზოგჯერ მათ საფუძვლად უცხოური პროტოტიპები უდევს [იხ. Гогинеридзе 2003].

მძივი და საკიდი (იხ. ტაბ.30). საკიდი ჯერკიდევ პალეოლითის ეპოქის ადამიანმა ჩამოიკიდა კისერზე და პირველად ეს ცხოველების კბილები ან ნიჟარები იყო და მაგიურ შინაარსს ატარებდა. დროთა განმავლობაში მან მხატვრულ-ესთეტიკური დანიშნულებაც შეიძინა. შემდგომ საკიდებთან ერთად თიხის, მინის, ძვლისა და ქვის (სარდიონის, ქალცედონის, აქატის, კვარცის, ქარვის, ანთიმონის) მძივები ჩნდება [საქ. არქეოლ. ნარკ. 2021: 402]. მათ აქვთ სფეროსებრი, ცილინდრისებრი, კუბისებრი, ბიკონუსისებრი, დისკოსებრი, მართკუთხისებრი, ოვალურისებრი, ექვსწახნაგისებრი ფორმა. აღმოჩენილია აგრეთვე მცირე ზომის ფიგურების (ხარის, ვერძის, თევზის, ძაღლის, ფრინველის) ქანდაკება-საკიდები [იხ. ბარამიძე 1977: 55; აფაქიძე და სხვ. 1999: 111; მირიანაშვილი 1983: 68; რამიშვილი ქ.რ. 2007: 8; მანჯგალაძე 1985: 43].

იბერია-კოლხური პერიოდის საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზე მოპოვებული მძივების რაოდენობა რამდენიმე ათეულ ათასია. საქართველოს ტერიტორიაზე გათხრილ არქეოლოგიურ ძეგლებზე აღმოჩენილი ქვის მძივების დამზადებისთვის საჭირო მინერალების ერთი ნაწილი ადგილობრივი საბადოებიდან არის მოპოვებული. საქართველოში კვარცის ჯგუფის (სარდიონი, ქალცედონი, აქატი და სხვ.) მინერალების 40-მდე საბადოა ცნობილი [იხ. მგელიაშვილი 1991: 95]. მეორე ნაწილი კი დასავლეთ აზიიდანაა შემოტანილი [Леммлейн 1951: 191]. სოფ. *მუხურჩასთან* გაითხარა ძვ.წ. მე-7 – მე-4 სს-ის ქვის მძივების საწარმო-ნამოსახლარი. აქ აღმოჩნდა კვარცის ჯგუფის მინერალები და წარმოების ნაშთი. სახელოსნოს ტერიტორიაზე დადასტურდა მძივების დასამზადებელი იარაღ-ხელსაწყოები: სახეხი ქვები, სახვრეტები და მძივების ნამზადები [გოგაძე და სხვ. 2010: 160]. *ვანის* ნაქალაქარზეც ივარაუდება სარდიონის დასამზადებელი სახელოსნო [გიგოლაშვილი 1983: 97]. მძივების დამზადება ნახევრადძვირფასი ქვებისგან რამდენიმე საფეხურს გადიოდა: ნამზადისთვის

ფორმის მიცემა; მისი გახვრეტა; ზედაპირის ხეხვა და გაპრიალება.

ამგვარად დამზადებული: სარდიონის, აქატის, მთის ბროლის, ძონის, ალმადინის, პიროპის, ქალცედონის, ოპალის, ონიქსის, კვარცის, იასპის მძივები აღმოჩენილია საკვლევი ეპოქის არქეოლოგიურ ძეგლებზე, რომლებიც ფორმათა მრავალფეროვნებით გამოირჩევიან. კერძოდ ეს არქეოლოგიური ძეგლებია: ე.წ. *ნითელი შუქურა* (სოხუმთან), *მუხურჩა* (მარტვილის მუნიციპ.), *სამთავრო* (მცხეთა), *ნარეკვაძი* (მცხეთა), *ბეშთაშენი*, *ელი-ბაბა* (წალკის მუნიციპ.) [დავლიანიძე 1983: 89], *მერხეული* (გულრიფშის მუნიციპ.) [ბარამიძე 1977:60], *ფიჭვნარი* (ქობულეთი), *ვანი* [გიგოლაშვილი 1983: 96; 132; თურმანიძე 2007], *დაბლაგომი* (სამტრედიის მუნიციპ.), *კუშჩი* სამაროვანზე (წალკის მუნიციპ.) [გაგოშიძე 1982: 54], *გომარეთი* (დმანისის მუნიციპ.) [დავლიანიძე 1983: 151], *ფერეთა* (ვანის მუნიციპ.), *კლდეეთი* (ზესტაფონის მუნიციპ.) [ლომთათიძე 1957: 65], *ჟინვალი* (დუშეთის მუნიციპ.) [ჩიხლაძე 2007:82-85] და სხვ.

ქვის მძივებიდან ყველაზე მრავალრიცხოვანია, *სარდიონი*. ის საქართველოში გათხრილ თითქმის ყველა ნეკროპოლშია მიკვლეული, ხოლო ნამოსახლარებზე იშვიათად გვხვდება. სარდიონის მძივები ძირითადად მუქი მონითალო-მოყავისფრო ფერისაა. გარდა მინერალებისა მძივ-საკიდები მზადდებოდა ორგანული წარმოშობის ნახევრადძვირფასი ქვებისგან, როგორიცაა გიშერი, ქარვა, მარჯანი, სადაფი, მარგალიტი. მაგ. გიშერის, ხის გაქვავებული ნახშირის საბადო მდ. რიონის აუზში, *ოკრიბაში* (ტყიბულის მუნიციპ., ადგილი *საგიშრე*) მდებარეობს. აქ ნაპოვნია გიშრის ძველი გამონამუშევრები. საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილია მინის მძივებიც, რომლის უძველეს საწარმოსაც *ორბეთში* და *ჟინვალში* ვარაუდობენ [ბახტაძე 1964: 3]. მინის მონოქრომული და პოლიქრომული საკიდები არის სხვადასხვა ფორმის: პირამიდისებრი, ე.წ. ამფორისკისებრი; დოქის, დელფინის, მტრედის გულის ფორმის [იხ. თურმანიძე 2011: 167; გაგოშიძე 1982: 55; თურმანიძე 2007: 134; ვაშაკიძე 1983: 100; ლომთათიძე 1957: 59; თურმანიძე 2007: 137; საქ. არქეოლ. ნარკ. 2021: 402].

ბეჭედი (იხ. ტაბ.31). ბეჭედი, ლითონისგან, ზოგჯერ ძვლის, მინისა ან ქვისგან დამზადებული ნივთია, რომლითაც თითებს იმშვენებდნენ და მისი მფლობელის გამორჩეულ მდგომარეობაზეც მიანიშნებდნენ. ბეჭედი ბრინჯაოს პერიოდიდანაა ცნობილი. არის მთლიანად ლითონის, ზედა მხარეს გამოსახულებიანი ბეჭდები ე.წ. *ფარაკიანი* და არის ზედა მხარეს ლითონში ჩასმულ თვლიანი (ქვა, მინა, ძვალი) ბეჭდები. ხშირად ჩასმული თვალი გამოსახულებიანი გემა იყო. ამოზურცულგამოსახულებიან გემას *კამეო*, ხოლო ამოჭრილ გემას *ინტალიო* ეწოდება. ისინი გამოიყენებოდა, როგორც სამკაული, თილისმა და საბეჭდავი. *ინტალიოს* ამოკვეთილ გამოსახულებიანი ან წარწერიანი საბეჭდავი ბეჭდის ანაბეჭდი მისი მფლობელის ხელმოწერას აღნიშნავდა და ადასტურებდა. გემიანი ბეჭედი წარჩინებულთა ერთ-ერთ ინსიგნიას წარმოადგენდა. ბეჭდის გემაზე, ძვირფას და ნახევარძვირფას ქვაზე ამოჭრილი იყო მისი მფლობელისთვის სასურველი ჰერალდიკურის მაგვარი ნიშანი ან სახელი. მას რაიმე დოკუმენტზე ანაბეჭდის გასაკეთებლად იყენებდნენ. საქართველოს იბერია-კოლხური პერიოდის ბეჭდებზე წარმოდგენილი გლიპტიკა მრავალფეროვნებით ხასიათდება. ამ პერიოდის ნეკროპოლებში არქეოლოგიურად აღმოჩენილია სხვადასხვანაირი მრავალი ბეჭედი [იხ. ლორთქიფანიძე მ. 1954: ტ.1; 1958: ტ.2; 1961: ტ.3; ჯავახიშვილი ქ. 2015: 5-36].

ძვ.წ. მე-6 ს-ის მეორე ნახევრიდან საქართველოში ადგილობრივი და უცხოური, ლითონის *ფარაკიანი* საბეჭდავ-ბეჭდები ვრცელდება. უცხოურ ნაწარმში სჭარბობს ბერძნული და ირანული სამყაროდან შემოსული ბეჭდები, ხოლო ადგილობრივი ნახელავი ამ ორი სამყაროს ხელოვნების გავლენას განიცდის [ლორთქიფანიძე მ. 1981: 24]. მაგ.: *ვანში* აღმოჩენილ ბეჭდებზე გამოსახულია სხვადასხვა არსებები: თხა, ნიამორი, კატა, კურდღელი, ფრინველი, ირემი, თევზი, ხარი, ლომი, ლომკაცი, ადამიანისებრი არსება; სკამზე მჯდომი ადამიანი, რომელსაც ნიკე და გვირგვინი უჭირავს; სკამზე მჯდომი ადამიანი, რომელსაც თასი და ხის

ტოტი უჭირავს, აქვეა ბერძნული წარწერა (*დედატოს*) [ჯავახიშვილი 2011: 121]. ქობულეთის *ფიჭვნარში* აღმოჩენილ ბეჭდებზე გამოსახულია: აფროდიტა, ეროტი, კურდღელი, ფრინველი, დელფინი, ნიამორი, ძაღლი, პეგასი, ექვსქიმიანი ვარსკვლავი, ადამიანის თავი [კახიძე და სხვ. 2004: 104; კახიძე 2007: 144; კახიძე და სხვ. 2010: 434]. *საირხეში* აღმოჩენილია ბეჭდები, რომლებზეც ჯიხვის, ხარის გამოსახულებებია [ნადირაძე 1990: 51; მახარაძე და სხვ. 2007: სურ.38]. სოფ. *ჭუბერის*, *ლარილარის* სამაროვანზე აღმოჩენილია ბეჭდები, რომლებზეც გამოსახულია ფრინველი, ცხენი, გველი, ირემი, ხის ტოტი, ნახევარმთვარე. გემებზე ფრიად გავრცელებული გამოსახულებაა ფრთებიანი ურჩხული, სხვადასხვანაირი გრიფონი. მაგ. ე.წ. *ახალგორის განძის* ოქროს ბეჭედზე; *იოხვისის* ბრინჯაოს ბეჭედზე; *ალგეთის* ბეჭედზე [ლორთქიფანიძე მ. 1981: 56].

ძვ.წ. 1-ელი ს-ის მე-2 ნახევარში რომაული ჭრილაქვებიანი ბეჭდების გამოჩენა რომის მხედართმთავარ პომპეუსის კავკასიაში ლაშქრობას და იბერიის წარჩინებულთა ფუფუნებისკენ მიდრეკილებას უკავშირებენ [იხ. Максимова 1950: 225-241]. მაგ.: *ზღუდრში* აღმოჩენილი ბეჭდები. რომაული გლიპტიკის ნიმუშები წარმოდგენილია მინისა და ქვის ინტალიოებით [ლორთქიფანიძე მ. 1961; მირიანაშვილი 1983: 73]. მათ შორის არის რომაელ წარჩინებულ პირთა გამოსახულებები: გნესუს პომპეუს უმცროსი, იულიუს კეისრის ქალიშვილი (იულია), ოქტავიანე ავგუსტუსი, კარაკალა, სექსტ პომპეუსი, ლუციუს ვერუსი [ჯავახიშვილი 2011: 290]; აგრეთვე, ღვთაებების (დიონისე, არიადნე, ჰელიოსი, ნიმფა ნერეიდა და სხვ.) და მათი ნიშან-სიმბოლოების სხვადასხვა გამოსახულებები. ესენია რომაული გლიპტიკური ხელოვნების მაღალმხატვრული ნიმუშები. ამ მხრივ საყურადღებოა გლიპტიკური მასალები მაგ.: *არმაზციხიდან*, *არმაზისხევიდან*, *სამთავროდან*, *კლდეეთიდან*, *ციხისძირიდან*, *ურბნისი*, *ზღუდრი*, *ქუშანანთგორიდან* [იხ. ლორთქიფანიძე მ. 1969; ბრაუნდი და სხვ. 2009: 62]. ახ.წ. მე-4 ს-ში თანდათან იკლებს შემოტანილი გემიანი ბეჭდების რაოდენობა, მრავლდება მინისა და ქვის სადათვლიანი ბეჭდები. კიდევ უფრო გამოიკვეთა ადგილობრივი ნაწარმის შექმნის ტენდენცია [იხ. ლომთათიძე 1973: 192].

ახ.წ. მე-5 ს-იდან სასანური გემიანი ბეჭდების რაოდენობა მატულობს. ისინი აღმოჩენილია: მცხეთა, *რუსთავი*, *ყოლოთო*, *კარსნისხევი*, *თელოვანი*, *ვაშლიჯვარი*, *მაგრანეთი*, *ახალციხე*, *ჯინისი*, *ქვემო ალგეთი*, *კაჭრეთი*, კორბოული, *მოდინახე* [რამიშვილი ქ.ი. 1979: 4; აფხაზავა 1988: 103]. ძველ საქართველოში გავრცელებულ სასანურ გლიპტიკაში გამოსახულებათა უმეტესობა სიმბოლურ მნიშვნელობას ატარებდა და დაკავშირებული იყო რელიგიურ კულტებთან [რამიშვილი ქ.ი. 1979: 18-31].

საკინძი (იხ. ტაბ.32, სურ.1). საკინძს (ქინძისთავს), რისიმე შესაკრავად და მისამაგრებლად იყენებდნენ. მათ ღერო და სხვადასხვა ფორმის თავი აქვთ; ამზადებდნენ ძვლისა და ლითონისგან. უძველესი საკინძები სამოსის შესაკრავად იყო განკუთვნილი; ზოგჯერ რიტუალური დანიშნულებითაც გამოიყენებოდა. ადრეულ შუა საუკუნეებში კი მანდილოსანთა თმის სამაგრ სამკაულადაც იქცა. საქართველოს არქეოლოგიურ მონაპოვარში უძველესი საკინძი ძვ.წ. მე-3 ათასწლეულიდან ჩნდება და იქიდან მოყოლებული დღემდე ეს სამკაული სხვადასხვა ფორმით არსებობს.

იბერია-კოლხური პერიოდის საქართველოში საკინძები, მათი თავების გაფორმების მიხედვით სხვადასხვა ნაირია აღმოჩენილი: მცხეთის *კამარახევი*, *სამთავრო*, კავთისხევის *დაჭრილები*, *ვანი*, *ვარსიშაანთკარი*, *ქასრანთ მინები*, *ბეშთაშენი*, *მანგლისი*, *კიკეთი*, *შავსაყდარა* (ალგეთი), *ღრმახევისთავი*, *ზემო გოსტიბე*, *ჟინვალი*, *პალური*, *ასურეთი* და სხვ. ახ.წ. 1-ელ – მე-5 სს-ში ბრინჯაოს საკინძები გარეგნული მრავალფეროვნებით დიდად არ გამოირჩევა. ესენია: ბურთულათავიანი, ღეროგახვრეტილი, თავხვია და ე.წ. კვირისტავისებრი. არსებობს კომბინირებული, მინის, აქატისა და გიშრისთავიანი საკინძები. შემდგომ, გვხვდება ძვლისაგან დამზადებული საკინძებიც [იხ. ჩიხლაძე 2005: 196, ტაბ. 1; ბერაძე 1980: ტაბ.12, 20, 38; დავლიანიძე 1983: 84, ტაბ. 11; მარგოშვილი და სხვ. 2004: 76; მათიაშვილი 2013: ტაბ. 7;

აფხაზავა 1988: 64; გამყრელიძე 1987: 115, სურ. 18].

ფიბულა (იხ. ტაბ.32, სურ.2). ლითონისგან დამზადებული შესაკრავია, რომელიც საკინძისგანაა წარმოშობილი და სამოსის შესაკრავად ან სამკაულად გამოიყენებოდა. ის შედგება, ღეროსგან, ზამბარის, ნემსისა და ნემსის ბუდისაგან. ფიბულების ზომები 2-დან 12 სმ-მდე მერყეობს. ფიბულა (რესპ. მშვილდსაკინძი) ერთნილადია თუ ის ერთი მთლიანი ლითონის ღეროსაგანაა დამზადებული და ორნილადია თუ ორი ღეროსაგანაა დამზადებული. ფიბულები, გვიანდელი ბრინჯაოს ხანიდან დაწყებული ადრინდელი შუა საუკუნეების ჩათვლით გავრცელებულია მთელ მედიტერანულ სამყაროში, მცირე აზიაში, ევროპასა და კავკასიაში. საქართველოს შავიზღვისპირა და შიდა რეგიონებში, არქეოლოგიურად შესწავლილ ძეგლებზე, აღმოჩენილია უცხოური ფიბულები, რომლებიც ძველი საქართველოს მედიტერანულ სამყაროსთან გარკვეული კონტაქტების მაჩვენებელია. ძველ საქართველოში მალევე დაიწყო ფიბულის ადგილობრივი წარმოება და გაჩნდა კავკასიისთვის დამახასიათებელი ადგილობრივი სახეობებიც. ძველ საქართველოში ეპოქების მიხედვით იცვლებოდა ფიბულების ტექნიკური მხარე; ადრეული ფიბულები უფრო მარტივია როგორც კონსტრუქციულად, ასევე შემკობის თვალსაზრისითაც. შემდეგ რთულდება როგორც კონსტრუქცია (მაგ.: ევროპული ე.წ. სათვალისებრი ფიბულები, ე.წ. ფრიგიული და ურარტული ფიბულები), ასევე შემკობის სახეები და ხერხები.

იბერია-კოლხური პერიოდის საქართველოში ე.წ. ერთნილადი და ორნილადი ფიბულები აღმოჩენილია: *სამთავრო, რუსთავი, ახალგორი, ნატახტარი, თრელი, ყაზბეგი, ნაცარგორა, თლია, ბანისხევი, მზეთამზე, ბორი, გორაძირი, ვანი, შორაპანი, ვაკიჯვარი, ფიჭვნარი, ურეკი, ხუცუბანი, ცაიში, წითელი შუქურა, ბრილი, გონა, ჭუბერი, ლარილარი, ერგეტა, პალური, გუადიხუ, გუდაუთა, ეშერა, იაშთხვა, სოხუმის მთა, კისტრიკი, მუხურჩა, ყულანურხვა, შავსაყდარა, კამარახევი, ციხია გორა, ფასანაური და სხვ.* [სულავა 2011: 2, 80, 92-157, ტაბ. 61].

ახ.წ. 1-ელი ს-დან საქართველოში ვრცელდება ე.წ. ბუდეაბმული [AMHPOB 1966: 47] ფიბულების სხვადასხვა ვარიანტები, რომლებისთვისაც დამახასიათებელია ნახევაროვალური კორპუსი [აფხაზავა 1979: 28, ტაბ 9]. ისინი აღმოჩენილია: *სამთავრო, ურბნისი, სტირფაზი, კარსნისხევი, ყაზბეგი, მანგლისი, სართიჭალა, გურჯაანი, ყოლოთო, ჩხორონყუ, ურეკი, ბიჭვინთა, ციხისძირი, კლდეეთი, ნებელდა, მოდინახე, ნოქალაქევი და სხვ.* ახ.წ. მე-3 ს-დან ვრცელდება ე.წ. *ჭვინტიანი* ფიბულები, რომლებისთვისაც დამახასიათებელია ბუდეზე მცირე ზომის აშვერილი ჭვინტი, საშუალო სიმაღლის რკალი და ზამბარიანი მუხლი. ისინი აღმოჩენილია: *სამთავრო, არმაზისხევი, სართიჭალა, სტირფაზი, ურბნისი, რუსთავი, ერწო, ყაზბეგი, ბეთანია, ბოლნისი, ნახშირგორა, ბაზალეთი, ლია, ნებელდა; პალიასტომის ადგილი ნატეხები* [გამყრელიძე 2012: 162, 271, ტაბ. 6]. ე.წ. *ცხოველურსახიანი* (ფრინველი, მწერი, სხვადასხვა ცხოველი) უცხოური ფიბულები, რომლებიც გავრცელებულია ევროპასა და შავიზღვისპირეთში, საქართველოში აღმოჩენილია *სამთავროს* მე-4 — მე-5 სს-ის სამარხებში. *ავცისას* მსგავსი, რომაული (ე.წ. პროვინციული) ფიბულები აღმოჩენილია: *სოფ. ლიაში, ცხეთაში, კლდეეთში, ბორში, სტეფანწმინდაში* [იხ. წითლანაძე 1973: 71].

ოქროს სამკაული (იხ. ტაბ.50, 51, 52). სამკაულს ადამიანთა ყოფაში განსაკუთრებული ადგილი უკავია. მისი მნიშვნელობა არა მხოლოდ მხატვრულ-ესთეტიკური ღირებულებებით განისაზღვრება, არამედ ის არის ერთ-ერთი საყურადღებო წყარო ისტორიისა და ამათუიმ სოციუმ-კულტურის შესწავლისთვის. ძველი საქართველოს ოქროს სამკაულის განვითარებაც გარკვეულად დაკავშირებული იყო ადგილობრივი მოსახლეობის კულტურულ, პოლიტიკურ, ეკონომიკურ მდგომარეობაზე [იხ. ლორთქიფანიძე 1972: 21; ჭყონია 1981: 3-8; კახიძე 2007: 142; ნადირაძე 1990: 26; მახარაძე და სხვ. 2007: 31; საქ. არქეოლ. ნარკ. 2021: 383]. ოქროს სამკაული თავისი დროის ნიშან-თვისებების მატარებელია. ის წარმოაჩენს საზოგადოების განვითარების სარკეს; ასახავს ადგილობრივი მხატვრული კულტურის თავისებურებებს და ამასთან ერთად ინოვაციებსაც. განვითარების უწყვეტობა ჩანს ტექნიკურ და მხატვრულ

ხერხებში. დროთა განმავლობაში უცვლელი რჩებოდა სამკაულთა ძირითადი სახეობები, ხოლო იცვლებოდა, საერთო მხატვრული ტენდენციებისა და მოდის კვალდაკვალ, ფორმა და სტილი [ჭყონია 1981: 98; საქ. არქეოლ. ნარკ. 2021: 383].

იბერია-კოლხური პერიოდის საქართველოში, კერზოდ, ძვ.წ. მე-6ს-დან მხატვრული ხელოსნობის ნაწარმი — ოქრომჭედლობა, მთლიანად საიუველირო საქმე, უფრო დახვეწილ, ახალ საფეხურზე ავიდა (მაგ.: ღიადემები, საყურეები, ყელსაბამები, სამაჯურები, მძივები, ბეჭედები და სხვ.). კოლხეთსა და იბერიაში გავრცელებული ძვირფასი ლითონის დამუშავება ერთიანი მხატვრულ-სტილისტური და ტექნოლოგიური თავისებურებებით გამოირჩევა — კვერვა, ცვარა, გრეხა, მხატვრული სახე და სხვ. საიუველირო ნაწარმმა გარკვეული სტანდარტული ხასიათი შეიძინა. იმ ეპოქის ოქრომჭედლობა ადგილობრივი მხატვრული ტრადიციების მიხედვით ყალიბდებოდა და ამავე დროს ვითარდებოდა გარე სამყაროსთან კულტურული კონტაქტების საფუძველზე, რამაც გავლენა იქონია ადგილობრივი ოქროს სამკაულის დამზადების მხატვრულ-ტექნოლოგიურ განვითარებაზე. *ვანის, საირხის, ფიჭვნარის, მცხეთის, ყაზბეგის, ახალგორის* და სხვა არქეოლოგიურ ძეგლებზე აღმოჩენილი ოქრომჭედლობის ნიმუშები ამის გარკვეული დადასტურებაა, სადაც კეთილშობილი ლითონის დამუშავების ადგილობრივი, დამახასიათებელი ნიშნები: სამკაულის ფორმები, შემკულობათა სახე, დამზადების ტექნოლოგიის ცნობილი სქემებია დაცული: ჩამოსხმა ცვილის მოდელით, გამოჭედვა-კვერვა, თეგვა, რჩილვა [ფოფორაძე და სხვ. 2005; ჭყონია 2013: 117].

საქართველოს ტერიტორიაზე ოქროს საბადოები შემდეგ რეგიონებშია დადასტურებული: მდ. ენგურისა და მისი შენაკადების აუზი; აჭარა-თრიალეთის ქედი; მდ. ხრამის შენაკადების სათავეებსა და მდ. გუჯარეთისწყლის აუზი; ზემო რაჭა (ზოფხითოსთან); მადანგამოსავლები ბოლნისის მუნიციპ.-ში; ცენის (აფხაზეთი) მადანგამოსავლები და სხვ. ადგილობრივი ოქროს ქვიშრობები, რომლებიც მდინარის მოქმედების შედეგად რეცხავს ოქროშემცველ ქანს და ბუნებრივი მოქმედების შემდეგ განფენს ოქროშემცველი ქვიშის სახით. ამ მხრივ აღსანიშნავია მდ. ენგურის, რიონის, ცხენისწყლისა და ხრამის აუზები.

ვანის არქეოლოგიურ ძეგლზე ოქროს და ვერცხლის ნივთები წარმოდგენილია: მძივებით, ღიადემებით, საყურეებით, ყელსაბამებით, ბეჭდებით, საკიდებით, მილაკებით, სამაჯურებით, ინკრუსტირებული გულსაკიდებით, მაგ. საყურადღებოა, რომ *ვანის* ნაქალაქარზე აღმოჩენილი ოქროსა და ვერცხლის სამკაულები ხასიათდება ნაკეთობათა დამზადების ერთიანი მხატვრულ-სტილისტური და ტექნოლოგიური შესრულებით [იხ. ლორთქიფანიძე 1971: 50; ინანიშვილი 2007: 52]. ადრეანტიკურ ხანაში სამკაულის შექმნისას ადგილობრივი ხელოსნები არ იყენებდნენ ფერადი ქვების ინკრუსტაციას, ხოლო შემდგომში ჩნდება პოლიქრომული სამკაული; ისინი აღმოჩენილია: *მცხეთაში, ზღუდერში, ურბნისში, ბორში, კლდეეთაში, ციხისძირში, ურეკში, ჟინვალში, ახმეტაში, სიონში* და სხვ. ამ არქეოლოგიურ ძეგლებზე აღმოჩენილი სამკაულები გამოირჩევა მრავალფეროვნებით და მღალი მხატვრული ღირებულებებით. შემდგომ გრძელდება სამკაულის დამზადების წინამორბედ ეპოქებში ჩამოყალიბებული ტრადიციები.

სამკაულების დასამზადებლად გამოიყენება: ოქრო, ვერცხლი და სპილენძ-ბრინჯაო. ჯერ კიდევ უძველესი დროიდან მათ იყენებდნენ მხატვრული დამუშავებისათვის. ოქრო, მოყვითალო ფერის, მზინავი, კაშკაშა და მძიმე ლითონია. ის გამოირჩევა ქიმიური მედეგობით, მაღალი პლასტიურობით და სიბილით. მისი დნობის ტემპერატურა 1059 °C-ია. ის არ იჟანგება, არ რეაგირებს მჟავებთან. ოქრო ბუნებაში ძირითადად თვითნაბადი სახით გვხვდება, მცირე რაოდენობით სპილენძსა და სხვა ლითონებთან ნაერთების სახით. ბუნებაში თვითნაბადი ოქრო არის: კრისტალის, მცირე მარცვლის, ქვიშისა და ზოდის სახით. ოქროს თვითნაბადების სიბილის გამო შეიძლება მისი ფორმის ადვილად შეცვლა და სამკაულად გადაკეთება. ვერცხლი, მოთეთრო, რბილი, ჭედვადი, კრიალა, პლასტიური ლითონია. ვერცხლი ოქროსთან შედარებით ქიმიურად ნაკლებმედეგია. ამიტომ ნესტის შედეგად დროთა

განმავლობაში შეიძლება მოშავო-მომწვანო პატინა გაიკეთოს. ის ბუნებაში ზოგჯერ თვითნაბადი სახით გვხვდება, ხოლო უფრო ხშირად სპილენძისა და ტყვია-თუთიის მადნის შედგენილობაშია. სამკაულის დასამზადებლად ვერცხლის შენადნობში ხშირად შეიმჩნევა სპილენძიც. სამკაულების დამზადებისას შენადნობში ვერცხლის დამატება ოქროს აძლევს უფრო მომკრთალო მოთეთრო ფერს. სპილენძის დამატება კი ოქროს აძლევს უფრო მოყვითალო-მონითალო ფერს. ხშირად სამკაულებს ამზადებდნენ არაძვირფასი ლითონებისგანაც, როგორიცაა სპილენძი და ბრინჯაო. ამ ლითონებისგან აკეთებენ მძივებს, ფიგურებს, ყელსაბამებს, საყურეებს, სამაჯურებს, ბეჭდებს, ამულეტებს და სხვ.

საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით გარკვეულად დასტურდება ოქრომჭედლობის სახელოსნოების არსებობა [იხ. ჭყონია 2012: 5-16; საქ. არქეოლ. ნარკ. 2021: 394]. ამ მხრივ საყურადღებოა, ოქროს მხატვრული დამუშავების პროცესთან დაკავშირებული არტეფაქტები, კერძოდ: ნალვენთები, ფირფიტის ჩამონაჭრები, სხვადასხვა სახის ნამზადები (ბურთულები, ფირფიტები, მავთულის და ღეროს ნაწილები); აგრეთვე, ზოდები. მაგ. ვანის ნაქალაქარზე სხვადასხვა ფორმის ოქროს შვიდი ზოდი აღმოჩნდა. დეფორმირებული სამკაულების ფრაგმენტები, საკმაოდ მრავლადაა აღმოჩენილი *ვანში*. აქ ცენტრალურ ტერასაზე გამოვლენილი არტეფაქტები: ოქროს დეფორმირებული საყურე, საკიდების ნაწილები, ნალვენთები, ფირფიტის ფრაგმენტები ერთად იყო თავმოყრილი (ნაკ.102). *ვანში* ოქრომჭედლობის სახელოსნოების არსებობაზე მიუთითებს, აგრეთვე, შეკეთებული სამკაულების აღმოჩენის შემთხვევები. მაგ. შეკეთებულია №19 სამარხის საყურეები. ოქრომჭედლის სახელოსნოს ნაშთებად მიჩნეული ე.წ. *თეთრი ნაგებობა* [იხ. ჭყონია 1981: 79, 92, სურ.39].

დებულება, *ვანში* ადგილობრივი ნედლეულის საფუძველზე ოქრომჭედლობის სახელოსნოს არსებობის შესახებ პირველად ექვთიმე თაყაიშვილმა წამოაყენა. მან *ვანში* აღმოჩენილი ოქროს სამკაულები „*აქ ნაკეთებად*“ მიიჩნია და აქვე ივარაუდა მათი „*საკეთებელი ოქროს*“ მოპოვებაც [თაყაიშვილი 1907: 5; ლომთათიძე 1966: 105]. ძველი საქართველო, განსაკუთრებით კოლხეთი, ბერძნულ-რომაულ სამყაროში ცნობილი იყო „*ოქრომრავალი*“ ქვეყნის სახელით. იხ. სტრაბონი წ.1, თ.2, 39; პლინიუსი, ნან.33, 4. აქ აღწერილია კოლხეთში ოქროს მოპოვების წესი მდინარეებში ცხვრის ტყავის გამოყენებით (სტრაბონი წ.2, თ.2, 19; აპიანე, მითრ. 103) კოლხეთში ოქროს მოპოვებასთანაა დაკავშირებული მითი ოქროს სანმისის შესახებ [იხ. ლორთქიფანიძე 2002: 198; ჭყონია 1981: 93].

ძვ.წ. მე-8 — მე-6სს-ის ოქროს სამკაულისთვის უფრო დამახასიათებელია გეომეტრიული ფორმები და გაფორმება: სამკუთხედები, რომბები, წრეები, სვასტიკები; ბურთულები, პირამიდები; ღეროებისგან შედგენილი ჭვირული სამკაულები (მაგ. იხ. *ნოსირის, სიმავრის, ცაიშის, ყაზბეგის, ბრილის, ერგეტას* არქეოლოგიური არტეფაქტები). ძვ.წ. მე-5 — მე-4სს-ის ოქროს სამკაულისთვის უფრო დამახასიათებელია ზოომორფული ან მცენარეული და აგრეთვე გეომეტრიული ფორმები და გაფორმება: კუ, ჯიხვი, ვერძი, ფრინველი, ბაყაყი, მგელი; ფოთოლი, რკო, ყვავილი და სხვ. ამგვარი ყელსაბამები აღმოჩენილია: *ვანის, ყაზბეგის, საირხის, მუხეთის* არქეოლოგიურ ძეგლებზე [ჭყონია 1981: 32, სურ.10, 11, 15, 16].

საქართველოში აღმოჩენილი საყურეები, მასალისა და ფორმის თვალსაზრისით, გამოირჩევიან მრავალფეროვნებით: ე.წ. *სხივებიანი საყურე* (რგოლზე სხივისებურად დამაგრებული ღეროებით, რომლებიც ცვარათი შედგენილი პირამიდებით ბოლოვდება, აღმოჩენილია *ვანის* სამარხებში [ჭყონია 1981: 17, სურ. 4]; სოფ. *მთისძირის* სამარხში [გამყრელიძე 1981: 71-72, სურ. 22]; *მოდინახესა* და *საირხეს* სამაროვნებზე [ნადირაძე 1975: 28, 30, სურ.1; მახარაძე გ. და სხვ. 2007: 87, სურ.30]; *ბეშთაშენის* სამაროვნიდან [მენაბდე და სხვ. 1968: 124, ტაბ. 12]. ე.წ. *ბურთულიან* საყურეებს აქვთ: ოვალური რგოლი და ზედ დამაგრებული ბურთულა. ასეთი საყურეები აღმოჩენილია *ვანის, საირხის, ითხვისის, ფიჭვნარის* სამარხებში [მახარაძე და სხვ. 2007: 50, სურ. 2; გაგოშიძე და სხვ. 2006: 40, სურ.8].

სამკაულის საყურადღებო სახეობაა, დიადმა, რომელიც გამოიყენებოდა ინსიგნიად (სოციალურ დაწინაურების ნიშანი) და მისი რელიგიური არსი თვალში საცემია. საქართველოს არქეოლოგიურ მონაპოვარში დიადმა მისი სიმრავლით არ გამოირჩევა. ალბათ, ამას განაპირობებს მისი მფლობელის დაწინაურებული (ასეთები კი ერთეულები იყვნენ) სოციალური ან რელიგიური სტატუსი [ნადირაძე 1990: 26; ინაძე 2009ბ: 119; წერეთელი 1996: 93; წერეთელი 2011: 156; მიქელაძე 1985: 62]. საქართველოში უძველესი სპილენძის დიადმა აღმოჩენილია ურბნისის ქვაცხელების №2 სამარხში. ძვ.წ. მე-5 ს-ის ოქროს დიადმა აღმოჩენილია: საირხის ნაქალაქარის №13 სამარხში [მახარაძე და სხვ. 2007: 86], ვანის №6 და №11 სამარხებში. ოქროს დიადემა ტექნოლოგიური მახასიათებლებით ერთგვაროვანია: ოვალურად მორკალული ღერო და ფირფიტები; გამოსახულებები შესრულებულია ჭედვით. ოქროს გარდა, აღმოჩენილია მსგავსი ფორმის ვერცხლისა და ბრინჯაოს დიადემა. გამოსახულებები ვანის და საირხის ოქროს დიადემაზე განსხვავებულია. ვანის დიადემაზე რომბისებურ ფირფიტებზე წარმოდგენილია ცხოველთა ბრძოლა; საირხის დიადემაზე, ვარდული და ასტრალური კომპოზიცია [იხ. ჭყონია 1981: 14].

ძვ.წ. მე-4ს-ის მიწურულიდან ფირფიტებიანი დიადმა აღარ გვხდება არქეოლოგიურ მონაცემებში. შემდგომ მის ადგილს იკავებს ე.წ. შედგენილი თავსამკაული, რომელიც ერთგვაროვანი ან სხვადასხვა სახის სამკაულის (მძივების, საკიდების, მილაკების, გარსაკრავების, ბალთების, ვარდულები) ერთობლიობას წარმოადგენს. ვანში №11 მდიდრულ სამარხში აღმოჩნდა შედგენილი თავსამკაული [იხ. ჭყონია 1981: 101, სურ.3]. საყურადღებოა, რომ ის გარკვეულად ჰგავს დედატოსის (№9 სამარხი) საბეჭდავ-ბეჭედზე გამოსახული პიროვნების თავსამკაულს. ვანის თავსამკაულის მსგავსი საკიდები ცნობილია საირხიდანაც [მახარაძე და სხვ. 2007: 111]. შედგენილი თავსამკაულის საინტერესო ნიმუშია ვანში დედატოსის სამარხში, რომელიც ძვ.წ. 320 წ-ით თარიღდება [ლორთქიფანიძე და სხვ. 1972: 203]. დედატოსის თავსამკაული წარჩინებული ადამიანის სოციალური სტატუსის მიმანიშნებელი ინსიგნიაა. ამ თავსამკაულში არეკლილია, ერთი მხრივ, ტრადიციული, ხოლო მეორე მხრივ, ახალი მხატვრული ტენდენციები [იხ. ჭყონია 1981: 54, 112].

საქართველოს აღმოსავლეთი მხარის ტერიტორიაზე გამოვლენილ ძვ.წ. მე-4 — მე-3 სს-ის არქეოლოგიურ მონაცემებში სამკაულს, ერთი მხრივ ირანულ-აქემენიდური გავლენა ეტყობა, ხოლო მეორე მხრივ თვითმყოფადობით გამოირჩევა და გარკვეულ მსგავსებას ავლენს კოლხური ოქრომჭედლობის ნიმუშებთანაც. საქართველოში ძვ.წ. მე-5— 1-ელი სს-ით დათარიღებულ ქსოვილზე დასაკერებელი გარსაკრავებია აღმოჩენილი (ვანი, საირხე): მილაკები, ვარდულები, ფირფიტები (თხის, ფრინველის, მგლის, გრიფონის, ფოთლის გამოსახულებებით) [ჭყონია 1981: 51, 84; მახარაძე და სხვ. 2007: 56, 109].

საიუველირო ხელოვნების ახალი მიმართულება და ინოვაციები საქართველოში მოპოვებულ არტეფაქტებზე უფრო მკაფიოდ მჟღავნდება ძვ.წ. მე-3 ს-დან. ამის ერთ-ერთი გამოვლინებაა ე.წ. ჰერაკლეს კვანძის მოტივის გავრცელება, კერძოდ, თავსამკაულში ჰერაკლეს კვანძიანი ბალთების გამოყენება. ჰერაკლეს კვანძის გამოსახულებას საკმაოდ დიდი ხნის ისტორია აქვს. ის მყარ ადგილს იკავებს საიუველირო ხელოვნებაში. ჰერაკლეს კვანძი, გვირგვინების, ყელსაბამების, სამაჯურების, ქამრების ერთ-ერთი დამახასიათებელი ელემენტი ხდება [იხ. Higgins 1980: 154].

ძვ.წ. მე-3 ს-ის დასაწყისიდანვე საქართველოს ოქრომჭედლობაში არსებითი ცვლილებები აღინიშნება. ამ ცვლილებებს ნიადაგი მოუშადა, ერთი მხრივ, ადრეულ პერიოდში ჩამოყალიბებულმა ადგილობრივმა საოქრომჭედლო გამოცდილებამ, მეორე მხრივ, ელინისტურ სამყაროში გავრცელებულმა ახალმა მხატვრულმა მიმართულებებმა: პოლიქრომიამ, დეკორატიულობამ; ახალი ფორმები და მოტივები, შემკულობის ახალი სისტემა გარკვეულწილად აისახა ადგილობრივ ძეგლებზე. ამ მიმართულების ტრადიციული ელემენტებისა და უცხო გარემოდან შემოსული სიახლეების თანაარსებობამ და შერწყმამ

განსაზღვრა ოქრომჭედლობის განვითარების ახალი საფეხურის ჩამოყალიბება [საქ. არქეოლ. ნარკ. 2021: 392]. ელინისტური ხანის საიუველირო ხელოვნებისთვის დამახასიათებელი სამკაულის აღმოჩენის შემთხვევები, ძველი საქართველოს გარე სამყაროსთან კონტაქტის შედეგია. ამ მხრივ აღსანიშნავია *ვანის* ნაქალაქარზე (ნაკ. 228-ში) ელინისტური პერიოდის ტიპური სამკაულის, *ჰერაკლეს კვანძის* ოქროს პოლიქრომიული სამაგრების აღმოჩენა (3ც. ერთის სიგრძე 90 მმ, მეორეს 68 მმ, ხოლო მესამესი — 13 მმ). *ჰერაკლეს კვანძი* აღმოჩენილია *ბორსა* (სიგრძე 35 მმ) და *სამთავროშიც* (სიგრძე 46 მმ) [ჭყონია 2010: 15-21].

საქართველოში აღმოჩენილი ახ.წ. 1-ელი — მე-4სს-ით დათარიღებული სამკაული, როგორც ფორმების, ასევე მხატვრული დამუშავების თვალსაზრისით მრავალფეროვანია, მაგრამ აერთიანებს ელინისტური და რომაული ეპოქების საიუველირო ხელოვნების მთავარი სტილისტური ნიშანი, ფერადი ქვებით შემკობა. მაგ. *არმაზისხევის*, *სერაფიტას* სამარხის ყელსაბამის სახით სახეზეა რომაული ეპოქის საიუველირო ხელოვნების ყველა ძირითადი ნიშანი: ფერადი ქვებით დაბოლოებული ნიშნული ძეწკვი; ქვების ბუდეში ჩასმა; ტიხრებში ჩასმული ფირუზის და გრანატის თვლების მონაცვლეობა, ტიხრული ინკრუსტაცია [იხ. ლორთქიფანიძე ნ. 2015: 321]. ამ მხრივ საყურადღებოა მაგ.: *კლდეეთის*, *გონიოს*, *ურეკის*, *არმაზისხევის* არქეოლოგიური მასალები [იხ. საქ. არქეოლ. ნარკ. 2021: 383-402].

ბალთა აჟურული (იხ. ტაბ.56). ლითონის აჟურული ბალტები ქამრის და სამოსის მოსართავი სამკაულ-ნივთებია [იხ. ორბელიანი 1991: 41, 96]. მკვლევრები ფიქრობენ, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ეს ბრინჯაოს ბალტები არქეოლოგიური, სემანტიკური, მხატვრული და სტილისტური ანალიზის მიხედვით ძვ.წ. 1-ელი — ახ.წ. მე-3 სს-ის ადგილობრივი ნაწარმია და უკავშირდება წინარე (კავკასიის ბრინჯაო-ადრერკინის პერიოდის) და იბერია-კოლხური პერიოდის საქართველოს ხელოვნების ტრადიციებს [იხ. გობეჯიშვილი 1952: 107, ტაბ. 49; ლომთათიძე 1955: 359; ამირანაშვილი 1971: 74-78; ხიდაშელი 1972: 49-52, 58-86; ლომთათიძე 1957: 216; ქორიძე 1961: 107; გაბაშვილი 2013: 118-152; თორთლაძე 2014: 37-66; კვირკვია 2017: სურ. 14, 31; Күфтин 1949a: 81-83; Техов 1969: 49-61; Урушадзе 1984: 11; Kipiani 2006: 199-214].

საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილია ორასზე მეტი მართკუთხა ჭვირული ბალთა ძირითადად ერთნაირი ტიპისა და სხვადასხვა ზომისა. ისინი ე.წ. ცვილის მოდელის დაკარგვის ტექნიკით არის ჩამოსხმული. მათ წინა მხარეს ორნამენტული მოჩარჩოება და კუთხეებში მცირე ბურცოები, ხოლო უკანა მხარეს მავთულის დუგები და კაუჭები აქვთ მიმაგრებული. ჩარჩოს შიდა არე, ცენტრში, ადგილობრივი ფაუნის, ირმის, ცხენის, ხარის სტილიზებული; ან ფანტასტიკური ცხოველის სახით არის წარმოდგენილი. ცენტრალური ფიგურის გარშემო უფრო მცირე ზომის ფიგურები (ძაღლის ან მგლის, ფრინველის, თევზის, გველის, ჯიხვის, ცხვრის ან მათი თავების) ან ორნამენტებია განლაგებული. ეს ფიგურები ერთმანეთს ებმებიან. ჩარჩოს შიდა არეში, ფიგურათა შორის გამჭოლი ადგილები იქმნება, რაც საგანს აჟურულს (რესპ. ჭვირულს) ხდის. ყველა ბალთას საერთო მხატვრულ-სტილური ნიშნები აერთიანებს: კონცენტრული წრეები, ირიბი, პარალელური, ტალღოვანი ჭდეები და კომპოზიციური განლაგების სქემა. ბალტები ერთიანი გარკვეული კომპოზიციური სქემის მიხედვით, თითქოს სერიული წარმოებით იყო დამზადებული. აჟურული ბალტების მხატვრული, სტილისტური და სემანტიკური ანალიზის საფუძველზე შემოთავაზებულია კლასიფიკაციის რამდენიმე ჯგუფი [იხ. ხიდაშელი 1972: 18-38; Ивановская 1928: 11-26; გაბაშვილი 2013: 118-152].

სამეცნიერო ლიტერატურაში ჭვირულ ბალტებზე გამოთქმულია მრავალნაირი მოსაზრება, მაგრამ ისინი, რომ დეკორატიული სამკაულის დანიშნულების გარდა, გარკვეულ მითო-რელიგიურ წარმოდგენებს უკავშირდება ამას ყველა ეთანხმება [ისტორიოგრაფია იხ. ხიდაშელი 1972: 58-86; გაბაშვილი 2013: 118-152]. ვფიქრობთ, ჭვირული ბალთა ადგილობრივი წარჩინებული რელიგიური კულტმსახურის (ქურუმის) ნიშან-ინსიგნიაა. ეს გამორჩეული

პიროვნება რელიგიურ სინკრეტულ კულტმსახურებაზე იყო პასუხისმგებელი. ამაზე ისიც მიანიშნებს რომ ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადებასთან ერთად, მე-4 ს-იდან, ეს ბალთები არქეოლოგიურ მონაცემებში აღარ გვხვდება.

ბიბლიოგრაფია

აბდუშელიშვილი 1976: აბდუშელიშვილი მ. კრანოლოგია, თბ.

აბდუშელიშვილი 1978: აბდუშელიშვილი მ. კავკასიის ანთროპოლოგია გვიანანტიკურ ხ-ში, თბ.

აბრამიშვილი გ. და სხვ. 2000: აბრამიშვილი გ., ზაქარაია პ., ციციშვილი ი. ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია, თბ.

აბრამიშვილი 1957: აბრამიშვილი რ. სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანბრინჯაოს და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის. – სსმმ, ტ.19 -B, გვ. 115-140.

აბულაძე 1973: აბულაძე ილ. ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ.

აგათია 1936: აგათია სქოლასტიკოსი, ისტორია, გეოგრაფია, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტექსტი გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, ტ. 3, თბ., გვ. 25-187.

ადამია 1979: ადამია ა. კოლხური წნული სახლები. – ჟურ. ძმ, №49, გვ. 27-50, თბ.

ამიანე მარცელინე 1961: ამიანე მარცელინე, გეოგრაფია, ბიზანტიელი მწერლები საქართველოს შესახებ, ტ.1, ტექსტები გამოსცეს ალ. გამყრელიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., გვ. 75-165.

ამირანაშვილი 1971: ამირანაშვილი შ. ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ.

ანდრონიკაშვილი 1966: ანდრონიკაშვილი მ. ნარკვევები ირანულ-ქართული ურთიერთობიდან, I.

აპიანე 1959: აპიანე. მითრიდატეს ომების ისტორია. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსცა თ. ყაუხჩიშვილმა, თბ.

აპოლონიოს როდოსელი 1970: აპოლონიოს როდოსელი. არგონავტიკა, ბერძნული ტექსტი ქართულითარგმანით გამოსცა აკ. ურუშაძემ, თბ.

არბოლიშვილი 2006: არბოლიშვილი ლ. პლინიუს უფროსი, როგორც ისტორიის წყარო, თბ.

არისტოტელე 1996: არისტოტელე, პოლიტიკა (თარგმანი თ. კუკავასი), თბ.

არქეოლ. კვლევის... 1997: არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ბიბლიოგრაფია (1977-96), თბ.

აფაქიძე 1963: აფაქიძე ან. ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში. თბ.

აფაქიძე 1975: აფაქიძე ან. არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინტაში. - კრებ. დიდი პიტიუნტი, ტ.1.

აფაქიძე და სხვ. 1955: აფაქიძე ან., გობეჯიშვილი გ., კალანდაძე ალ., ლომთათიძე გ.

არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები. - მცხეთა, ტ.1, თბ.

აფაქიძე და სხვ. 1965: აფაქიძე ან., ლორთქიფანიძე ოთ. მასალები დიოსკურია-სებასტო პოლისის არქეოლოგიისათვის. -სმა მაცნე, № 3, გვ.104-131.

აფაქიძე და სხვ.1978: აფაქიძე ან., კალანდაძე ალ., ნიკოლაიშვილი ვ. მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1975 წლის მუშაობის ანგარიში. – კრებ. მცხეთა, 2, თბ., გვ. 8-80.

აფაქიძე და სხვ. 1981: აფაქიძე ან., აბდუშელიშვილი მ., ნიკოლაიშვილი ვ., სიხარულიძე ან., სადრაძე ვ., მანჯგალაძე გ., ჯღარკავა თ., გიუნაშვილი გ., გავაშელი ედ., მელითაური კ. მცხეთა, 1977 წ. საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. - კრებ. მცხეთა, 5, თბ., გვ. 119-159.

აფაქიძე და სხვ. 1989: აფაქიძე ან., ნიკოლაიშვილი ვ., ბიბილური თ., გიუნაშვილი გ., ირემაშვილი შ., სადრაძე ვ., ძნელაძე მ., ხეცურიანი ლ. დიდი მცხეთა, 1980. - კრებ. მცხეთა, 9, თბ., გვ. 6-39.

აფაქიძე და სხვ. 1995: აფაქიძე ან., ნიკოლაიშვილი ვ., გიუნაშვილი გ., მანჯგალაძე გ., ძნელაძე მ.,

სადრადე ვ. 1982. საველე-არქ. კვლევა-ძიების შედეგები. – კრებ. *მცხეთა*, 10, გვ. 6-57.

აფაქიძე და სხვ. 1996: აფაქიძე ან., ნიკოლაიშვილი ვ. მცხეთის წარჩინებულთა განსასვენებელი ახ.წ. მე-3 ს. – აკლდამა 905. – კრებ. *მცხეთა*, 11, თბ., გვ. 7-79.

აფაქიძე და სხვ. 1999: აფაქიძე ან., ნიკოლაიშვილი ვ., გიუნაშვილი გ., გავაშელი ედ., ლლონტი ნ., კაპანაძე მ. ნარეკვავის სამაროვანი, მცხეთა 1998. – კრებ. *ნარეკვაი*, 1, თბ.

აფაქიძე და სხვ. 2003: აფაქიძე ან., ყიფიანი გ., ნიკოლაიშვილი ვ., მანჯგალაძე გ., კაპანაძე მ. სვეტიცხოვლის ეზოს არქეოლოგიური სამუშაოები 2001წ. საველე კვლევა-ძიების შედეგები, გვ. 81.

აფაქიძე და სხვ. 2004: აფაქიძე ან., ნიკოლაიშვილი ვ., გიუნაშვილი გ., დავლიანიძე რ., ნარიშკინიშვილი გ., სადრადე ვ., ძნელაძე მ., ნონეშვილი ალ., ხეცურიანი ლ., გავაშელი ედ. მცხეთის ექსპედიცია, საველე კვლევა-ძიება 1990-92 წლებში (მოკლე ანგარიშები), გვ. 70-80.

აფხაზაშვილი 1988: აფხაზაშვილი ნ. ქვემოალევი... – ქსნის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, 1, თბ.

ახვლედიანი 2003: ახვლედიანი დ. ლოდსატყორცნების ჭურვები ვანის ნაქალაქარიდან. – *ჟურ. იბერია-კოლხეთი*, (რედ. გ. გამყრელიძე), №1, თბ., გვ. 7-13.

ახვლედიანი 2008: ახვლედიანი დ. განძი ვანიდან. – *ჟურ. იბერია-კოლხეთი*, № 4, გვ. 129.

ახვლედიანი და სხვ. 2010: ახვლედიანი დ., კაჭარავა დ., მათიაშვილი ნ. ვანის ნაქალაქარზე 2007 წელს ჩატარებული მუშაობის ანგარიში. – *ჟურ. ძიებანი*, № 19, გვ. 33-45.

ახვლედიანი და სხვ. 2022: ახვლედიანი დ., კაჭარავა დ., ვანის ნაქალაქარზე 2005 და 2007 წწ-ში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში. – *ჟურ. ძიებანი*, №25, გვ. 5-63.

ბარამიძე 1977: ბარამიძე მ. მერხეულის სამაროვანი, თბ.

ბარდაველიძე 1971: ბარდაველიძე ვ. ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან (ღვთაება ბარბარ-ბარბარი), თბ.

ბაქრაძე 1889: ბაქრაძე დ. ისტორია საქართველოსი, ტფილისი.

ბახტაძე 2010: ბახტაძე ნ. ნეკრესის ნაქალაქარზე გამოვლენილი ჭაბუკაურის ბაზილიკის დათარიღებისათვის. – *ჟურ. ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში*, № 19, გვ. 209-220.

ბახტაძე რ. 1964: ბახტაძე რ. საქართველოს უძველესი მინების შესწავლისათვის. თბ.

ბერაძე ეთ. 1980: ბერაძე ეთ. ადრეანტიკური ხანის ორმოსამარხები *ქასრაანთმინის* სამაროვნიდან. – კრებ. *კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები*, თბ., გვ. 14-27.

ბერძენიშვილი ნ. 1975: ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, წ. 8, თბ.

ბერძენიშვილი ქ. 1963: ბერძენიშვილი ქ. ბიჭვინტის წითელლაკიანი ჭურჭლის შესწავლისათვის. – მსკა, ტ. 3, თბ., გვ. 107-123.

ბერძენიშვილი ქ. და სხვ. 1975: ბერძენიშვილი ქ., ფუთურიძე რ. ბიჭვინტაში მოპოვებული ამფორები. – კრებ. *დიდი პიტიუნტი*, 1, თბ., გვ. 252-279.

ბერძენიშვილი 1969: ბერძენიშვილი მ. ქ. ფაზისის ისტორიისათვის, თბ.

ბითაძე და სხვ. 2011: ბითაძე ლ., ჭითანავა დ., ლალიაშვილი შ., ყვავაძე ე., ზუბიაშვილი თ. ქართლის მოსახლეობის ეთნიკური ვინაობის საკითხები და ანთროპოლოგიური ტიპის ცვალებადობა ძვ.წ. მე-3 ათასწლეულიდან მე-20 ს-ის ჩათვლით, თბ.

ბოხოჩაძე 1963: ბოხოჩაძე ა. ადრეანტიკური ხანის სამარხ. თეთრინყაროდან. – მსკა, ტ.3, გვ.27-38.

ბოხოჩაძე 1973: ბოხოჩაძე ალ. ნასტაკისი, სარკინე, ძალისი. – *ჟურ. ძმ*, №33, გვ. 36-45.

ბოხოჩაძე 1981: ბოხოჩაძე ალ. არქეოლოგიური გათხრები ალაიანსა და ძალისში. – ნასტაკისის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები, 1, თბ.

ბოხოჩაძე 1987: ბოხოჩაძე ალ. ძალისის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი სასახლე, აფსიდისი ნაგებობა და საცურაო აუზი. – *ჟურ. ძმ*, №4, გვ. 25-30.

ბოხოჩაძე და სხვ. 1990: ბოხოჩაძე ალ., მირიანაშვილი ნ. ძალისას აკლდამა, თბ.

ბრაგვაძე 1997: ბრაგვაძე ზ. ჩხარის სამაროვანი, თბ.

ბრაგვაძე 2000: ბრაგვაძე ზ. რგანის სამაროვანი. – *არქეოლოგიური ჟურნალი*, 1, გვ. 107-151.

ბრაგვაძე 2021: ბრაგვაძე ზ. კოლხეთი და იბერია, თბ.

ბრაგვაძე და სხვ. 2002: ბრაგვაძე ზ., ჩიგოგიძე ქ. მოდინახეს სამაროვანი. – *არქეოლოგიური ჟურნალი*, 2, გვ. 91-141.

ბრაუნდი და სხვ. 2009: ბრაუნდი დ., ჯავახიშვილი ქ., ნემსაძე გ. საგანძური ზღუდერიდან, თბ.

გაბაშვილი 2013: გაბაშვილი მ. საქართველოში აღმოჩენილი ბრინჯაოს ჭვირული ბალთების წარმომავლობის ძიებისათვის, *ჟურ.- კადმოსი*, №5, თბ., გვ.118-152.

გაგოშიძე გ. 2005: გაგოშიძე გ., უმღელისუნის ქართული წარწერა, *კრ. მრავალთავი*, 21, გვ. 351.

გაგოშიძე 1964: გაგოშიძე იულ. ადრეანტიკური ხანის ძეგლები ქსნის ხეობიდან, თბ.

გაგოშიძე 1975: გაგოშიძე იულ. სამადლოს არქეოლოგიური ექსპედიციის 1972 წლის მუშაობის ანგარიში. - სსმაე, ტ. 4, გვ. 59-63.

გაგოშიძე 1978: გაგოშიძე იულ. დედოფლის მინდვრის სატაძრო კომპლექსის 1976-77 წწ გათხრების ანგარიში. - სსმაე, ტ. 6, გვ. 62-76.

გაგოშიძე 1982: გაგოშიძე იულ. თრიალეთის სამაროვნები. კატალოგი, თბ.

გაგოშიძე 2004: გაგოშიძე იულ. 1-ელი ს. იბერიელი მხედარი. - *ჟურ. ძიებანი*, №13-14, გვ. 118-142.

გაგოშიძე 2015: გაგოშიძე იულ. 2013 წ. არქეოლოგიური გათხრები დედოფლის გორაზე. - *ჟურ. იბერია-კოლხეთი*, №11, თბ., 119-139.

გაგოშიძე 2020: გაგოშიძე იულ. ტახტიძის სამაროვანი, თბ.

გაგოშიძე და სხვ. 2006: გაგოშიძე ი., გოგიბერიძე ნ., მახარაძე გ. ითხვისის სამარ. - *აჟ*, 4, გვ.36.

გაგუა 1988: გაგუა გ. კოლხეთის აგროკლიმატური რესურსების გამოყენების პრობლემა, თბ.

გამბა 1987: გამბა ჟ. მოგზაურობა ამიერკავკასიაში ტ. 1, თარგმნა მ. მაგლობლიშვილმა, თბ.

გამყრელიძე ალ. 1959: გამყრელიძე ალ. ახლად აღმოჩენილი ლათინური წარწერა ფარსმან მეფისა. - *ჟურ. ცისკარი*, 9, გვ. 135-139.

გამყრელიძე ალ. 1965: გამყრელიძე ალ. პომპონიუს მელას ცნობები საქართველოს შესახებ. - *კრებ. ქართული წყაროთმცოდნეობა*, ტ. 1, თბ., გვ. 11-47.

გამყრელიძე ალ. 1973: გამყრელიძე ალ. ტაციტუსის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ.

გამყრელიძე ალ. 1982: გამყრელიძე ალ. *კრებ. წერილები*, თბ.

გამყრელიძე ალ. 2008: გამყრელიძე ალ. ლათინური წარწერა ფარსმან მეფის შესახებ ოსტიიდან. - *ჟურ. იბერია-კოლხეთი*, № 4, გვ. 122-128.

გამყრელიძე 1977: გამყრელიძე გ. მთისძირის არქეოლოგიური ძეგლები. - *კრებ. ვანი*, 3, გვ. 58.

გამყრელიძე 1978: გამყრელიძე გ. ვანის სოფ. მთისძირის ახალაღმოჩენილი ადრეული შუა საუკუნეების ნაგებობა. - სმა *ჟურ. მაცნე*, ისტ. არქ... სერია, №3, გვ.109-128.

გამყრელიძე 1982: გამყრელიძე გ. ცენტრალური კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები, თბ.

გამყრელიძე 1983: გამყრელიძე გ. მთისძირი (იმპორტი) - *კრებ. ვანი*, 7, თბ., გვ. 127-128.

გამყრელიძე 1985: გამყრელიძე გ. ანტიკური ხანა თუ იბერიულ-კოლხური ხანა. - *კრებ. საქ. არქეოლ. საკითხები*, 3, თბ., გვ.123-129.

გამყრელიძე 1985ა: გამყრელიძე გ. აზო-ფარნავაზის დროინდელი კოლხეთის ისტორიისათვის. - სმა *ჟურ. მაცნე*, ისტ. არქ. ...სერია, თბ., №3, გვ. 86-99.

გამყრელიძე 1987: გამყრელიძე გ. წყალქვეშა არქეოლოგიური ექსპედიციის კვლევა-ძიება ქ. ფოთის მიდამოებში. - სმა *ჟურ. მაცნე*, ისტ. არქ. ... სერია, №1, თბ., გვ. 97-119.

გამყრელიძე 1989: გამყრელიძე გ. მითრიდატე ევპატორი და კოლხეთ-იბერიის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი. - სმა *ჟურ. მაცნე*, ისტ. არქ. ...სერია, № 2, თბ., გვ. 59-69.

გამყრელიძე 1990: გამყრელიძე გ. ღვთაების ქანდაკება ვანიდან. - *ჟურ. ძმ*, 85, №1, გვ. 52-58.

გამყრელიძე 1991: გამყრელიძე გ. საქართველოში არქეოლოგიის განვითარების მოკლე ისტორია, - საქართველოს არქეოლოგია ტ. 1, თბ. გვ. 12-45.

გამყრელიძე 1993: გამყრელიძე გ. ისტორიულ-ტოპოარქეოლოგიური ძიებანი, თბ.

გამყრელიძე 1996: გამყრელიძე გ. კოლხ-მოს. კოშკის რეკონსტრუქციის ცდა. - *ჟურ. ძმ*, №1/92.

გამყრელიძე 1997: გამყრელიძე გ. კოლხი მედეას სახე სოხუმის სტელ. - *ჟურ. ძმ*, 99, №4, გვ. 3-19.

გამყრელიძე 1998: გამყრელიძე გ. ფოთი-ფასისის ტოპოარქეოლოგიისათვის, თბ.

გამყრელიძე 2000: გამყრელიძე გ. ერთი კერამიკული ნივთის ინტერპრეტაციისათვის ადგილობრივებისგორის ნაგებობიდან (სანათი). - *ჟურ. აკც-ს, ძიებანი*, №6, თბ., გვ. 54-59.

გამყრელიძე 2001: გამყრელიძე გ. კოლხოლოგიური ნარკვევები, *მე-2* ნაწ., თბ. ელ-ვერსია

https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/11039/1/Kolxologiuri_%20Narkvevebi.%20Gamkrelidze%2cG..pdf

გამყრელიძე 2001ა: გამყრელიძე გ. ნავთობის ტრანსპორტირების შესახებ ფასის-ფოთში (არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით). - კრებ. ანტიკური ხანის კოლხეთის საკითხები, საქ. მეც. აკად. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურ. *ძიებანი*, დამატებანი, 4, გვ. 26-39.

გამყრელიძე 2002ა: გამყრელიძე გ. ვერსია ბრძოლის სიუჟეტიანი ვერცხლის რიტონის შესახებ ზემორაჭის სოფ. გომიდან. - ჟურ. *ძიებანი*, №10, გვ. 39-49.

გამყრელიძე 2003: გამყრელიძე გ. ქალაქ ფასისის ადგილმდებარეობის და დეფინიციის საკითხისათვის. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №1, თბ., გვ. 170-189.

გამყრელიძე 2004: გამყრელიძე გ. იბერიულ-კოლხური ხანის საქართველოს სამხედრო საქმის ისტორიის წყაროები. - თსუ-ს ძველი ისტ. კათედრის კრებ. ძველი ისტორია, 5, თბ., გვ. 50-79.

გამყრელიძე 2005: გამყრელიძე გ. ნაოსნობის ისტორიისათვის ანტიკური პერიოდის აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთში. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №2, გვ. 181-189.

გამყრელიძე 2005ა: გამყრელიძე გ. ქსენოფონტი კოლხური საომარი ტრადიციების შესახებ (ფალანგა). - თბილისის უნივერსიტეტის ძველი ისტ. კათედრის კრებ. ძველი ისტორია, 6, გვ. 78-99.

გამყრელიძე 2007: გამყრელიძე გ. საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის არქეოლოგიის პრობლემატიკა და პერსპექტივები. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი* №3, გვ. 5-18.

გამყრელიძე 2010: გამყრელიძე გ. ანეპიგრაფიკული ჯვრიანდამლიანი კოლხური ამფორა ფოთი-ფასისიდან. - ჟურ. *ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში*, №19, გვ. 176-189.

გამყრელიძე 2010ა: გამყრელიძე გ. ომი და შეიარაღება იბერია-კოლხეთში, - "ბაკურ სულაკაური".

გამყრელიძე 2011: გამყრელიძე გ. ბერძნულ გრაფიტიანი სინოპური ამფორები ფოთი-ფასისის კონტექსტში. - ჟურ. *ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში*, №20, თბ., გვ. 172-181.

გამყრელიძე 2011ა: გამყრელიძე გ. რომანიზაციის გლობალისტური პროცესი და იბერია-კოლხეთი. - საქართველოს ეროვნული მუზეუმის კრებ. *მოამბე*, ტ. 2, (47-B), გვ. 76-91.

გამყრელიძე და სხვ. 2005: გამყრელიძე გ., ფირცხალავა მ., ყიფიანი გ. ძველი საქართველოს სამხედრო ისტორიის საკითხები (ანტიკური პერიოდი), თბ.

გამყრელიძე და სხვ. 2013: გამყრელიძე გ., მინდორაშვილი დ., ბრაგვაძე ზ., კვაჭაძე მ. ქართლის ცხოვრების ტოპოარქეოლოგიური ლექსიკონი, - გამომც. "ბაკურ სულაკაური" თბ.

გამყრელიძე 2016: გამყრელიძე გ. ხის კოლხური არქიტექტურა და მისი სოციალური არსის შესახებ. - კრებ. გურია, 6, თბ., გვ. 185-200.

გამყრელიძე და სხვ. 2018: გამყრელიძე გ., შატბერაშვილი ვ., ფირცხალავა მ., ჩარკვიანი მ. იარაღ-საჭურველი საქართველოში (ძვ.წ. მე-5 - ახ.წ. მე-4 სს), ტ. 1, თბ.

გამყრელიძე და სხვ. 2018ა: გამყრელიძე გ., შატბერაშვილი ვ., ფირცხალავა მ., ჩარკვიანი მ., იარაღ-საჭურველი საქართველოში (ძვ.წ. მე-5-ახ.წ. მე-4 სს), ტ. 2, კატალოგი, ელ-ვერსია იხ.

გამყრელიძე და სხვ. 2021: გამყრელიძე გ. და სხვ. საქართველოს არქეოლოგიის ნარკვევები (ძვ.წ. მე-5 - ახ.წ. მე-5 სს), თბ.

გაფრინდაშვილი 1961: გაფრინდაშვილი გ. ლეონტი მროველის 1066 წ. წარწერა თრეხვის ქვაბებიდან. - სმასმგ *მოამბე*, №1, თბ., გვ. 239-262.

გელიაშვილი 1991: გელიაშვილი თ. საქართველოს გეოარქეოლოგია, თბ.

გეორგიკა, 1, 1961: ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. გამოსცეს ალ. გამყრელიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა.

გეორგიკა, 2, 1935: გეორგიკა, 2, (ბერძნული, ქართული თარგმანით გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა).

გეორგიკა, 2, 1965: გეორგიკა, 2 (გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა), თბ.

გეორგიკა, 3, 1936: გეორგიკა, 3 (გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა), თბ.

გიგოლაშვილი 2001: გიგოლაშვილი ელ. ომფალოსიანი ფიალები ვანის ძვ.წ. მე-4ს. სამარხიდან. - ჟურ. *ძიებანი*, დამატებანი, 4, გვ. 33-36.

გიგოლაშვილი 2003: გიგოლაშვილი ელ. სანურები დასავლეთ საქართველოდან. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №1, გვ. 29-32.

გიგოლაშვილი 2011: გიგოლაშვილი ელ. საქართველოში აღმოჩენილი პატერები. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, № 7, გვ. 63-72.

გიგოლაშვილი და სხვ. 2008: გიგოლაშვილი ელ., თოლორდავა ვ., ფირცხალავა მ. ბრინჯაოს

ქანდაკება და ბრინჯაოს წარმოების ნაშთები ვანში. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №4, გვ. 14-18.

გიორგაძე 1986: გიორგაძე გ. არმაზის ბილინგვა. - ჟურ. *მნათობი*, №10, თბ., გვ. 151-159.

გიორგაძე 1999: გიორგაძე გ. ხეთოლოგიური და ქართველოლოგიური ძიებანი, თბ.

გობეჯიშვილი 1939: გობეჯიშვილი გ. ანგარიში სოფ. ღებში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრებისა, - *ენიმკის მოამბე*, 4, თბ. გვ. 41-58.

გობეჯიშვილი 1952: გობეჯიშვილი გ. არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბ.

გოგაძე 1982: გოგაძე ელ. კოლხეთის ბრინჯ. და ადრ. რკინის ნამოსახლართა კულტურა, თბ.

გოგაძე და სხვ. 1981: გოგაძე ელ., დავლიანიძე ც. გორაძირი, თბ.

გოგაძე და სხვ. 1982: გოგაძე ელ., ქორიძე ერ., დარისპანაშვილი მ. ნოსირ-მუხურჩის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1979 წ. მუშაობის შედეგები. - სსმაე, 7, თბ.

გოგიბერიძე და სხვ. 2010: გოგიბერიძე ნ., ჯავახიშვილი ქ. ლითონის სამკაული დედოფლის გორიდან. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, № 6, გვ. 25-38.

გორდეზიანი 1971: გორდეზიანი რ. ფაზისის ეტიმოლოგიისთვის. - თსუ *შრომები*, 2(140), გვ. 181.

გორდეზიანი 2000: გორდეზიანი რ. რჩეული ნაშრომები, თბ.

გრიგოლია 1971: გრიგოლია გ. დასავლეთ საქართველოს საძიებო-არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წ. მუშაობის შედეგები. - არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში, თბ.

გრიგოლია 1989: გრიგოლია გ. ძვ. კოლხეთის საქალაქო ცენტრების ლოკალიზაც... - სიგკ, ტ. 7.

გრიგოლია და სხვ. 1973: გრიგოლია გ., ფხაკაძე გ., ბარამიძე მ., ლორთქიფანიძე გ. დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ექსპედიციის 1966 წ. შედეგები. - მსკა, ტ. 5, გვ. 17-38.

გძელიშვილი 1964: გძელიშვილი იოს. ძველი რკინის სადნობი სახელოსნოები აღმოს. საქართველოს ტერიტორიაზე. - *მაცნე*, 1, თბ., 186-192.

გძელიშვილი და სხვ. 1964: გძელიშვილი იოს., ხახუტაიშვილი დ. რკინის წარმოების უძველესი კერა ჭოროხის დინებაში და არქეოლოგიური დაზვერვები გონიო-აფსაროსში. - სდსძ, 1, გვ. 59-96.

დავითაშვილი და სხვ. 2010: დავითაშვილი ქ., დავითაშვილი ამ. ნაურიასის ძვ.ნ. მე-8-მე-3 სს-ის სამაროვანი. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, № 6, გვ. 47-65.

დავლიანიძე ც. 1983: დავლიანიძე ც. ქვემო ქართლის (თრიალეთის) კულტურა..., თბ.

დემეტრაძე 2009: დემეტრაძე ირ. ბერძნული იმპორტული კერამიკა აწყურიდან. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №5, თბ., გვ. 25-30.

დიონ კასიოსი 1966: დიონ კასიოსის ცნობები საქართველოზე, - გამოსცა ნ. ლომოურმა, თბ.

დუნდუა 2003: დუნდუა გ. კოლხური თეთრი. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №1, თბ., გვ. 33-49.

დუნდუა 2005: დუნდუა გ. სამონეტო მიმოქცევა იბერიაში. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №2: 170-180.

დუნდუა 2013: დუნდუა გ. სამონეტო საქმე და სამონეტო მიმოქცევა საქართველოში ძვ.ნ. მე-6 - ახ.ნ. 7სს. პირველ ნახევარში - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, № 9, თბ. გვ. 5-51.

დუნდუა და სხვ. 2006: დუნდუა გ., დუნდუა თ. ქართული ნუმიზმატიკა, ნაწ. 1, თბ.

ელიაშვილი 1959: ელიაშვილი ვ. მშვილდოსნობა, თბ.

ენგელსი 1953: ენგელსი ფ. ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა, თბ.

ვაშაკიძე ვ. 1991: ვაშაკიძე ვ. ელინისტური ხანის ქართლის სოციალური ისტორიიდან, თბ.

ვაშაკიძე 1983: ვაშაკიძე ნ. ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1980 წელს წარმოებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. - სდსძ, 12.

ვაშაკიძე და სხვ. 1975: ვაშაკიძე ნ., ლორთქიფანიძე გ. კოლხური ქვევრი. - სდსძ, 5, გვ. 93.

ვახუშტი ბატონიშვილი 1973: ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. - ქც., ტ.4, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა. თბ.

ზაქარაია 1965: ზაქარაია პ. ნაქალაქარ ურბნისის ხუროთმოძღვრება, თბ.

ზაქარაია 1981: ზაქარაია პ. ნოქალაქევი 1973-1977 წლებში ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში. - კრებ. ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, 1, თბ., გვ. 77-119.

ზაქარაია და სხვ. 1974: ზაქარაია პ., ლექვინაძე ვ. გუდავამი 1971 წ. ჩატარებული გათხრების ანგარიში. - სსმაე, 3, თბ., გვ. 139-153.

ზაქარაია და სხვ. 1991: ზაქარაია პ., კაპანაძე თ. ციხეგოჯი-არქეოპოლისი-ნოქალაქევის ხუროთმოძღვრება, თბ.

თაყაიშვილი 1907: თაყაიშვილი ექ. არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, ნ. 1, ტ. თბილისის ისტორია **1990:** თბილისის ისტორია (რედ. მ. დუმბაძე, ვ. გუჩუა), ტ.1. თბ.

თოდუა 2003: თოდუა თ. ამფორასამარხები ბიჭვინტიდან. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №1, გვ. 51-54.

თოლორდავა 1980: თოლორდავა ვ. დაკრძალვის წესები ელინისტური ხანის საქართველოში, თბ.

თოლორდავა 1983: თოლორდავა ვ. დაბლაგომი. - კრებ. *ვანი*, 7, თბ., გვ. 129-135.

თორთლაძე 2014: თორთლაძე ზ. გოსტიბეს სამაროვანი, თბ.

თურმანიძე 2007: თურმანიძე მ. მძივ-საკიდები ფიჭვნარის სამაროვნიდან. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №3, გვ. 131-189.

თურმანიძე 2011: თურმანიძე მ. ფიჭვნარის ახ.ნ. მე-4 - 5 სს-ის სამარხებში აღმოჩენილი მძივები. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №7, გვ. 166-171.

ინაიშვილი ას. 1974: ინაიშვილი ას. პეტრა-ციხისძირის 1962-1965 წწ-ის არქეოლოგიური გათხრების შედეგები. - სდსძ, 4, თბ., გვ. 102-153.

ინაიშვილი 1993: ინაიშვილი ნ. ციხისძირის არქეოლოგიური ძეგლები. - სდსძ, 31, თბ.

ინანიშვილი 2007: ინანიშვილი გ. ლითონდამუშავება ანტიკური ხანის საქართველოში. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №3, თბ., 50-56.

ინანიშვილი 2018: ინანიშვილი გ. ქართული მეტალურგიის სათავეებთან, თბ.

ინაძე 1962: ინაძე მ. სავაჭრო ურთიერთობათა ისტ-დან ძველ კოლხეთში. - კავკასიურ-აღმოსავლური კრებული, 2, თბ.

ინაძე 1994: ინაძე მ. ძველი კოლხეთის საზოგადოება, თბ.

ინაძე 2009: ინაძე მ. ძველი კოლხეთის ისტორიის საკითხები, თბ., გვ. 31-50.

კავლელაშვილი 1996: კავლელაშვილი ელ. არმაზციხე-ბაგინეთის გვიანრომაული ხანის კედლის მხატვრობის ნაშთები. - კრებ. *მცხეთა*, 11, გვ.133-149.

კაკაბაძე 1924: კაკაბაძე ს. ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხისათვის. - კრებ. *საისტორიო მოამბე*, №1, თბ.

კალანდაძე 1954: კალანდაძე ალ. სოხუმის მთის არქეოლოგიური ძეგლები, სოხუმი.

კაჭარავა და სხვ. 1986: კაჭარავა დ., მჭავანძაძე ზ. ნაქალაქარის ზედა ტერასაზე ჩატარებული მუშაობის ანგარიში. - კრებ. *ვანი*, 8, თბ., გვ. 9-33.

კაჭარავა და სხვ. 2007: კაჭარავა დ., ახვლედიანი დ., კვირკველია გ. ვანი ძვ.ნ.მე-4– მე-3სს. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №3, თბ., გვ. 57-62.

კაჭარავა და სხვ. 2011: კაჭარავა დ., ხარაბაძე ს. დაკრძალვის წესები ვანის ნაქალაქარზე ძვ.ნ. მე-4-მე-3 სს-ში. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №7, თბ., გვ. 22-46.

კაჭარავა და სხვ. 2013: კაჭარავა დ., ხარაბაძე ს., თურმანიძე მ. მძივები ვანის ნაქალაქარის №24სამარხიდან. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №9, თბ., გვ. 148-173.

კაჭარავა და სხვ. 2016ა: კაჭარავა დ., ხარაბაძე ს. ახლდალმოჩენილი სამარხები ვანიდან, 1-ელი ნაწილი(გაძარცვული სამარხები). - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №12, თბ., 157-193.

კაჭარავა და სხვ. 2018: კაჭარავა დ., ხარაბაძე ს. ახლდალმოჩენილი სამარხები ვანიდან, მე-2 ნაწილი (№ 22სამარხი). - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №14, თბ., გვ. 5-63.

კახიძე 1981: კახიძე ამ. არქეოლოგიური გათხრები ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1965 წ. - სდსძ, 10, გვ. 37-57.

კახიძე 2007: კახიძე ამ. ანტიკური სამყარო აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში (ფიჭვნარის ძვ.ნ. V ს-ის ბერძნული ნეკროპოლი) 1. - კრებ. *ფიჭვნარი*, 2, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, თბ.

კახიძე 2008: კახიძე ამ. ირანული მინის ჭურჭელი ფიჭვნარის ძვ.ნ.მე-5ს-ის ნეკროპოლიდან. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №4, თბ., გვ. 49-53.

კახიძე 2016: კახიძე ამ. ფიჭვნარის ძვ.ნ. მე-5ს. კოლხური სამაროვანი. - კრებ. *ფიჭვნარი*, 7, ბათუმი.

კახიძე და სხვ. 2004: კახიძე ამ., ვიკერსი მ. საქართველო-ბრიტანეთის ექსპედიციის შედეგები, კოლხები და ბერძნები აღმოს. შავიზღვისპირეთში. - კრებ. *ფიჭვნარი*, 1, ბათუმი.

კახიძე და სხვ. 2005: კახიძე ამ., ხალვაში მ. ქიოსური ამფორების ჯგუფის დათარიღებისთვის. - *ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში*, №15-16, გვ. 170-177.

კახიძე და სხვ. 2009: კახიძე ამ., შალიკაძე თ. მინის ნაწარმი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს

ზღვისპირეთიდან. – კრებ. *გონიო-აფსაროსი*, 9, თბ.

კახიძე და სხვ. 2010: კახიძე ამ., ვაშაკიძე ნ. ელინიზმი და კოლხეთი. სამარხთა ტიპები და დაკრძალვის წესები ელინისტური ხანის სამხრეთ-დას. საქართველოში. – *ფიჭვნარი*, 3, ბათუმი.

კვიჟინაძე 1973: კვიჟინაძე კ. თეთრიწყაროს ანტიკური ხანის ძეგლები. – მსკა, ტ. 5, გვ. 39-51.

კვიჟინაძე 1983: კვიჟინაძე კ. წნისისხევის სამაროვანი. – *ჟურ. ძმ*, №63, გვ. 28-32.

კვირკვია 2017: კვირკვია რ. არტეფაქტები ლელვნიდან, – *ჟურ. იბერია-კოლხეთი*, №13, გვ. 5-20.

კვირკვია 2023: კვირკვია რ. ბორჯომისხეობა ქ.ნ. მე-8-მე-7 სს., გამომც. – *აკადია*. თბ.

კვირკველია გ. გ. 1976: კვირკველია გ. გ. უცხოელი მეცნიერები უძველესი ქართველი ტომების მელითონეობის შესახებ, თბ.

კვირკველია 2001: კვირკველია გ.თ. ანტიკური ხანის ცხენის საშუბლე ბალანიდან. – ანტიკური ხანის კოლხეთის არქეოლოგიის საკითხები, თბ., გვ. 55-61.

კილურაძე 1977: კილურაძე ნ. ჭრაქები ბიჭვინთიდან. – კრებ. *დიდი პიტიუნტი*, 2, გვ. 211-222.

კილურაძე 2003: კილურაძე ნ. ლეგიონერის სამარხი ბიჭვინთიდან. – *ჟურ. იბერია-კოლხეთი*, №1, თბ., გვ. 55-58.

კორძახია 1961: კორძახია მ. საქართველოს ჰავა, თბ.

ლამბერტი 1938: ლამბერტი არქანჯელო. სამეგრელოს აღწერა, გამოსცა ალ. ჭყონიამ, თბ.

ლანჩავა 2007: ლანჩავა ომ. ქუთაისის არქეოლოგია, ქუთაისი.

ლაპიდარული წარწერები 1980: ლაპიდარული წარწერები, 1, შეადგინა ნ. შოშიაშვილმა, თბ.

ლეჟავა 1978: ლეჟავა გ. ანტიკური ხანის საქართველოს არქიტექტურული ძეგლები. თბ.

ლიჩელი 1991: ლიჩელი ვ. ძველი ვანი – სამეურნეო უბანი, თბ.

ლომთათიძე 1957: ლომთათიძე გ. კლდეეთის სამაროვანი, თბ.

ლომთათიძე 1966: ლომთათიძე გ. ექ. თაყაიშვილი როგორც მთხრელი არქეოლოგი. – ექვთიმე თაყაიშვილი, ცხოვრება და მოღვაწეობა. სტატიების კრებული, თბ., გვ. 100-117.

ლომთათიძე 1973: ლომთათიძე გ. საქართველოს მოსახლეობის სოციალური და კულტურული დახასიათებისთვის 1-ელ-მე-3სს-ში. – იიშ, 1, თბ., გვ. 331-339.

ლომთათიძე 1977: ლომთათიძე გ. საქ.-ს მოსახლეობის კულტურა და ყოფა 1-ელი—მე-13სს. თბ.

ლომთათიძე და სხვ. 1951: ლომთათიძე გ., ციციშვილი ირ. ახლად აღმოჩენილი აკლამა მცხეთაში. – სმა. *მოამბე*, ტ. 12, №10, გვ. 641-648.

ლომოური 1955: ლომოური ნ. კ. პტოლემეოსის ცნობები საქართველოზე – მსკი, ნ.32, თბ.

ლომოური 1958: ლომოური ნ. ძველი საქართველოს სავაჭრო გზების საკითხისათვის. – ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტ. ინსტიტუტის *შრომები*, ტ. 4, ნაწ. 1, გვ. 99-110.

ლორთქიფანიძე გ. 1976: ლორთქიფანიძე გ. საბრძოლო და სამეურნეო იარაღი. – *ვანი*, 2, გვ. 167.

ლორთქიფანიძე გ. 1991: ლორთქიფანიძე გ. ბიჭვინთის ნაქალაქარი, თბ.

ლორთქიფანიძე გ. და სხვ. 2002: ლორთქიფანიძე გ., ნონეშვილი ალ. გონიო-აფსაროსის №2 კოშკის გათხრების ძირითადი შედეგები. – კრებ. *გონიო-აფსაროსი*, 3, გვ. 168-183.

ლორთქიფანიძე გ., გერაძე გ., 2005: ლორთქიფანიძე გ., გერაძე გ., კოლხური თეთრი, თბ.

ლორთქიფანიძე მარგ. 1954: ლორთქიფანიძე მარგ. საქართველოს სახ. მუზეუმის გემები, 1, თბ.

ლორთქიფანიძე მარგ. 1958: ლორთქიფანიძე მ. საქართველოს სახ. მუზეუმის გემები, 2, თბ.

ლორთქიფანიძე მარგ. 1961: ლორთქიფანიძე მ. საქართველოს სახ. მუზეუმის გემები, 3, თბ.

ლორთქიფანიძე მარგ. 1981: ლორთქიფანიძე მ. უძველესი ბეჭდები იბერ... დაკოლხეთიდან, თბ.

ლორთქიფანიძე 1957: ლორთქიფანიძე ოთ. ანტიკურ ხანაში ინდოეთიდან შავი ზღვისაკენ მომავალი გზის შესახებ. – სმამ, 19, №3, თბ., გვ. 377-384.

ლორთქიფანიძე 1963: ლორთქიფანიძე ოთ. ინკიტის ტ. მიდამოებში ჩატარებული სადაზვერვო მუშაობის წინასწარი ანგარიში. – მსკა, ტ. 3, თბ., გვ. 97-106.

ლორთქიფანიძე 1966: ლორთქიფანიძე ოთ. ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი, თბ.

ლორთქიფანიძე 1968: ლორთქიფანიძე ოთ. ანტიკური სამყარო და ქართლის სამეფო, თბ.

ლორთქიფანიძე 1971: ლორთქიფანიძე ოთ. მასალები ძვ.ნ. მე-5ს. კოლხეთის მხატვრული კულტურის ისტორიისთვის. – თსუ. *შრომები*, №1 (138), გვ. 51-63.

ლორთქიფანიძე 1972: ლორთქიფანიძე ოთ. ვანის ნაქალაქარი (გათხრები...). – *ვანი*, 1, გვ. 7-42.

ლორთქიფანიძე 1977: ლორთქიფანიძე ოთ. ვანის ნაქალაქარი. - კრებ. *ვანი*, 3, გვ.13-27.

ლორთქიფანიძე 1999ა: ლორთქიფანიძე ოთ. ოქრომრავალი კოლხეთი. - კრებ. *სამეგრელო* (რედ. ილ. ანთელავა), თბ.

ლორთქიფანიძე 2002: ლორთქიფანიძე ოთ. ძველი ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან, თბ.

ლორთქიფანიძე 2003: ლორთქიფანიძე ოთ. ახალგორის განძი. - ჟურ. აკც-ს *ძიებანი*, (რედ. ოთ. ლორთქიფანიძე), №11, გვ. 28-71.

ლორთქიფანიძე და სხვ. 1972: ლორთქიფანიძე ოთ., ფუთურიძე რ. არქეოლოგიური გათხრები ვანისნაქალაქარზე 1968 წ. - კრებ. *ვანი*, 1, თბ., 186-197.

ლორთქიფანიძე და სხვ. 1980: ლორთქიფანიძე ო., მიქელაძე თ., ხახუტაიშვილი დ. გონიოს განძი.

ლორთქიფანიძე და სხვ. 1981: ლორთქიფანიძე ოთ., გიგოლაშვილი ელ., კაჭარავა დ., ლიჩელი ვ., ფირცხალავა მ., ჭყონია ან. ძვ.ნ. მე-6-4სს. კოლხური კერამიკა ვანიდან. - კრებ. *ვანი*, 5, თბ.

ლორთქიფანიძე და სხვ. 1983: ლორთქიფანიძე ოთ., ფუთურიძე რ., კაჭარავა დ., მათიაშვილი ნ., გამყრელიძე გ., თოლორდავა ვ., ფირცხალავა მ., ჭყონია ა., ლორთქიფანიძე მ. ანტიკური (ბერძნული) იმპორტი ვანსა და მის მიდამოებში. - კრებ. *ვანი*, 7, თბ.

მათიაშვილი 1977: მათიაშვილი ნ. ძვ.ნ. მე-3 ს. კოლხეთის ქალაქის ეკონომიური ისტ.-დან, თბ.

მათიაშვილი 2005: მათიაშვილი ნ. საკურთხევლები ვანის სატაძრო კომპლექსიდან. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №2, თბ., გვ.117-123.

მათიაშვილი 2011: მათიაშვილი ნ. პერგამონი და შავიზღვისპირეთი.-*იბერია-კოლხეთი*, №7, გვ.73.

მათიაშვილი 2013: მათიაშვილი ნ. გვიანელინისტური ხანის სატაძრო კომპლექსი (ვანის ნაქალაქარის ქვედა ტერასა), - კრებ. *ვანი*, 10, თბ.

მაისაია და სხვ. 2005: მაისაია ნ., შანშაშვილი თ., რუსიშვილი ნ. კოლხეთის აგრარული..., თბ.

მაისურაშვილი და სხვ. 2018: მაისურაშვილი ნ., დიღმელაშვილი ქ., მშვილდაძე მ., ნონელია მ., კობერიძე კ., ჯანაშვილი ნ., ჩადუნელი ნ. ფიქრისგორის სამაროვანი, თბ.

მაკალათია 1930: მაკალათია ს. ფლავიანის ნეკროპოლი. - სსმმ, ტ. 1, თბ.

მამულაძე და სხვ. 2007: მამულაძე შ., კახიძე ამ., კახიძე ემ. *გონიო-აფსაროსი*, თბ.

მამულაძე და სხვ. 2009: მამულაძე შ., კახიძე ემ., ხალვაში მ. აფსაროსი ძვ.წ.1-ელი ათასწლეული. - კრებ. *გონიო-აფსაროსი*, VIII, ბათუმი, გვ.107-130.

მამულია 1979: მამულია გ. კლასობრივი საზოგ.-სა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბება ქართლში, თბ.

მანჯგალაძე 1985: მანჯგალაძე გ. სამთავროს სამაროვნის გვიანანტიკური ხანის სამარხები. კატალოგი. - *მცხეთა*, 7, თბ., გვ. 43-108.

მარგიშვილი 1992: მარგიშვილი ს. ანტიკური ხანის სამარხები ალგეთის ხეობიდან, თბ.

მარგიშვილი და სხვ. 2004: მარგიშვილი ს., ნარიმანიშვილი გ. ალგეთის ხეობის ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ.

მარუაშვილი 1970: მარუაშვილი ლ. საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია, ნაწ. 2, თბ.

მაჩაბელი 1983: მაჩაბელი კ. ძველი საქართველოს ვერცხლი, თბ.

მახარაძე გ. და სხვ. 1997: მახარაძე გ., ლომთაძე გ. კოლხური კულტურის გავრცელება ყვირილის ხეობაში. - საქართველოს ხელოვნების მუზეუმის ნარკვევები, 2, თბ.

მახარაძე გ. და სხვ. 2007: მახარაძე გ., წერეთელი მ. საირსხე, თბ.

მელიქიშვილი 1955: მელიქიშვილი გ. საქართველოში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმ. წარმოქმნის საკითხისთვის, თბ.

მელიქიშვილი 1965: მელიქიშვილი გ. საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისთვის, თბ.

მელიქიშვილი 1978: მელიქიშვილი გ. ქართლის (იბერიის) მეფეთა სიებში არსებული ხარვეზების შესახებ. - სმამ (ისტ. ... სერია), № 3, გვ. 54-63.

მენაბდე და სხვ. 1968: მენაბდე მ., დავლიანიძე ც. თრიალეთის სამაროვნები (კატალოგი), 1, თბ.

მირიანაშვილი 1983: მირიანაშვილი ნ. შიდა ქართლის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან (ალაიანი). - *ნასტაკისის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები*, II, თბ.

მიქელაძე 1967: მიქელაძე თ. ქსენოფონტის ანაბასისი; ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ.

მიქელაძე 1974: მიქელაძე თ. ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის

უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან, თბ.

მიქელაძე 1978: მიქელაძე თ. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება რიონის ქვემო წელზე – კოლხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები, I, თბ.

მიქელაძე 1985: მიქელაძე თ. კოლხეთის ადრერკინის ხანის სამაროვნები (ურეკისა და ნიგვზიანის სამაროვნები). - კოლხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები, II, თბ.

მიქელაძე და სხვ. 1974: მიქელაძე თ., ფხაკაძე გ., ბარამიძე მ., ლორთქიფანიძე გ., მუსხელიშვილი დ., ხახუტაიშვილი დ. კოლხეთის ექსპედიცია. - საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1973 წ.

მოვსეს ხორენაცი 1984: მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, თარგმნა ავ. აბდალაძემ, თბ.

მქ 1963: მოქცევაი ქართლისაი. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი 1, (მე-5-მე-10 სს), (რედ. ილ. აბულაძე), თბ.

მუსხელიშვილი 1977: მუსხელიშვილი დ. საქართველოს ისტ. გეოგრაფ. ძირითადი საკითხები, I, თბ.

მუსხელიშვილი 1978: მუსხელიშვილი დ. ხოვლეს ნამოსახლარის არქეოლოგიური მასალა, თბ.

მუსხელიშვილი და სხვ. 2010: მუსხელიშვილი დ., ჯიბლაძე ლ., პაპუაშვილი რ., ანაკლია 2, თბ.

მუხიგულაშვილი 2015: მუხიგულაშვილი ნ. რკინის საბრძოლო იარაღები ძვ.წ. მე-6-მე-3 სს.

არაგვის ხეობაში. – ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №11, გვ. 69-97.

მცხეთა, 2 - 11, კრებ. (რედ. ან. აფაქიძე), თბ.

ნადირაძე 1975: ნადირაძე ჯ. ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ.

ნადირაძე 1990: ნადირაძე ჯ. საირხე – საქართველოს უძველესი ქალაქი, თბ.

ნაკაიძე 1980: ნაკაიძე ნ. ძვ.წ. მე-4-3 სს. ქვევრსამარხები დაჭრილების სამაროვნიდან. - კრებ.

კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები (რედ. გ. ციციტიშვილი), გვ. 28-41.

ნარიმანიშვილი 2017: ნარიმანიშვილი გ. აღმოს. საქართველოს ძვ.წ. მე-7-ახ.წ. მე-7 სს. კერამიკა, ნაწ. 1, – ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, № 13, გვ. 21-71.

ნარიმანიშვილი 2018: ნარიმანიშვილი გ. აღმოს. საქართველოს ძვ.წ. მე-7-ახ.წ. მე-7 სს. კერამიკა, ნაწ. 2, – ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, № 14, გვ. 77-141.

ნარიმანიშვილი და სხვ. 2016: ნარიმანიშვილი გ., ნიკოლაიშვილი ვ., გიუნაშვილი გ., ბრაგვაძე ზ., გობეჯიშვილი ნ., კობერიძე კ., ესვანჯია ი. არმაზციხეზე 2015 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევის ანგარიში. – ჟურ. *ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში*, № 23, გვ. 98-119.

ნასიძე 2002: ნასიძე მ. საქართველოს ბერძნული გრაფიკა, თბ.

ნიკოლაიშვილი 2011: ნიკოლაიშვილი ვ. არმაზციხე - ქართლის სამეფო რეზიდენცია, თბ.

ნიკოლაიშვილი და სხვ. 2012: ნიკოლაიშვილი ვ., მანჯგალაძე გ., ნარიმანიშვილი გ. სამთავროს ადრენატიკური ხანის ქვასამარხები. – ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №8, გვ. 57-61.

ნონეშვილი 1983: ნონეშვილი ალ. ქვევრსამარხები ამიერკავკასიაში, თბ.

ოდიშელი 1997: ოდიშელი მ. შუხუთის აბანოს მოზაიკა. - კრებ. გურია, 2, თბ., გვ. 115-124.

ორბელიანი 1991: ორბელიანი სულხან-საბა. ლექსიკონი ქართული, 1, თბ.

პაპუაშვილი 2017: პაპუაშვილი რ. ზუგდიდის არქეოლოგიისთვის, თბ.

პაპუაშვილი და სხვ. 2002: პაპუაშვილი რ., ესებუა თ. ცაიშის სამაროვანი. - *ძიებანი*, № 9, გვ. 48.

პაპუაშვილი და სხვ. 2005: პაპუაშვილი რ., პაპუაშვილი ნ. კოლხეთის ძვ. ნამოსახლარები. ერგეტა.

პლუტარქე 1957: პლუტარქე. პარალელური ბიოგრაფიები (თარგ. აკ. ურუშაძისა), თბ.

პლუტარქე 1975: პლუტარქე. პარალელური ბიოგრაფიები (თარგ. აკ. ურუშაძისა), თბ.

პროკოპი კესარიელი 1965: პროკოპი კესარიელი, ბრძოლა სპარსელებთან; გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, ტ. 2, თბ.

რამიშვილი ალ. 1999: რამიშვილი ალ. კოლხური კულტურის ინფილტრაცია შიდა ქართლში. – კრებ. *ქუთაისური საუბრები*, 6, თბ.

რამიშვილი 1965: რამიშვილი რ. არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინთაში. - მსკა, 4, გვ. 107-122.

რამიშვილი 1983: რამიშვილი რ. ახალი ჟინვალის სამაროვანი და ნამოსახლარი 1971-1973 წწ.

განათხარისმიხედვით. - კრებ. *ჟინვალი*, 1, თბ., გვ. 81-130.

რამიშვილი ქ.ი. 1979: რამიშვილი ქ.ი. სასანური გემები საქართველოში, თბ.

რამიშვილი ქ.რ. 2007: რამიშვილი ქ.რ. აღმ. საქარ. მთიანეთის მცირე პლასტიკის ძეგლები, თბ.

რამიშვილი ქ.რ. 2008: რამიშვილი ქ.რ. ვერძის გამოსახულებები მდ. არაგვის ხეობიდან. – ჟურ.

იბერია-კოლხეთი, №4, გვ. 76-84.

რამიშვილი ქ.რ. 2021: ბრინჯაოს გრაფირებული სარტყლები, ჭვირული აბზინდები და ფიბულები, - საქართველოს არქეოლოგიის ნარკვევები, პროექტის ხელმძღვ. გ. გამყრელიძე, თბ. 376-382.

რუსიშვილი 2007: რუსიშვილი ნ. ვაზის კულტურა საქართველოში პალეობოტანიკური მონაცემების საფუძველზე, თბ.

საგინაშვილი 1970: საგინაშვილი მ. ურბნისის სამაროვნის მინის ჭურჭელი, თბ.

საგინაშვილი 2000: საგინაშვილი მ. მინის სანელსაცხებლების – კოჰლ-ტუბე-ების გავრცელება საქართველოში. - ჟურ. *ძიებანი*, №5, გვ.72-76.

საგინაშვილი 2003: საგინაშვილი მ. მინის ჭურჭელი მცხეთის I ს-ის აკლდამიდან. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №1, გვ.75-82.

საგინაშვილი 2005: საგინაშვილი მ. მინის, დამლიანი ოთხნახნაგა ჭურჭელი მცხეთიდან. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №2, გვ. 39-47.

სადრაძე 2009: სადრაძე ვ. ურეკის ანტიკური ხანის ძეგლები. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №5, გვ.50.

საქართველო და ქართველების... 1993: საქართველო და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია (რედ. გ. პაიჭაძე), თბ.

საქართველოს არქეოლოგია 1991: ტ. 1, (რედ. ოთ. ლორთქიფანიძე), თბ.

საქ. არქეოლ. ნარკ. 2021: საქართველოს არქეოლოგიის ნარკვევები (ძვ.წ. მე-5 -ახ.წ. მე-5სს); პროექტის ხელმძღვ. გელა გამყრელიძე, თბ.

სილოგავა 1980: სილოგავა ვ., ქართული წარწერების კორპუსი, 2. დასავ. საქართველო, ნაწ. 1, თბ.

სინ I 1970: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ.1, თბ. (რედ. გ. მელიქიშვილი).

სინ II 1973: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 2, თბ.

სინაურიძე 1985: სინაურიძე მ. კაზრეთის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ.

სპენსერი 1981: კ. კოხისა და ო. სპენსერის ცნობები საქ. შესახებ, თარ. ლ. მამაცაშვილი, თბ.

სულავა 1996: სულავა ნ. მთიანი კოლხეთი ანტიკურ ხანაში (ლენჩხუმი), თბ.

სულავა 2011: სულავა ნ. კავკასიის ფიბულები (ტიპოლოგია, ქრონოლოგია, გენეზისი), თბ.

სუმბაძე 1988: სუმბაძე ლ. კოლხური სახლი ვიტრუვიუსის მიხედვით და ქართული საცხოვრებელი სახლის კვლევის პრობლემები. - სმა. *მაცნე*, ისტ... სერია, №4, თბ.

სურგულაძე ივ. 1951: სურგულაძე ივ. სახელმწიფოს წარმოშობა საქართველოში, თბ.

უგრელიძე 1961: უგრელიძე ნ. მინა ძველ საქართველოში. თბ.

ურუშაძე 1964: ურუშაძე აკ. ძველი კოლხეთი არგონავტიკის თქმულებაში, თბ.

ურუშაძე 1970: ურუშაძე აკ. არგონავტიკა, თბ.

ფანცხავა 1988: ფანცხავა ლ. კოლხური კულტურის მხატვრული ხელოსნობის ძეგლები, თბ.

ფირცხალავა და სხვ. 2013: ფირცხალავა მ., ლანჩავა ომ. დარღვეული სამარხის ნაშთები ზესტაფონიდან. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №9, გვ. 101-113.

ფირცხალავა და სხვ. 2021: მარინე ფირცხალავა, გელა გამყრელიძე, კოლხური თიხის ჭურჭელი და ამფორები (ძვ.წ. მე-7 – ახ.წ. 5სს). - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №16, გვ. 86-118.

ფლავიუს არიანე 1961: ფლავიუს არიანე. მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო (ნ. კეჭალაძე), თბ.

ფოფორაძე და სხვ. 2005: ფოფორაძე ნ., გაჩეჩილაძე ხ., გველესიანი ს., საიუველირო საქმე, თბ.

ფუთურიძე 1959: ფუთურიძე რ. გვიანანტიკური ხანის დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები. - მსკა, ტ. 2, თბ., გვ. 54-94.

ფუთურიძე 2003: ფუთურიძე რ. ამფორები კოლხეთში ძვ.წ. 4ს. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №1, გვ.98.

ქავთარაძე 2006: ქავთარაძე გ. საქართველოს სახელმწიფოებრივი განვითარების საკითხები, თბ.

ქ.ც.1955: ქართლის ცხოვრება (გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა), 1ტ., თბ.

ქ.ც.1959: ქართლის ცხოვრება (გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა), 2ტ., თბ.

ქართული სახელმწიფოებრიობის სათავეებთან 2001: კრებ. თბ.

ქორიძე 1961: ქორიძე დ. მატერიალური კულტურის უძველესი ძეგლები (საჩხერის რ-ნი). თბ.

ქორიძე 1965: ქორიძე დ. კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, თბ.

ქორიძე 1968: ქორიძე დ. ლიხნის განძი და კოლხური ცულების გენეზისი... - სსმმ, 30-B, თბ.

ყაზახიშვილი 1980: ყაზახიშვილი ლ. ანტიკური ხანის სამარხები *საყარაულო სერის*

სამაროვნიდან. – კრებ. *კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები*, თბ., გვ. 60-67.

ყაუხჩიშვილი თ. 1951: ყაუხჩიშვილი თ. ბერძნული წარწერები საქართველოში, თბ.

ყაუხჩიშვილი თ. 1957: ყაუხჩიშვილი თ. სტრაბონის გეოგრაფია. თბ.

ყაუხჩიშვილი თ. 1959: ყაუხჩიშვილი თ. აპიანე, მითრიდატეს ომების ისტორია. თბ.

ყაუხჩიშვილი თ. 1962: ყაუხჩიშვილი თ. მემნონის ჰერაკლეს ისტორიის ცნობები საქართველოს შესახებ. – მსკი, 34, თბ., გვ. 137-193.

ყაუხჩიშვილი თ. 1965: ყაუხჩიშვილი თ. ჰიპოკრატეს ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ.

ყაუხჩიშვილი თ. 1967: ყაუხჩიშვილი თ. ბერძნების ცნობები საქართველოს შესახებ I, თბ.

ყაუხჩიშვილი თ. 1969: ყაუხჩიშვილი თ. ჰერაკლიდე და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ. – კრებ. *აღმოსავლური ფილოლოგია*, 1, თბ., გვ. 186-190.

ყაუხჩიშვილი თ. 1976ა: ყაუხჩიშვილი თ. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, 3, დიოდორე სიცილიელი, თბ.

ყაუხჩიშვილი თ. 1977: ყაუხჩიშვილი თ. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ.

ყაუხჩიშვილი თ. 1987: ყაუხჩიშვილი თ. ვანის ახლად აღმოჩენილი ბერძნული წარწერა. – კრებ. *ქართული წყაროთმცოდნეობა*, 7, თბ., გვ. 131-143.

ყაუხჩიშვილი თ. 1996: ყაუხჩიშვილი თ. ახალი წარწერები არმაზციხიდან. – *მცხეთა*, 11, გვ. 81.

ყაუხჩიშვილი თ. 1998: ყაუხჩიშვილი თ. ახალი ბერძნული წარწერა არმაზციხე. – *ხელოვნების მუზეუმის კრებ. ნარკვევები*, თბ., გვ. 11-14.

ყაუხჩიშვილი თ. 1999: ყაუხჩიშვილი თ. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი, 1, თბ.

ყაუხჩიშვილი თ. 2000: ყაუხჩიშვილი თ. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი, 2, 3, თბ.

ყაუხჩიშვილი თ. 2004: ყაუხჩიშვილი თ. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი, თბ.

ყაუხჩიშვილი ს. 1936: ყაუხჩიშვილი ს. ბიზანტიური ეპოქის ციხეები ლაზეთში. – *გეოგრაფიკა*, 3, თბ.

ყაუხჩიშვილი ს. 1941: ყაუხჩიშვილი ს. არმაზში აღმოჩენილი ბერძნული წარწერები. – *ენიკის მოამბე*, 2, №1-2, თბ., გვ. 169-176.

ყაუხჩიშვილი ს. 1965: ყაუხჩიშვილი ს. გეოგრაფიკა, 2, თბ.

ყიფიანი გ. 2000: ყიფიანი გ. კოლხეთისა და იბერიის წარმართული ტაძრები და ქართული ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების წარმოშობის საკითხები, თბ.

ყიფიანი გ. 2002: ყიფიანი გ. უფლისციხე. თბ.

ყიფიანი გ. და სხვ. 1995: ყიფიანი გ., ამაშუკელი ნ. კოლხური და ფრიგიული სახლები, თბ.

ყიფიანი გ. 2014: ყიფიანი გ., ქალაქი *სურიონი*, თბ.

ყიფიანი ნ. 2009: ყიფიანი ნ. წითელფიგურული სკიფოსები ვანის ნაქალაქარიდან. – *ჟურ. იბერია-კოლხეთი*, №5, თბ., გვ. 80-84.

ყორანაშვილი 1975: ყორანაშვილი გ. გეოგრაფიკა. გარემოს როლი საზოგადოების განვითარებაში, თბ.

ყორანაშვილი 2000: ყორანაშვილი გ. საქართველოში სახელმწიფოს წარმოშობის საკითხი, თბ.

შალიკაძე 2004: შალიკაძე თ. მინის ნაწარმი. – კრებ. *გონიო-აფსაროსი*, 4, გვ. 120-140.

შალიკაძე 2008: შალიკაძე თ. ამოტიფურულორნამენტიანი სასმისები გონიო-აფსაროსიდან. – *ჟურ. იბერია-კოლხეთი* №4, თბ., გვ. 90-93.

შარდენი 1975: შარდენი ჟან. მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, თბ.

შატბერაშვილი 2007: შატბერაშვილი ვ. სამარხი ხოვლედან. – *ჟურ. იბერია-კოლხეთი*, №3, გვ. 87-96.

შველიძე 2014: შველიძე დ. 1832 წ. შეთქმულებრივი მოძრაობის ისტორიიდან, *თსუ-ს გამომც.*, თბ.

შპაიდელი 1985: შპაიდელი მ. კავკასიის საზღვარი; I ს. გარნიზონები აფსაროსში, პეტრასა და ფასისში. – *სმა. მაცნე* (ისტ. . სერია), №1, თბ., გვ. 134-140.

ჩავლეიშვილი 2005: ჩავლეიშვილი ირ. ძველკოლხურ დასახლებათა სტრუქტურა (ფიჭვნარის უახლესი აღმოჩენების მიხედვით). – *ბამ შრომები*, 3, თბ.

ჩიხლაძე 2005: ჩიხლაძე ვ. ჟინვალის სამაროვანზე აღმოჩენილი ყვითელი მინის მედალიონები და მძივები. – *ჟურ. იბერია-კოლხეთი*, №2, თბ., გვ. 142-147.

ჩიხლაძე 2015: ჩიხლაძე ვ. ჟინვალის სამაროვანი, თბ.

ჩოლოყაშვილი 1954: ჩოლოყაშვილი კ. ქართული საბრძოლო იარაღი. – სსმმ, ტ. 18-B, გვ. 227.

ჩხატარაშვილი 1978ა: ჩხატარაშვილი მ. საქ.-ში აღმოჩენილი სარკმლის მინა. – *ფსაძ*, 3, გვ. 69-97.

ცანავა 1982: ცანავა რ. მედეა და ქართული სამყარო. - სმა. *მაცნე*, (ენა და ლიტ.), №1, გვ.85.

ცეცხლაძე და სხვ. 1991: ცეცხლაძე გ., იაშვილი ი. დამლიანი კოლხური ამფორის ფრაგმენტი ჩოლოქიდან. - კრებ. *სდსძ*, გვ.58- 61.

ძველაია 1973: ძველაია მ., კოლხეთის დაბლობი, თბ.

ძ.ქ.ა.ლ.ძ. 1963: ძვ. ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, 1, (რედ. ილ. აბულაძე).

ძნელაძე მ. 2002: ძნელაძე მ. აბულმუგის სამაროვანი. - კრებ. *დმანისი*, 3, თბ., გვ.140-236.

ძნელაძე მ. 2020: ძნელაძე მ., ხოხობაშვილი თ., ლლილვაშვილი გ., სადრაძე ვ., საქართველოს ანტიკური ხანის სამშენებლო კერამიკა (კრამიტი), თბ.

წერეთელი გ. 1942-3: წერეთელი გ. არმაზის ბილინგვა. - *ენიშკის მოამბე*, 13, თბ., გვ.1-83.

წერეთელი გ. 1958: წერეთელი გ. მცხეთის ბერძნული წარწერა ვესპასიანეს ხანისა, თბ.

წერეთელი კ. 1992: წერეთელი კ. ორი მცირე არამეული წარწერა დედოფლისგორიდან. - სმა. *მაცნე* (ისტ...სერია), №3, თბ., გვ.5-8.

წერეთელი კ. 1992ა: წერეთელი კ. შენიშვნები არმაზის ბილინგვის არამეულ ტექსტზე, თბ.

წერეთელი კ. 1996: წერეთელი კ. მცხეთის არამეული ამულეტი. - კრებ. *მცხეთა*, 11, გვ.95-132.

წერეთელი მ. 2011: წერეთელი მ. კლასიკური ხანის კოლხური სასაფეთქელები (სპირალური ხვიები). - *ჟურ.იბერია-კოლხეთი*, №7, გვ.155-165.

ნითლანაძე 1973: ნითლანაძე ლ. არქეოლოგიური აღმოჩენები სოფ. ლიაში. - *ჟურ. ძმ*, №33, გვ. 66.

ჭანიშვილი 2010: ჭანიშვილი თ. სამკაული (კისრის რკალი) საქართველოს არქეოლ. კომპლექსებიდან. - *ჟურ. იბერია-კოლხეთი*, №6, თბ., გვ. 125-143.

ჭილაშვილი 1964: ჭილაშვილი ლ. ნაქალაქარი ურბნისი (ისტორიულ-არქეოლ. გამოკვლევა), თბ.

ჭილაშვილი 2000: ჭილაშვილი ლ. წინაქრისტიანული ხანის ქართული წარწერა ნეკრესიდან. - კრებ. *ქართველოლოგი*, №7, თბ.

ჭიჭინაძე და სხვ. 2012: ჭიჭინაძე მ., ყვავაძე ელ., კაჭარავა დ., ახვლედიანი დ., კვირკველია გ. ვანის №22 სამარხში მოპოვებული ორგანული ნაშთების პალინოლოგიური დახასიათება. - საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მაცნე, (საბუნებისმეტყველო... სექცია), №4, გვ. 95-108.

ჭყონია 1981: ჭყონია ან. ოქროს სამკაულები ვანის ნაქალაქარიდან. - კრებ. *ვანი*, 6, თბ.

ჭყონია 2005: ჭყონია ან. ოქრო კოლხეთიდან. - *ჟურ. იბერია-კოლხეთი*, №2, თბ., გვ.189-193.

ჭყონია 2010: ჭყონია ან. ჰერაკლეს კვანძი. - *ჟურ. იბერია-კოლხეთი*, №6, გვ.13.

ჭყონია 2012: ჭყონია ან. ოქრომჭედლის სახელოსნო ვანში. - *იბერია-კოლხეთი*, №8, გვ. 5.

ჭყონია 2013: ჭყონია ან. ძველი კოლხეთის კონტაქტები აქემენიდურ სამყაროსთან (სამაჯურები). - *ჟურ. იბერია-კოლხეთი*, №9, გვ.117-122.

ხალვაში 2002: ხალვაში მ. კერამიკული ტარა გონიოდან. - კრებ. *გონიო-აფსაროსი*, II, ბათუმი.

ხალვაში 2002ა: ხალვაში მ. გონიო-აფსაროსის შიდაციხის ცენტრალური ნაწილის გათხრების შედეგები. - კრებ. *გონიო-აფსაროსი*, 3, თბ.

ხარაბაძე 2003: ხარაბაძე ს. 1-ელი სს-ის სამარხი ზედაგორიდან. - *იბერია-კოლხეთი*, №2, გვ.164.

ხარაბაძე 2005: ხარაბაძე ს. სამარხები ქვედა ციხესულორიდან. - *იბერია-კოლხეთი*, №2, გვ.30.

ხარაბაძე 2008: ხარაბაძე ს. ქვედა გორას განძი. - *ჟურ. იბერია-კოლხეთი*, №4, თბ., გვ.110-111.

ხახუტაიშვილი 1964: ხახუტაიშვილი დ. უფლისციხე, 1957-63წწ., 1, თბ.

ხახუტაიშვილი 1964ა: ხახუტაიშვილი დ. კოლხეთის რკინის მეტალურგიის... - სდსძ, 1, თბ.

ხახუტაიშვილი 1966: ხახუტაიშვილი დ. იბერიის ქალაქთა ისტორიის საკითხები, თბ.

ხახუტაიშვილი 1970: ხახუტაიშვილი დ. უფლისციხე, 2, 1963-69 წწ, თბ.

ხახუტაიშვილი 1979: ხახუტაიშვილი დ. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური კვლევის ძირითადი შედეგები. - *სდსძ*, 8, თბ.

ხახუტაიშვილი ნ. 1986: ხახუტაიშვილი ნ. სამხ.-დას. საქართველო ადრერკინის ხანაში. - *სდსძ*, 15.

ხიდაშელი 1972: ხიდაშელი მ. ბრინჯაოს მხატვრული დამუშავების ისტ.-თვის ანტიკურ საქართველოში (ბრინჯაოს ჭვირულგამოსახულებიანი ბალთები), თბ.

ხიდაშელი 2009: ხიდაშელი მ. გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის გორასაცხოვრისები. - ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის *შრომები*, 9, თბ., გვ.24-28.

ხიმშიაშვილი 2001ბ: ხიმშიაშვილი კ. იბერიის სატაძრო არქიტექტურის შესახებ. - კრებ.

არქიტექტურული მემკვიდრეობა, ტ. 1, თბ., გვ. 1-40.

ხოფერია 2017: ხოფერია ნ. გვიანანტიკური საქართველოს სამხედრო ისტორია, თბ.

ხოშტარია 1949: ხოშტარია ნ. არქეოლოგიური გათხრები ვანში. - კრებ. მიმომხილველი, 1, გვ.297.

ხოხოზაშვილი და სხვ. 2008: ხოხოზაშვილი თ., ძნელაძე მ. აბულმუგის სამაროვანი, თბ.

ჯავახიშვილი ალ. 1958: ჯავახიშვილი ალ. ხაიშის განძი. - ჟურ. *მნათობი*, №3, თბ., გვ.149-157.

ჯავახიშვილი 1960: ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ტ. 1, თბ.

ჯავახიშვილი 1962 ჯავახიშვილი ივ. მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტ.-თეის, 3-4, თბ.

ჯავახიშვილი ქ. 2011: ჯავახიშვილი ქ. ვანის ნაქალაქარზე 2003-05 წწ. აღმოჩენილი გლიპტიკური ძეგლები. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №7, თბ., გვ.121-130.

ჯავახიშვილი ქ. 2015: ჯავახიშვილი ქ. საქართველოს გლიპტიკური ძეგლები. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №11, თბ., გვ.5-36.

ჯანაშია 1952: ჯანაშია ს. შრომები, ტ. 2, თბ.

ჯანაშვილი 1963: ჯანაშვილი ალ. საქართველოს ცხოველთა სამყარო, 3, თბ.

ჯაფარიძე ვ.მ. 1989: ჯაფარიძე ვ.მ. ვარდციხის ნაქალაქარი, თბ.

ჯაფარიძე ვ.მ. 2006: ჯაფარიძე ვ.მ. ეგრისის 1-ელი-მე-7სს. ძეგლები, თბ.

ჯაფარიძე ოთ. 1950ა: ჯაფარიძე ოთ. კოლხური ცული. - სსმამ, 16-B, თბ., გვ.35-89.

ჯაფარიძე ოთ. 2012: ჯაფარიძე ოთ. საქართველოს არქეოლოგიის ძირითადი საკითხები, თბ.

ჯიბლაძე 2007: ჯიბლაძე ლ. კოლხეთის დაბლობის ძვ.ნ. მე-3-მე-2 ათასწ. ნამოსახლარები, თბ.

ჯიბლაძე 2010: ჯიბლაძე ლ. სახლის თიხის მოდელი ნაოხვამუდან და ძველკოლხურ ნაგებობათა სისტემა. - კრებ. *იბერია-კოლხეთი*, №6, თბ., გვ. 117-124.

ჯინჯიხაშვილი 1980: ჯინჯიხაშვილი გ. ძვ.ნ.1-ელი - ახ.ნ.1-ელი სს. ქვევრსამარხები საყარაულო სერის სამაროვნიდან. - კრებ. *კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები*, თბ., გვ.42-59.

ჯიქია 1971: ჯიქია ლ. ანტიკური ხანის მასალები ქუთაისის მუზეუმში (ქვევრსამარხები). - ქუთაისის ნ.ბერძენიშვილის სახ. ისტ.-ეთნოგრაფ. მუზეუმის მასალები, 2, თბ., გვ.22-24.

ჯიქია 2005: ჯიქია ლ. სოფ. ორულუს ნამოსახლარი დიხაგუძეები. - ჟურ. *იბერია-კოლხეთი*, №2.

ჰეროდოტე 1975-1976: ჰეროდოტე. ისტორია, ტ. 1-2, თარგმანი თ. ყაუხჩიშვილისა, თბ.

Barag 1962: Barag D. Mesopotamian Glass Vessels of the Second Millennium BC., Notes on the Origin of the CoreTechnique. - JGS, vol. 4.

Barag 1975: Barag D. Rod Formed Kohl-tubes of the Midfirst Millennium BC. - JGS 17, pp.23-36.

Boardman 1985: Boardman J. Athenian black figure vases, Thames and Hudson, London.

Boardman 1989: Boardman J. Athenian red figure vases, The classical period, Thames and Hudson, London.

Boardman 1991: Boardman J. Early Greek Pottery on Black Sea Sites? - Oxford Journal of Archaeology, 10. p.24.

Braund 1994: Braund D. Georgia in Antiquity (A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550BC-562 AD), Clarendon Press, Oxford.

Brosset 1858: Brosset M. F. Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle, St.-Petersbourg.

Callender 1965: Roman amphorae (with index of stamps), London.

Carneiro 1970: Carneiro R. L. A Theory of the Origin of the State. - jour. Science, v. 169.

Casson 1984: Casson L. Ancient Trade and Society, Detroit.

Claessen... 1978: Claessen H.J.M., Skalnik P. Beginning and End of the Early State, - The Early State. - New Babylon, Studies in the Social Sciences 32. Mouton Publishers, Hague, Paris, New York.

Connolly 1988: Connolly P. Greece and Rome at war, Macdonald and Co (Publishers); Black cat, London.

D'Amato... 2009: D'Amato R., Sumner G., Arms and Armour of the Imperial Roman Soldier. From Marius to Commodus, 112 BC- AD 192, London.

Dubois de Montpereux 1839: Dubois de Montpereux Fr. Voage autour du Caucase... 3. Paris.

Dubois de Montpereux 1840: Dubois de Montpereux Fr. Voyage autour du Caucase... 4. Paris.

Dubois de Montpereux 1843: Dubois de Montpereux Fr. Voyage autour du Caucase... Atlas, Paris.

- Forbes 1964:** Forbes R.J. *Studies in Ancient Technology*, Leiden.
- Furtwängler... 2008:** Furtwängler A., Gagoshidze I., Löhr H., *Iberia and Rome: The Excavations of the Palace of Dedoplistskaya Gora and the Roman influence in the Caucasian Kingdom of Iberia*, Schriften des Zentrum für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, Bd. 13.
- Gagoshidze 2008:** Gagoshidze I. Bone objects. - *Iberia and Rome, The excavations of the palace at Dedoplistskaya Gora and the Roman influence in the Caucasian kingdom of Iberia*, pp. 87-115.
- Gamkrelidze 1998:** Gamkrelidze G., *Ein Rhyton mit Götterdarstellung aus der Kolchis*. Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 30, Berlin, S. 211-219, 2 Abb.
- Gamkrelidze 2004:** Gamkrelidze G. On the History of Archaeology in Georgia (Part 1). - *Journal of Georgian Archaeology*, Published by Centre for Archaeological Studies. Tb., #1, p. 208-218.
- Gamkrelidze 2008:** Gamkrelidze G. About the military-political situation in Georgia in the 4th cent. BC – 2nd cent. AD (Written Sources and Archaeological evidence). - *Journal Iberia-Colchis* (Researches on the Archaeology and History of Georgia in the Classical and early Medieval Period), #4, Tb., p. 144-158.
- Gamkrelidze 2009:** Gamkrelidze G. *In the path of Georgian archaeology*, Published by Georgian N M.
- Gamkrelidze 2009b:** Gamkrelidze G. On the Evolution the Colchian Amphorae (the 4th cent. BC to the 3rd cent. AD). - *Journal Iberia-Colchis* #5, Published by National Museum of Georgia Tb., p.195-203.
- Gamkrelidze 2009c:** Gamkrelidze G. Two Silver Rhytons from west Georgia - Colchis (Mtsidziri and Gomi). – *Journal Iberia-Colchis*, #5, Published by National Museum of Georgia Tb., p. 204-214.
- Gamkrelidze 2010a:** Gamkrelidze G. Colchian Amphora with Stamp from Poti-Phasis. – *Iberia-Colchis*, #6.
- Gamkrelidze 2011:** Gamkrelidze G. Sinopean Amphorae with Greek Graffiti in the Context of the Town of Phasis. - *Journal Iberia-Colchis* (Researches on the Archaeology of Georgia), #7, Tb. p.175-194.
- Gamkrelidze 2012:** Gamkrelidze G. *Researches in Iberia-colchology (History and archaeology of ancient Georgia)*, Ed.by D. Braund. - *Published by Georgian National Museum*, Tb.
- Higgins 1980:** Higgins R. *Greek and Roman Jewellery*, London.
- Hoffmann... 1965:** Hoffmann H., Davidson P. *Greek Gold Jewelry from the Age of Alexander*, Mainz am Rhein.
- Huntington 1925:** Huntington E. *Civilisation and climate*, Oxford University Press.
- Huntington 1945:** Huntington E. *Mainsprings of Civilization*, New York.
- Johnson 1987:** Johnson A. *Römische Kastelle*, Mainz am Rhein.
- Kakhidze 2004:** Kakhidze A. Silver phialai from the 5th c. BC. Greek cemetery at Pichvnari. - *Pontus and the Outside World, Studies in Black Sea History, Historiography and Archaeology*, Brill, Leiden-Boston, pp. 85-119.
- Khakhutaishvili 2005:** Khakhutaishvili N. Development of iron metallurgy in West Transcaucasia (historical Kolkheti). - *Metalla*, #12 1/2, Wiesbaden.
- Latyshev 1904-1906:** Latyshev B. *Scythica et Caucasica*; St.-Petersbourg.
- LIMC 1992:** *Lexicon Iconographicum Mythologiae classicae*, -Artemis verlag Zürich und München, B.III(1), S. 474.
- LIMC 1992a:** *Lexicon Iconographicum Mythologiae classicae*, - Artemis verlag Zürich und Düsseldorf, B. VI(1), S. 386-398, B.II (1), 1984, S. 591-599.
- Loeb classical library 1959-62:** Loeb classical library: Pliny, Tacitus, Appian, Dion Cassius, Herodotus, Plutarch, Strabo, Xenophon, Cambridge, Harvard univ. press.
- Löhr 2008:** Löhr H. Metal vessels and Furniture. - *Iberia and Rome. The excavations of the palace at Dedoplistskaya Gora and the Roman influence in the Caucasian kingdom of Iberia*, Langenweißbach, pp.154-164.
- Lordkipanidze 2001:** Lordkipanidze O. The Golden Fleece: myth, euhemeristic explanation and archaeology. - *Oxford Journal of Archaeology*, 20, Oxford, pp. 2-37.
- Malinowski 1935:** Malinowski B. *Coral Gardens and their Magic*, v. 1-2, London.
- Markhem 1942:** Markhem S. *Climate and energy of Nations*. Oxford University Press.
- Odiseli 1995:** Odiseli M. *Spatantike und frühchristliche Mosaiken in Georgien*, Wien.
- Petulla 1980:** Petulla J. *American environmentalism (values, tactics, priorities)*, London.

- Polanyi 1975:** Polanyi K. Traders and Trade. – Ancient Civilization and Trade, University of New Mexico Press. Albuquerque, pp. 150-177.
- Renfrew 1972:** Renfrew C. The Emergence of Civilization, London.
- Robinson H. 1975:** Robinson H. The armour of imperial Rome, London.
- Service 1975:** Service E.R. Origins of the State and Civilization (The Process of Cultural Evolution), New York.
- Strong 1966:** Strong D. Greek and Roman gold and silver Plate, London.
- Trade and Ancient Economy 1983:** Trade and Ancient Economy, P. Garnsay, K. Hopkins, C., London. 125.
- Vallet 1973:** Vallet G. La Colonisation Grecque en occident. 13 " kongress istoricheskix nauk", v.1, 3, p. 53-72.
- Апакидзе... 1980:** Апакидзе А., Николайшвили В., Абдушлишвили М., Сихарулидзе А., Манджгаладзе Г., Садрадзе В., Гиунашвили Г., Мцхета - результаты археол. исследований. - ПАИ в 1977, Тб., с.130-146.
- Апакидзе... 1987:** Апакидзе А., Николаишвили В., Сихарулдзе А., Мелитаури К., Гагошидзе Ю., Хецуриани Л., Гиунашвили Г., Манджгаладзе Г., Нариманишвили Г., Садрадзе В., Глonti Н., Иремашвили Ш. Археологические раскопки в Мцхета и ее округе. – ПАИ в 1984-85 гг., с.47-51.
- Армянская география VII в. 1877:** Армянская география VII в., издал К. Патканов, С-Пб.
- Арсеньева 1988:** Арсеньева Т. Светильники Танаиса, М.
- Артамонов 1966:** Артамонов М. Сокровища скифских курганов в собрании Эрмитажа, Прага-Лен.
- Архитектура античного Мира 1940:** Архитектура античного Мира. Материалы и документы по истории архитектуры. Сост. В. Зубов, Ф. Петровский, М.
- Асланов... 1966:** Асланов Г., Голубкина Т., Садыхзаде Ш. Каталог золотых и серебряных предметов из археологических раскопок Азербайджана, Баку.
- Бакрадзе 1875:** Бакрадзе Д. Кавказ в археологическом отношении. - ЗОЛКА, кн.1, Тиф.
- Бокль 1906:** Бокль Г. Истории цивилизации в Англии, С-Пб.
- Браунд 1991:** Браунд Д. Римское присутствие в Колхиде и Иберии. – ВДИ, №4, с.34-52.
- Брашинский 1973:** Брашинский И. Синопа и Колхида – Вопросы древней истории. - сб. *Кавказско-Ближневосточный*, IV. Тб. с. 57.
- Брашинский 1980:** Брашинский И. Греческий керамический импорт на Н. Дону в V-III вв. до н.э., Лен.
- Бузанд Фавстос 1953:** Бузанд Фавстос. История Армении, Ереван.
- Васильев 1981:** Васильев Л. Протогосударство – Чифдом как политическая структура. - жур. *Народы Азии и Африки*, №6, с. 157-175.
- Венедиков 1961:** Венедиков И. Панагюриштенский клад, София.
- Вереций Флавий Ренат 1940:** Вереций Флавий Ренат. - ВДИ, № 1 (10), М., с. 217-293.
- Витрувий 1936:** Витрувий. Десять книг об архитектуре (пер. Ф. Петровского), М.
- Внуков... 1991:** Внуков С., Цецхладзе Г. Колхидские амфоры Крыма. - сб. Памятникижелезного века в окрестностях Евпатории, с. 170- 185.
- Воронов... 1985:** Воронов Ю., Бгажба О. Материалы по Археологии Цебельды, Тб.
- Вылканов... 1983:** Вылканов А., Данов Х., Черноморские лиманы и лагуны. - сб. Черное море, Л.
- Гагошидзе Ю. 1979:** Гагошидзе Ю. Самадло (археологические раскопки), Тб.
- Гагошидзе Ю. 1981:** Гагошидзе Ю. Самадло. Каталог археологического материала, Тб.
- Гайдукевич 1952:** Гайдукевич В. Раскопки Тиритаки в 1935- 40. - МИА, № 25, 15-134.
- Гайдукевич 1981:** Гайдукевич В. Боспорские города, Лен.
- Галанина 1977:** Галанина Л. Скифские древности Преднепровья (Эрмитажная коллекция). - Свод археологических источников, вып. Д1-33, М.
- Гамкрелидзе 1977:** Гамкрелидзе Г. К изучению древнеколхидских оборонительных сооружений. – Сообщения Акад. наук Груз. *Моамбе*, №2(88), Тб., с.501-509.
- Гамкрелидзе 1986:** Гамкрелидзе Г. Вопросы развития подводной археологии в Грузии. – Сообщения Акад. наук Груз. - *Моамбе*, №3 (122), Тб., с.657-664.

- Гамкрелидзе 1987:** Гамкрелидзе Г. Экспедиция на оз. Палеостоми. - Сб. АО, с.626-629.
- Гамкрелидзе 1990:** Гамкрелидзе Г. Гидроархеологические работы в зоне предполагаемого расположения древнего Фасиса. - сб. Причерноморье в VII-Vвв. д.н.э., V симп. в Вани, Тб., с. 215-227.
- Гамкрелидзе 1992:** Гамкрелидзе Г. К археологии долины Фасиса, изд. Акад. наук Груз. Тб.
- Гамкрелидзе 2006:** Гамкрелидзе Г. К историко-археологическому изучению Западной Грузии в эпоху античности. - Сб. *Археология Кавказа*, изд. Инст. Археол. Груз., №1, с.165-179.
- Гамкрелидзе... 1991:** Гамкрелидзе Г., Миндиашвили Г. Указатель археологических памятников, раскопанных на территории Грузии в 1952-86гг. - Сб. ПАИ, Тб., с. 114-128.
- Гзелишвили 1964:** Гзелишвили И. Железоплавильное производство в древней Грузии, Тб.
- Гогиберидзе 2003:** Гогиберидзе Н. Браслеты и гривны Грузии V-I вв. до н.э., Тб.
- Гоголишвили 1940:** Гоголишвили В. Проблема изучения древних памятников Колхидской низменности. - Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода № 6-7, М-Л.
- Деген-Ковалевский 1935:** Деген-Ковалевский Б. К истории железного производства Закавказья. - ИГАИМК, 120, М.-Л., 238-418.
- Еллинек 1903:** Еллинек Г. Общее учение о государстве, СПб.
- Ельницкий 1964:** Ельницкий Л., малоизученных утраченных греческих и латин. надписях ... - ВДИ, 2.
- Зеест 1960:** Зеест И. Керамическая тара Боспора. - МИА, 83, М.
- Ивановская 1928:** Ивановская Т., Кавказские бронзовые поясные пряжки, Материалы к изучению искусства Кавказа, Харьков, с. 11-26.
- Каухчишвили 1985:** Каухчишвили Т. Греческая надпись Эшерского г., сб. Источниковедческие разыскания, Тб., с.220-226.
- Кигурадзе 1976:** Кигурадзе Н. Дапнарский могильник, Тб.
- Корпус Боспорских надписей 1965:** Корпус Боспорских надписей, М.
- Кострин 1965:** Кострин К. Исследование нефти из древних средневековых амфор, найденных близ станицы Пролетарской. - СА, №1, с.291-293.
- Кострин 1971:** Кострин К. Исследование смолистого осадка из древних амфор, найденных при раскопках Танаиса. - СА, №3, с.264-265.
- Кропоткин 1970:** Кропоткин В. Римские импортные изделия в Восточной Европе. - САИ, Д 1-27, М.
- Кунина 1997:** Кунина Н. Античное стекло в собрании Эрмитажа, С-Пб.
- Куфтин 1944:** Куфтин Б. К вопросу о древнейших корнях Грузинской культуры на Кавказе по данным археологии. - сб. 1944, 12-В, Тб.
- Куфтин 1949а:** Куфтин Б. Материалы к археологии Колхиды, т. 1, Тб.
- Куфтин 1950:** Куфтин Б. Материалы к археологии Колхиды, т. 2, Тб.
- Латышев 1904:** Латышев В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. - Записки классического отделения императорского русского археологического общества, т. 2, вып. 1, СПб.
- Леммлейн 1951:** Леммлейн Г. Каменные бусы Самтаврского некрополя. - МИГК, вып. 29, с. 183-232.
- Ломоури 1981:** Ломоури Н. Грузино-Римские взаимоотношения, Тб.
- Лордкипанидзе 1979:** Лордкипанидзе О. Древняя Колхида (Миф и археология), Тб.
- Лордкипанидзе ... 1976:** Лордкипанидзе О., Путиридзе Р., Лежава Г., Матиашвили Н., Качарава Д., Гиглашвили Е., Пирцхалава М., Толордава В., Мицишвили М., Кипиани Г., Личели В., Гамкрелидзе Г. Итоги работ Ванской археологической экспедиции. - ПАИ, 1974, Тб., с.34-41.
- Максимова 1950:** Максимова М. Геммы из некрополя Мцхеты-Самтавро. - сб. 1950, 16-В, с.221-274.
- Мачабели 1976:** Мачабели К. Позднеантичная торевтика Грузии, Тб.
- Меликишвили 1959:** Меликишвили Г. К истории древней Грузии, Тб.
- Меликишвили 1960:** Меликишвили Г. Урартские клинообразные надписи, М.
- Мелюкова 1964:** Мелюкова А. Вооружение Скифов. - Свод археологических источников, Арх., Д1-4, М.

- Мечников 2013:** Мечников Л. Цивилизация и великие исторические реки, М.
- Микеладзе 1990:** Микеладзе Т. К археологии Колхиды (эпоха поздней бронзы-раннего железа), Тб.
- Нариманишвили 1991:** Нариманишвили Г. Керамика Картли 5-1 вв. до н.э., Тб.
- Обращение Грузии 1989:** Обращение Грузии (ред. М. Чхартишвили), Тб.
- Онайко 1966:** Онайко Н. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в 7-5 вв. до н.э. - САИ, Д1-27, М.
- Панцхава...2003:** Панцхава Л., Сулава Н., Папуашвили Р. Колхидская, кобанская или колхидско-кобанская? - *Кавказоведение*, № 4, М., с.102-117.
- Придик 1914:** Придик Е. Новые кавказские клады. - МАР, 34, Пет., с. 94-110.
- Протоколы археолог. съезда ... 1882:** Протоколы подготовительного археологического съезда, М.
- Ратцель 1897:** Ратцель Ф. Политическая география, С-Пб.
- Сизов 1889:** Сизов В. Восточное побережье Черного моря. - МАК, 2.
- Трапш 1954:** Трапш М. Мраморный барельеф из Сухуми. - ВДИ, №1, М., с.163-165.
- Трапш 1962:** Трапш М. Памятники Колхидской и Скифской культур в с. Куланурхва.
- Трапш 1969:** Трапш М. Труды, т. 1, Сухуми.
- Трапш 1970:** Трапш М. Труды, т. 2, Сухуми.
- Трапш 1971:** Трапш М. Труды, т. 3, Тб.
- Урушадзе 1988:** Урушадзе Н. Древнегрузинское пластическое искусство, Тб.
- Успенский 1952:** Успенский В. Исследование древней амфоры с нефтью. - МИА, №25, 415-421.
- Хахутаишвили 1987:** Хахутаишвили Д. Производство железа в Древней Колхиде, Тб.
- Черных 1977:** Черных Е. Об Европейской зоне Циркумпонтийской металлургической провинции. - *Acta Archaeologica carpathica*, т. 10, 7.
- Шамба 1980:** Шамба Г. Эшерское городище, Тб.
- Шамба С. 1988:** Шамба С. Гиэнос, 1, Тб.
- Шелов 1980:** Шелов Д. Колхида в системе понтийской державы Митридата. - ВДИ, №3, М., с. 28-43.
- Штаерман 1945:** Штаерман Е. Обзор открытий в области латинской эпиграфики за 20 век. - ВДИ, 4.

შემოკლების განმარტება: ABBREVIATIONS:

- აკც** — არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი.
- აძ** — არქეოლოგიური ძიებანი (რედ. ოთ. ლორთქიფანიძე).
- ბამ შრომები** — ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, ბათუმი (რედ. ამ. კახიძე).
- ენიპკი** — ენის, მატერიალური კულტურისა და ისტორიის ინსტიტუტი.
- ჟურ. იბერია-კოლხეთი** — ჟურ. საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის არქეოლოგიურ-ისტორიული კვლევანი (რედ. გ. გამყრელიძე). საქართველოს ეროვნული მუზეუმი.
- იანხის** — ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია.
- კაეფ** - კავკასიის არქეოლოგია, ეთნოგრაფია, ფოლკლორისტიკა (რედ. გ. ღამბაშიძე).
- კაე შრომები** — კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები (რედ. კ. ფიცხელაური).
- მსე** — მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის
- მსკა** — მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიაში (რედ. ან. აფაქიძე).
- საკძ** — საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება.
- სა** — საქართველოს არქეოლოგია.
- სდსძ** — სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები.
- სიკძა** — საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა.
- სინ** — საქართველოს ისტორიის ნარკვევები (რედ. გ. მელიქიშვილი).

სმამ — საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია (რედ. გ. მელიქიშვილი, რ. მეტრეველი).

სმს - საზოგადოებრივ მეცნიერებათა სერია.

სსმე — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები.

სსმმ — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე.

სსმმ — ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე.

ქსე — ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია.

ქც — ქართლის ცხოვრება.

ძმ — ძეგლის მეგობარი.

ძიებანი — ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში (რედ. ოთ. ლორთქიფანიძე).

АО – Археологические Открытия.

ВДИ – Вестник древней истории.

Икиаи – Известия Кавказского историко- археологического института.

ИГАИМК – Известия Государственной Академии истории материальной культуры.

КСИА – Краткие сообщения Института Археологии.

МАК - Материалы по археологии Кавказа.

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР.

НС – Нумизматический сборник.

ПАИ – Полевые археологические исследования (ред. О. Лордкипанидзе)

РАЕ - Российский археологический ежегодник.

ТОНГЭ – Труды отдела нумизматики Государственного Эрмитажа.

СА – Советская археология.

САИ - Свод археологических источников, Москва.

AA – Archaeologischer Anzeiger.

Dagr - Dictionare des antiquites greques et romanes.

LA - Lexikon der Antike

LIMC – Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae.

RV - Reallexikon der Vorgeschichte.

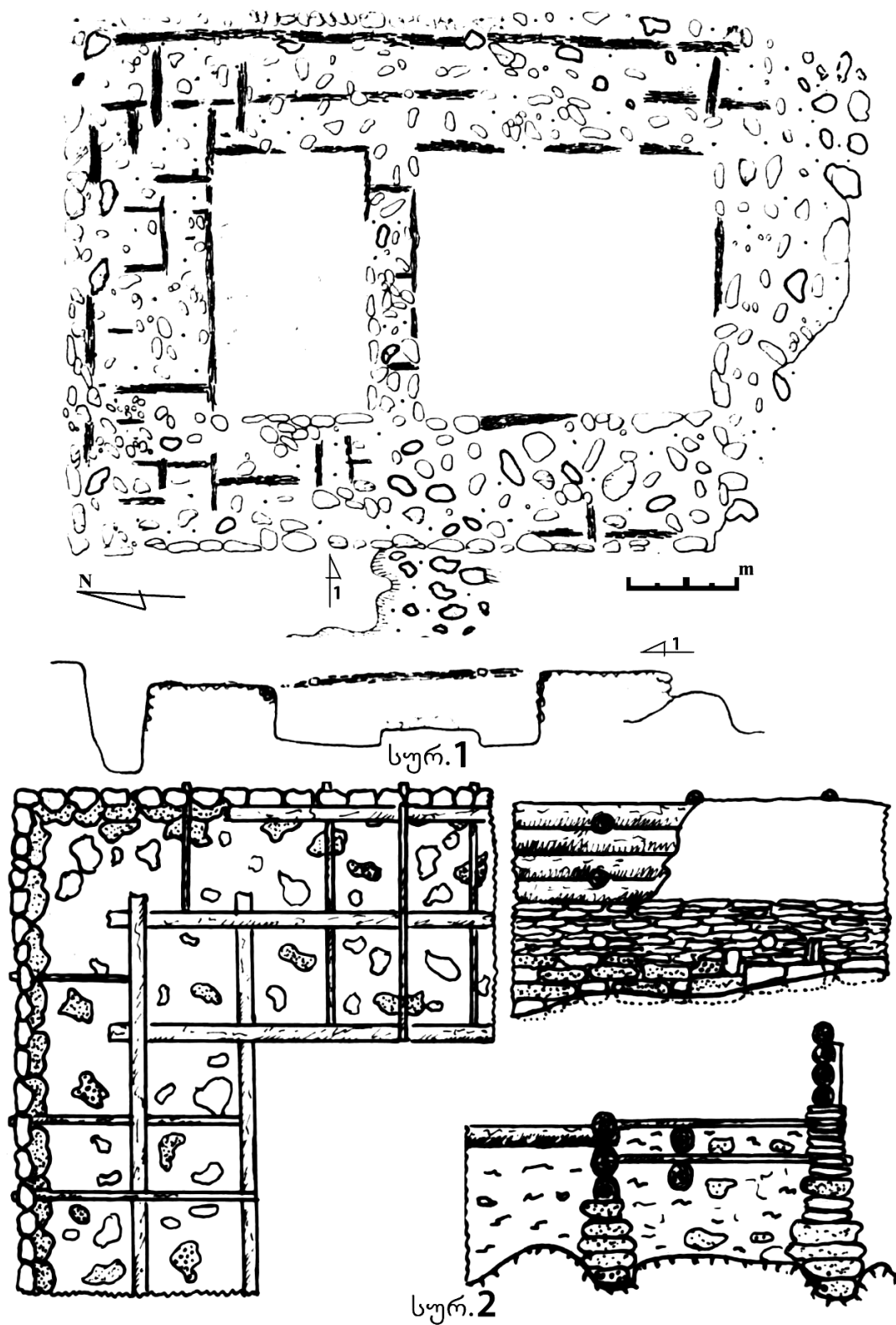
RM – Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts , Romische Abteilung.

NC – The Numismatic Chronicle.

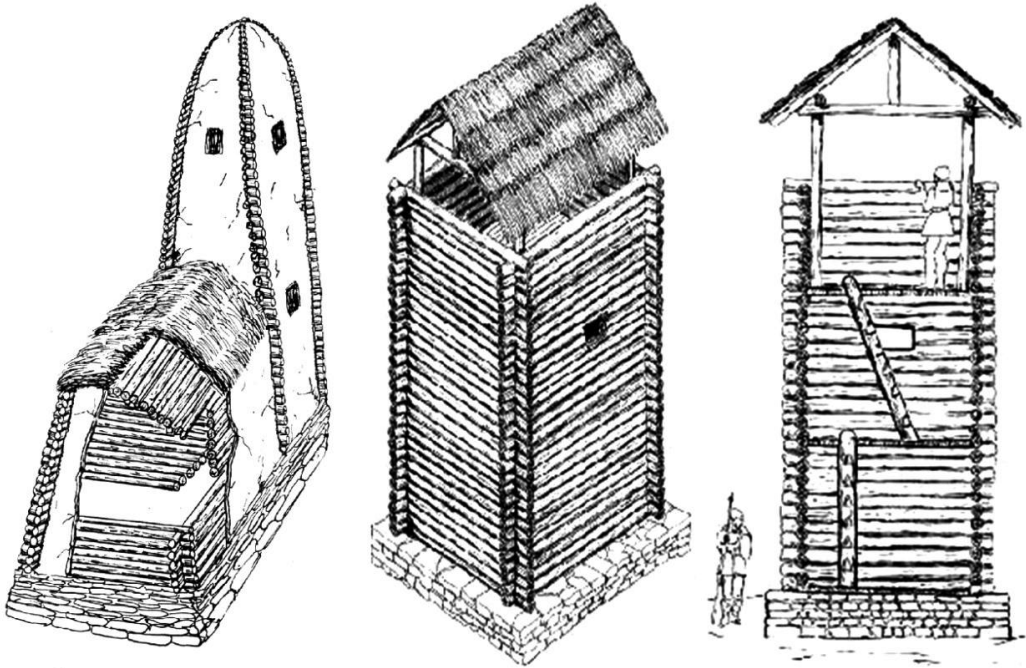
AGSM – Annual of Georgian State Museum.

ტაბ. 1

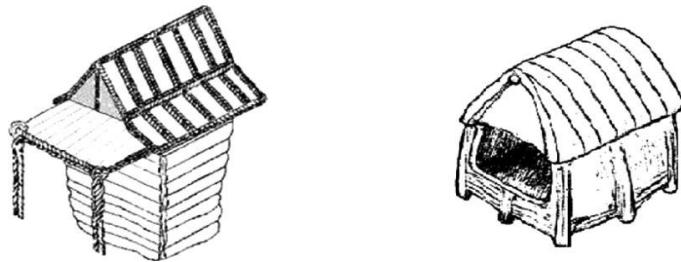
სოფ. მთისძირის ნაგებობა (ძვ. წ. მე-4ს.)

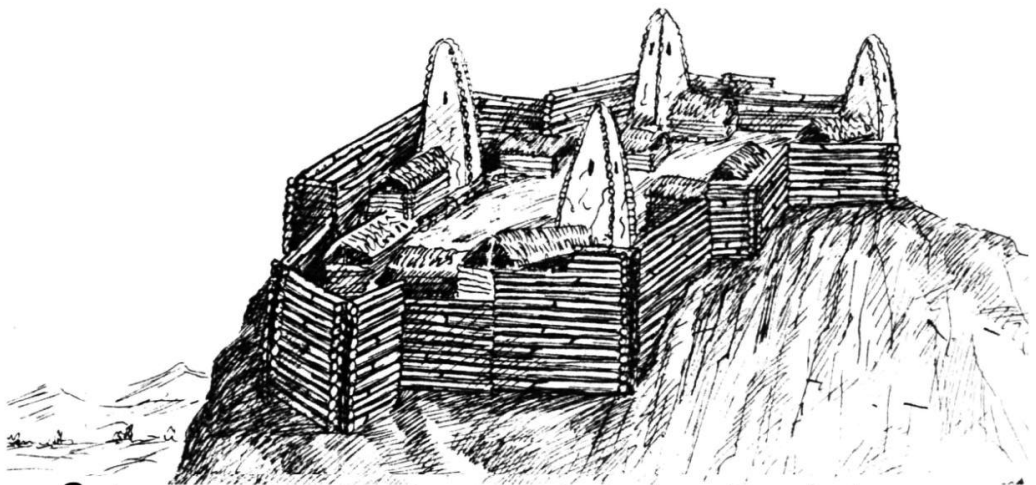
2

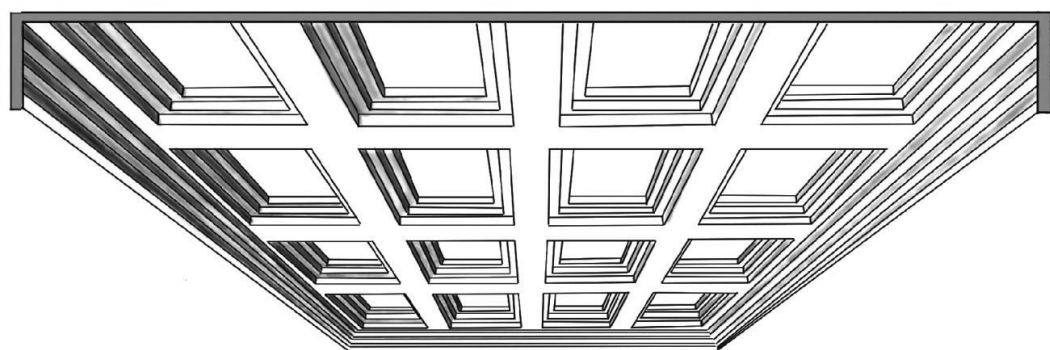
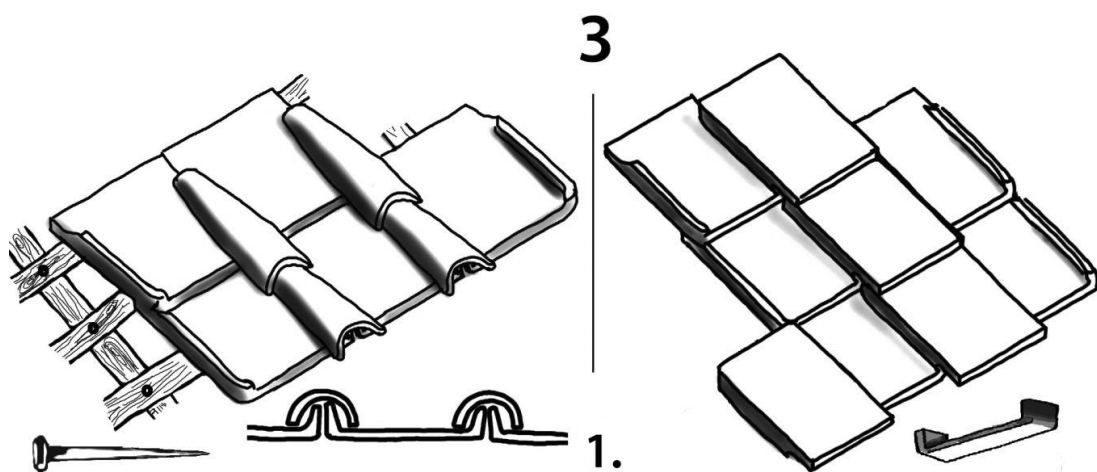
1. სოფ. მთისძირის ნაგებობის რეკონსტრუქცია

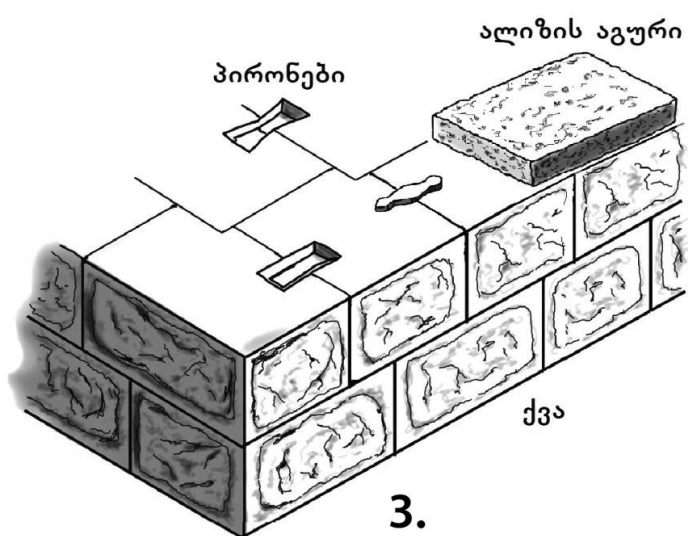
2. ხაიშის და ნაოხვამუს ძველი ნაგებობის მოდელები

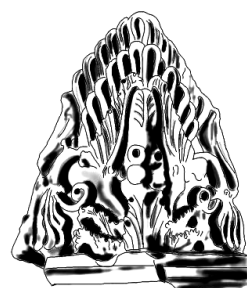
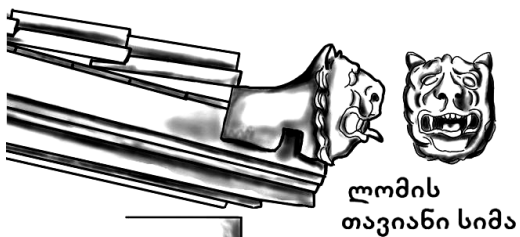
3. სოფ. მთისძირის ნაგებობების რეკონსტრუქცია

2. კესონურის მაგვარი ჭერი უფლისციხიდან

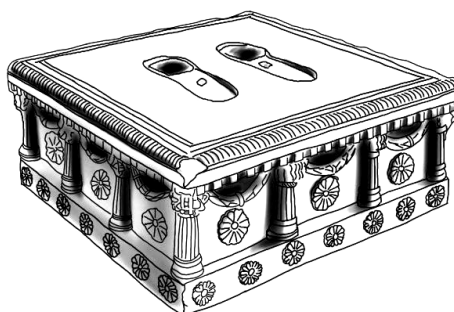
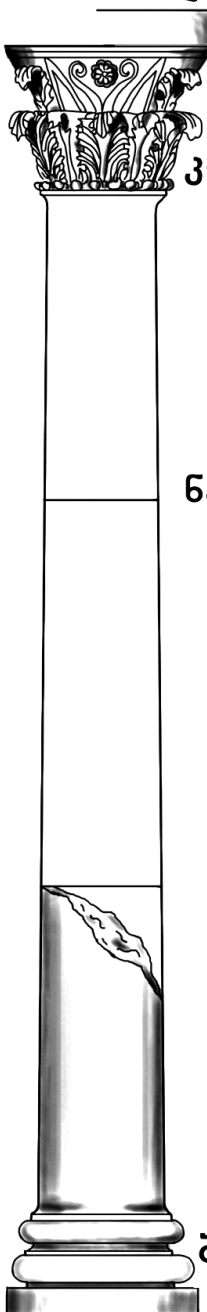
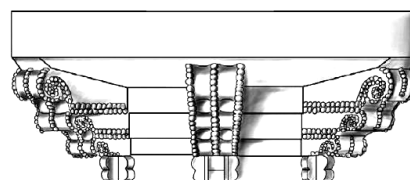
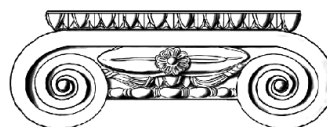
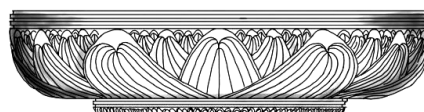

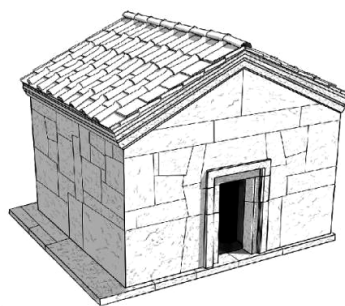
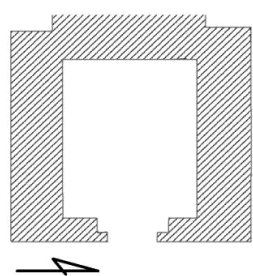
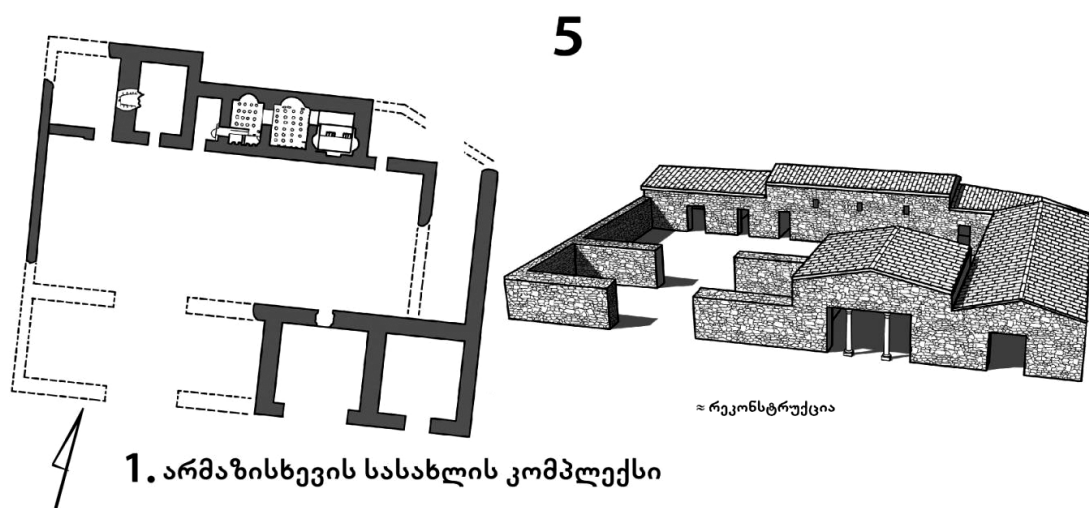
4

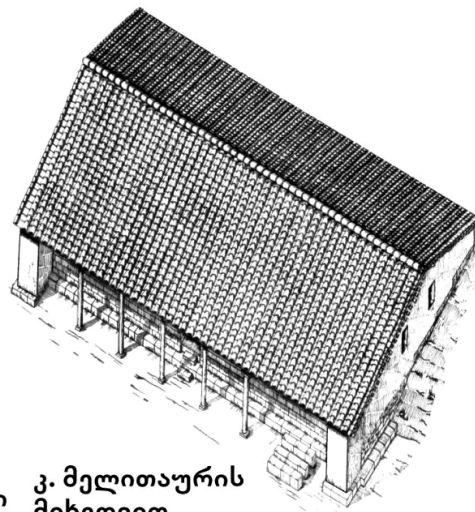
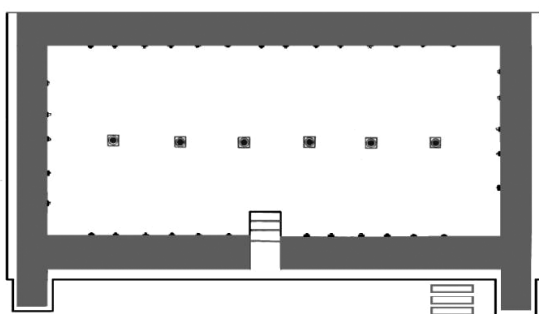
ვანის
ნაქალაქარიდან

კაპიტულები

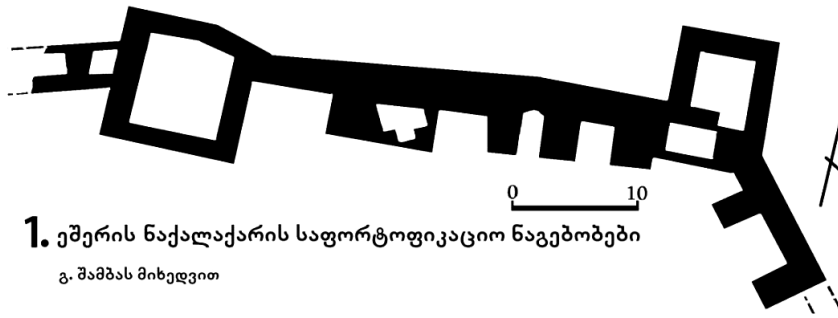
2. მცხეთის აკლდამა

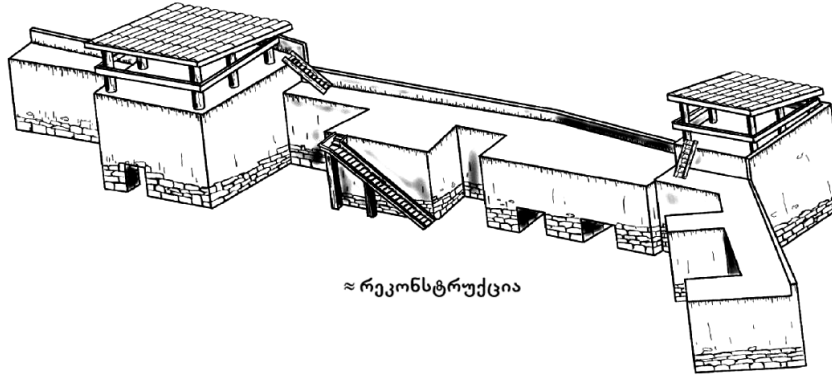
3. არმაზციხის ე.წ. სვეტებიანი დარბაზი

კ. მელითაურის
მიხედვით

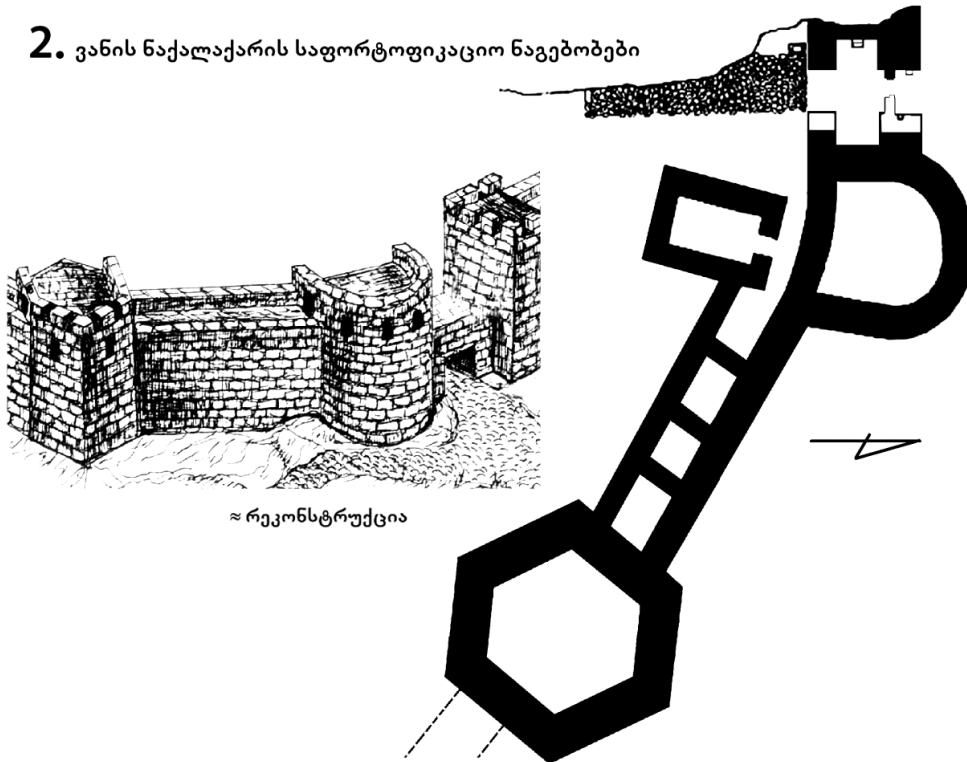
6

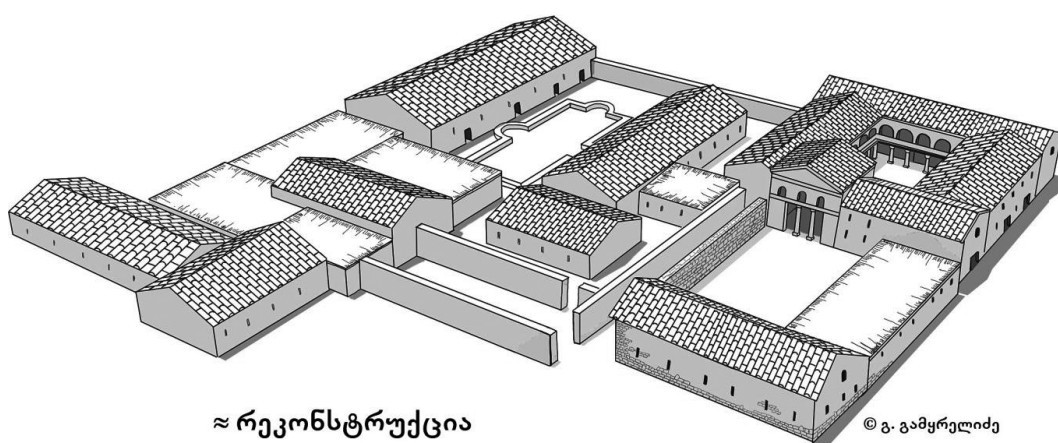
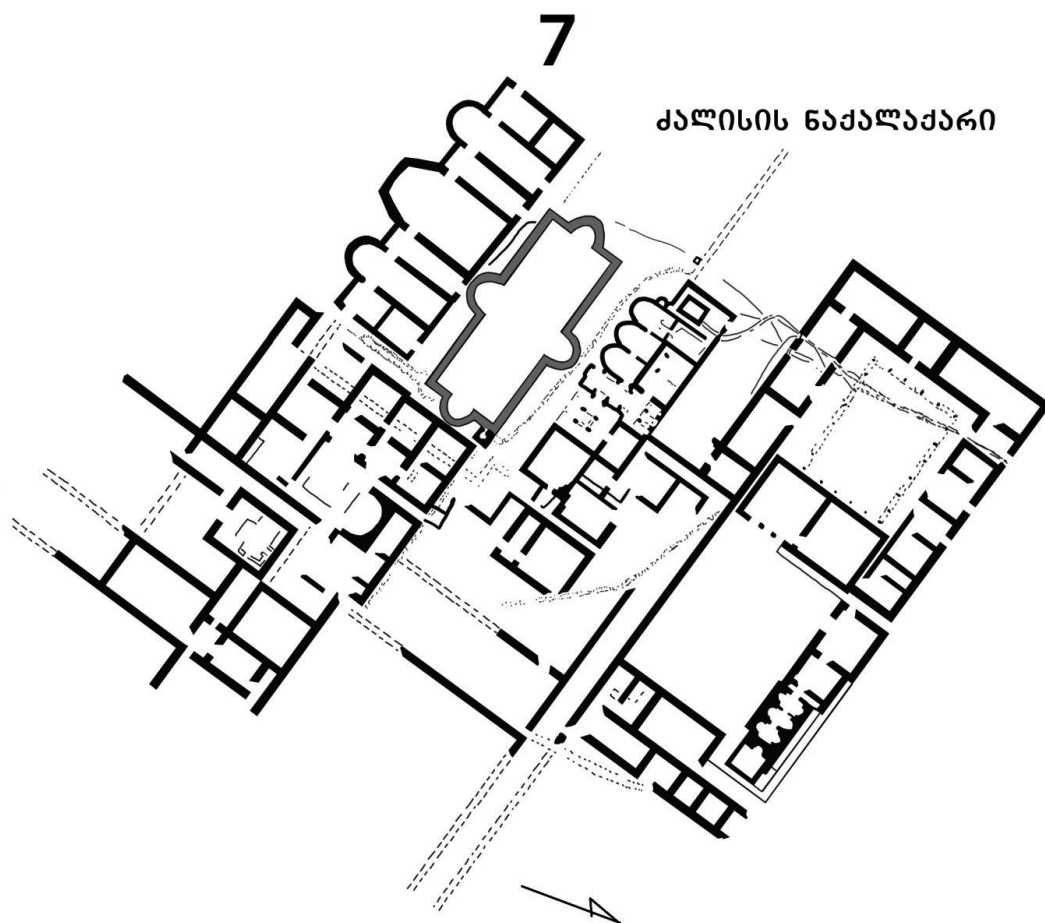

1. ეშერის ნაქალაქარის საფორტიფიკაციო ნაგებობები
გ. შამბას მიხედვით

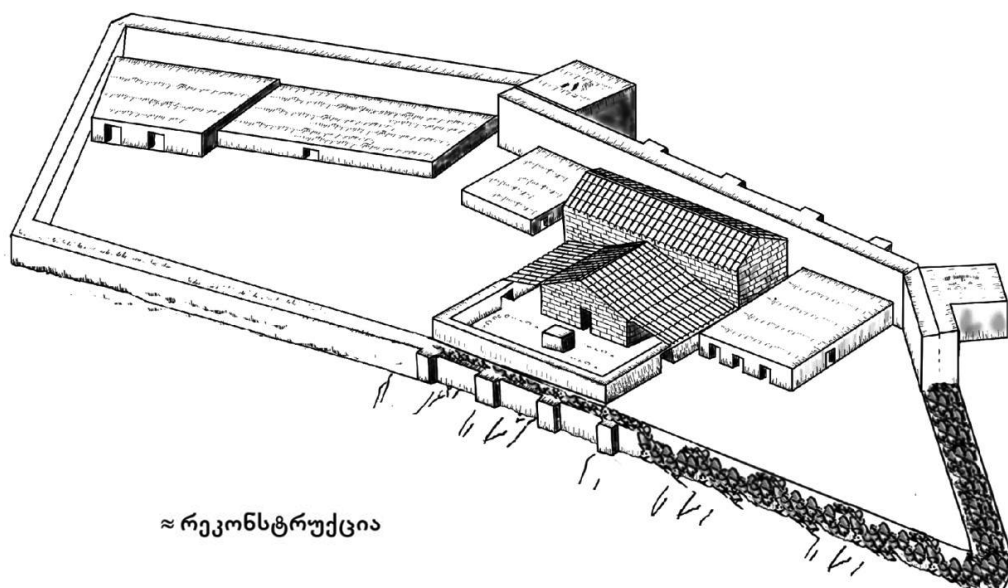
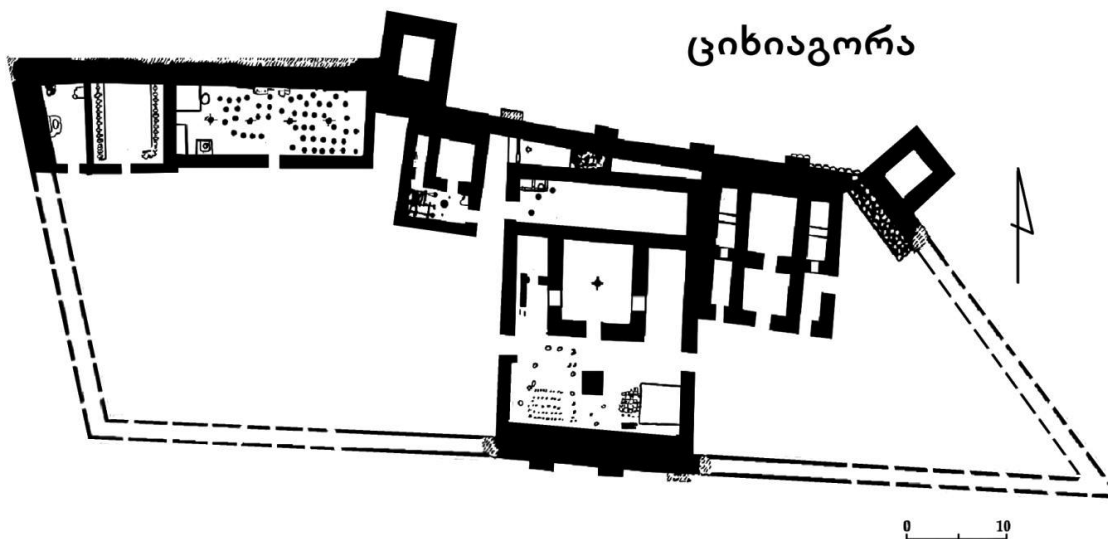
2. ვანის ნაქალაქარის საფორტიფიკაციო ნაგებობები

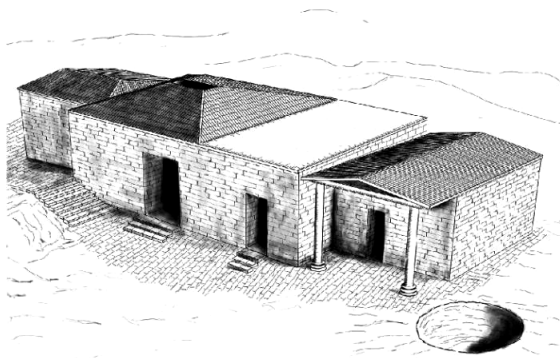
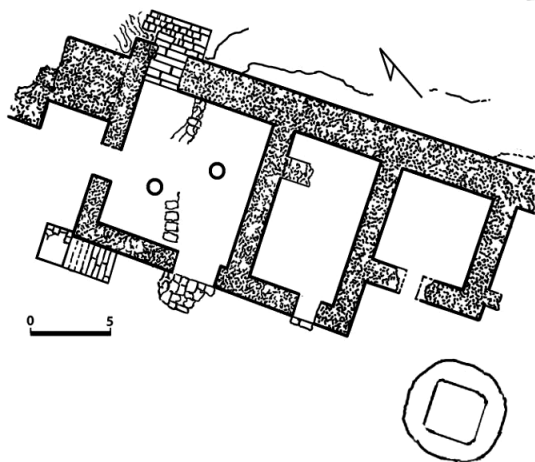

8

ცხიაგორა

9

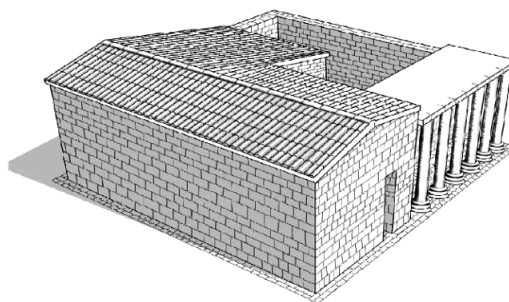
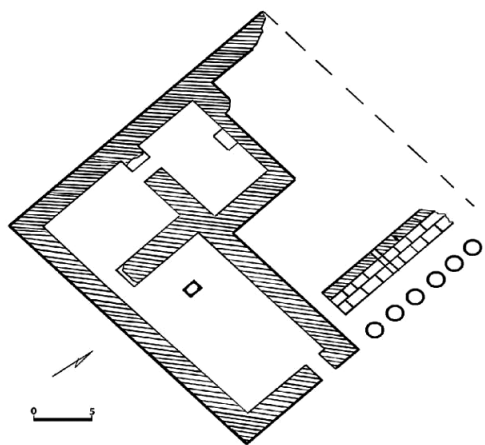

≈ რეკონსტრუქცია

1. ქვედა ტერასის ნაგებობა

ვანის ნაქალაქარი

2. ე.წ. მოზაიკურ იატაკიანი ნაგებობა

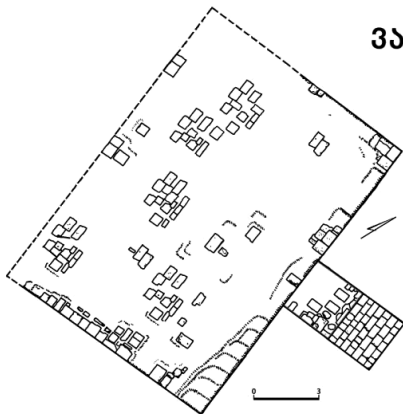

≈ რეკონსტრუქცია

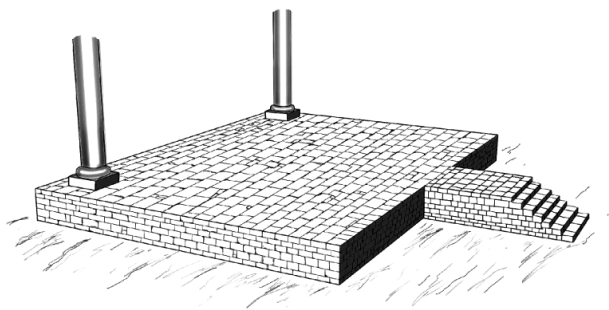
© გ. გამყრელიძე

10

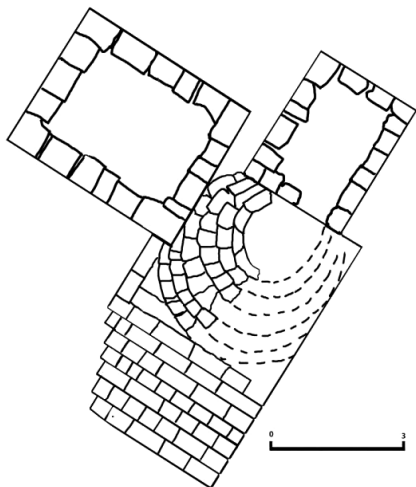
ჰანის ნაქალაქარი

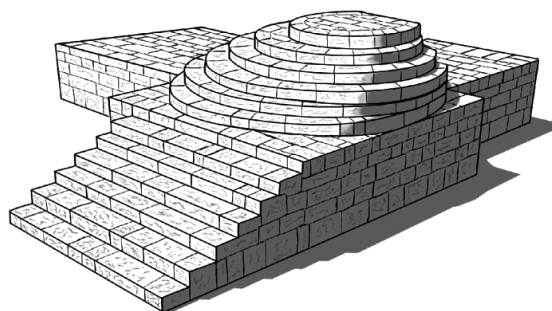
1. ზედა ტერასის ე.წ. საფეხურებიანი სამლოცველო

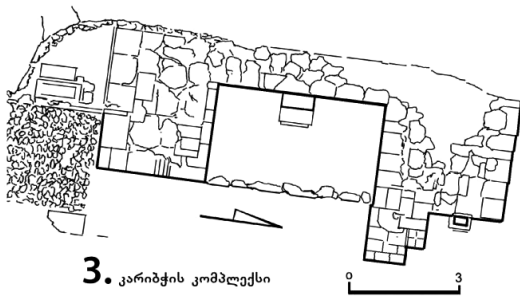
≈ რეკონსტრუქცია

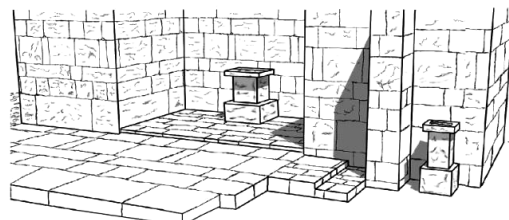
2. ცენტრალური ტერასის სამლოცველო

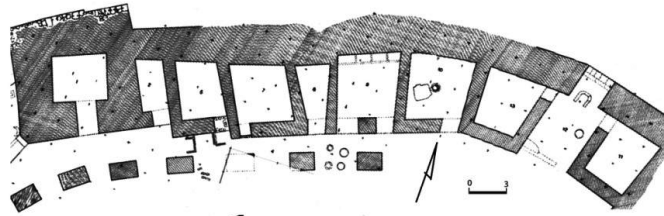
≈ რეკონსტრუქცია

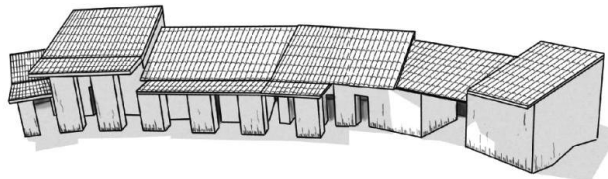
3. კარიბჭის კომპლექსი

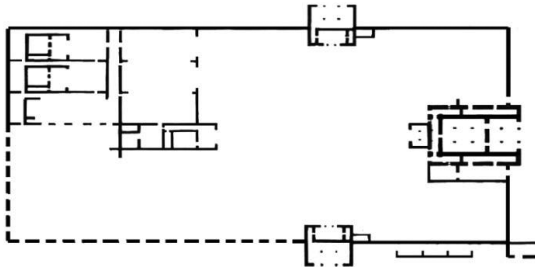
≈ რეკონსტრუქცია

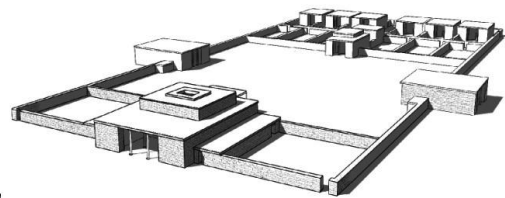
1. დედოფლის გორა
იულ. გაგოშიძის მიხედვით

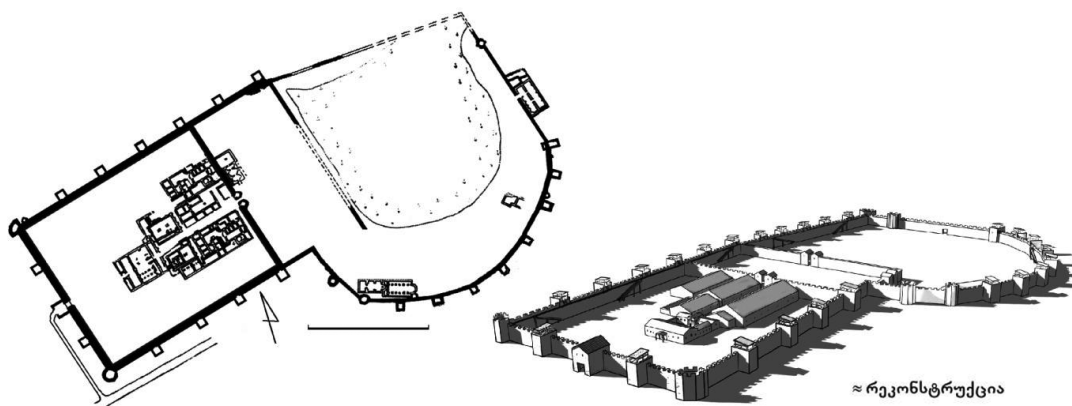
≈ რეკონსტრუქცია

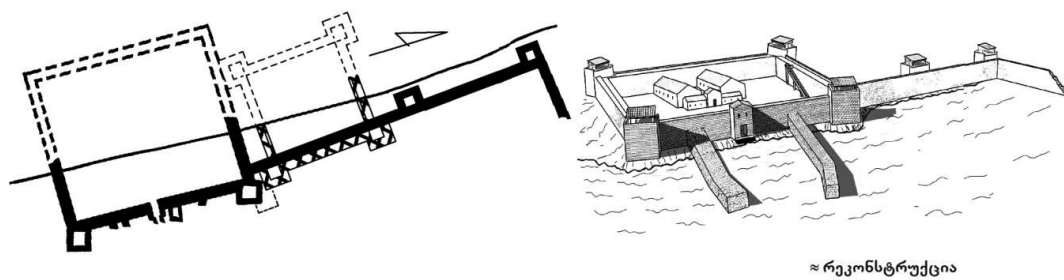
2. დედოფლის მინდორი
იულ. გაგოშიძის მიხედვით

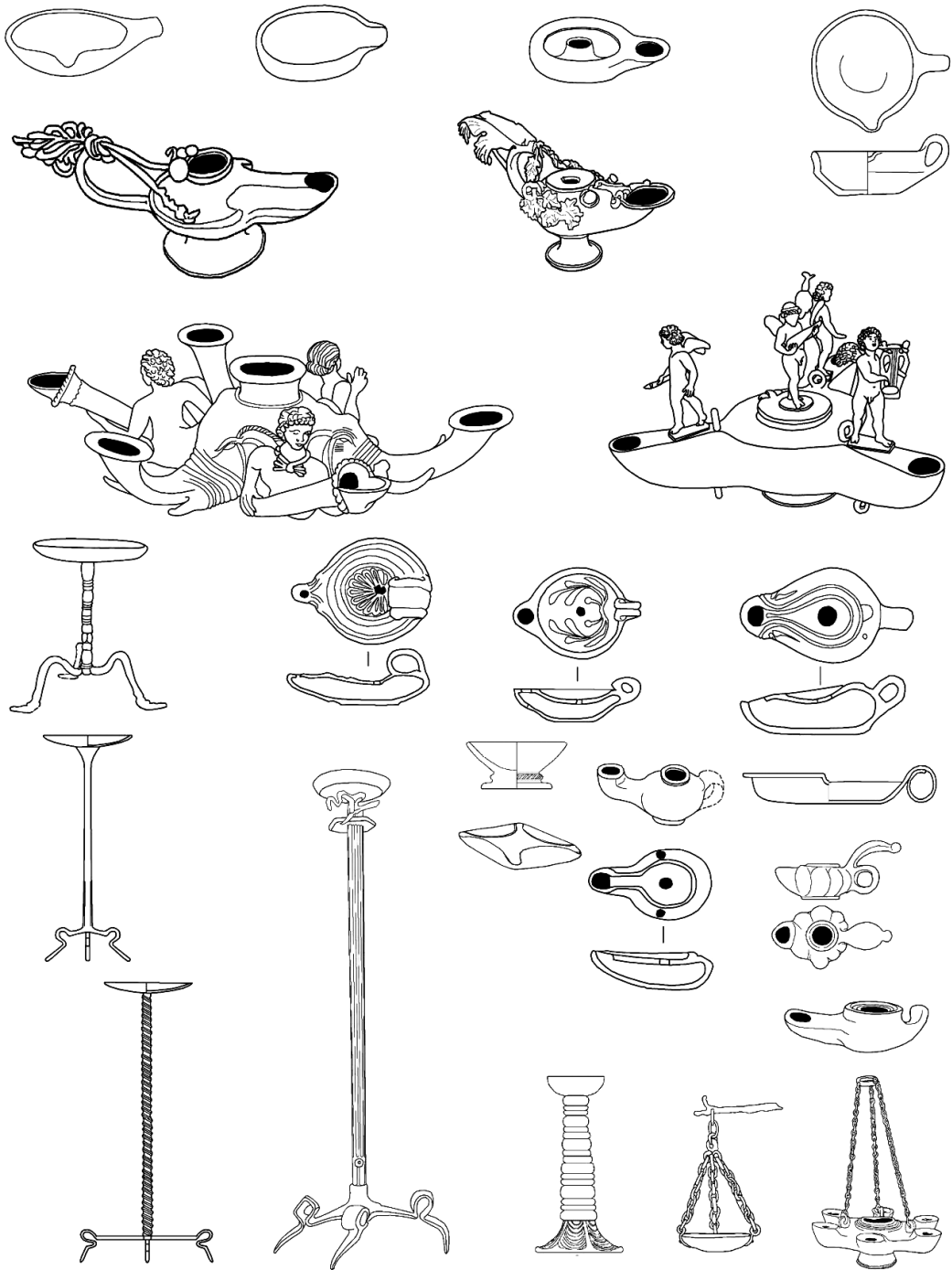
≈ რეკონსტრუქცია

1. ბიჭვინთის ნაქალაქარი
ან. აფაქიძის მიხედვით

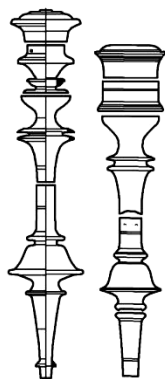
2. სოხუმის ნაქალაქარი

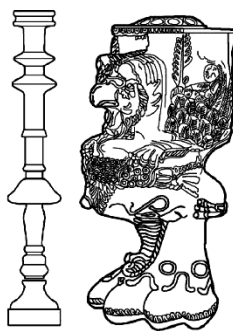
ინტერიერის სანათები: ჭრაქები, ჭალები, კანდელაბრები.

14

ინტერიერის ავეჯი

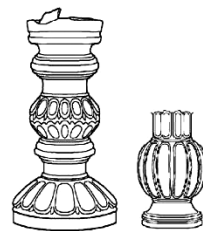
ვანიდან

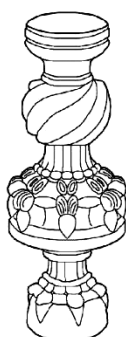
არმაზციხიდან

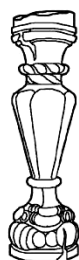
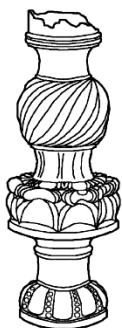
ხოვლედან

ბორიდან

არმაზისხევიდან

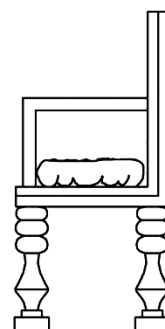
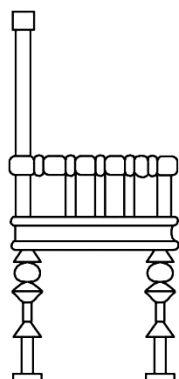
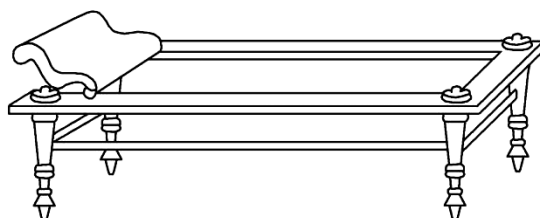
ჟინვალისგან

ზღუდერიდან

დედოფლისგორიდან

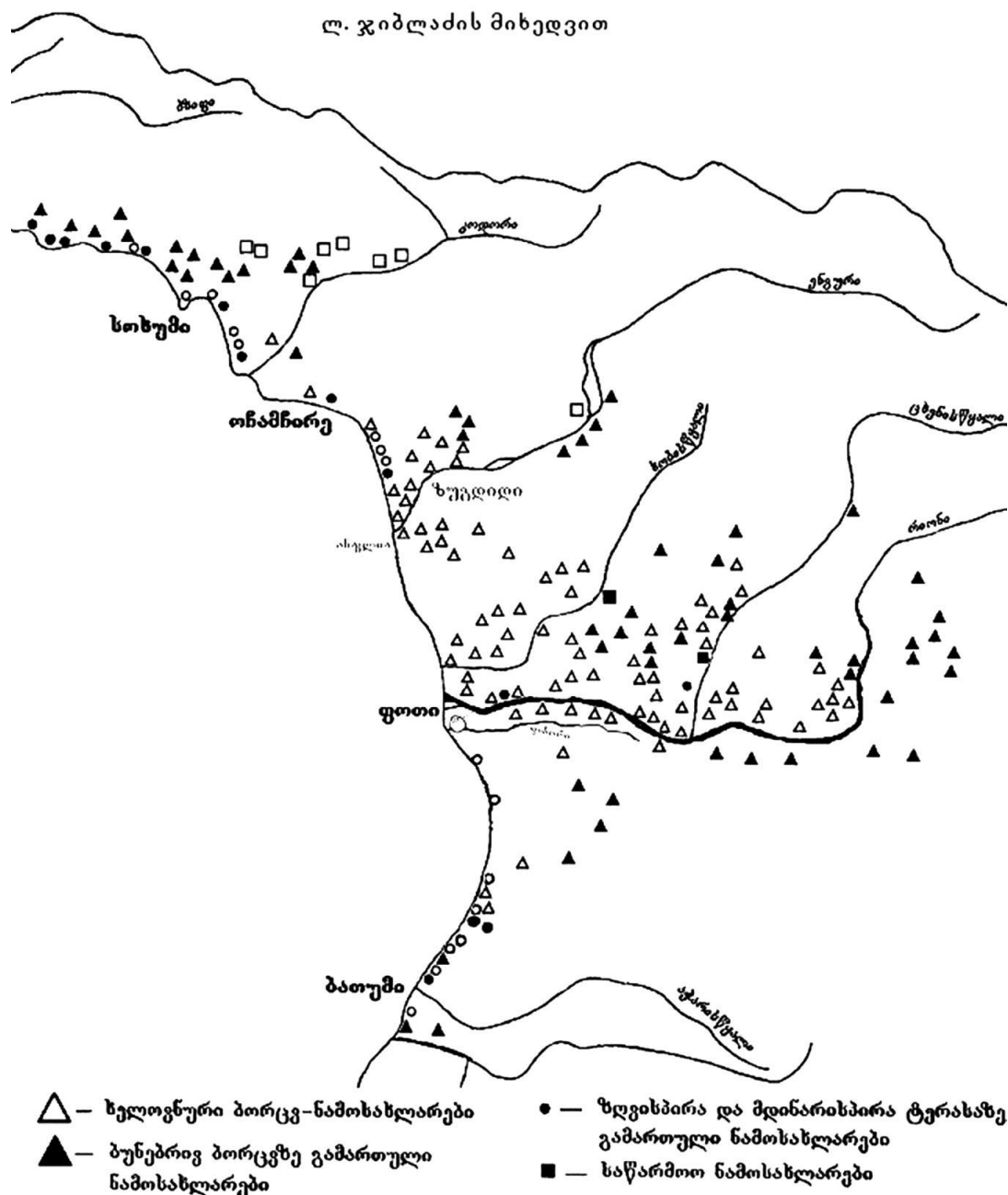
15

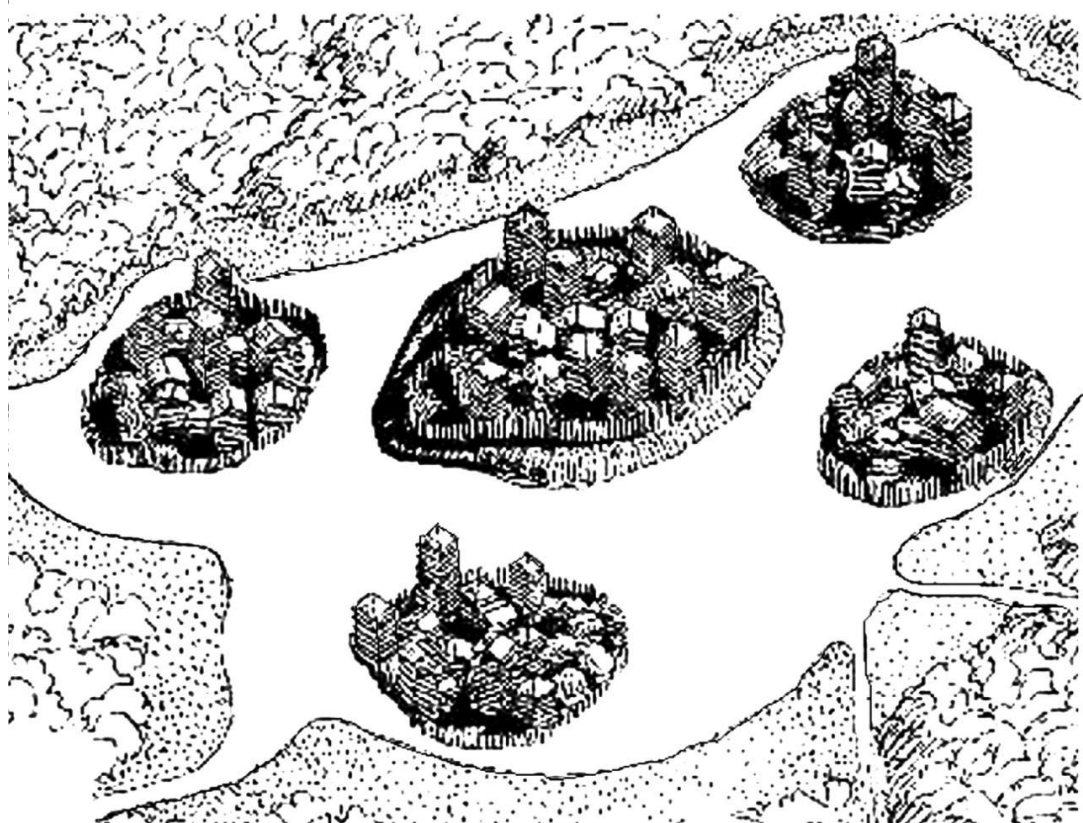
"კოლხური ბრინჯაოს კულტურის" ძირითადი არტეფაქტების ზოგადი ტაბ.

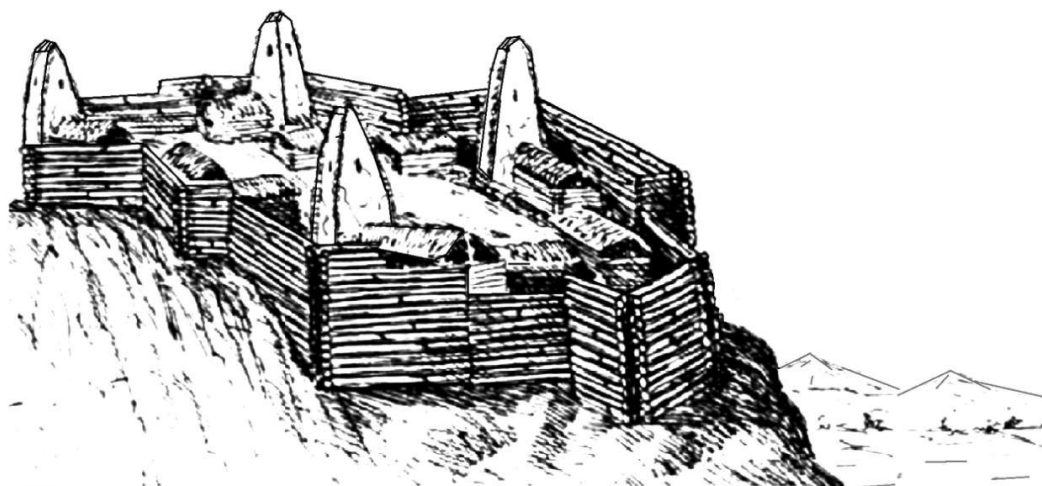
კოლხეთის ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნამოსახლარების რუკა

ლ. ჯიბლაძის მიხედვით

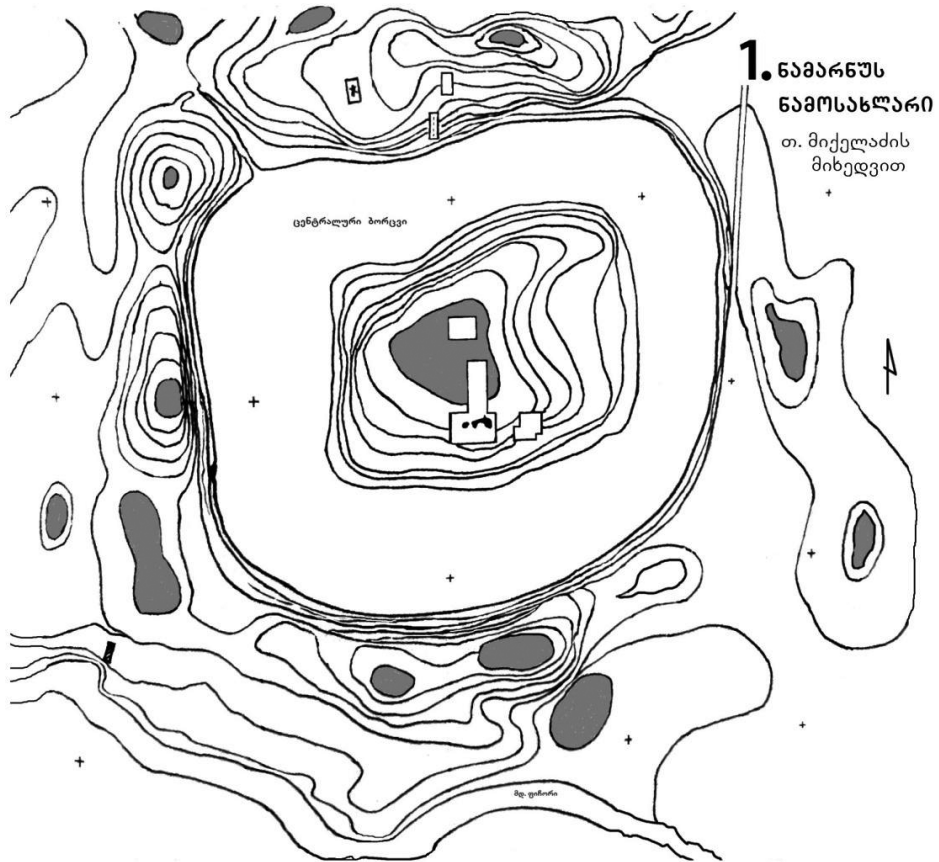

1. კოლხეთის დაბლობის სამოსახლარების რეკონსტრუქცია
გ. ლეჟავას მიხედვით

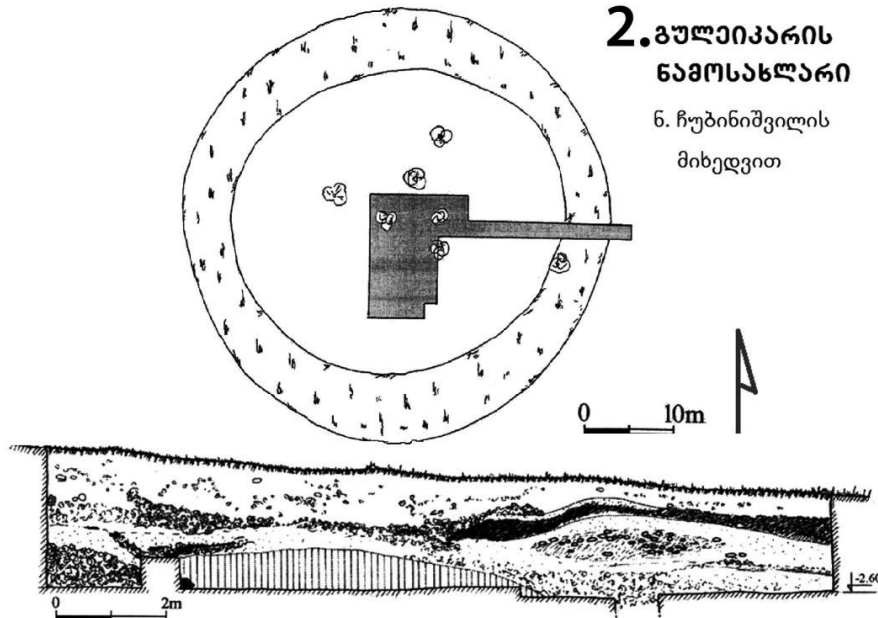
2. მთაგორიანი კოლხეთის სამოსახლარები
რეკონსტრუქცია

18

2. გულიკარის ნამოსახლარი

ნ. ჩუბინიშვილის
მიხედვით

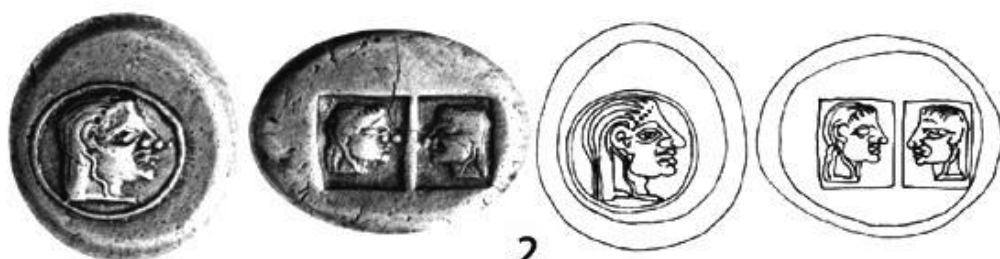

19

"კოლხური" მონეტები

1

2

3

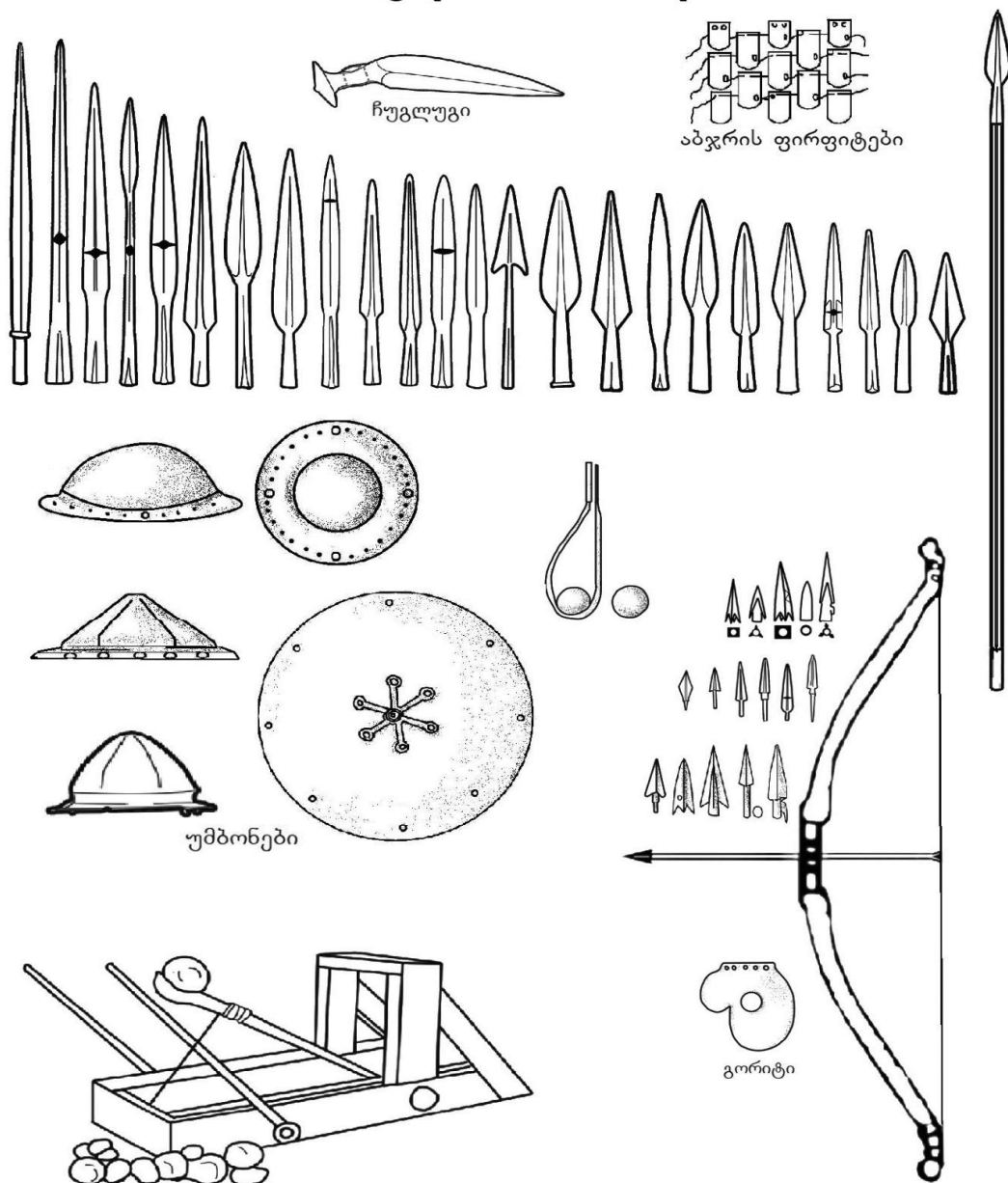

4

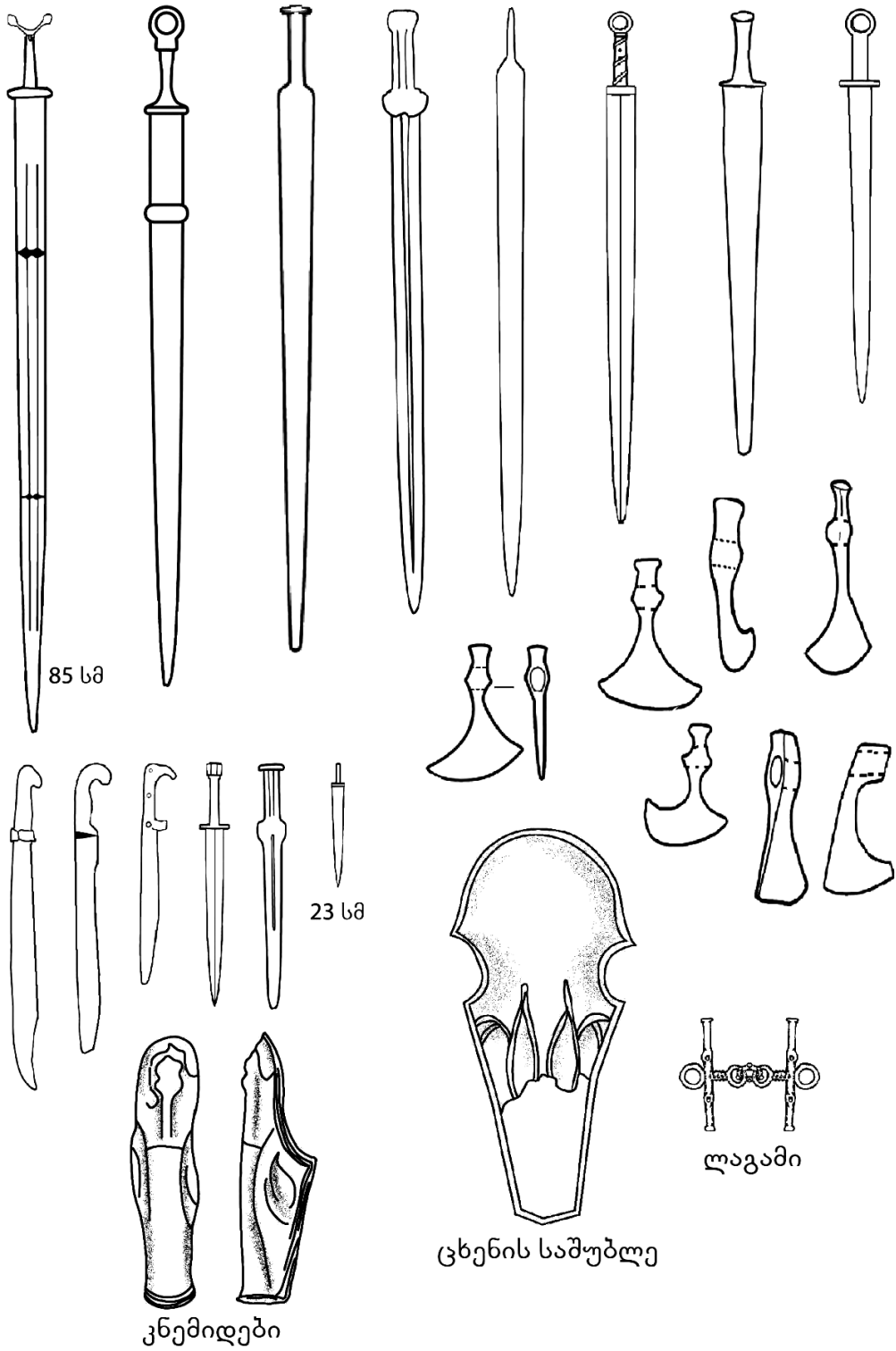
5

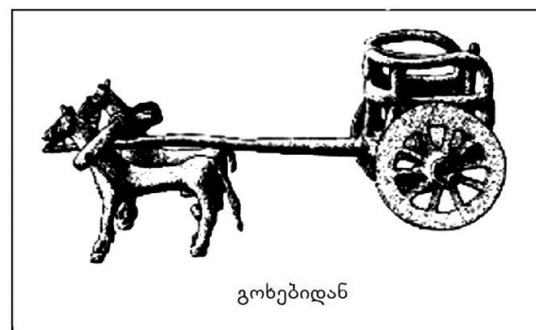
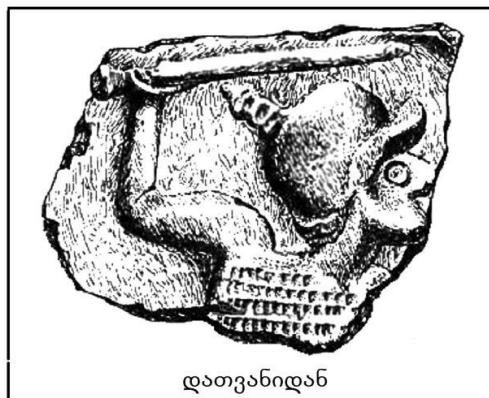
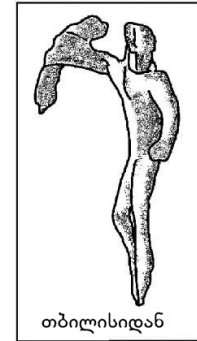
20 სამხედრო იარაღი

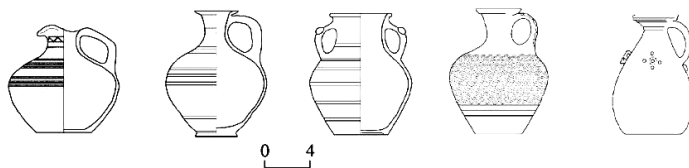
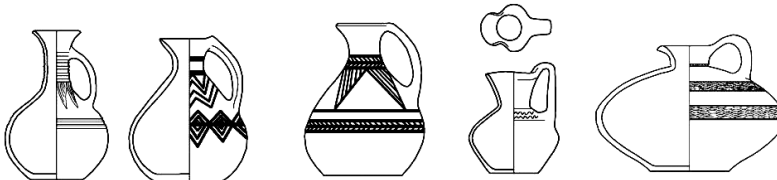
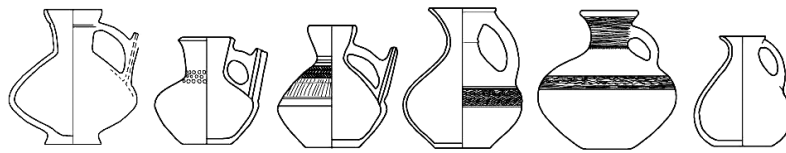
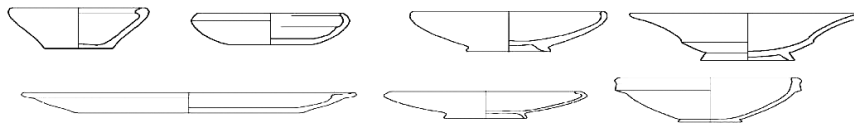
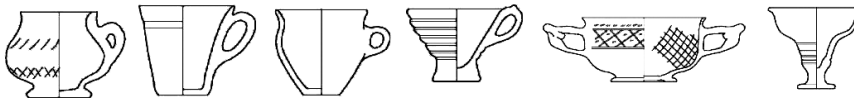
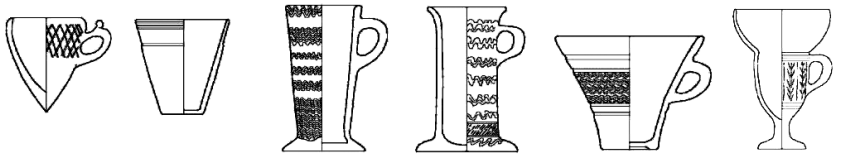
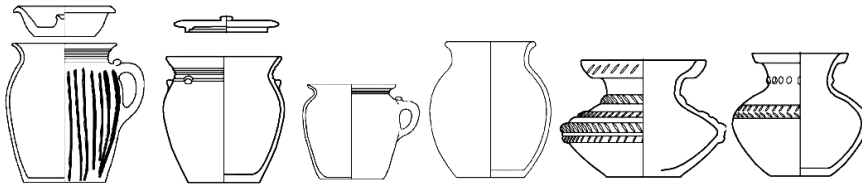
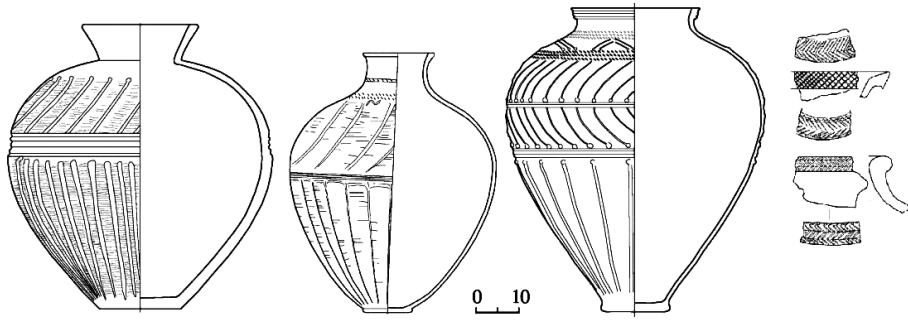

21

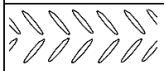
სამხედრო იარაღი

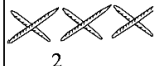

ორნამენტი

1

2

3

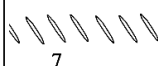
4

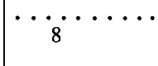
5

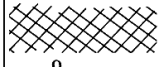
6

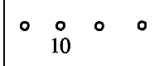
7

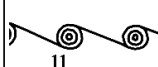
8

9

10

11

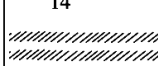
12

13

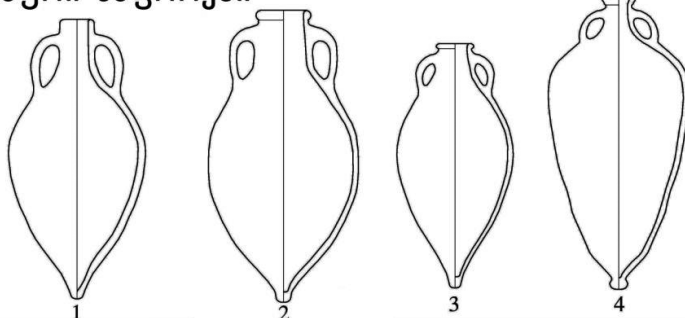
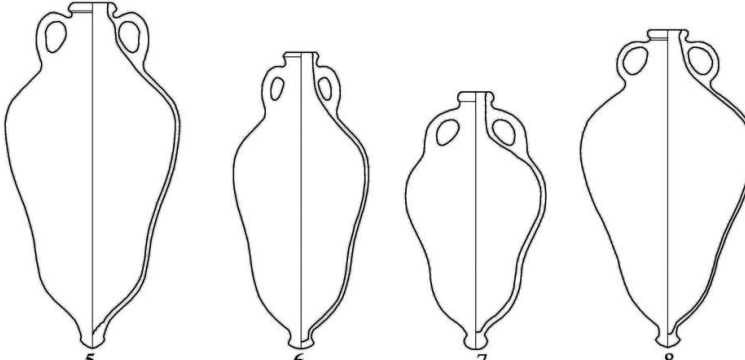
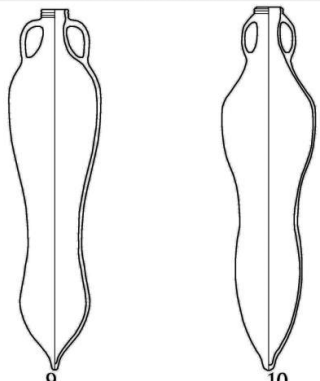
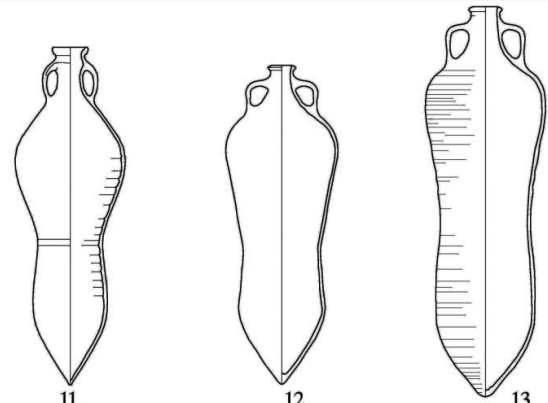
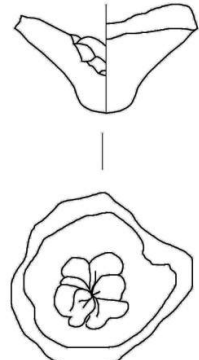

14

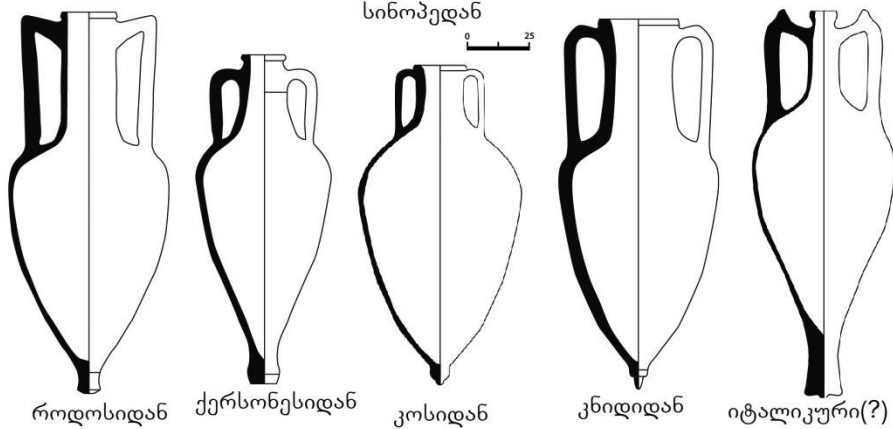
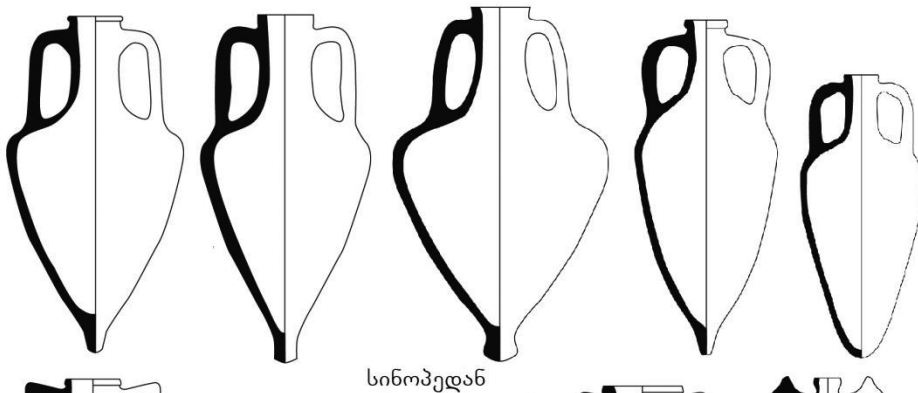
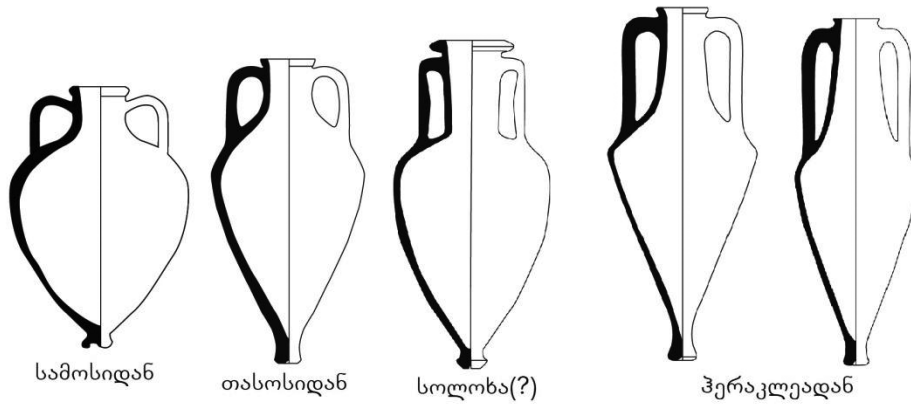
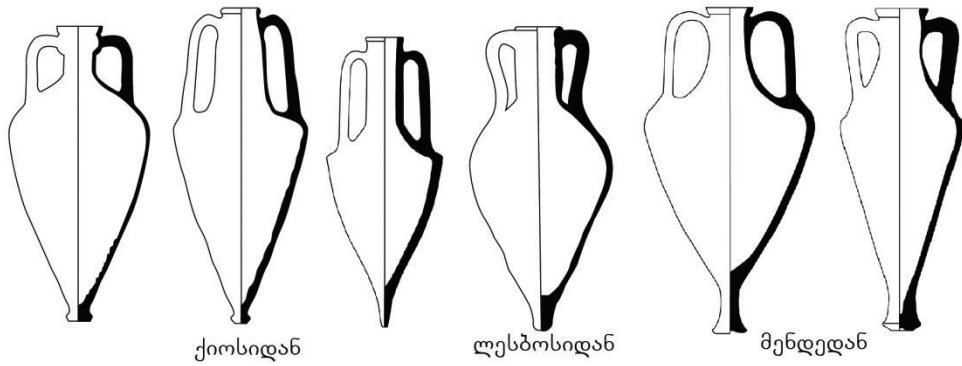

15

კოლხური ამფორები

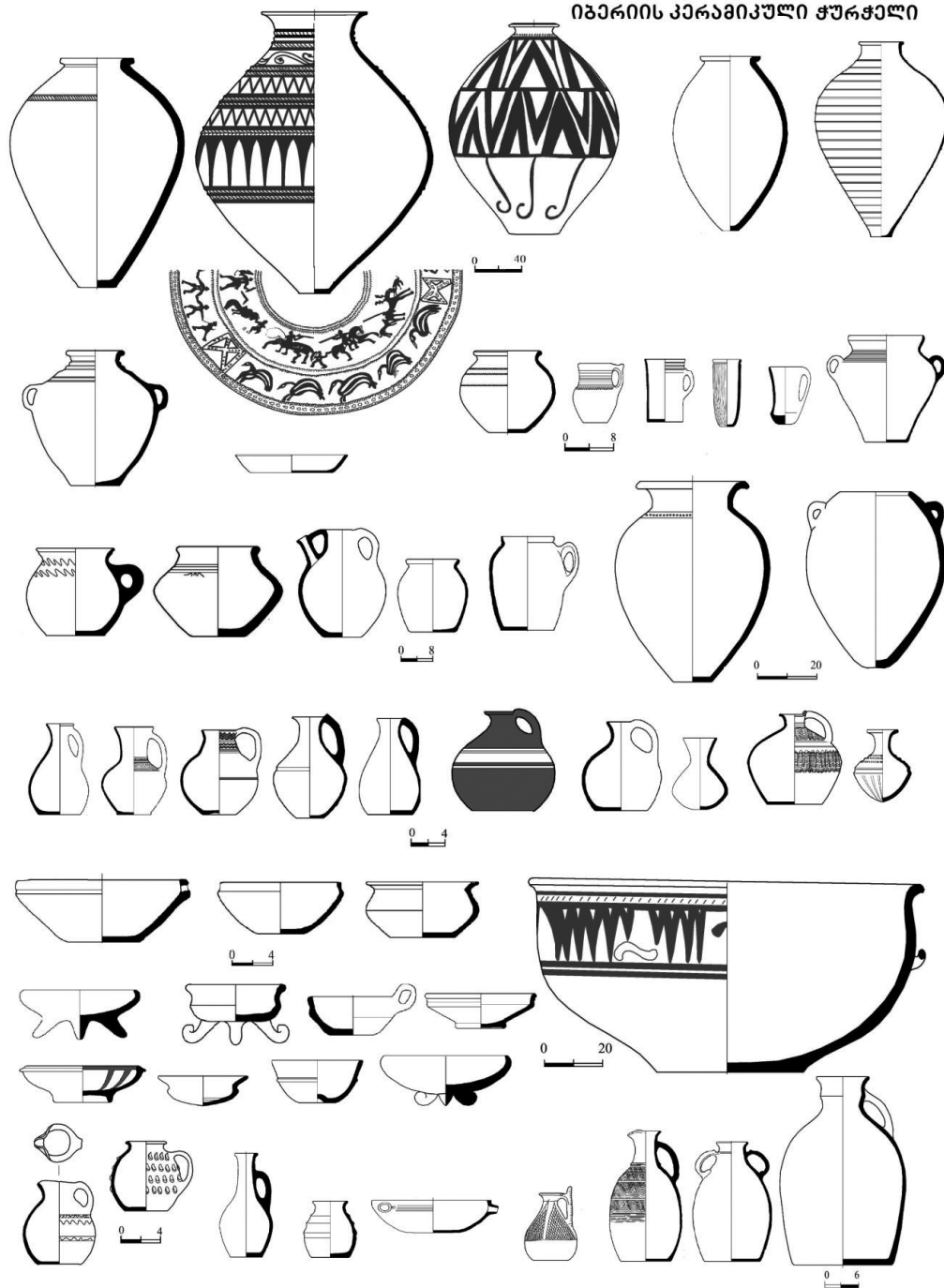
ძვ.წ. III ს.		
ძვ.წ. II-I სს.		
ახ.წ. I-III სს.		
ახ. წ. IV-VII სს.		

საქართველოში აღმოჩენილი უცხოური ამფორები

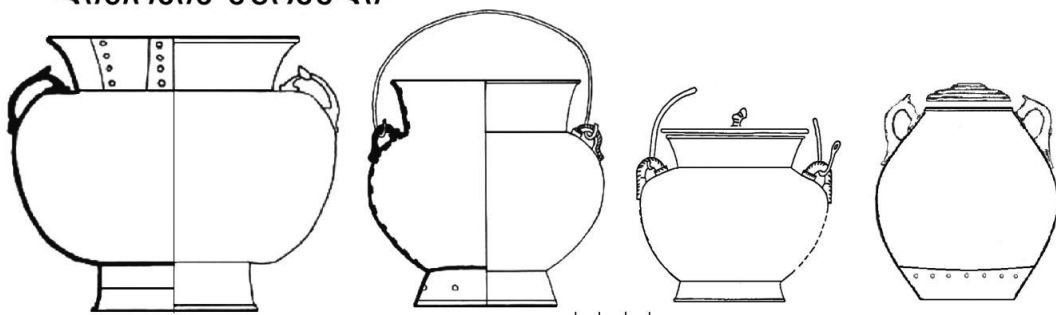
26

იზარის კერამიკული ჯურჯული

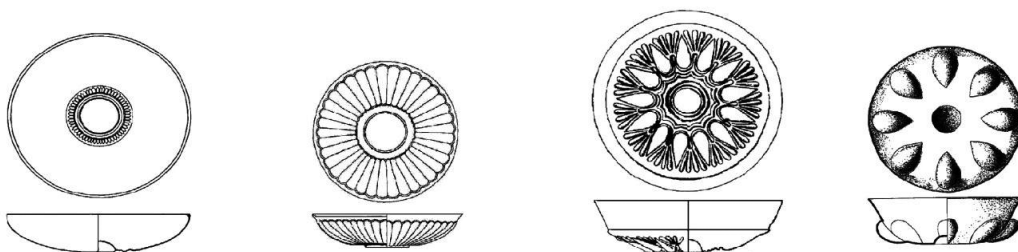

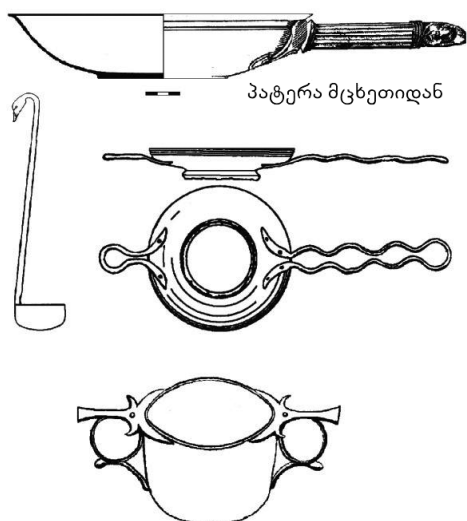
ლითონის ჭურჭელი

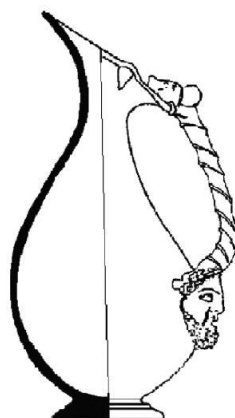
სიტულები ვანიდან

ჯამები

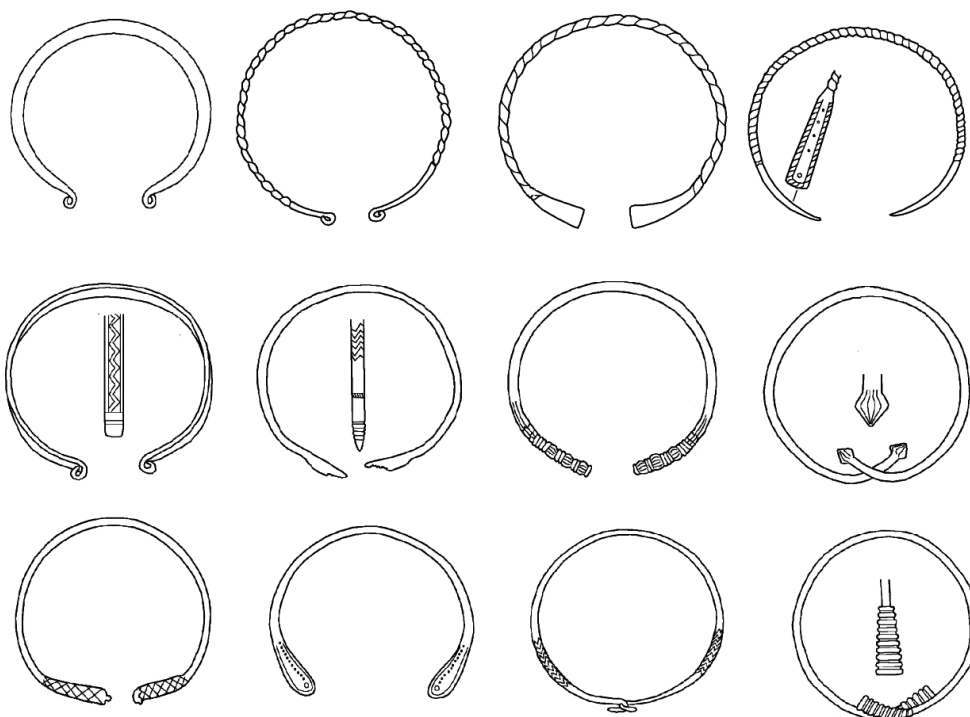

პატერა მცხეთიდან

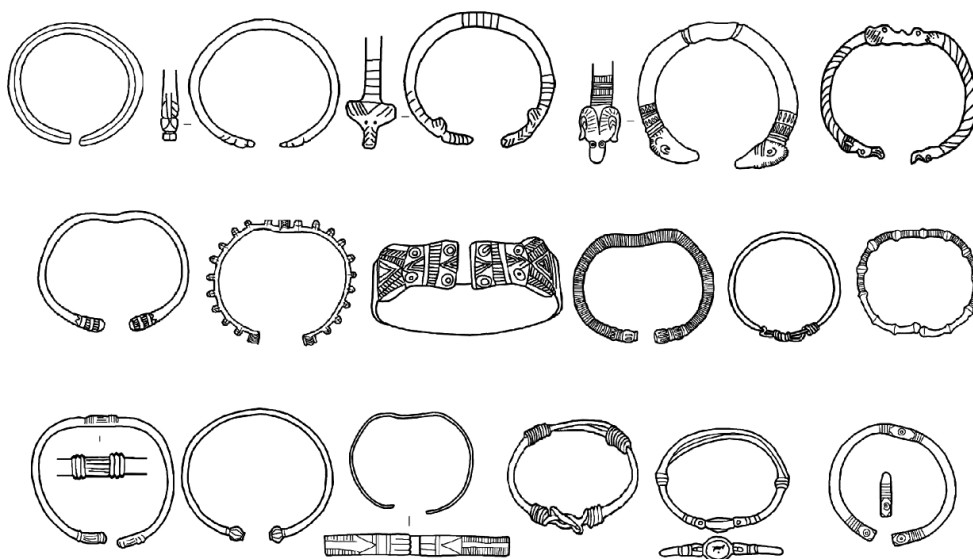

მედალიონი

პინაკი მცხეთიდან

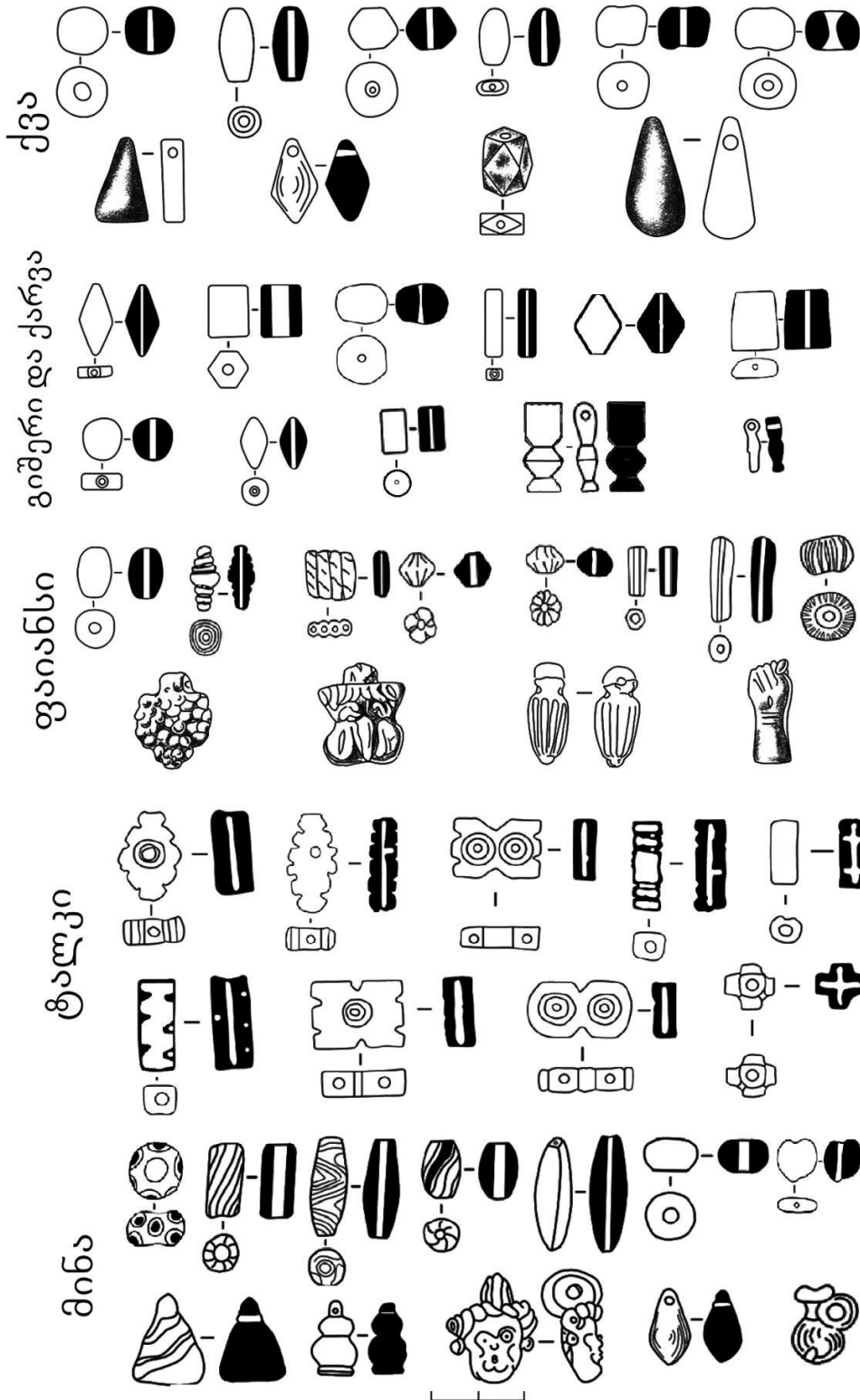

1. კისრის რკალები

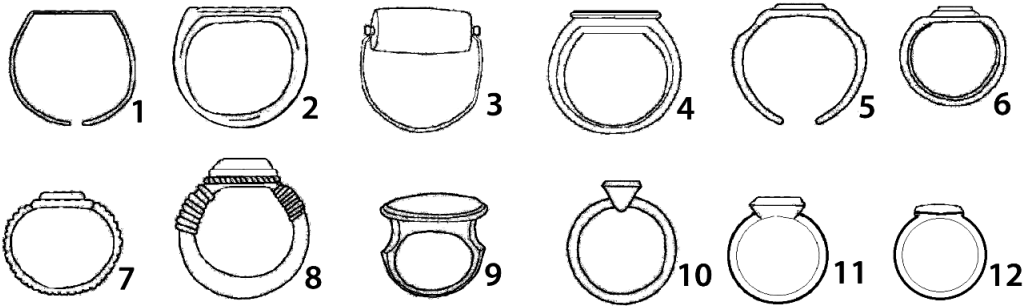

2. სამაჯურები

მძივები და საკიდები

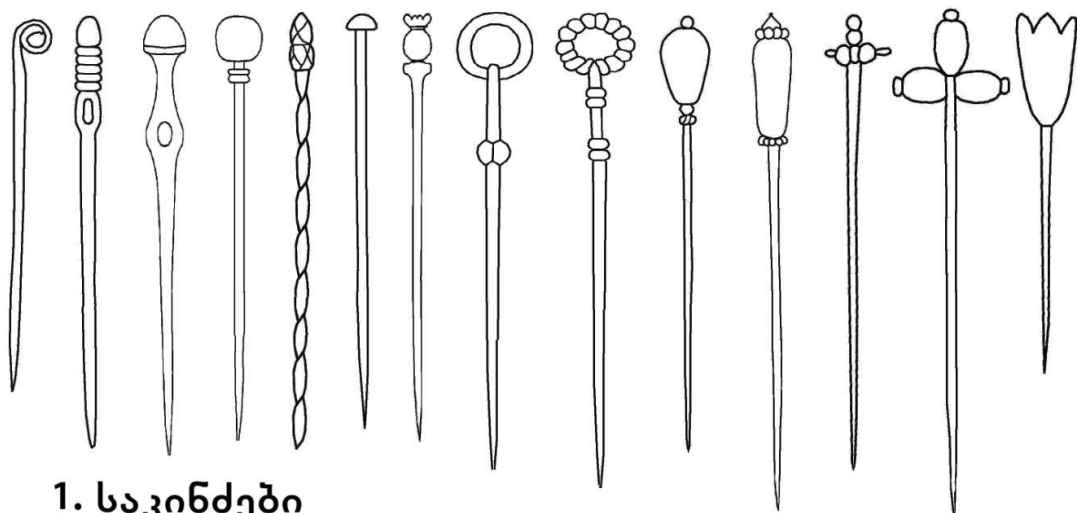

31 ბეჭდები

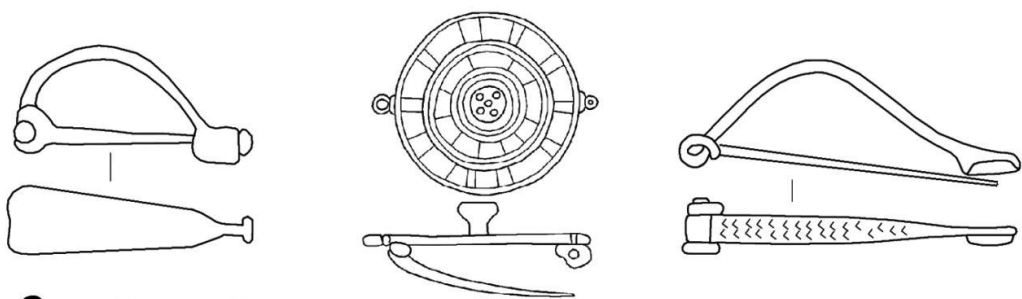
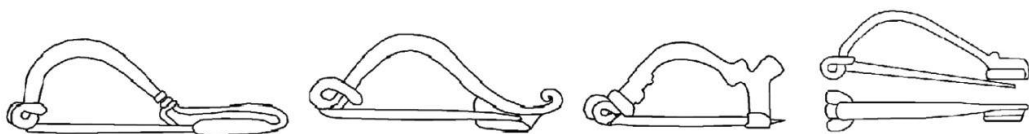
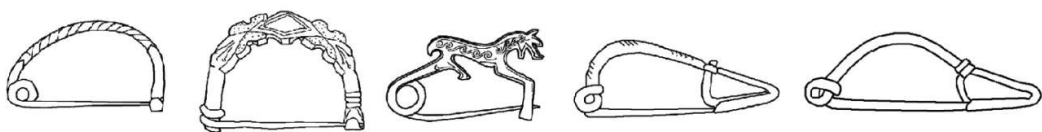

1: 2

1.ლარილარიდან (სვანეთი); 2.ვანიდან; 3.ჯოისუბნიდან (რაჭა); 4.ვანიდან;
 5-8.ურბნისიდან; 9.არმაზისხევიდან (მცხეთა); 10. სამთავროდან (მცხეთა);
 11.ქვემო ალევითიდან; 12.სვეტიცხოველთან (მცხეთა); 13.ყანჩაეთიდან;
 14.ღრმახევისთავიდან; 15.ვანიდან; 16. ყანჩაეთიდან; 17.ყოლოთოიდან;
 18.ახალგორიდან; 19.ვანიდან; 20. საირხედან; 21.ვანიდან; 22.ფიჭვნარიდან
 (ქობულეთი); 23.ვანიდან; 24. ვანიდან; 25.ბატნაოხორუდან(სენაკთან);
 26-27.ვანიდან; 28. დაბლაგომიდან; 29.რიყიანების ველიდან;
 30.მარგანეთიდან; 31-33. არმაზისხევიდან; 34.სამთავროდან (მცხეთა);
 35.ურბნისიდან; 36-37. არმაზისხევიდან; 38.ზღუდერიდან;
 39.არმაზისხევიდან; 40.ზემო-ავჭალა; 41.ურბნისიდან; 42.ბიჭვინთიდან;
 43-44.სამთავროდან; 45. ქვემო ალევითიდან.

1. საკინძები

2. ფიბულები

1. არქეოლოგიური ძეგლი დიხაგუძუბა II, სოფ. ანაკლია (ზუგდიდის მუნიციპ.);
ძვ.წ. მე-7-მე-5 სს.; დ. მუსხელიშვილის მიხედვით.

2. არქეოლოგიური გათხრები სოფ. მთისძირში (ვანის მუნიციპ.), ადგიშვილების გორის
აღმოსავლეთი ტერასა; ძვ.წ. მე-4 ს.; არქეოლოგი გ. გამყრელიძე.

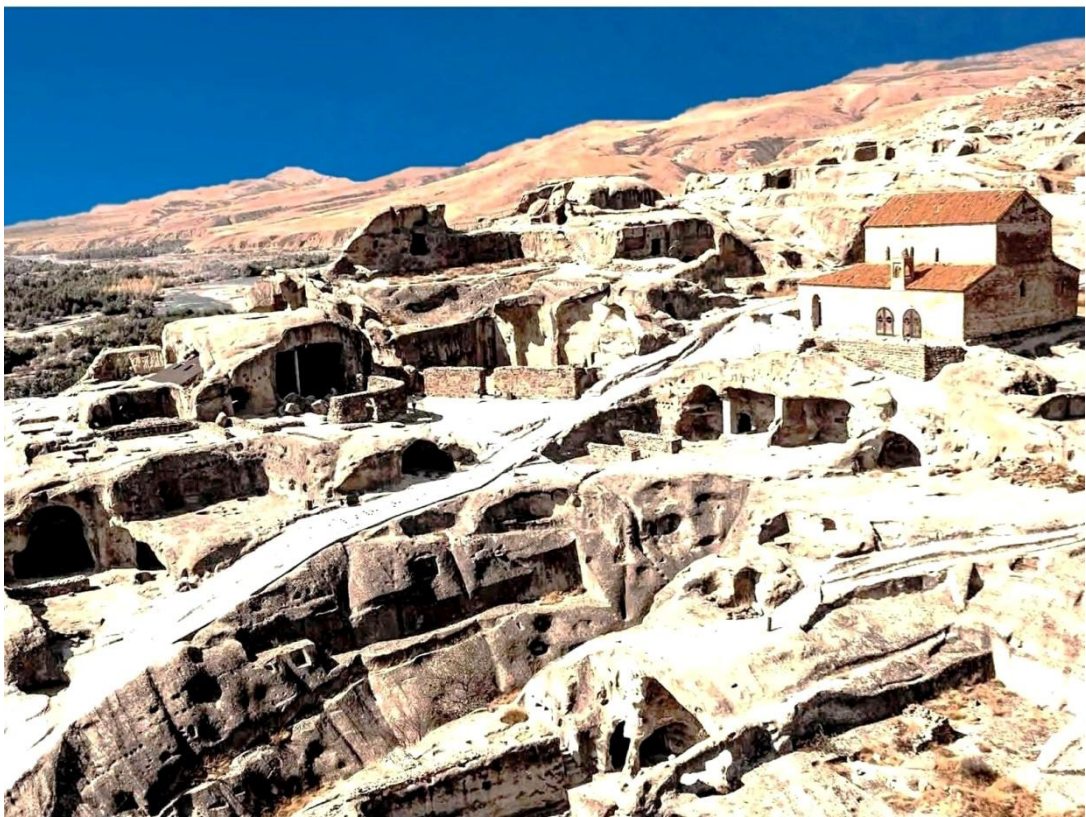
1. ნაგებობათა კომპლექსი ვანის ნაქალაქარის ქვედა ტერასაზე; ქ. ვანი; ძვ.წ. მე-2-1-ელი სს.; არქეოლოგები: ოთ. ლორთქიფანიძე, ნ. მათიაშვილი.

2. ნაგებობათა კომპლექსი ვანის ნაქალაქარის ქვედა ტერასაზე; ქ. ვანი; ძვ.წ. მე-2-1-ელი სს.; არქეოლოგები: ოთ. ლორთქიფანიძე, ნ. მათიაშვილი. (საერთო ხედი)

1. ვანის არქეოლოგიური ძეგლის №24 სამარხი; ძვ.წ. მე-4 ს.; არქეოლოგი – დ. კაჭარავა.

2. უფლისციხის არქეოლოგიური ძეგლი სოფ. ქვახვრელთან

1. დედოფლის გორის არქეოლოგიური ძეგლი; სოფ. დოღლაურთან (ქარელის მუნიციპ.).
არქეოლოგი – იულ. გაგოშიძე.

2. გონიოს არქეოლოგიური ძეგლი; არქეოლოგი – შოთა მამულაძე.

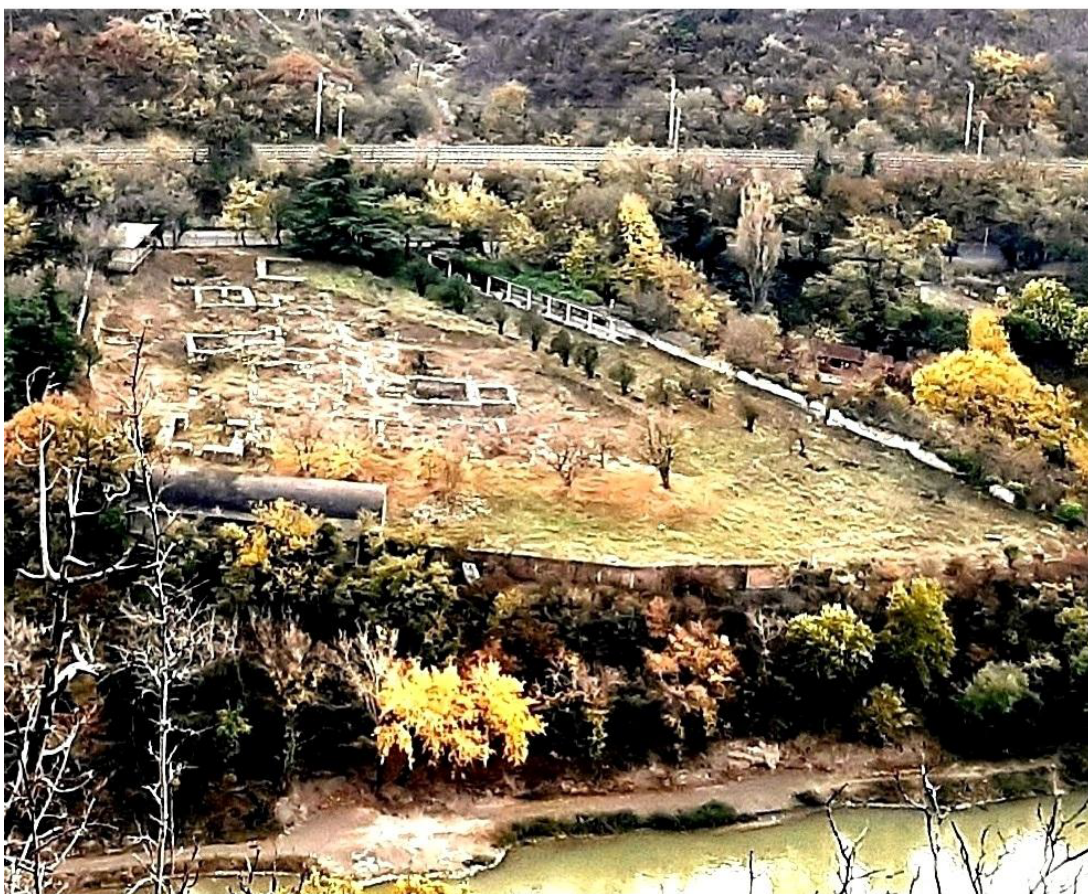
1. ნოქალაქევის ნაქალაქარი (სენაკის მუნიციპ.); არქეოლოგები: პ. ზაქარაია, დ. ლომიტაშვილი.

2. ციხისძირის ნაქალაქარი ქ. ქობულეთთან; არქეოლოგი: ას. ინაიშვილი.

1. ძალისის ნაქალაქარი, სოფ. ძალისა (მცხეთის მუნიციპ.); არქეოლოგი – ალ. ბობოჩაძე.

2. არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლი.

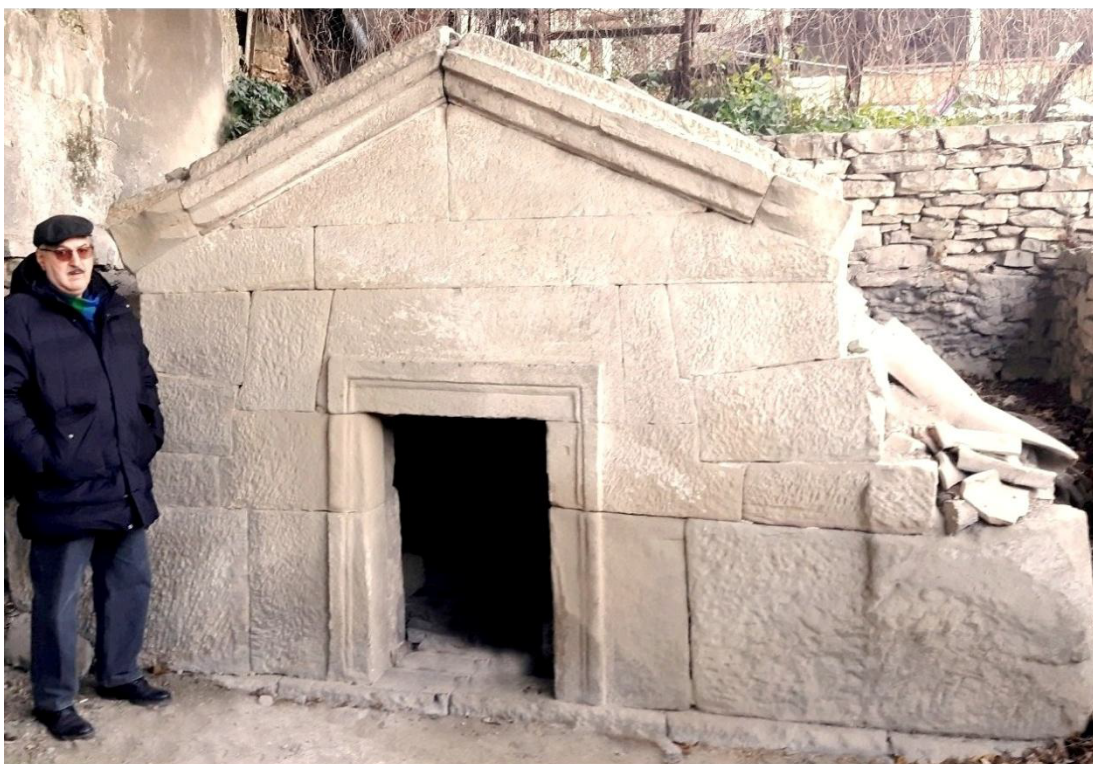
1. მტკვრისა და არაგვის შესართავი; ქართლის მთა და არმაზციხე; ქ. მცხეთა.

2. არმაზციხის არქეოლოგიური გათხრები; მცხეთა; არქეოლოგი – ვ. ნიკოლაიშვილი.

1. არმაზციხის არქეოლოგიური გათხრები ე.წ. სვეტებიან დარბაზთან, მცხეთა; არქეოლოგი – ვ. ნიკოლაიშვილი.

2. მავზოლეუმის ტიპის ე.წ. მოგვთაკარის, ახ.წ. 1-ელი ს-ის აკლდამა; მცხეთა.

უცხოური არტეფაქტები

1. ვანიდან, ოინოხოე ბრინჯაოსი, სამ. №11, ძვ.წ. მე-5 ს.

2. ითხვისიდან, შავფიგურული კილიქი, ძვ.წ. მე-5 ს.

3. ვანიდან, სკიფოსი, წითელფიგურული, ძვ.წ. მე-4 ს.

4. ვანიდან, ლეკითოსი წითელფიგურული, ძვ.წ. მე-4 ს.

5. დაფნარიდან, შავლაკიანი კანთაროსი, ძვ.წ. მე-3 ს.

6. საირხედან, საბადური, ჭურჭელი, ვერცხლის, სამარხი №13, ძვ.წ. მე-5 ს. 33 სმ.

7. საბადურის გორიდან, ვერცხლის ჭურჭელი, სამ. №10, ძვ.წ. მე-4 ს.

8. ქობულეთის ფიჭვნარიდან, ატიკური წითელფიგურული კრატერი, ძვ.წ. მე-5 ს. სამ. №1.

9. ვანიდან, მინის ოინოხოე ძვ.წ. მე-5 ს.

10. ქობულეთის ფიჭვნარიდან, მინის ამფორისკი, ძვ.წ. მე-5 ს.

11. ვანიდან, ვერცხლის კოვზი, სამ. №11, ძვ.წ. მე-5 ს.

12. ვანიდან, ვერცხლის ჩამჩა, სამ. №24, ძვ.წ. მე-4 ს.

1. ქობულეთის ფიჭვნარიდან, შავფიგურული კილიქი, ძვ.წ. მე-5 ს.

2. ვანიდან, ვერცხლის ჭურჭელი, სამ. №24, ძვ.წ. მე-4 ს.

3. საბადურის გორიდან, ამფორისკი, 37 სმ, ძვ.წ. მე-5 ს.

4. ქობულეთის ფიჭვნარიდან, ჭურჭელი ძვ.წ. მე-4 ს.

5. ხოვლედან, სამ. №5, შავლაკიანი ლეკითოსის ფრაგმენტი, ძვ.წ. მე-3 ს.

6. თბილისი, მინის ალაბასტრო ძვ.წ. მე-2 ს.

7. ვანიდან, პატერა ბრინჯაოსი. ძვ.წ. მე-5 ს.

8. ვანიდან, ვერცხლის კილიქი, სამ. №4, ძვ.წ. მე-3 ს.

9. ტახტიძირიდან, მინის Kohl-tube.

10. ფიჭვნარიდან, თაზოსური ამფორა, ძვ.წ. მე-4 ს.

11. ფოთთან ზღვიდან, პერაკლეური ამფორა.

12. ვანიდან, სინოპური ამფორა, ძვ.წ. მე-3 ს.

13. ფიჭვნარიდან, ძვ.წ. მე-4 ს. პერაკლეური ამფორა.

1. ვანიდან, ვერცხლის
ჭურჭელი, სამ. №11, ძვ.წ.
მე-5 ს. 10 სმ.

2. მცხეთის არმაზისხევიდან,
ვერცხლის ფიალა, მე-2 ს.

3. არმაზციხიდან,
ვერცხლის ფიალა, მე-2 ს.

4. ხაიშიდან, ვერცხლის
თასი, 1-ელი ს. დმ. 9 სმ.

5. მცხეთის არმაზისხევიდან,
ვერცხლის ფიალა, ახ.წ. მე-2 ს.

6. ერწოდან, ვერცხლის
ფიალა, მე-3 ს. დმ. 26 სმ.

7. ზღუდერიდან, ბრინჯაოს
სურა, 1-ელი ს.

8. მცხეთის არმაზისხევიდან,
ვერცხლის ფიალა, მე-2 ს.

9. ალაიანიდან, ვერცხლის
ჭურჭელი, 1-ელი ს.

1. ალგეთის წინწყაროდან, მინის ფიალა, ძვ.წ. მე-5 ს.

2. მცხეთის სამთავროდან, ბრინჯაოს ოინოხოე, 1-ელი ს.

3. მცხეთის სამთავროდან, ვერცხლის სინი, სამ. №905, მე-2 ს.

4. ითხვისიდან, სამ. №21, ატიკური შავლაკიანი ჭურჭელი, ძვ.წ. მე-4 ს.

5. არმაზისხევიდან, სამ. №6, ვერცხლის პატერა, დმ. 22,4 სმ. მე-2 ს.

6. ზღუდერიდან, ბრინჯაოს პატერა, მე-2 ს.

7. ნიჩბისიდან, ბრინჯაოს სურა, 1-ელი ს.

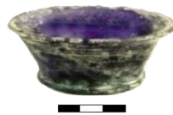
8. არმაზციხიდან, ვერცხლის ფიალა, დმ. 9 სმ, მე-2 ს.

9. ჟინვალისიდან ვერცხლის ფიალა, დმ. 28 სმ, მე-3 ს.

10. ჟინვალისიდან, მინის ჭურჭელი, 1-ელი ს.

11. მცხეთიდან, მინის ჯამი, 1-ელი ს.

12. ურბნისიდან, მინის სანელსაცხებლე, 1-ელი ს.

13. ალაიანიდან, ბრინჯაოს სურა, 1-ელი ს.

14. ვანის ნაქალაქარიდან, ბრინჯაოს ჭრაქი, სიმაღლე 11 სმ, ძვ.წ. 1-ელი ს.

1. სოფ. კოდისწყაროდან (კასპის მუნიციპ.), დიონისეს ბრინჯაოს ქანდაკება, 19 სმ, ძვ.წ. მე-2 ს.

2. ვანის ნაქალაქარიდან, დიონისური წრის სატირის ბრინჯაოს ქანდაკება, 21 სმ, ძვ.წ. მე-3 ს.

3. დედოფლის გორის №20 სათავსიდან, დიონისეს აღმზრდელი სილენუსის ქანდაკება.

4. ვანის ნაქალაქარიდან, ბრინჯაოს ჭრაქი; კავკასიონზე მიჯაჭვული პრომეთეს და მისი მტანჯველი არწივის ასოციაციას იწვევს...

საქართველოში აღმოჩენილი უცხოური მონეტები

1. ძვ.წ. მე-5-მე-4 სს. სინოპური ვერცხლის დრაქმები აღმოჩენილია: სოხუმში, ფიჭვნარში, ურეკში და სხვ.

2. ვანიდან, ფილიპე II მაკედონელის (ძვ.წ. 359-336 წწ.) სტატერი.

3. საქართველოდან ცნობილია ალექსანდრე მაკედონელის 380-მდე ოქროს მონეტა.

4. ლისიმაქეს ოქროს სტატერები აღმოჩენილია: სოფ. ეკში, ვანში, გულრიფში, ტახტიძირში და სხვ.

5. რომაული ვერცხლის დენარები მრავლად არის აღმოჩენილი საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლებზე (მცხეთაში, ზღუდერში, თბილისში, სეფიეთში, ეკში და სხვ.).

6. პართული ვერცხლის დრაქმა მცხეთიდან. ძვ.წ. 1-ელი-ახ.წ. მე-2 სს. დრაქმები მრავლად არის აღმოჩენილი საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზე.

1.

2. ნიკე, 18 სმ.

3.

4. პანი

5.

6. ვანის ნაქალაქარის ცენტრალური ტერასიდან, ბრინჯაოს მორთულობები, ძვ.წ. 1-ელი ს.

1. ვანის ნაქალაქარის ცენტრალური ტერასიდან
ჭაბუკის ბრინჯაოს ტორსი, შემორჩენილი
სიმაღლე 105 სმ, სავარაუდო სიმაღლე 180 სმ,
ძვ.წ. 1-ელი ს.

2. მცხეთის მოგვთაქარის აკლდამიდან პანის
(?) ბრინჯაოს ქანდაკება, შემორჩენილი
სიმაღლე 18 სმ, ძვ.წ. 1-ელი ს.

4. სარკინეს „გრძელი მინდორიდან“,
არიანდეს ტერაკოტა, ძვ.წ. 1-ელი ს.

3. სარკინეს „გრძელი მინდორიდან“,
დიონისეს ტერაკოტა, ძვ.წ. 1-ელი ს.

1. „ახალგორის განძიდან“
სოფ. საძეგურიდან (?),
საკიდი, ძვ.წ. მე-4 ს.

2. ვანიდან სამაჯურები, სამ. №6, ძვ.წ. მე-4 ს.

3. „ახალგორის განძიდან“
სოფ. საძეგურიდან (?),
საყურე, ძვ.წ. მე-4 ს.

4. მცხეთა, სვეტიცხოველთან
სამ. №14, მე-3 ს. ვერცხლის
პენალი და სტილოსები.

5. „ახალგორის განძიდან“
გარსაკრავი, ძვ.წ. მე-4 ს.

6. ვანიდან პექტორალი
ძვ.წ. მე-4 ს.

7. ვანიდან „ჰერაკლეს კვანძი“,
ძვ.წ. მე-3 ს.

სოფ. საქორქიო
(სიმაგრედან)

სოფ. ნოსირიდან

სოფ. ცაიშიდან

ნარეკვაზიდან

ვარსიმათ-
კარიდან

სოფ. მთისძირიდან

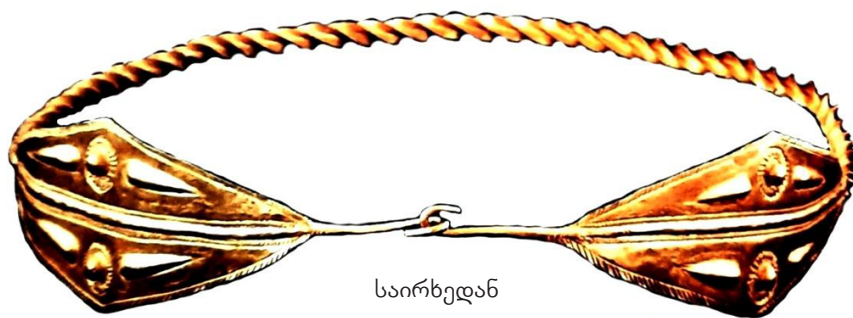
ვანიდან

ოქროს ზოდ-ნამზადები

სამკაული

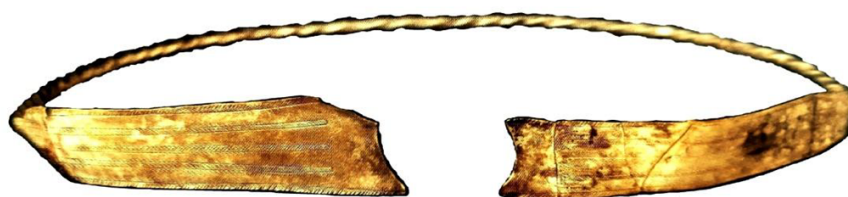
ღიადებები

საირხედან

ვანიდან

ლები, ბრილიდან.

ვანიდან

საიშიდან

„აბალგორიდან“

ოქროს სამკაული

მცხეთიდან

ურეკიდან

ზღუდერიდან

წილკანიდან

სამკაული

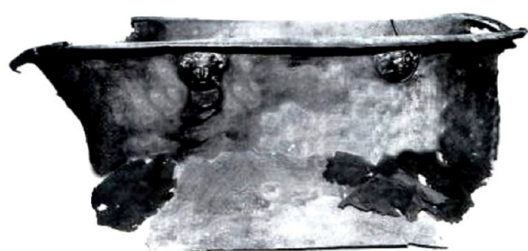
ლითონის ჭურჭელი

ვანიდან

საბადურის გორიდან

მცხეთიდან, ჭურჭელი 1-ელი-მე-3 სს.

სოფ. მთისძირიდან

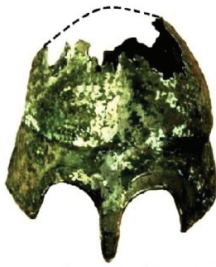

სოფ. გომიდან

ზღუდერიდან

ქალკიდურები

ქუთაისიდან

სოფ. ზემოქედადან (დედოფლის
წყაროს მ-ტი) რომაული

სოფ. ქვიანიდან (ლანჩხუთის მ-ტი)

სოფ. დუისიდან
(ახმეტის მ-ტი)ვარსიშანთკარი
(დუშეთის მ-ტი)სოფ. ზედაგორა
(ვანის მ-ტი)სოფ. ძეგრიდან
(თერჯოლის მ-ტი)

მცხეთიდან

საირხიდან

სამხედრო იარაღი

ბალთები აჭურული.

1. სოფ. ლეზიდან (ბრილი)
სამ. №25.

2. სოფ. ჭელიაღელედან
(ონის მ-ტი).

3. სოფ. ნაკიეთიდან
(ონის მ-ტი).

4. სოფ. ბაზალეთიდან
(ხარაგაული მ-ტი).

5. სოფ. ლეზი (ბრილიდან).

6. ჭიათურიდან.

7. სოფ. ლეღვანიდან
(ხარაგაული მ-ტი).

8. თეძამის ხეობიდან.

9. სოფ. გუდარეხიდან
(თეთრინყაროს მ-ტი).

10. სოფ. შეუბადან (ონის მ-ტი).

11. ლეზი (ბრილიდან)
სამ. №20.

12. დიღომიდან,
თბილისი.

სანერი მონუბილობა მცხეთიდან, სვეტიცხოვლის ეზოდან და სამთავროდან, 1-ელი - მე-4 სს.

ე.წ. დავათის წარწერა

ბირ ელ-ქყუთის წარწერა